

ASZTRAKONIA

MÚZEUMI
ÉVKÖNYV

63.
2025.

ARRABONA 63.

ARRABONA

63.

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történeti Múzeum

— alapva 1859 —

GYŐR
2025

ARRABONA 63. 2025.
Múzeumi évkönyv

Felelős szerkesztő:
Cserhalmi Zoltán

Szerkesztők:
Kelemen István, Vajk Ádám

Olvasószerkesztő:
Szalai Zsolt, Tóth Vilmos

Korrektúra:
Sütő Csaba András

Rezümék fordítása (angol):
Kovács Lajos

Arculatterv és technikai szerkesztés:
Tanai Csaba Taca

A kiadvány megjelenését támogatta:

SOPRONI MÚZEUM
ALAPÍTVÁNY

ISSN 0571-1304

Kiadja: Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
Felelős kiadó: Székely Zoltán igazgató
Nyomdai kivitelezés: Palatia Nyomda és Kiadó Kft.
Megjelenik: 200 példányban

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Kökényesi Zsolt

ZICHY FERENC PÜSPÖK BÉCSI JELENLÉTE ÉS PÁLYAFUTÁSÁNAK
UDVARI VONATKOZÁSAI. 9

Szuly Rita

PÁPAI ENCIKLIKÁK ÉS PÜSPÖKI KÖRLEVELEK.
PÜSPÖKI ATTITÜDÖK ÉS SZEREPEK A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON35

Perger Gyula

ÉKESSÉG ÉS JÁMBORSÁG
GRÓF ZICHY FERENC GYŐRI PÜSPÖK ÉLETÚTJÁNAK IRODALMI REPREZENTÁCIÓJA..53

Prikler Szilvia

SZERELMI ÉS HÁZASSÁGI KAPCSOLATOK A 18–19. SZÁZADI GYŐRI EGYHÁZMEGYÉBEN.
EGYHÁZI VÁLÓPEREK ÉS TEHERBEEJTÉSI PEREK TÖRTÉNETI, NÉPRAJZI VIZSGÁLATA
EGY MINTAVÉTEL ALAPJÁN. 81

Tóth Vilmos

A BŐNYI NEMESI KÖZBIRTOKOSSÁG A SÍREMLÉKEK TÜKRÉBEN. 105

Paár Ádám

A MAGYAR SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A MOSONI NÉMETSÉG
1919 ÉS 1946 KÖZÖTT. 127

Juhász Bálint

REALIZMUS(OK) TALLÓS PROHÁSZKA ISTVÁN
KÉPZŐMŰVÉSZETÉBEN (1948–1974)..... 143

Csiszár Attila – Oláh Rezső

A SOPRONI MÚZEUM 18. SZÁZADI MENNYEZETES ÁGYÁNAK RESTAURÁLÁSA . . . 167

II. ORSZÁGOS MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZETI KONFERENCIA 2024. május 22. Győr, Apátúr-ház

ÖSSZEGZÉS. 200

Pápai Emese

AD MAIOREM DEI GLORIAM
SCHIMA A. BANDI IPARMŰVÉSZ ALKOTÁSAI A GYŐRI SZÉKESEGYHÁZBAN 203

Pandur Ildikó

A MÁTYÁS-TEPLOMTÓL A KÖRMÖCBÁNYAI MÁRIA-HÁZIG.
KOVÁCSOLTVAS ÉPÜLETDÍSZEK AZ IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM
GYŰJTEMÉNYÉBEN. 219

Terdik Szilveszter

GÖRÖGKATOLIKUS TEMPLOMOK KOVÁCSOLTVAS TORONYKERESZTJEI. NÉHÁNY 18–19. SZÁZADI PÉLDA	235
--	-----

Takáts Zoltán

NEVES PÉCSI MŰLAKATOS MESTEREK A 19–20. SZÁZADBAN EGY MŰKOVÁCS SZEMÉVEL	259
--	-----

SZEMLE

Cz. Németh Veronika

Szent László koronája. Szerk. Kollár Tibor. Iskola Alapítvány. Budapest, 2024.	275
---	-----

Nagy János

Dominkovits Péter – D. Szakács Anita – H. Németh István: Sopron élén. Sopron város polgármesterei 2. Wolfgang Artnertől Ludwig Gabrielig (1631–1790) Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára. Sopron, 2024.	278
--	-----

Nobilis Barbara

Pápai Emese: Schima A. Bandi iparművész rábaközi alkotásai Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ. Győr, 2025.	283
---	-----

Lanczendorfer Zsuzsanna

Balázs Livia: Népi próza a Rábaközben (Magyar Népköltészet Tára XXIII. Sorozatszerkesztő: Magyar Zoltán) Balassi Kiadó. Budapest, 2025.	286
---	-----

Horváth József

Balázs Livia – Lanczendorfer Zsuzsanna: Nevetek. Nevekhez kötődő népi időjárásjóslások, mondókák, csúfolók. Magyar Kultúra Kiadó. Győr, 2024.. . . .	290
--	-----

E számunk szerzői.	296
----------------------------	-----

SUMMARY

STUDIES

Zsolt Kökényesi

THE PRESENCE OF BISHOP FERENC ZICHY IN VIENNA
AND THE COURTLY ASPECTS OF HIS CAREER9

Rita Szuly

PAPAL ENCYCLICALS AND EPISCOPAL CIRCULARS.
EPISCOPAL ATTITUDES AND ROLES IN 18TH-CENTURY HUNGARY35

Gyula Perger

HONOURABILITY AND PIOUSNESS.
THE LITERARY REPRESENTATION OF BISHOP FERENC ZICHY53

Szilvia Prikler

LOVE AND MARRIAGE IN THE DIOCESE OF GYŐR IN THE 18TH–19TH CENTURIES.
A HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC STUDY OF ECCLESIASTICAL DIVORCE
AND SEDUCTION CASES BASED ON A SAMPLE.....81

Vilmos Tóth

THE NOBLE COMPOSSESSORATE OF BŐNY THROUGH
ITS FUNERARY MONUMENTS.....105

Ádám Paár

HUNGARIAN SOCIAL DEMOCRACY AND THE GERMAN POPULATION
OF MOSON COUNTY, 1919–1946127

Bálint Juhász

THE TRAP OF REALITY. REALISM(S) IN THE ART OF
ISTVÁN TALLÓS PROHÁSZKA (1948–1974).....143

Attila Csiszár – Rezső Oláh

THE RESTORATION OF AN 18TH-CENTURY CANOPY BED
FROM THE SOPRON MUSEUM.....167

2ND. BLACKSMITH APPLIED ART CONFERENCE
22 May 2024, Apátúr House, Győr

SUMMARY.....200

Emese Pápai

AD MAIOREM DEI GLORIAM – THE WORKS OF A. BANDI SCHIMA,
APPLIED ARTIST, IN THE GYŐR CATHEDRAL203

Ildikó Pandur

FROM THE MATTHIAS CHURCH TO THE HOUSE OF MARY IN KÖRMÖCBÁNYA
(KREMNICA): WROUGHT-IRON ARCHITECTURAL ORNAMENTS IN THE
COLLECTION OF THE MUSEUM OF APPLIED ARTS, BUDAPEST.219

Szilveszter Terdik

WROUGHT-IRON TOWER CROSSES OF GREEK CATHOLIC CHURCHES:
SELECTED EXAMPLES FROM THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES . . 235

Zoltán Takáts

RENOWNED MASTER LOCKSMITHS OF PÉCS IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES
THROUGH THE EYES OF A BLACKSMITH. 259

REVIEWS

Veronika Cz. Németh

Saint Ladislaus's crown. Published by Tibor Kollár.
Iskola Alapítvány. Budapest, 2024. 275

János Nagy

Péter Dominkovits – Anita D. Szakács – István H. Németh:
At the head of Sopron: The mayors of the city of Sopron 2. From
Wolfgang Artner to Ludwig Gabriel (1631–1790).
Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni
Levéltára. Sopron, 2024. 278

Barbara Nobilis

Emese Pápai: The works of the applied artist András Schima B.
in the Rábaköz Region. Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ.
Győr, 2025. 283

Zsuzsanna Lanczendorfer

Livia Balázs: Folk prose in the Rábaköz Region.
(Magyar Népköltészet Tára XXIII. Editor of the series: Zoltán Magyar)
Balassi Kiadó. Budapest, 2025. 286

József Horváth

Livia Balázs – Zsuzsanna Lanczendorfer: Nevetek.
Folk weather forecasts, rhymes and teasing rhymes associated
with names. Magyar Kultúra Kiadó. Győr, 2024. 290

Authors of this issue 296

Kökényesi Zsolt

ZICHY FERENC PÜSPÖK BÉCSI JELENLÉTE ÉS PÁLYAFUTÁSÁNAK UDVARI VONATKOZÁSAI*

Gróf Zichy Ferenc (1700–1783) a 18. század emblematikus jelentőségű győri püspöke, a korszak ismertebb magyarországi főpapjai közé tartozik, legalábbis abból a szempontból, hogy tevékenységéről még kismonográfia is rendelkezésre áll,¹ azonban a történeti kutatás a mű megjelenését követő szűk évszázadban csupán érintőlegesen foglalkozott a személyével. Ezen a hiányosságon kívánt enyhíteni a 2024 októberében, Zichy pappá szentelésének háromszázadik évfordulóján a Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központban nyílt *Ékesség és jámborság – Zichy Ferenc győri püspök élete és kora* című időszaki kiállítás, ami a jelen tanulmány elkészítéséhez is fontos motivációt nyújtott. A következőkben Zichy pályájának udvari vonatkozásait, mégpedig a császárvárosban való személyes jelenlétét és az udvari reprezentációba való bekapcsolódását teszem vizsgálat tárgyává, amelyek a püspök életének eddig még részben ismeretlen, részben pedig a tágabb történeti kontextusba illesztés híján csupán adatszinten ismert fejezetét alkotják. E terület vizsgálatán keresztül nem kizárólag a Zichy Ferencsel kapcsolatos biográfiai ismereteinket bővíthetjük, hanem pontosabban megismerhetjük a győri püspök magyarországi eliten belül elfoglalt pozícióját is. A Habsburg-udvar és a magyarországi főpapok közötti komplex kapcsolat különféle vetületeinek a vizsgálata pedig nélkülözhetetlen alapfeltétele annak, hogy a Magyar Királyság felső klérusának kapcsolati hálózatról és politikai mozgásteréről pontosabb képet alkothassunk.²

Kisapoként a Habsburg-rezidenciavárosban

Zichy Ferenc, Zichy Péter (1673–1726) szabolcsi főispán és Homonnai Drugeth Zsigmond (†1684) zempléni főispán lányának, Klárának (†1706) az elsőszülött fiaként látta meg a napvilágot 1700. október 6-án.³ Az apa kiváló oktatást biztosított a gyermekei, fiai és lányai számára egyaránt, Ferenc különféle szintű iskolai tanulmányai például Kassától Rómáig összesen nyolc városhoz kötődtek, ami a korszak aktív peregrinációs gyakorlata mellett is igencsak magas számnak tekinthető.⁴

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.

¹ PISZKER: Barokk világ Győregyházmegyében. Zichy életpályájára vonatkozóan azonban Mohl Adolf még pontosabb és részletesebb adatokat közöl: MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 122–185.

² E szerteágazó problémakörhöz (a teljesség igénye nélkül) lásd: BAHLCKE: A magyar püspöki kar; FORGÓ: A társadalmi mobilitás lehetőségei; GÓZSY: A püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások.

³ Zichy születési adataival kapcsolatban sok helyen tévesen az 1701-es év szerepel, de valójában már 1700. október 6-án megszületett. Ezt igazolja apjának egy kalendáriumi bejegyzése, valamint a Magyar Hírmondó halálkor közölt cikke is. Születésének a helye további vizsgálat tárgyát képezheti, a kereszteleési anyakönyvi bejegyzését egyelőre nem sikerült azonosítani. MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 132–133.; MH 1783. 378.

⁴ Zichy Ferenc neveltetését és tanulmányait önálló tanulmányban tervezem bemutatni. Zichy képzésének eddigi legrészletesebb áttekintéséhez lásd: MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 133–135.

Az iskolavárosok közül számunkra most az utolsó előtti állomás, Bécs a legérdekesebb, ahová Ferenc 1718. december 2-án – egyetemistaként, a fizika évfolyam hallgatójaként – érkezett meg és ahol három tanéven keresztül, 1719-től 1721-ig tanult.⁵ A fiatal gróf a gimnáziumi tanulmányainak az egészét a Magyar Királyság határain belül, különféle jezsuita gimnáziumokban folytatta, a filozófiai stúdiumára került sor – rövidebb nagyszombati pallérozódását követően – külföldi egyetemen, előbb Olmützben, majd Bécsben, végül Rómában. Zichy Ferenc a filozófiai stúdiumát már egyházi pályára készülő növendékként kezdte meg, ami azt mutatja, hogy az apa elfogadta az elsőszülött fiának azon szándékát, hogy egyházi pályára lépjen, de azon belül ő egyértelműen a világi papi szolgálatot tartotta számára megfelelőnek.⁶ A bécsi stúdium a családfő részéről kézenfekvő választás volt, korábban ő maga is az alsó-ausztriai rendek tartományi akadémiáján, a *Landschafts-akademie*-n tanult, illetve a nyugat-magyarországi família eddigre már generációk hosszú sora óta kötődött oktatási szempontból is a császárvároshoz.⁷

Zichy Ferenc Bécsben a helyi egyetem hallgatója, valamint a Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek által 1623-ban alapított szemináriumnak, a Pázmáneumnak a növendéke volt.⁸ A család számára mindkét helyszín már jól ismert desztinációnak számított, ugyanis korábban Ferenc apjának az unokatestvére, gróf Zichy Pál (1671–1737) szkutari címzetes püspök és esztergomi kanonok,⁹ valamint Ferenc anyjának a nagybátyja, gróf Homonnai Drugeth Bálint (†1691), a família utolsó férfi tagja is ott tanult.¹⁰ A bécsi egyetem a Habsburg Monarchia legnagyobb univerzitásaként a fiatal gróf számára kiváló művelődési lehetőségeket hordozott magában, ahol az osztrák jezsuita provincia legfelkészültebb professzorai tanítottak – mint például a zenggi származású Gall József (1675–1734) teológus-professzor, több tudományos mű szerzője, a teológiai fakultás dékánja (1719), majd II. Erős Ágost lengyel király és szász választófejedelem gyóntatója (1722–1734)¹¹ –, a Pázmáneumban pedig szintén a jezsuita páterek segítették az egyházi szolgálatra való felkészülését.

A bécsi egyetemet minden hallgató tandíjmentesen látogathatta, a szemináriumi ellátásért viszont fizetni kellett azon hallgatóknak, akik Zichyhez hasonlóan *convictorok*, tehát nem alapítványi férőhelyet élvező növendékek (*alumnus*) voltak.¹² Zichy Péternek a fia ellátásáért évente 200 rajnai forintot kellett fizetnie, ami a szemináriumi szállást és étkezést foglalta magában, a ruházkodás, könyvek és a költőpénz további összegeket igényelt.¹³ Nem volt ez másként két főnemesi

⁵ FAZEKAS: A bécsi Pazmanium Nr. 1234.

⁶ Erre a problémakörre a korábban említett készülő tanulmányomban részletesebben ki fogok térni.

⁷ KÖKÉNYESI: Művelődés és kapcsolatépítés 90–91. A Zichy család korábbi generációinak az oktatásához lásd még: KÁROLYI: Zichy II. Pál árváinak iskoláztatása.

⁸ A szeminárium történetéhez bővebben lásd: FAZEKAS: A Pázmáneum története.

⁹ FAZEKAS: A bécsi Pazmanium Nr. 2098.

¹⁰ Uo. Nr. 2078.

¹¹ LUKÁCS: Catalogus generalis I. 388–389.

¹² FAZEKAS: A bécsi Pazmanium Nr. 1234.

¹³ MNL OL P 707. XXI. Fasc. 197. 6/15. Nr. 36.

származású szeminaristatársánál, gróf Batthyány Zsigmond (1673 k.–1728) fiánál, Pál Antalnál (1702–1740) és gróf Csáky Miklós (1698–1757) leendő esztergomi érseknél sem, akik szintén konviktorok voltak.¹⁴ A főnemesség iskoláztatási költségeihez képest a szeminárium bentlakás finanszírozása nem számított túl magas kiadásnak, cserében viszont a fiatal kispap nem csupán az ismereteit bővíthette, hanem a kapcsolati tőkéjét is az egyházi közép- és felsőréteg számos tagjával való közös művelődés és együttlakás révén. Zichy Ferenc tanulóévei során rendszeresen írt leveleket az apjának, azonban a *missilisekben* elsősorban a tanulmányi előmeneteléről, az egészségi állapotáról és a kiadásairól számolt be, a kapcsolati hálózatának az alakulásáról csak elvétve közölt információkat. A levelek alapján azt azonban tudjuk, hogy Batthyány Pál Antalt és Csáky Miklóst ismerte,¹⁵ valamint azt is, hogy Miklós befolyásos féltestvérét, Csáky Imre (1672–1732) kalocsai érseket és bíborost – akivel Zichy Péter is jó viszonyt ápolt – Bécsben több alkalommal „megudvarolta”.¹⁶

Zichy Ferenc a bécsi tanulóévei alatt betekintést nyerhetett a Habsburg-udvar világába, az udvari reprezentáció működésébe, leveleiben azonban kevés kapcsolódó élményét osztotta meg az apjával. Arról azonban lehet tudni, hogy járt a császári előszobában („eö Fölsege Anticamerájában”) – ami fontos találkozási helyszínként működött, és ahová kizárólag meghatározott rang felett lehetett bebocsátást nyerni –,¹⁷ valamint a legfontosabb udvari hírek hozzá is eljutottak, például Eleonóra császárnénak, I. Lipót özvegyének a haláláról már másnap, január 20-én a következő sorokkal részletesen tájékoztatta az apját. „Szingtén tegnap 5 ora tajban dél utan, az Örégh Fölséges Császárnénk Eleonora Szentül ez vilaghbúl ki múlt, az enyihany napi beteksége utan, melybe mint edigh kinlódott, arra való nézve, egész Bics varosa, legh füképpen penigh Fölséges Udvar igen nagy Szomorusagba vagyon. Kinek temetését, noha ugyan mar azokatúl fog vást miolta betekségében fekütt, sokakat eö Fölsége készétetni megh parancsolta, de mivel mégh az mint hallyuk hozza tartozando pompas dolgok, mind el nem késülhetettek, vagy két, vagy több hétikis halasztani fogja eö Fölsége.”¹⁸

Zichy Ferenc számára egyetemi hallgatóként a legfontosabb reprezentációs események kétségkívül a saját tanulmányi előmeneteléhez kötődtek, 1719 tavaszán szerzett ugyanis *baccalaureatusi* címet,¹⁹ szűk másfél évvel később, 1720. augusztus 8-án pedig a *magisteri* promóciójára is sor került.²⁰ A filozófiai stúdiumának a

¹⁴ FAZEKAS: A bécsi Pazmaneum Nr. 1203., Nr. 1235.

¹⁵ Zichy Ferenc Zichy Péternek Bécs, 1718. 12. 21. MNL OL P 707. XXXIII. Nr. 18195.

¹⁶ Bécs, 1720. 08. 28. Uo. Nr. 18203.

¹⁷ Uo. Az uralkodói előszobák rendszeréhez bővebben lásd: PANGERL: „Höfische Öffentlichkeit”.

¹⁸ Bécs, 1720. 01. 20. MNL OL P 707. XXXIII. Nr. 18209.

¹⁹ Az 1719. évi baccalaureátusok névsorát lásd Moretus könyvének a címlap mögötti oldalán: MORETUS: Tractatus physico-mathematicus.

²⁰ Az adott tanév új magisztereinek a névsorát lásd Krieger könyvének a függelékében. KRIEGER: Tractatus meteorologicus.

megkoronázását jelentő utóbbi fokozatszerzés és védés előkészítéséről, valamint a további teendőkről a fiatal gróf az apjával rendszeresen egyeztetett, amire nem csupán a családfej tájékoztatása és bizonyos kérdésekben az engedélye miatt volt szükség, hanem a tekintélyes költségek fedezése miatt is, amelyeket Ferenc előzetesen nagyjából 800 forintra becsült.²¹ A költségek azért is voltak ilyen magasak, mert Zichy magiszteri promóciója uralkodói védnökségben (*sub auspiciis imperatoris*) valósult meg, ami fontos elismerésnek és látványos reprezentációs gesztusnak számított.²² Korábban a famíliából már Zichy Pál is hasonló módon tehetett vizsgát, valamint 1718-ban Csáky Miklós is ugyanebben a megtiszteltetésben részesült,²³ de Ferenc volt az utolsó ismert egyházi személy, aki a vizsgájáért az uralkodótól, pontosabban az ő képviselőjében eljáró magas rangú tisztségviselőtől – aki esetében gróf Sigismund Friedrich von Khevenhüller (1666–1742), alsó-ausztriai helytartó volt – drágakövekkel ékesített aranykeresztet kapott ajándékba.²⁴ Az ünnepi esemény udvari jellegét erősítette, hogy a promóción I. József özvegyének, Vilma Amália császárnénak négy – magas rangú famíliából származó (Althann, Herberstein, Hohenfeld, Thurn und Valsassina) – nemesi apródja (*Edelknabe*) is jutalmazottként vett részt, akik pedig drágakövekkel kirakott császári portrét vehettek át. A promócióról az udvari nyomtatott nyilvánosság első számú orgánuma, a *Wienerisches Diarium* részletes híradást közölt, megemlítve Zichy Ferenc nevét is.²⁵ Abban, hogy a magyar kispapot ilyen fontos udvari megtiszteltetés érte, a családja pozíciója és a háttérben feltételezhető befolyásos pártfogói mellett személyes tehetsége is alapvető szerepet játszott, ő ugyanis – Franz Anton von Spaun, a bécsi egyetem leendő rektora és egy további azonosításra váró bizonyos Franz Haaß/Haas mellett – az évfolyam legjobb hallgatójaként végzett.²⁶

A promócióját követően Zichy még egy tanévet tanult Bécsben, elvégezve a teológiai képzés első évfolyamát, majd 1721 júliusában távozott a városból és tanulmányait Rómában folytatta.²⁷ Ferenc 1723 tavaszáig pallérozódott a Gregoriana Egyetemen a Collegium Germanicum et Hungaricum szeminaristájaként, majd szubdiakónusként távozott, és egy évvel később, 1724. április 10-én Nagyszombatban szentelték pappá.²⁸ Újmiséjét azonban bő egy hónap múlva a Habsburg-rezidenciavárosban tarthatta meg rendkívül reprezentatív körülmények között.

²¹ Bécs, 1720. 06. 26. MNL OL P 707. XXXIII. Nr. 18204. A költségek legnagyobb részét könyv kiadása jelentette, ami Zichy téziseit és VI. Károlyról mint oszmánok felett győzedelmeskedő császárról készült metszetet vagy metszeteket is magában foglalt. A kötet megjelenését azonban egyelőre sajnos nem sikerült igazolni.

²² RATH: Die Promotionen und Disputationen 102.

²³ Uo. 91., 102.

²⁴ Uo. 85–86.

²⁵ WD 1720. 08. 10.

²⁶ Uo.

²⁷ Rómából meggyengült egészségi állapota miatt kellett még a papszentelését megelőzően hazatérnie, lásd: VERESS: A római Collegium Germanicum et Hungaricum 134.

²⁸ MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 135.

Az előkészületek miatt Zichy már április 22-én megérkezett a császárvárosba – miként az mostohaanyjának, gróf Bercsényi Zsuzsannának (1691–1745) írt leveléből kitűnik, amelyből arról is információt szerezhetünk, hogy ekkor Ferenc még úgy tudta, hogy várhatóan május 15-én kerülhet sor az újmiséjére.²⁹ A primíciáját azonban Zichy már egy nappal korábban, május 14-én megtarthatta, ami fontos udvari ünnepség részét képezte, ugyanis a Hofburg közvetlen szomszédságában lévő Ágoston-rendi templomban ekkor mutatták be VI. Károly és Erzsébet Krisztina harmadik lányát, a hat hete született Mária Amália főhercegnőt.³⁰ A templomi szertartáson az uralkodópár mellett részt vett Girolamo Grimaldi (1674–1733) pápai nuncius, Francesco Donà (1681–1732), a Velencei Köztársaság bécsi követe, valamint az udvari elit, köztük a városban tartózkodó kamarások és titkos tanácsosok. A lorettói kápolnában a misét ugyan Bachich Péter boszniai püspök tartotta, de a Szent Sebestyén-mellékoltárnál Zichy mutatta be a neki asszisztáló Vítus Georg Tönnemann (1659–1740) jezsuita páter és császári gyóntató segítségével a szentmiseáldozatot, majd pedig újmisési áldásban részesítette az egybegyűlteket. A fényes udvari körülmények között tartott primícia megszervezése ugyan a família részéről több száz forintnyi költséget igényelt, de ennél látványosabban aligha lehetett volna felhívni az uralkodó és az udvari elit figyelmét az egyházi szolgálatát megkezdő fiatal grófra.³¹

A püspöki székig vezető út

Zichy Ferenc ugyan VI. Károly adománya révén már 1718 óta viselte a Szent Györgyről nevezett szerencsi apáti címet,³² de ünnepélyes beiktatására csak a felszentelését követően, 1724. július 30-án Egerben került sor.³³ Az avatást a helyi püspök gróf Erdődy Gábor Antal (1684–1744) végezte, a szertartáson pedig két egri kanonok, Kiss János ansariai címzetes püspök és Foglár György (1670–1754) serviai választott püspök segédkezett. Az ünnepségen nem csak az apa, a nevelőanya és a testvérek vettek részt, hanem a helyi egyházi és világi elit is. Zichy pályakezdése tehát nagyon jól alakult, a vele kapcsolatos hírek pedig a bécsi újság révén az udvari nyilvánosságban is visszhangra találtak. Ebbe a meredeken induló pályáivbe jól illeszkedett Ferenc 1725. évi nagyvárad kanonoki és plébánosi kinevezése,³⁴ ami az apával közeli kapcsolatban álló Csáky Imre kalocsai érsek közbenjárásának volt köszönhető, aki 1702-től haláláig a nagyvárad püspöki méltó-

²⁹ Bécs, 1724. 04. 26. MNL OL P 707. XXXIII. Nr. 18494.

³⁰ OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 12. Fol. 403r–407v; WD 1724. 05. 17.

³¹ Mohl adatai szerint az udvari zene és a császárnénak átadandó koszorúk több száz forintos költséggel jártak. MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 135.

³² Az uralkodói adománylevelet 1718. augusztus 8-án állították ki. MNL OL P 707. IX. Fasc. 40 et c. Nr. 1.

³³ WD 1724. 08. 09.

³⁴ MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 136.

ságot is viselte.³⁵ Zichy pályakezdése ily módon hasonlóan alakult, mint egykori diáktársa Csáky Miklós és a néhány évvel idősebb gróf Forgách Pál (1696–1759) egyházi szolgálata, akik a felszentelésüket követően szintén a nagyváradi székeskáptalan tagjai lettek.³⁶ Zichy azonban csupán rövidebb ideig maradt meg a partiumi városban, 1727-ben már esztergomi kanonoki kinevezést kapott,³⁷ ellenben Csáky és Forgách hosszabb időn keresztül szolgáltak Váradon, ahol később, egymást követő módon a helyi püspöki méltóságot is elnyerték.³⁸ Az esztergomi káptalanban 1734-ig maradt meg Ferenc, amikor vágújhelyi prépostnak nevezték ki,³⁹ de még ezt megelőzően 1731-ben nyitrai főesperessé tudott előlépni, amely méltóságot szűk két évtizeddel korábban rokona, Zichy Pál is viselte.⁴⁰

Vágújhelyi prépostként Zichy ugyan novi címzetes püspök lett, de az 1730-as évek hátralévő részében nem tudott sem az egyházi, sem a világi hierarchiában előbbre jutni.⁴¹ Ferenc aktívan látta el a vágújhelyi teendőit, fejlesztve a helyi plébánia épületét és gazdálkodását,⁴² de született főnemesként kétségtávol nagy lehetett rajta a nyomás, hogy nem csupán a saját ambíciója, hanem a családja érdekében is minél magasabbra ívelő pályát tudjon felmutatni. Kortársai és egykori iskolatársai közül például báró Patachich Gábor (1699–1745) már 1733-tól kalocsai érsek,⁴³ Csáky Miklós pedig 1737-től váradi püspök volt. A feljebb lépéshez számos tényező szerencsés összjátékára volt szükség, amelyek között a család pozíciója, valamint az adott személy tehetsége és a feladatra való rátermettsége alapvető szerepet játszott, de a folyamatot a befolyásos pártfogók is nagy mértékben segíteni tudták. Zichy esetében az 1730-as évek folyamán talán a nagyobb tekintéllyel bíró közbenjáró személy hiánya lassította a ranglétrán való előrelépésének a dinamikáját, ugyanis apja már 1726-ban meghalt, anyja családja, a Homonnai Drugethek kihaltak, mostohaanyjának az apja, gróf Bercsényi Miklós (1655–1725) Rákóczi Ferencet követte az emigrációba, valamint a famíliához közelebb álló két főpap, Keresztély Ágost (1666–1725) esztergomi érsek és Csáky Imre kalocsai érsek is már elhunyt.

³⁵ Csáky pályájához és működéséhez bővebben lásd: MÁLNÁSI: Gróf Csáky Imre.

³⁶ BUNYITAY – MÁLNÁSI: A váradi püspökök 237. A három leendő püspök pályakezdésének a hasonlóságára már a kortárs, Alapy János is felhívta a figyelmet. ALAPY: Annus Jubileus 6.

³⁷ KOLLÁNYI: Esztergomi kanonokok 342. Apja halála miatt már 1726-ban is hosszabb időre elutazott Váradról.

³⁸ Közülük Csáky közvetlenül a váradi kanonoki stallumból tudott a helyi püspöki székhez feljebb lépni, ellenben Forgách a két szolgálata között pozsonyi nagyprépostként is működött. BUNYITAY – MÁLNÁSI: A váradi püspökök 237–315.

³⁹ MNL OL P 707. IX. Fasc. 40 et c. Nr. 6.

⁴⁰ KOLLÁNYI: Esztergomi kanonokok 331.

⁴¹ Mohl adatai szerint Zichy 1737-ben udvari tanácsosi kinevezést nyert, de ez esetében inkább kisebb reprezentációs értékkel bíró, tényleges tanácsadói funkcióval és feladatkörrel nem járó címet jelentett. MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 137.

⁴² Uo.

⁴³ Patachich pályájához bővebben lásd: TÓTH: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 65–98.

Az 1739–1740-es évek folyamán Zichy Ferenc gróf Batthyány Lajos (1696–1765) magyar udvari kancellárnak írt leveleiből három sikertelen feljebb lépési kísérletéről is tudunk. Elsőként 1739 decemberében a következő sorokkal fordult a kancellárhoz, támogatását kérve annak érdekében, hogy a Helytartótanács főpapi tanácsosai közé bekerülhessen: „mivel M[éltóságos]. Groff Berényi Püspök Uram p[ro]motiojával az Föls[éges]. Consiliumi consiliariátussághnak tiszte fell szabadúlt légyen, mely ambár nem oly notabilis segítséghett hozzá importantiát vonsz magha után, iffia Embernek mindazonáltal fükép olyasnak mint magham az ki részről maid csak nem számkivetetnek semi modom ud lévén qualificatiomban mondhatom maghamat, mind ezeknélis betsösseb, mély submissióval esedezvéen Excellentiádnak méltosztassék az el hagyatatokhoz született Uri kegyelmességébül ez éránt Fölséghes Udvarhoz adandó alázatos instanitámban kegyessen patrocinalni”.⁴⁴ Gróf Berényi Zsigmondot (1694–1748) 1741-ben valóban pécsi püspöknek szentelték fel, de a rendelkezésre álló adatok szerint a helytartótanácsosi méltóságában még egészen 1741-ig megmaradt,⁴⁵ ezért Zichynek a kinevezésig még kellett néhány évet várnia. Zichy Ferenc az újmiséjét követően, az 1720-as évek második felében vagy az 1730-as évtizedben még ha meg is fordult Bécsben, nem tudunk róla, hogy az udvarban aktívabban képviseltette volna magát, ekkor az érdekeit a levelein és a kapcsolatain keresztül próbálta érvényesíteni. Ferenc az udvarban jelentős befolyással rendelkező Batthyány Lajossal is igyekezett bizalmas kapcsolatot kialakítani, akit 1733-ban már kancellári kinevezésekor köszöntött,⁴⁶ illetve eltérő rendszerességgel, de a nagyobb egyházi ünnepek és névnapja alkalmával szívélyesen üdvözölt.⁴⁷

Zichy 1740 januárjában – a korábban idézett levelét követően alig két héttel – újabb kéréssel fordult a kancellárhoz: „Mivel penigh Kegyelmes Uram, szinte ezen álkalmatossággal értettem Nitrai M[éltó]sághos Püspök, s-Feő-Ispány Urunk halálát, mely Vacantiáért már ugyan az ellébbi uttalis Excellentiádnak alázatos akkori udvarlássom lett jelentetem vólt maghamot ambár Isten eő Sz[ent]. Fölséghe azon alkmaltossággal nékem nem szánta, bizván annal inkább örökes Szent-Irgalmasságában most ujra szerentsémet p[ró]bálnom egész szándékom.”⁴⁸ Ferenc tehát a gróf Johann Ernst von Harrach (1705–1739) előző év decemberében bekövetkezett halála után megüresedett nyitrai püspöki szék megszerzésére törekedett.⁴⁹ A siker érdekében Zichy még az elhunyt püspök befolyásos apját, gróf Alois Thomas Raymond von Harrach (1669–1742) alsó-ausztriai tar-

⁴⁴ Vágújhely, 1739. 12. 20. MNL OL P 1314. Nr. 106494.

⁴⁵ EMBER: A m. kir. Helytartótanács 198.

⁴⁶ Nagyszombat, 1733. 05. 23. MNL OL P 1314. Nr. 106492.

⁴⁷ Uo. Nr. 106491–106523.

⁴⁸ Vágújhely, 1740. 01. 03. Uo. Nr. 106491.

⁴⁹ Zichy Ferenc Batthyány Lajosnak írt sorai azt sejtetik, hogy már Harrach kinevezését megelőzően, tehát 1736-ban is törekedett a nyitrai püspöki szék megszerzésére, de ezt további vizsgálat igazolhatja.

tományi marsallt, korábbi császári diplomatát szintén megkereste a támogatását kérve, levelében pedig nem csupán a saját, tizenhét éve hűen végzett szolgálataira hivatkozott, hanem a felmenőinek az elmúlt ötszáz évben felmutatott katonai és politikai érdemeire is.⁵⁰ A nyitrai püspöki méltóság elnyerése – az aktuális megüresedésen túl – azért lehetett vonzó cél Zichy számára, mivel a nyitrai egyházmegye az oszmán visszafoglaló háborúk után nem szorult újjáépítésre, a családja révén a tágabb régióban rendelkezett helyismerettel, illetve a Bécshez közel fekvő püspökség sokáig politikai jelentőséggel bírt, ugyanis Harrach elődjei közül többen kancellári méltóságot is viseltek.⁵¹ A nyitrai püspöki széket végül 1740 novemberében nem Zichy, hanem gróf Esterházy Imre Gábor (1689–1763) esztergomi kanonok és segédpüspök tudta megszerezni,⁵² aki rokonságban állt az esztergomi érsekkel, ugyanis apja, Péter (†1741) gróf Esterházy Imre (1663–1745) érsek unokatestvére volt.

1740 tavaszán, a nyitrai püspökségért folyó egyre reménytelenebbnek tűnő versenyben a magára – legalábbis folyamodványában mindenképp – „számkivetettként” tekintő Zichy Ferenc a szepesi prépostságot is igyekezett a maga számára megszerezni.⁵³ Ebben a megmérettetésben azonban a fiatalabb unokatestvérével, a felemelkedőben lévő gróf Barkóczy Ferenc (1710–1765) leendő egri püspökkel, majd esztergomi érsekkel szemben maradt alul.⁵⁴

Zichy Ferenc számára új lehetőségeket az uralkodóváltás, VI. Károly halála és Mária Terézia trónra lépése hozott. A vágújhelyi prépost részt vett az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen, amelyen aktív szerepet vállalt. Május 20-án azon küldöttség tagjává választották,⁵⁵ amelynek tagjai egy héttel később az újonnan összeült diéta képviselőitében a császárvárosba utaztak, hogy a fiatal uralkodónőt a koronázó országgyűlésre ünnepélyes módon meginvitálják.⁵⁶ A delegáció igen népes volt, 34 főt számlált, akik között az alsó- és a felsőtábla kiválasztott tagjai, egyháziak és világiak, valamint nemesi és polgári származásúak egyaránt képviseltették magukat, ily módon a küldöttség valóban képes volt arra, hogy a magyarországi rendi társadalom reprezentánsaként lépjen fel. A delegáció vezetője Erdődy Gábor Antal egri püspök volt, a főpapok közül pedig Zichy mellett Csáky Miklós utazott még Bécsbe, akik mindketten kiváló helyismerettel rendelkeztek. A küldöttségben való részvétel szimbolikus és személyes jelentőséget egyaránt hordozott magában, ugyanis az új uralkodónak ez volt az első nyilvános találko-

⁵⁰ Neustadel (Vágújhely), 1740. 09. 04. OeStA AVA FA Harrach Fam. in spec. Kt. 106. Nr. 44.

⁵¹ A nyitrai püspökök közül Erdődy László Ádám különösen aktívan bekapcsolódott az udvari életbe is, pályájához bővebben lásd: KÖKÉNYESI: Egy magyar főpap.

⁵² Esterházy nyitrai püspök később szintén aktív ceremóniális szerepet játszott Mária Terézia udvarában. KÖKÉNYESI: Szolgálat és reprezentáció 100.

⁵³ Vedrőd, 1740. 05. 17. MNL OL P 1314. Nr. 106496.

⁵⁴ Barkóczy anyja, Julianna (†1746) Zichy Ferenc apjának, Péternek a húga volt.

⁵⁵ KOLINOVICS: Nova Ungariae 62.

⁵⁶ OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 18. Fol. 150r–154r.

zása a Magyar Királyság rendjeivel, ami Zichy számára is kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy Mária Terézia figyelmét magára felhívja. A küldöttséget az uralkodónő délután öt óra magasságában fogadta a Hofburgban található lakosztályában, ahová (legalábbis a rezidencia belső udvaráig) a delegáció tagjai tizenhét darab kétlovas hintóval érkeztek. A küldöttség nevében Erdődy Gábor Antal intézett latin nyelvű beszédet Mária Teréziához, kifejezve az apja elvesztése miatti részvétüket, valamint gratulációjukat átadva egyfelől a trónra lépése, másfelől József főherceg születése miatt. Az uralkodónő válaszáat követően a küldöttség tagjai egyenként kézcsókra járulhattak, majd pedig tiszteletüket tették Erzsébet Krisztina özvegy császárnénál és Lotaringiai Ferencnél, a leendő társuralkodónál is.

Zichy Ferenc pályája a következő években újabb növekvő tendenciát mutatott, amelynek első állomását 1742-ben a helytartótanácsosi méltóság megszerzése jelentette.⁵⁷ A vágújhelyi prépost tehát a belügyi igazgatás terén fontos országos kormány szervnél jutott pozícióba, ahol a főpapok közül ekkor még az idős Esterházy Imre esztergomi érsek és Erdődy Gábor Antal egri püspök volt hivatalban. A tanácsosi státusz egyfelől lehetőséget kínált Zichy számára, hogy bizonyos országos kérdésekben – köztük oktatási ügyekben – véleményt nyilvánítson,⁵⁸ ezáltal a politikai befolyását növelje, másfelől pedig a kinevezés 1500 forint értékű éves fizetést is biztosított a számára.⁵⁹

Zichy azonban csupán 1744-ig viselte a helytartótanácsosi hivatalát, ugyanis ekkor kapott győri püspöki kinevezést, amely révén végre sikerült megyéspüspökké válnia. Ferenc 1743 őszén előbb a betegeskedő Adolf Groll (1682–1743) püspök koadjutora lett,⁶⁰ aki támogatta őt a kinevezés során, majd november végi halálát követően az utódjává vált. Zichy december 2-án már azzal kapcsolatban fordult Batthyány kancellárhoz, hogy az uralkodónő a „Pöspökségemhez örököszen ragasztott Feő-Ispányágb[a] is engem kégyelmessen confirmálni méltoztassék”, ugyanis az „Ember emlékvezetitül fogvást” összetartozott.⁶¹ Zichy Ferenc elődjeihez

⁵⁷ EMBER: A m. kir. Helytartótanács 198. 1742. február 13-án feltehetően ezügyben nyújtott be újabb kérvényt Zichy, amellyel kapcsolatban Batthyány Lajos támogatását kérte, hangsúlyozva, hogy a haza és az udvar szolgálatára szeretne ily módon is lenni, de egyúttal elégedetlenségének is hangot adott: „tizen kilencz esztendőbéli szolgálataim után maid világh szegletén fejejtetnek”. MNL OL P 1314. Nr. 106497.

⁵⁸ Zichy helytartótanácsosként például Koptik Odó (1692–1755) dömölki bencés apát nemesi akadémiaalapítási tervzetével is foglalkozott. KÖKÉNYESI: Alternatívák 230–231.

⁵⁹ A kinevezésért Zichynek 375 forint taxát kellett fizetnie, amelyről elismervényt 1742. november 29-én állítottak ki a számára. MNL OL P 707. IX. Fasc. 40 et c. Nr. 27.

⁶⁰ Az ügy előmozdítása érdekében Zichy a következő kéressel fordult Batthyány kancellárhoz: „méltoztassék Fölséghe Asszonyunknál az Győri Coadjutorsághért M[éltó]sághos Püspök Uram által reménségem felött mostani utommal fel küldött Instantiát részemre hathatos Interpositiojával Excellentiának kegyessen secundálni [...]” Pozsony, 1743. 08. 23. MNL OL P 1314. Nr. 106498. Mohl adatai szerint Zichy ezt közvetlenül megelőzően lett botri címzetes püspök is. MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 137.

⁶¹ Pozsony, 1743. 12. 02. MNL OL P 1314. Nr. 106517.

hasonlóan szintén megkapta Győr vármegye főispáni méltóságát is⁶² – ami a püspök vármegyén belüli hatalmi pozíciójának a megőrzése miatt volt fontos a számára –, a székét pedig ünnepélyesen 1744 májusában foglalta el.⁶³ Zichy kinevezése új korszakot vetített előre, hiszen hosszabb idő óta, az oszmán visszafoglaló háború kezdete óta ő volt az első született magyar főpap, aki győri püspöki kinevezést kapott, amely jól illeszkedett a tereziánus kormányzat jutalmazási és egyházpolitikájába egyaránt.⁶⁴

Püspökként az udvarban

A győri püspöki méltóság révén Zichy Ferenc jelentősége az egyházi és a rendi társadalomban is számottevő módon megerősödött. Az új megyéspüspök tekintélyét pedig tovább növelte, hogy Mária Terézia 1744. január 9-én titkos tanácsossá (*Geheimer Rat*) nevezte ki.⁶⁵ A titkos tanácsosi méltóság ugyan ekkor már nem párosult tényleges tanácsadói funkcióval, de viselése fontos reprezentációs kiváltságnak számított, annál is inkább, mivel a titkos tanácsosok az uralkodói rezidenciák legbelső látogatható teréig, a tanácssteremig (*Ratsstube*) szabadon bejárhattak, valamint a különféle udvari eseményeken a kamarási és a titkos tanácsosi kinevezés dátuma biztosította a résztvevő főurak egymáshoz viszonyított rangját és az adott ceremónián kijelölt helyét.⁶⁶ Zichyt 1744-ben Mária Terézia magyar királynőként tudta titkos tanácsosnak kinevezni, ugyanis a császári koronát ekkor még VII. Károly bajor választófejedelem viselte. 1745 őszén, I. Ferenc megkoronázása révén aztán visszakerült a császári cím a Habsburg–Lotaringiai-dinasztiához, ami után Zichy már törekedett a valóságos császári titkos tanácsosi méltóság megszerzésére.⁶⁷ A győri püspök kinevezését már 1746. július 2-án deklarálták, de eskütételére majd csak másfél évvel később, 1748. január 14-én került sor.⁶⁸ Aznap vasárnap volt, és a Hofburg nagy udvari kápolnájában az udvar, valamint a pápai nuncius és a velencei követ szentmisén vett részt, ami előtt Zichy Ferenc a tiroli származású Welsperg gróffal együtt előbb I. Ferenc előtt a saját lakosztályában, majd pedig Mária Teréziánál szintén a saját lakosztályában tehetette le a titkos tanácsosi esküjét. A császár előtti eskütételnél a ceremóniarendnek megfelelően gróf Rudolph Joseph von Colloredo (1706–1788) birodalmi alkancellár és Andreas von Mohr referen-

⁶² MNL OL P 707. IX. Fasc. 40 et c. Nr. 11.

⁶³ MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 137.

⁶⁴ A témához bővebben lásd: BÄHLCKE: A magyar püspöki kar; FORGÓ: A társadalmi mobilitás lehetőségei 67–69.

⁶⁵ OeStA HHStA RK GehR Kt. 7. Fasc. 2. Nr. 31.; MNL OL P 707. IX. Fasc. 40 et c. Nr. 10. Az előbbi irat befotózásáért itt szeretnék Lengyel Máriának köszönetet mondani.

⁶⁶ A témához bővebben lásd: KÖKÉNYESI: A kamarási címtől; PANGERL: „Höfische Öffentlichkeit”; STOLLBERG-RILINGER: Maria Theresia 332–349.

⁶⁷ Az ügy előmozdítása érdekében kérvényt is nyújtott be, amely pontos datálást nem tartalmaz: OeStA HHStA RK GehR Kt. 7. Fasc. 2. Nr. 31.

⁶⁸ MNL OL P 707. IX. Fasc. 40 et c. Nr. 13–14.; OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 21. Fol. 207v–208v.

dárius, a császárné előtti eskütételnél pedig gróf Anton Corfitz von Uhlfeld (1699–1769) államkancellár és báró Johann Christoph von Bartenstein (1689–1767) tanácsos segédkezett.⁶⁹ A hasonló korú püspökök közül Patachich Gábor kalocsai érseket már igen hamar, 1736-ban kinevezték titkos tanácsossá, de Barkóczy Ferenc és Csáky Miklós is csak 1746-ban tudott valóságos császári titkos tanácsosi méltóságra szert tenni, habár Barkóczy tíz évvel fiatalabb volt Zichynél. Ellenben a győri püspöknél négy évvel idősebb Forgách Pál váradi püspöknek csupán 1747–1748 folyamán adományoztak titkos tanácsosi címet.⁷⁰

Zichy Ferenc a titkos tanácsosi rang megszerzése körüli időszakban két alkalommal is aktívan bekapcsolódott az udvari reprezentációba. Előbb 1744 augusztusában részt vett a Pozsonyba összehívott rendi konkurzuson (*concursum*), amely az osztrák örökösödési háború során második alkalommal hirdetett meg nemesi felkelést (*insurrectio*). Augusztus 16-án pedig a pozsonyi kapucinus templomban az uralkodópárnak és kíséretének mutatott be szentmisét.⁷¹ A szertartás helyszíne ugyan nem Bécs, hanem Pozsony volt, de az uralkodópár nyilvános jelenléte udvari eseménnyé emelte a szertartást. Az udvar pozsonyi tartózkodása idején a magyar főpapok közül többeknek lehetősége adódott az uralkodópár és kísérete, valamint az összegyűlt magyar főurak számára liturgikus szolgálatot végezni. Például augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén a Szent Márton-dómban Erdődy Gábor Antal egri püspök celebrálta a misét, ugyanis Esterházy Imre prímást már csak hordszéken tudták a templomba vinni, aznap délután pedig Esterházy Imre Gábor nyitrai püspök tartotta az udvarnak a jezsuita templomban a vesperást.⁷²

Fél évvel később, 1745. március 14-én már a császárvárosban tűnt fel Zichy Ferenc, amikor fontos udvari ünnep aktív résztvevője volt.⁷³ Ekkor telt le a hathetes gyermekágyi időszak Mária Terézia második fiának, Károly főhercegnek a születését követően, amit az udvarban fényes módon megünnepeltek. Az Ágoston-rendi templomban bemutatott vasárnapi hálaadó szentmisén az uralkodópár, Lotaringiai Károly herceg, az udvar főrangú tagjai, számos apát és szerzetesi előljáró, valamint a városban tartózkodó további arisztokraták és előkelő vendégek is részt vettek. Az udvari zene (*Hofmusik*) kíséretben bemutatott misét – a Zichy által már jól ismert – lorettói kápolnában celebrálta a győri püspök, azt megelőzően pedig Camillo Paolucci (1692–1763) pápai nuncius adott áldást. Az egyházi szertartást követően az udvarban és a városban látványos ünnepséget tartottak. Ha-

⁶⁹ OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 21. Fol. 208r.

⁷⁰ KÖKÉNYESI: A magyar arisztokraták integrációja 361–366.

⁷¹ KHEVENHÜLLER-METSCH: Tagebuch 238.

⁷² Uo. 237–238.

⁷³ OeStA/HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 20. Fol. 94v–100v.; WD 1745. 03. 17.; WD 1745. 03. 20. Anh. A *Wienerisches Diarium* híradása Zichy bemutatásánál még a királyi titkos tanácsosi címét is külön kiemelte. Korábban február 14-én, Zichy püspök Károly főherceg tiszteletére Győrben is fényes ünnepséget tartott. BÁRDOS: Győr zenéje 269.

sonló jelentőségű udvari eseményen a liturgikus szolgálat elvégzése jelentős kiváltságnak számított, ami jelen esetben Zichy udvari megbecsültségét és kapcsolatrendszerét tükrözte.

Hasonló minőségben a győri püspök legközelebb az évtized végén, 1748–1749 folyamán volt jelen a császárvárosban és vált az udvari reprezentáció aktív részesévé. 1748-ban – a korábbi évek gyakorlatának megfelelően – VI. Károly császár haláláról háromnapos gyászszerzetással emlékeztek meg az udvarban, a Schönbrunn udvari kápolnájában az özvegy császárné és az uralkodópár jelenlétében misét mutattak be, október 18-án dél és délután egy óra között, valamint másnap délelőtt kilenc és tíz óra között a város és az elővárosok minden templomának a harangja folyamatosan szólt.⁷⁴ Október 18-án és 19-én a Neuer Markton álló kapucinus templomban vigíliát és gyászszerzetartást tartottak, amelyeket Zichy püspök vezetett. A szerzetartáson ugyan az uralkodócsalád tagjai személyesen nem vettek részt, de ettől függetlenül abban a templomban, ahol a Habsburg-dinasztia kriptája található, liturgikus szolgálatot végezni oly módon, hogy közben a zenei kíséretet az özvegy császárné udvartartásának zenészei biztosították, fontos bizalmi gesztusnak számított.

Szinte pontosan egy évvel később, 1749. október 22-én tűnt fel Zichy Ferenc újra nyilvános módon a császárvárosban, amikor is gróf Kollonich Zsigmond (1676–1751) bécsi érsek, bíboros pappá szentelésének ötvenéves jubileumát ünnepelték.⁷⁵ A Stephansdomban fényes körülmények között ünnepi misét tartottak, amelyen az uralkodópár, József főherceg, Mária Anna főhercegnő, Lotaringiai Anna Sarolta hercegnő (I. Ferenc császár húga), valamint számos egyházi és világi előkelő személy is részt vett. A szerzetartáson szép számban képviseltették magukat magyarországi püspökök és érsekek is, akik a kapcsolódó ceremónialeírás szerint meghívásra érkeztek.⁷⁶ A magyarországi felsőklérus tagjai közül Zichyn kívül további öt főpap koncelebrált az ünnepeltnek: gróf Michael Karl von Althann (1702–1756) váci püspök, Csáky Miklós kalocsai érsek, gróf Franz Anton von Engl/Engel (1702–1777) belgrádi püspök, Esterházy Imre Gábor nyitrai püspök, valamint báró Klobusiczky Ferenc (1707–1760) zágrábi püspök. Arról egyelőre nem áll rendelkezésre információ, hogy rajtuk kívül hívtak-e meg más magyarországi prelátest, ettől függetlenül a jelenlétük a szerzetartáson domináns volt, ugyanis rajtuk kívül mindössze három további főpap – gróf Ferdinand von Hallweil (1706–1773) bécsiújhelyi püspök, Franz Anton von Marxer (1704–1775) bécsi segédpüspök és gróf Franz Ernst von Salm-Reifferscheidt tournai-i püspök – koncelebrálta a misét, illetve mellettük még további szerzetesi előjárók is asszisztáltak. A szerzetartást

⁷⁴ VI. Károly 1740. október 20-án hunyt el, de mivel 1748-ban október 20-a vasárnapra esett, ezért a háromnapos gyászszerzetartást október 18–19-én és 21-én tartották meg. OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 21. Fol. 417v; WD 1748. 10. 23.

⁷⁵ OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 21. Fol. 190v–198r; WD 1749. 10. 25.; WD 1749. 10. 29. Anh.

⁷⁶ OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 21. Fol. 191v.

követően az érseki palotában ünnepi ebédet tartottak, amelyen részt vett Mária Terézia és I. Ferenc, de a 41 fős magas rangú asztaltársaságnak bizonyára a magyarországi püspökök, köztük Zichy Ferenc is a tagja volt.⁷⁷ E meghívott kör tagjának lenni, az uralkodócsalád, valamint az egyházi és világi elit jelenlétében ünnepi misét koncelebrálni fontos reprezentációs privilégiumnak számított. A magyarországi püspökök császárvárosi jelenléte pedig a közelgő 1751. évi országgyűlés miatt akár az udvar politikai céljaival is összecsenghetett.

Kollonich Zsigmond aranymiséjét követően úgy tűnik, hogy a győri püspök egy évtizedre eltűnt az udvarból, legalábbis egyelőre nem látjuk nyomát annak, hogy bármilyen ceremoniális eseményen szerepet vállalt vagy kapott volna. A távolmaradás hátterében minden bizonnyal az adósságai miatt meginduló eljárást feltételezhetjük, Zichy Ferenc ugyanis 1750-ben odáig jutott, hogy a részben örökölt, de nagyobb részt saját maga által felhalmozott tartozásai miatt – amelyek tetemes összeget, nagyjából félmillió forintot tettek ki – zárgondnokságot kellett maga ellen kérnie, amelyet Mária Terézia 1750. január 23-án hagyott jóvá.⁷⁸ A győri püspök a növekvő adósságait – amelyek bővülésében a székvárosában folytatott építkezései, valamint a népes udvartartása egyaránt szerepet játszott – egyre nehezebben tudta a birtokaiból befolyó (évente kevesebb mint 50 ezer forintot kitevő) jövedelméből fedezni. A hitelezők táborá pedig folyamatosan növekedett, amelyet befolyásos főurak, köztük Batthyány Lajos leendő nádor és Kollonich bíboros is gyarapítottak. Az évtized végére azonban – a helytartótanácsi különbizottság munkájának, a zárgondnokok ügyes gazdálkodásának és a leendő örökösök adósságátvállalásának köszönhetően – jelentősen javult a püspök anyagi helyzete, ezért 1759. január 9-én az uralkodónő feloldotta a zárgondnokságot.⁷⁹ Mindezek fényében érthető, hogy Zichy Ferenc az 1750-es években távol maradt a különféle császárvárosi ceremóniáktól és szertartásoktól.⁸⁰ Egyfelől visszas hatást keltett volna, ha ő ebben az időszakban aktívan bekapcsolódott volna az udvari reprezentációba, másfelől az anyagi lehetőségei is rendkívül korlátozottak voltak, például a zárgondnokságának az első két évében mindössze hatezer forint értékű éves járandósággal rendelkezett.

Amint a győri püspök felszabadult a kínos eljárás alól és visszanyerte az anyagi autonómiáját, igyekezett újra megjelenni a bécsi udvarban. 1759. május 13-án az a

⁷⁷ A misére és az ebédre a pápai nunciust, Fabrizio Serbellonit (1695–1775) az uralkodópár akaratának megfelelően nem hívták meg, arra hivatkozva, hogy az ebéden az uralkodópár rangrejtve, kevesebb ceremoniális kötöttséggel kívánt részt venni, ami a nuncius jelenlétében nem lett volna megoldható. Uo. 197v–198r.

⁷⁸ A témához bővebben lásd: BAKÁCS: A hazai hitelügyletek; BAKÁCS: A magyar nagybirtokos 56–60.

⁷⁹ BAKÁCS: A hazai hitelügyletek 23.

⁸⁰ Kivételes eseménynek tekinthető, hogy 1751. május 13-án, Mária Terézia születésnapján a pozsonyi várkapornában Zichy celebrálhatta az uralkodónőnek és az ünnepség résztvevőinek a szentmisét, ami mutatja, hogy a püspöknek az uralkodónőhöz fűződő jó kapcsolatát a zárgondnokság sem árnyékolta be. (OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 23. Fol. 175v.) Azonban fontos hangsúlyozni, hogy az eseményre Pozsonyban került sor, mégpedig az éppen ülésező országgyűlés időszakában.

megtiszteltetés érte, hogy Mária Teréziának és lányának, Mária Krisztina főhercegnőnek a születésnapján a schönbrunni kastély kápolnájában ő mutathatta be a szentmiseáldozatot.⁸¹ A dinasztia családi ünnepei, kiváltképp pedig az uralkodópárnak a név- és születésnapj ünnepségei jelentős udvari eseménynek számítottak, amelyen nemcsak az udvari elit vett részt, hanem a pápai nuncius és a velencei követ, valamint 1750-től a diplomáciai közeledésnek köszönhetően, ceremoniális inkognitóban az orosz követ is. Mária Terézia születésnapján misét celebrálni pedig Zichy számára nem kizárólag reprezentációs lehetőséget jelentett, hanem személyének egyfajta nyilvános rehabilitációját, az udvarba való ünnepélyes visszafogadását.⁸²

Legközelebb szűk másfél évvel később, 1760. október 6-án sikerült Zichy Ferenc udvari jelenlétét azonosítani, amikor részt vett József főherceg és Pármai Izabella esküvőjén. A Habsburg-Bourbon-szövetséget megerősítő menegző rendkívül fényes körülmények között zajlott, amelyen a magyar rendek tagjai közül is sokan részt vettek, különösen azért, mivel ekkor mutatkozott be a császárvárosban az újonnan alapított Magyar Nemesi Testőrség.⁸³ Zichy neve a ceremoniális forrásokban ezúttal nem a liturgikus funkciója miatt olvasható – az egyházi szertartást a hagyományoknak megfelelően a pápai nuncius végezte –, hanem a győri püspök azon népes kíséret részét képezte, amely a mennyasszonyt ünnepélyes módon a városba kísérte.⁸⁴ A kíséretnek – a nagykövetek városi bevonulásához hasonlóan – csupán meghatározott rang feletti főnemesek lehettek a tagjai, amely által a részvétel nemcsak az udvar és a mennyasszony számára bírt reprezentációs funkcióval, hanem a menet tagjai számára is. Az ünnepi kíséretet 94 darab hatlovas hintó alkotta, amelyek mindegyike egy-egy főrendhez tartozott. Zichy Ferenc a titkos tanácsosok között vonulhatott fel – megelőzve ezáltal a további udvari ranggal nem rendelkező alsó-ausztriai rendek tagjait, illetve a császári kamarásokat. A titkos tanácsosok között szép számban azonosíthatunk magyar főurakat. Az egyháziak közül Zichy menetben elfoglalt pozíciója – amit a titkos tanácsosi cím megszerzésének az időpontja alapján határoztak meg – megelőzte gróf Batthyány József (1727–1799) kalocsai érsekét és Thauszy Ferenc (1698–1769) zágrábi püspökét, azonban Barkóczy Ferenc egri püspök és Esterházy Imre Gábor nyitrai püspök pedig a győri püspöknél vonulhatott előkelőbb helyen. Zichy Ferenc az Ágoston-rendi templomban, ahol az esküvői szertartásra sor került, a többi püspökkel és infulás főpappal együtt a szentély bal oldalán állhatott, majd október 10-én bizonyára az 50 fős magyar rendi delegáció részeként is átadhatta a jókívánságait az ifjú párnak.⁸⁵

⁸¹ OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 27. Fol. 74v. Mária Terézia születésnapj ünnepségeihez bővebben lásd: KÖKÉNYESI: A reprezentáció ceremoniális és retorikai eszközei.

⁸² Bár fontos hangsúlyozni, hogy kegyvesztettnek korábban sem volt tekinthető Zichy. Ezt tükrözi, hogy 1751-ben a magyarországi tartózkodásakor az uralkodópár Győrbe is ellátogatott, amely során Zichy püspöknek is fontos reprezentációs szerep jutott. BÁRDOS: Győr zenéje 269.

⁸³ KÖKÉNYESI: Az udvar vonzásában 134.

⁸⁴ WD 1760. 10. 11. Anh.

⁸⁵ OeStA/HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 27. Fol. 316v–317v; KÖKÉNYESI: A magyar arisztokrácia integrációja 182.

A főnemesség hasonló ceremóniákon való jelenléte egyfelől fontos szerepet játszott a Habsburg-dinasztia legitimációjában és hatalmi reprezentációjában egyaránt, másfelől az ünnepségen való aktív részvétel az egyes főurak tekintélyét, kapcsolati tőkéjét, sőt akár befolyásszerzési képességét is növelte. A magyarországi püspökök udvari jelenlétének a motivációját az 1750–1760-as évek fordulója körüli időszakban jelentősen fokozhatta, hogy Csáky Miklós 1757. évi halála és Barkóczy Ferenc 1761. évi kinevezése között az esztergomi érseki szék betöltetlen volt, a személyes császárvárosi jelenlét pedig pozitívan befolyásolhatta a lehetséges jelöltek esélyeit. Az 1760-as évek hátralevő részében aztán nem tudunk róla, hogy Zichy Ferenc a bécsi udvar ceremonialis életébe bekapcsolódott volna, aminek oka egyfelől életkorának a növekedése, másfelől pedig 1765 augusztusától, I. Ferenc halálát követően a Habsburg-rezidenciavárosban is jelentősen egyszerűsödött a barokk udvari élet.

Szűk egy évvel korábban két fontos megtiszteltetésben is részesült Zichy püspök. Előbb 1764. augusztus 20-án, az újonnan alapított Szent István Rend éves ünnepségén celebrálhatott misét a pozsonyi Szent Márton-templomban az uralkodónőnek, a rendtagoknak és a jelenlévők népes körének.⁸⁶ Majd másfél héttel később, szeptember 1-én az uralkodói család – Mária Terézia, I. Ferenc, József főherceg (sőt már római király), Lipót főherceg és a két legidősebb főhercegnő, Mária Anna és Mária Krisztina – személyesen tett látogatást nála Győrben.⁸⁷ Az uralkodócsalád ekkor az 1764–1765. évi országgyűlés miatt tartózkodott Magyarországon, Győrbe pedig Vácról Pozsonyba menet, kisebb kitérőt téve látogattak el. A városban, sőt már Gönyűn fényes módon fogadták az uralkodócsaládot,⁸⁸ amelynek tagjai szeptember 1-én a püspöknél vacsoráztak, majd nála is szálltak meg, és a másnapi misét követően folytatták útjukat Pozsony felé. A látogatás a rövidsége ellenére is fontos megtiszteltetésnek számított a vendéglátó püspök és – a korábban Mária Teréziától szabad királyi városi rangot kapott – város számára egyaránt.⁸⁹

Aranymise és a Szent István Rendbe való felvétel

Zichy Ferenc pályájának és életművének a megkoronázását jelentette a pappá szentelésének ötvenéves évfordulójára rendezett, rendkívül grandiózus ünnepség, amelynek keretében a bő egy évtizeddel korábban alapított Szent István Rendbe is felvételt nyert. Az aranymiséjét 1775. augusztus 15-én ugyan Győrben tartotta, ennek ellenére e tanulmány keretei között azért térek ki mégis a bemutatására, mert az ünnepségen küldött révén az udvar is képviseltette magát, valamint az érdemrendbe való felvétel hagyományosan udvari szertartásnak számított. A jeles esemény fényét növelte és

⁸⁶ OeStA HHStA HA OMeA ZA-Prot. Bd. 29. Fol. 529v.

⁸⁷ WD 1764. 09. 05.

⁸⁸ BÁRDOS: Győr zenéje 269–270.

⁸⁹ A város és a püspök szempontjából szintén kiemelt jelentőségű esemény volt, amikor 1771 júliusában a Bécsből Budára szállított Szent Jobbot Győrben is ünnepélyes módon fogadták. Uo. 270–271.

egyfajta udvari jellegét erősítette, hogy róla még a *Wienerisches Diarium* is megemlékezett, és nem csupán rövid híradást közölt róla, hanem az eseményről önálló függelékben terjedelmes, több mint négy és fél oldalas leírást adott közre.⁹⁰

Az aranymisét azért augusztus 15-re, Nagyboldogasszony ünnepére időzítették, mert az a győri székesegyház védőszentjének a búcsúünnepé, így aznap nem csupán az ünnepelt primíciájára kerülhetett sor, hanem az átfogó felújítást követően a székesegyház második felszentelésére is. A császárvárosi újságban közölt híradás külön kihangsúlyozta, hogy a bazilika megújulása milyen sok szálon kötődött Bécshez és udvari mesterekhez is, kiemelve Melchior Hefe (1716–1794) császári építésmester és -tanár, illetve Anton Maulbertsch (1724–1796) udvari festő munkáját, valamint azt, hogy a munkálatok során a bécsi képzőművészeti akadémia (*K. K. Akademie der bildenden Künste*) tanácsait is figyelembe vették. A híradás a székesegyházról a következő érzékletes méltatást közölte olvasóival: „főtemplomunk nemcsak az építészet helyessége, a műalkotások kiválósága, a természetes márvány változatossága, mennyisége és nagysága, a díszítések értékessége, hanem minden részletében a meghatározó ízlés miatt is megőrzi a szentély méltóságát, miként a jeles hozzáértők csodálatát is elnyeri, s emellett örökös tartományaink számára a virágzó művészetek tanúságát és tiszteletét hozza el [...]”⁹¹ A beszámoló szerint az aranymisére a Magyar Királyság minden szegletéből és a szomszédos örökös tartományokból is érkeztek vendégek, köztük kizárólag a püspök meghívott vendégei több mint 200 főt tettek ki, akiknek a kíséretével együtt értendő teljes ellátásáról az ünnepelt gondoskodott.

Az ünnepség már augusztus 14-én este megkezdődött díszlövésekkel és ünnepi kivilágítással. A püspökvár előtt látványos diadalkaput emeltek, a palota udvarán zene szólt, az ünnepelt pedig 80 előkelő vendég számára adott vacsorát. Az ünnepnapot reggel fél nyolckor ún. áldásos misével (*Segenmesse*) kezdték – amelynek tartását korábban Zichy püspök rendelte el –, a szertartást és a német nyelvű méltató beszédet Apffalter József (1740 k.–1796) helyi kanonok, komáromi főesperes tartotta, majd 9 órakor Alapy János (1720 k.–1778) dulcinói címzetes püspök és váradi kanonok magyar nyelvű beszéde következett.⁹² A magyar- és horvátországi káptalanok küldöttjei, valamint további különböző rangú szerzetesek és világi papok tíz óra magasságában kezdtek el gyülekezni a püspöki palota előszobájában,

⁹⁰ A ceremónia ismertetésében elsősorban a bécsi újság leírására támaszkodok, mert az több, a korábbi kutatás által be nem mutatott elemet tartalmaz. WD 1774. 08. 27. Anh. A *Wienerisches Diarium* kapcsolódó híradását már Bárdos Kornél is ismerte, de az amúgy kiváló leírását talán nem haszontalan néhány további részlettel kiegészíteni. BÁRDOS: Győr zenéje 271–273.

⁹¹ „daß unsere Hauptkirche wegen Richtigkeit der Baukunst, Vortrefflichkeit der Gemälde, Verschiedenheit, Menge, und Größe des natürlichen Marmors, Kostbarkeit der Verzierungen, und in allen Theilen durchaus herrschenden Geschmacks nicht nur in die Würde eines Heiligthums möglichst behauptet, sondern auch die Bewunderung großer Kenner erhaltet, anbey unseren Erblanden von Seiten der blühenden Künste Zeugniß und Ehre bringet.” WD 1774. 08. 27. Anh.

⁹² Alapy és Apffalter beszéde nyomtatásban is megjelent: ALAPY: Annus Jubileus; APFFALTER: Rede auf das zweyte Primitzfest.

hogy az ünnepeltet az oltárhoz kísérjék. A menetet a püspöki udvartartás belső, ünnepi libériát viselő tisztségviselői indították, majd a külső tisztségviselők, továbbá a megye szabad városainak és a vármegyének a követei következtek, utánuk az ország minden részéből érkező nemesek, majd a kanonoki öltözetet (*Chorkleidern*) viselő egyháziak vonulhattak. Utánuk érkezett Zichy püspök, akit egyik oldalról Batthyány József kalocsai érsek, másikról gróf Esterházy Károly (1725–1799) egri püspök kísért, a menetet pedig további jelenlévő főurak, prelátusok és nemesek zárták. A magasabb rangú egyházi és világi urak a kanonoki stallumban foglaltak helyet, a hölgyek azonban a templom közepén kialakított kényelmes alkalmi emelvényen ülhettek. Ezt követően a magasabb rangú egyházi személyek követi funkciót betöltő csoportja a pannonhalmi főapát házához (Apátúr-házhoz) vonult, hogy meginvitálja gróf Fekete György (1711–1788) országbíróát az aranymisére, aki az uralkodó képviselőjében érkezett Győrbe. A menet ünnepélyes módon három darab hatlovas hintóval vonult a székesegyházba. Mindkét bevonulás ágyúlövések, harangzúgás, dob- és trombitaszó közepette, nagy tömeg jelenlétében zajlott.

A székesegyházban Salbeck Károly (1725–1787) váci kanonok, leendő szepesi püspök mondott latin nyelvű orációt,⁹³ majd a misét az ünnepelt celebrálta, amelyen a Mária Teréziától újonnan kapott, saját kezűleg hímzett miseruháját viselte. A ceremónialeírás szerint Batthyány József *direktorként* felügyelte a szertartást, az ünnepelt számára pedig Engl csanádi püspök és Esterházy Károly asszisztált. A liturgikus szolgálatba – az ünnepelt által patronált – két fiatal rokont, gróf Zichy Ferencet (1749–1812) és öccsét, Károlyt (1753–1826) is bevonták, akik a vizet és a kendőt nyújthatták át a miséző főpapnak. Az aranymiséén a zenei kíséret irányításáért pedig a neves zeneszerző és helyi kórusmester, Istvánffy Benedek (1733–1778) volt a felelős. A szertartás végeztével újra felszólaltak az ágyúk és a harangok, majd a ceremóniarend szerint kivonultak.

Az ünnepelt a kíséretével együtt előbb a püspökvárba vonult, majd onnan nem sokkal később szintén három darab hatlovas hintóval a pannonhalmi főapát házába, ahol nemcsak a királynő képviselőjében eljáró Fekete György várta, hanem a Szent István Rend városban tartózkodó lovagjai is. Az Apátúr-házban került sor Zichy Ferenc rendi, mégpedig a nagykeresztesek közé való felvételére. Az új rendtag a latin eskütételt követően nem csak a hagyományos rendi inszigniaikat, a mellkason viselhető csillagot és a láncon függő keresztet vehette át – az uralkodónő és II. József nagymester nevében – Fekete Györgytől, hanem Mária Terézia különleges kegye révén kapott egy további, smaragddal és briliánsokkal ékesített rendi keresztet is, ami az érdemrend szalagján (*Ordensband*) függött. A Szent István Rendbe való felvételi aktus után az ünnepelt a köszönetét fejezte ki, illetve fogadta a köszöntéseket. A püspök a szertartás után száz magas rangú személy részére adott ünnepi ebédet, míg ötszáz vendéget más helyszíneken láttak vendé-

⁹³ SALBECK: *Habitus Jaurini*.

göl, illetve a nép számára fehér- és vörösbort csapoltak, valamint emlékérmeket is osztottak. Este ágyúlövések, fáklyás lovasok, bálók, fogadások, színelőadás és tűzijáték színesítették az ünnepet. A híradás szerint Győrben emberemlékezet óta nem volt ilyen látványos és nagyszabású ünnepség, amelynek értékét tovább növelte, hogy súlyosabb baleset sem történt, pedig a két napon át nyitva álló városkapukon keresztül rengeteg érdeklődő érkezett.

Zichy Ferenc aranymiséjét rendkívül illusztris, szinte páráját ritkító körülmények között celebrálta, amelynek fényét nem csupán az egyházi és a világi elit jelenléte emelte, hanem a püspök megajándékozása és a Szent István Rendbe való felvétele révén az udvar is.⁹⁴ Fontos gesztusértékű adomány volt Mária Terézia részéről a részben saját keze munkájával készült miseruha elküldése, de hasonló ajándékban a felsőklérus tagjai közül jó páran részesültek,⁹⁵ ellenben a magyar államalapító királyról elnevezett érdemrend nagykeresztjét mindössze egy szűk és magas rangú kör tagjai nyerhették el. A Szent István Rend a korszakban az udvar által adományozott lovag- és érdemrendek sorában az egyedüli volt, ami alkalmas volt egyházi személyek megjutalmazására. A rend három osztálya közül a nagykereszt volt a legmagasabb, amelyet az érdemrend 1764. évi megalapítása és Zichy felvétele között a főpapok közül mindössze hét személy nyert el, akik között csupán két magyarországi születésű főpapot, Barkóczy Ferenc esztergomi érseket és Batthyány József kalocsai érseket azonosíthatjuk.⁹⁶ Az öt külföldi származású főpap mindegyike befolyásos egyházi személyiségnek számított, pályájuk során mindannyian a bíborosi bírtum birtokosai lettek, akik a rendbe való felvételük sorrendjében a következő személyek voltak: gróf Johann Heinrich von Falkenberg (1726–1804) mecheni érsek, gróf Christoph Anton von Migazzi (1714–1803) váci püspök és bécsi érsek, gróf Leopold Ernst von Firmian (1708–1783) passauai püspök, báró Franz Konrad von Rodt (1706–1775) konstanzi püspök, valamint Giuseppe Pozzo-Bonelli/Pozzobonelli (1696–1783) milánói érsek. Ha valaki főpapként vagy püspökként kérte a felvételét a rendbe, nem jelentette azt, hogy automatikusan felvételt nyerhetett, az uralkodó részéről a nagykereszt odaítélése pedig végképp nem volt garantált, az csak sokat szolgált, magas rangú és az udvarral szoros kapcsolatban álló személyek kiváltsága volt. A magyar felsőklérus tagjai közül Zichyt megelőzően hárman nyertek felvételt az érdemrendbe: Thauszy zágrábi püspök középkeresztesként, Salbeck Károly és Bajzáth József címzetes püspökök pedig kiskeresztesként.⁹⁷

⁹⁴ Az ünnepség híre a beszédek és további nyomtatványok kiadása révén a nyomtatott nyilvánosságban is tovább tudott terjedni, ami az emlékének a megőrzését is segítette.

⁹⁵ A Mária Terézia által adományozott miseruhákhoz bővebben lásd: SERFŐZŐ: „A felséges ausztriai sasknak oltalmazó szárnyai alatt” (megjelenés alatt).

⁹⁶ A Szent István Rend nagykeresztes lovagjaihoz bővebben lásd: KÖKÉNYESI: Die bedeutendsten politischen Stützen.

⁹⁷ Szent István lovagjai 309–311.

A magyar prelátusok közül tehát Zichy Ferenc volt az első, aki nem érsekként kapott nagykeresztet az udvartól. A kinevezési diploma Zichy püspök fáradozatlanul, elhivatottan és buzgón végzett munkásságára hivatkozott, amely révén igyekezett az ország és a társadalom javát előmozdítani.⁹⁸ A rendi felvétel mögött bizonyos esetekben azonosítható egy-egy kimagasló szolgálati érdem, amellyel a jelölt a megjutalmazását kiérdemelte, de a többség esetében a rendbe való befogadás inkább hosszú évek, évtizedek munkájának volt köszönhető. Zichy Ferenc esetében öt évtizede végzett egyházi és kiváltképp három évtizedes püspöki szolgálatai kellettek, hogy indokolják az érdemrendbe való felvételt. Zichy a megyéspüspöki szolgálatát valóban nagy odafigyeléssel végezte, kánoni látogatásokat tartott, pásztorleveleket adott ki, papjai számára lelki gyakorlatokat írt elő, egyházmegyéjében számos helyen különféle építkezéseket és felújítási munkálatokat támogatott, mindez pedig szorosan összecsengett a tereziánus kormányzat egyházpolitikai célkitűzéseivel is.⁹⁹ Az országgyűléseken kevésbé tudunk aktívabb szerepvállalásáról, habár az 1751. évi diétán tagja volt az indigena-ügyek vizsgálatára felállított bizottságnak, illetve több pasquillus is említésjelleggel negatív módon szólt róla.¹⁰⁰ A protestáns rendi ellenzék ellenszenvének a kiváltása pedig arra utal, hogy a diétán legalább bizonyos mértékben támogatta a kormányzat politikai célkitűzéseit. A nagykereszt elnyerésére bizonyára előnyös hatást gyakorolt Zichy aktív udvari jelenléte és szoros udvari kapcsolatai. A püspök jó kapcsolatot tudott kialakítani Mária Teréziával, 1776-ból az uralkodónőtől még neki sajátkezűleg írt hosszabb, bizalmas hangvételű, német nyelvű levél is maradt fenn, amelyben megerősíti a szombathelyi egyházmegye létrehozásának és Szily János (1735–1799) győri kanonoknak, Zichy korábbi udvari papjának a megyéspüspöki kinevezésére vonatkozó tervét.¹⁰¹

A Szent István Rendbe való felvétel érdekében a tagok többsége előzetesen kérvénnyel fordult az uralkodóhoz, de bizonyos esetekben a rendadományozás ettől függetlenül, közvetlen uralkodói döntés nyomán is történhetett. Zichy Ferenc esetében nem maradt fenn kérvény, ezért arra gyanakodhatunk, hogy a rendadományozás szándéka közvetlenül Mária Teréziától, vagy talán kevésbé valószínű módon a nagymesteri címet viselő II. Józseftől származott. A püspök hivatalos értesítést gróf Esterházy Ferenc (1715–1785) kancellártól, aki egyúttal az érdemrend kancellárja is volt, 1774. augusztus 4-én kapott, amelyben tudatta vele, hogy a nagykeresztet Fekete György országbíró fogja elvinni számára, miként azt is, hogy

⁹⁸ A kinevezési diploma fogalmazványát lásd: MNL OL P 1058. 1. 1774. Nr. 110/d.

⁹⁹ Zichy püspöki tevékenységéhez bővebben lásd: PISZKER: Barokk világ Győregyházmegyében. A tereziánus kormányzat elvárásaihoz lásd: GÓZSY: A püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások.

¹⁰⁰ NAGY: Rendi ellenzék és kormánypárt 133., 218., 363.

¹⁰¹ Bécs, 1776. 05. 11. MNL OL P 707. IX. Fasc. 40 et c. Nr. 34. A tervet Zichy is támogatta, ennek érdekében küldte Szilyt maga helyett Bécsbe Mária Teréziához. A levélben arról is szó esik, hogy Szily korábbi stallumának az utódja az exjezsuita Kelcz Imre (1708–1792) legyen, aki 1777-ben valóban szentadalberti prépost lett. BEDY: A győri székeskáptalan 468.

a nagykeresztesek szokásos, 300 rajnai forintot kitevő taxáját neki is be kell majd fizetnie.¹⁰² A hír azonban nem érte felkészületlenül Zichyt, ugyanis július 23-án Bujanovics Károly kancelláriai ágens – aki a püspökkel rendszeres kapcsolatban állt – már előzetesen tájékoztatta őt.¹⁰³ Az udvarban a szertartás közvetlen előkészületeit július 29-től kezdték el szervezni, legalábbis Esterházy kancellár ekkor tett felterjesztést az uralkodó számára, amelyben a taxa elengedése felől is érdeklődött,¹⁰⁴ erre az uralkodói kegyre nem került sor, helyette viszont a taxa sokszorosát kitevő értékű keresztet kapott ajándékba Zichy. Augusztus 4-én Fekete országbíró számára is megírták a pontos teendőit, amelyből megtudhatjuk, hogy a rendbe való felvételi szertartás mintájának gróf Johann Karl Philipp von Cobenzlnek (1712–1770), Osztrák Németalföld meghatalmazott miniszterének (*bevollmächtiger Minister*) a felvételét tekintették, aki számára 1769-ben az udvar megbízásából Lotaringiai Károly helytartó adta át a rendi nagykeresztet.¹⁰⁵ Mindez mutatja, milyen különleges kiváltságnak számított, hogy Zichy számára nem csupán azt engedélyezték, hogy az éves rendi szertartáson kívül nyerhessen a rendbe felvételt, hanem azt is, hogy esküjét nem a nagymester előtt kellett letennie. A nagyszabású ünnepséget követően aztán Zichy Ferenc és Fekete György külön levélben fordult Esterházy kancellárhoz, az ünnepelt a hálájának adott hangot,¹⁰⁶ Fekete pedig egyfajta jelentést tett, amelyből kiderül, hogy a püspök felvétele rendben végbe ment, a szertartáson pedig báró Koller Ferenc (1720–1787) barsi főispán és a befolyásos udvari tanácsos, gróf Niczky Kristóf (1725–1787), a Hétszemélyes Tábla ülnöke, leendő tárnokmester, valamint Skerlecz Miklós (1729–1799) a horvát királyi tábla tanácsosa, leendő zágrábi főispán is részt vett, akik szintén a Szent István Rend lovagjai voltak, habár ők közép- és kiskeresztet viseltek.¹⁰⁷

Zichy Ferenc számára a Szent István Rend nagykeresztjének az elnyerése kétségkívül sokat jelentett és nagy büszkeséggel töltötte el a viselése, amit mindössze néhány példával szeretnék alátámasztani. A püspök még ténylegesen meg sem kapta az érdemrend láncát, amikor Anton Franz Wideman (1724–1792) bécsi vésnököt megbízta, hogy készítsen emlékérmét a pappá szentelésének ötvenéves évfordulójára, amelyen pedig már a rendi inszigniót viselve ábrázoltatta magát.¹⁰⁸ A Szent István Rend nagykeresztesei közé való tartozás jelentősen növelte a győri püspök tekintélyét, amit igyekezett hatékonyan beépíteni a saját reprezentációjába, nem véletlen, hogy két portrét is készítettett magáról, amelyeken a rend csillagán

¹⁰² MNL OL P 707. IX. Fasc. 40 et c. Nr. 21.

¹⁰³ Uo. Fol. 122.; Staats- und Standes-Calender 1774. 271. Bár informálisan ennél talán még korábban is értesülhetett Zichy a rendbe való felvételéről, ugyanis az ünnepségre érmet veretett, de erre később még visszatérünk.

¹⁰⁴ MNL OL P 1058. 1. 1774. Nr. 110.

¹⁰⁵ Uo. Nr. 110/c.

¹⁰⁶ Uo. Nr. 110.^{1/3}.

¹⁰⁷ Uo. Nr. 110.^{2/3}.

¹⁰⁸ SZÉKELY: Anton Widemann.

és nagykeresztjén kívül az uralkodótól kapott, drágakövekkel ékesített keresztje is látható, sőt egyik képen éppen a Mária Terézia által küldött miseruhát viseli.¹⁰⁹ Zichy a rendi közösségnek igyekezett aktív tagja lenni, például 1774. november 5-én a bécsi udvarban személyesen részt vett a Szent István Rend éves közös ünnepén,¹¹⁰ valamint 1783-ban, halála előtt nem sokkal báró Georg von Pflacher őrnaggyal látványos rendi ősfát is készíttetett, amely az alapítástól kezdődően a rend összes tagjának az adatait tartalmazta.¹¹¹

Konklúzió

Zichy Ferenc hosszú élete végén még megélte II. József egyeduralkodóvá válását, akivel – elődjeihez hasonlóan – kezdetben igyekezett együttműködő kapcsolatot kialakítani, legalábbis 1781 tavaszán a *placetum regium* kihirdetésével szemben csupán kompromisszumos kritikát fogalmazott meg, valamint püspöktársai közül egyedülként még támogatta is az uralkodó azon rendeletét, amely a szerzetesrendek római előjáróikkal való kapcsolattartását megtiltotta, illetve velük szemben a megyéspüspökök jogkörét megnövelte.¹¹² Bő egy évvel később azonban az uralkodói tiltás és éltes kora ellenére, számos püspöktársához hasonlóan már Bécsbe utazott VI. Piusz pápa látogatására, amely bizonyára az utolsó császárvárosi utazása lehetett.¹¹³ Zichy püspök ugyanis a következő év nyarán, 1783. június 8-án a család (moson)szentmihályi kastélyában elhunyt.¹¹⁴

Zichy Ferenc egyszerre volt barokk főúr, bőkezű mecénás és az egyházmegyéjét gondosan vezető püspök, aki számára – számos kortársához hasonlóan – ezek a szerepek ellentmondásmentesen megfértek egymás mellett. Zichy jól értette a barokk reprezentáció formanyelvét és működését, amit hatékonyan használt fel egész főpapi működése során, noha ez olykor a tényleges gazdasági lehetőségei rovására történt. Zichy Ferenc sosem tartózkodott életvitelszerűen Bécsben, de rendszeresen megfordult a Habsburg-rezidenciavárosban, fontos udvari ünnepségek aktív résztvevője volt, amelyekről már fiatalkorától kezdve jól tudta, hogy milyen fontos szerepet játszhatnak a rendi társadalomban való érvényesülés során. A püspök a hatalmát és befolyását nem kizárólag a saját maga érdekében igyekezett felhasználni, hanem családja, illetve több papja és kliense érdekében is. 1746-

¹⁰⁹ Mindkét portré ismeretlen mester műve. Xántus János Múzeum, ltsz.: 55.187.1.; Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, ltsz. nélkül; Szent István lovagjai 181.

¹¹⁰ OeStA HHStA OMeA ZA-Prot. Bd. 35. Fol. 70v. Lehet, hogy több alkalommal is részt vett a rendi ünnepen, azonban a források jellemzően név szerint nem örökítették meg a résztvevők körét.

¹¹¹ MNL OL P 1058. 16. Nr. 1–2. Az ősfá publikált változatát lásd: Szent István lovagjai 182–183.

¹¹² BÄHLCKE: A magyar püspöki kar 373–375.

¹¹³ Uo. 385–387.

¹¹⁴ Zichy halotti anyakönyvi bejegyzését lásd: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-XF3F-V?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6N33-FBC9&action=view&lang=hu> [A letöltés dátuma: 2025. 03. 24.] Temetéséhez pedig: BÁRDOS: Győr zenéje 274–275.

ban például elefánti Jaklin Józsefet ajánlotta Batthyány Lajosnak a nagyszombati ítélőtáblára ülnöknek,¹¹⁵ de számos folyamodványát lehetne idézni, amelyek patrónusi tevékenységét igazolják. Négy évtizedes püspöki munkássága alatt a legtöbbet egyházmegyéjéért és rezidenciavárosáért tette, amelyeket a rendelkezésére álló eszközök szerint igyekezett fejleszteni. Személye és tevékenysége pedig kétségtelenül nem kis szerepet játszott abban, hogy Mária Terézia kétszer is látogatást tett Győrben, holott a városban korábban közel másfél évszázada nem járt Habsburg uralkodó.¹¹⁶

FORRÁSOK

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

P = Magánlevéltárak

P 707 = Zichy család zsélyi levéltára (P 707)

IX. sorozat. Családtagok személyi iratai

XXI. sorozat. Vegyes családi és birtokiratok

XXXIII. sorozat. 1671 utáni levelek

P 1313–1343 = Batthyány család körmendi levéltára

P 1314 = A Batthyány család missilisei

P 1058 = Szent István Rend Levéltára

1. tétel. Általános iratok

16. tétel. A rendi tagok ősfája

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv

AVA = Allgemeine Verwaltungsarchiv (AVA)

FA = Familienarchive

Harrach

Familienarchiv

Familie in specie (Fam. in spec.)

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv

HA = Hofarchive

OMeA = Obersthofmeisteramt

ZA = Zeremonielldepartment

ÄZA = Ältere Zeremonialakten

ZA-Prot. = Zeremonialprotokolle

RA = Reichsarchive

RK = Reichskanzlei

GehR = Geheime Räte

¹¹⁵ Győr, 1746. 02. 27. MNL OL P 1314. Nr. 106514.

¹¹⁶ SZÁVAY: Győr. Monografia 286.

NYOMTATOTT ÉS KIADOTT FORRÁSOK

- ALAPY: Annus Jubileus = ALAPY JÁNOS: Annus Jubileus az az nagy méltóságú és fő tisztelendő Vásonkői Gróf Zichy Ferencz Urnak [...]. Győr, 1775.
- APFALTER: Rede auf das zweyte Primitzfest = JOSEPH APFALTER: Rede auf das zweyte Primitzfest da seine hochgräfl. Excellenz Franz aus den Grafen Zichy von Vasonkeö, Erbherr in Homonna, Bischof zu Raab [...]. Raab, 1774.
- FAZEKAS: A bécsi Pazmaneum = FAZEKAS ISTVÁN: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951). (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 8.) Budapest, 2003.
- KHEVENHÜLLER-METSCH: Tagebuch = Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch. Kaiserlichen Oberhofmeisters. Hg. RUDOLF KHEVENHÜLLER-METSCH – HANS SCHLITTER. Bd. I. Leipzig, Wien, 1907.
- KOLINOVICS: Nova Ungariae = GABRIELIS KOLINOVICS: Nova Ungariae Periodus anno primo gynaeco-cratiae austriacae inchoata, sive comitiorum generalium, quibus defuncto Carolo VI. Austriacorum Caesarum, ultimo ejus primogenita filia, Maria Theresia [...]. Budae, 1790.
- KRIEGER: Tractatus meteorologicus = WILLIBALDUS KRIEGER: Tractatus meteorologicus in quatuor libros Aristotelis [...]. Viennae, 1720.
- MH = Magyar Hírmondó, 1783.
- MORETUS: Tractatus physico-mathematicus = THEODORUS MORETUS: Tractatus physico-mathematicus de aestu maris [...]. Viennae, 1719.
- SALBECK: Habitus Jaurini = CAROLUS SALBECK: Habitus Jaurini die XV. Aug. a. MDCCLXXIV. in alteris sacerdotii solenniis [...] domini Francisci e comitibus Zichy de Vásonkő episcopi Jaurinensis comitatus nominis ejusdem perpetui supremi comitis perpetui in Homonna utriusque sacratissimae caesareae et regio apostolicae majestatis actualis intimi status consiliarii [...]. Vacii, 1774.
- Staats- und Standes-Calender = Kayerlich- und Königlich wie auch Erz-Herzoglicher, dann dero Haupt- und Residenz-Stadt Wien Staats- und Standes-Calender [...] 1774.
- VERESS: A római Collegium Germanicum et Hungaricum = VERESS ENDRE: A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. (Fontes Rerum Hungaricum 2.) Budapest, 1917.
- WD = Wienerisches Diarium

SZAKIRODALOM

- BAHLCKE: A magyar püspöki kar = JOACHIM BAHLCCKE: A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790). (METEM) Budapest, 2013.
- BAKÁCS: A hazai hitelügyletek = BAKÁCS ISTVÁN: A hazai hitelügyletek XVIII. századi történetéhez. Zichy Ferenc győri püspök zárgondnokság alá helyezése, 1750–1758. Századok 99. (1965:1–2) 6–32.
- BAKÁCS: A magyar nagybirtokos = BAKÁCS ISTVÁN: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Budapest, 1965.
- BÁRDOS: Győr zenéje = BÁRDOS KORNÉL: Győr zenéje a 17–18. században. Budapest, 1980.
- BEDY: A győri székeskáptalan = BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története. (Győregyházmegye múltjából 3.) Győr, 1938.
- BUNYITAY – MÁLNÁSI: A váradi püspökök = BUNYITAY VINCE – MÁLNÁSI ÖDÖN: A váradi püspökök a száműzetés s az újjraalapítás korában 1566–1780. (A Váradi Püspökség története alapításától a jelenkorig 4.) Debrecen, 1935.

- EMBER: A m. kir. Helytartótanács = EMBER GYÓZÓ: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Budapest, 1940.
- FAZEKAS: A Pázmáneum története = FAZEKAS ISTVÁN: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: A bécsi Pázmáneum. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. (METEM-könyvek 37.) Budapest, 2002. 7–176.
- FORGÓ: A társadalmi mobilitás lehetőségei = FORGÓ ANDRÁS: A társadalmi mobilitás lehetőségei a katolikus hierarchiában. Megyéspüspöki kinevezések, 1686–1799. Korall 22. (2021:86) 56–78.
- GÓZSY: A püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások = GÓZSY ZOLTÁN: A püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások és minták Mária Terézia idején. Klimó György püspök és főispán. Századok 153. (2019:6) 1167–1188.
- KÁROLYI: Zichy II. Pál árváinak iskoláztatása = KÁROLYI BÁLINT: Zichy II. Pál árváinak iskoláztatása. Iskoláztatási stratégia a Zichy családban a 17. század második felében. Aetas 34. (2019:2) 54–66.
- KOLLÁNYI: Esztergomi kanonokok = KOLLÁNYI FERENCZ: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900.
- KÖKÉNYESI: A kamarási címtől = KÖKÉNYESI ZSOLT: A kamarási címtől a Szent István Rend nagykeresztjéig: A bécsi udvar kitüntetési stratégiája Mária Terézia korában. In: Mária Terézia a magyarok királynője (1740–1780). Szerk. GERŐ ANDRÁS – NAGY BEATRIX. Budapest, 2018. 73–116.
- KÖKÉNYESI: A magyar arisztokrátiák integrációja = KÖKÉNYESI ZSOLT: A magyar arisztokrátiák integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között. (PhD-disszertáció, ELTE BTK) Budapest, 2016.
- KÖKÉNYESI: A reprezentáció ceremoniális és retorikai eszközei = KÖKÉNYESI ZSOLT: A reprezentáció ceremoniális és retorikai eszközei. Mária Terézia mint a születésnap ünnepségek és köszöntő beszédek ünnepe. In: Második Mária. Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben. Szerk. MACZÁK IBOLYA. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 19.) Budapest, 2019. 19–42.
- KÖKÉNYESI: Alternatívák = KÖKÉNYESI ZSOLT: Alternatívák a rendi oktatás megszervezésére. Nemesi akadémiák és alapítási tervek a Habsburg Monarchiában a 18. század első felében. In: A rang kötelez. Rendi és rendies magatartásformák a középkortól a 20. századig. Szerk. BEREZS ANITA – KRISTÓF ILONA. Eger, 2024. 211–239.
- KÖKÉNYESI: Az udvar vonzásában = KÖKÉNYESI ZSOLT: Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának szinterei (1711–1765). (Humaniórák) Budapest, 2021.
- KÖKÉNYESI: Die bedeutendsten politischen Stützen = ZSOLT KÖKÉNYESI: Die bedeutendsten politischen Stützen des Hauses Habsburg. Die Großkreuzler des Königlich-Ungarischen Sankt Stephans-Ordens zwischen 1764 und 1780. In: „Die habsburgische Variante des aufgeklärten Absolutismus”. Beiträge zur Mitregenschaft Josephs II. (1765–1780). Hg. ANDRÁS FORGÓ – KRISZTINA KULCSÁR. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien) Wien, 2018. 95–117.
- KÖKÉNYESI: Egy magyar főpap = KÖKÉNYESI ZSOLT: Egy magyar főpap jelenléte és karrierútja a bécsi udvarban: Vázlat Erdődy László Ádám nyitrai püspök életrajzához. In: Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon. Szerk. BÁTHORY ORSOLYA – KÓNYA FRANCISKA. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 12.) Budapest, 2016. 223–254.
- KÖKÉNYESI: Művelődés és kapcsolatépítés = KÖKÉNYESI ZSOLT: Művelődés és kapcsolatépítés. A bécsi *Landschaftsakademie* magyar tanulói (1688–1749). In: Nemesi oktatás és elitéképzés a kora újkori Magyar Királyságban. Szerk. KÖKÉNYESI ZSOLT. (Humaniórák) Budapest, 2022. 79–112.

- KÖKÉNYESI: Szolgálat és reprezentáció = KÖKÉNYESI ZSOLT: Szolgálat és reprezentáció. Magyar főpapok VI. Károly és Mária Terézia udvarában. In: Egyházi társadalom a 18. századi Magyarországon. Szerk. FORGÓ ANDRÁS – GÓZSY ZOLTÁN. Pécs, 2019. 81–117.
- LUKÁCS: Catalogus generalis = LADISLAUS LUKÁCS: Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). I–III. Romae, 1987–1988.
- MÁLNÁSI: Gróf Csáky Imre = MÁLNÁSI ÖDÖN: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. (1672–1732) Kalocsa, 1933.
- MOHL: Győregyházmegyei jeles papok = MOHL ADOLF: Győregyházmegyei jeles papok. Győr, 1933.
- NAGY: Rendi ellenzék és kormánypárt = NAGY JÁNOS: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából; Acta Historica Societatis De Alexandro Mika Nominatae Series III. 1.) Budapest, 2020.
- PANGERL: „Höfische Öffentlichkeit” = IRMGARD PANGERL: „Höfische Öffentlichkeit”. Fragen des Kammerzutritts und der räumlichen Repräsentation am Wiener Hof. In: Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Eine Annäherung. Hg. IRMGARD PANGERL – MARTIN SCHEUTZ – THOMAS WINKELBAUER. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte Bd. 47.; Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 31.) Wien, 2007. 255–286.
- PISZKER: Barokk világ Győregyházmegyében = PISZKER OLIVÉR: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83.). (Pannonhalmi Füzetek) Pannonhalma, 1933.
- RATH: Die Promotionen und Disputationen = MARGARETHE RATH: Die Promotionen und Disputationen sub auspiciis imperatoris an der Universität Wien. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 6. Wien, 1953. 47–164.
- SERFŐZÓ: „A felséges ausztriai sasnak oltalmazó szárnyai alatt” = SERFŐZÓ SZABOLCS: „A felséges ausztriai sasnak oltalmazó szárnyai alatt”. A Habsburg-dinasztia reprezentációja a kora újkori Magyar Királyságban (1526–1780). Budapest, megjelenés alatt.
- SZÉKELY: Anton Widemann = SZÉKELY ZOLTÁN: Anton Widemann: Gróf Zichy Ferenc (1701–1783) győri püspök jubileumi emlékérmé: <https://romer.hu/anton-widemann-grof-zichy-ferenc-1701-1783-gyori-puspok-jubileumi-emlekerme/> (A letöltés dátuma: 2025. 03. 24.)
- SZÁVAY: Győr. Monografia = SZÁVAY Gyula: Győr. Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896.
- Szent István lovagjai = Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. Szerk. GÖDÖLLE MÁTYÁS – PALLOS LAJOS. Budapest, 2014.
- TÓTH: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye = TÓTH TAMÁS: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patáchich Gábor és Patáchich Ádám érsekek idején (1733–1784). Budapest–Kalocsa, 2014.

THE PRESENCE OF BISHOP FERENC ZICHY IN VIENNA AND THE COURTLY ASPECTS OF HIS CAREER

In this study, the court aspects of the career of Bishop Ferenc Zichy (1700–1783) of Győr will be examined, namely his personal presence in the imperial city and his involvement in court representation. These constitute a chapter of his life that is still partly unknown and partly, due to the lack of a broader historical context, only known at the data level. In this study, the author will address both Zichy's years as bishop of Győr (1744–1783) and the period preceding them, utilising this comprehensive approach to trace the arc of Ferenc Zichy's academic pursuits at the University of Vienna and his experiences as a young man of the court and the realm of power representation. An analysis of his early career, including his inaugural Mass at court in 1724, will be conducted, followed by an examination of the stagnation of his career towards the end of Emperor Charles VI's reign and his unsuccessful attempts to secure the Bishopric of Nitra. The second half of the study provides insight into Ferenc Zichy's involvement in the ceremonial world of the Viennese court as a bishop and the significance of this, as well as the circumstances surrounding his 1774 Golden Jubilee, which marked the pinnacle of his career as a bishop and his admission to the Order of St Stephen.

Zsolt Kökényesi

Szuly Rita

PÁPAI ENCIKLIKÁK ÉS PÜSPÖKI KÖRLEVELEK.

PÜSPÖKI ATTITÜDÖK ÉS SZEREPEK A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Bevezető

A püspököknek a 18. századi magyar katolikus egyházban betöltött szerepe régóta központi jelentőségű szempont a trienti reformok végrehajtásának és a katolikus megújulás történetének szélesebb körű vizsgálatában. A trienti zsinat (1545–1563) után a püspököktől egyre inkább elvárták, hogy megtestesítsék és érvényesítsék a lelkipásztori gondoskodás, a tanbeli tisztaság és az egyházi fegyelem eszményeit. A zsinat döntéseinek szellemében V. Pius pápa (1566–1572) lépéseket tett a püspökkinevezések ellenőrzésének szigorítására, külön bizottságot létrehozva a jelöltek alkalmasságának értékelésére. Egyre inkább azok nyerték el a pozíciókat, akik rendelkeztek a tisztséghez szükséges tudással és lelkiességgel.¹ A trienti ideált megvalósító püspökök közé tartozik Borromeo (Szent) Károly, Milánó érseke (1564–1584); Gabriele Paleotti, bolognai érsek (1582–1597) és valamivel később Szalézi (Szent) Ferenc, genfi püspök (1602–1622).² A későbbiekben sok püspök nagyban támaszkodott Borromeóra és Szalézira, akik a püspöki kiválóságnak két, egymástól eltérő modelljét valósították meg életükben. Borromeo a kompromisszumot nem ismerő fegyelmező volt, Szalézi pedig a szeretet és a lelkipásztori gondoskodás mintaképe.³ Időbe telt, mire a trienti püspökideál meghonosodott a magyar katolikus egyházban, amelynek területe csak a 17. század végén szabadult fel az oszmán uralom alól.⁴

A trienti zsinat utáni püspöki szerepfelfogást vizsgáló tanulmányok az intézményi reformokat, a szemináriumokat és az egyház–állam kapcsolatokat tanulmányozták Európa-szerte.⁵ Kevés figyelmet fordítottak azokra a mindennapi adminisztratív és lelki gyakorlatokra, amelyek révén a püspökök belső meggyőződésé és gyakorlattá formálták szerepüket. Ennél is kevesebb figyelem irányult a közép-európai regionális kontextusoknak, különösen a magyar egyházmegyéket illetően, ahol az egyházi, politikai és kulturális erők egyedülálló módon hatottak egymásra.

¹ JEDIN: Bischofsideal; BERNHARD: Trient und die Bischofswahl; ALBERIGO: L'episcopato; JEDIN – ALBERIGO: Il tipo ideale; BERGIN: Counter-Reformation Church.

² PRODI: Paleotti; ALBERIGO: Carlo Borromeo; BILLANOVICH: Gregorio Barbarigo; FORRESTAL: Fathers, Pastors and Kings.

³ McNAMARA: Modern Bishop 59–60.

⁴ PÁLFFY: Kingdom; BÁRÁNY: Konstanz und Ungarn; FATA ET AL.: Trienter Konzil.

⁵ CHADWICK: Popes and Revolution; O'MALLEY: Trent; JEDIN: Council of Trent.

Módszertan és célok

Jelen tanulmány mélyreható összehasonlító elemzést kíván nyújtani két jelentős 18. századi magyar püspökről – Zichy Ferencről és Szily Jánosról. Módszertanilag a kutatás két egymást kiegészítő irányvonal mentén halad. Az első a püspöki ideálok leíró rekonstrukciója normatív források alapján: XIV. Benedek pápa (1740–1758) *Ubi primum* kezdetű enciklikája (1740), Zichy Ferenc *Epistola pastoralis* (1755) és Szily János *Instructio Venerabilis Cleri Dioecesis Sabariensis* (1777) című művei. Ezek a szövegek nyújtanak keretet a püspöki tisztséget övező elméleti elvárásrendszer megértéséhez. A második út összehasonlító jellegű, és azt vizsgálja, hogy ezek az ideálok hogyan valósultak meg két egyházmegyei kontextusban. A római hatóság előírásainak, valamint Zichy és Szily konkrét pasztorális stratégiáinak egymás mellé állításával egyaránt vizsgálja az adaptáció és az eltérés formáit.

Az *Ubi primum* (1740) enciklika, XIV. Benedek első programadó körlevele alapvető viszonyítási ponttá vált. Ez volt az első modern értelemben vett pápai enciklika.⁶ Kodifikálta a rezidenciakötelezettségre, a kánoni látogatásokra, a hitoktatásra és az erkölcsi integritásra vonatkozó normákat – azokat az értékeket, amelyeket a trienti zsinat írt elő, és amelyeket többek között a már említett 16. és 17. századi püspökök és érsekek is gyakoroltak, s akik közül többeket szentté is avattak később. Jelen tanulmány az *Ubi primum*ot tágabb politikai és vallási összefüggésben, normatív modellként értelmezi, amely a felvilágosodás késői szakaszáig befolyásolta a püspöki gyakorlatot.⁷

Zichy Ferenc *Epistola pastoralis*a (1755) és különösen Szily János *Instructio* (1777) című műve lényegében törvénykönyvként funkcionált. Ezek a szövegek kodifikált szabály- és előírásgyűjtemények, amelyek megszabták a plébánosoknak viselkedésük, munkájuk és életmódjuk alapvetéseit. Lehetséges-e ezeket a szabálygyűjteményeket egy másik perspektívából olvasni, és ezáltal valamit a szerzőikről is megtudni? Hipotézisem, hogy ha a szövegekkel együtt, azoktól eltávolodva a püspökök életét, pontosabban püspöki tevékenységüket is vizsgálat alá vonjuk, akkor szavaik és tetteik együttesen segítenek bennünket érvényes megállapításokhoz. E szövegek pusztá léte valószínűsíti, hogy a vizsgált püspökök komolyan vették a pápai utasításokat, és azokat magukra nézve kötelezőnek és követendőnek ismerték el.

A vizsgálat három célt követ: (1) tisztázni az *Ubi primum* által megfogalmazott normatív püspöki ideált; (2) nyomon követni, hogyan fogadták, adaptálták és intézményesítették ezt az ideált Zichy és Szily püspökök; és (3) értékelni ezeknek az adaptációknak a tágabb jelentőségét a püspöki identitás és a 18. századi magyarországi katolikus megújulás megértése szempontjából.

⁶ SCHUCK: That They Be One 3.

⁷ REINHARD: Glaube und Macht; GÓZSY: Exemplo.

A két püspök

Zichy Ferenc

Zichy Ferenc 1701-ben született Homonnán, Zemplén megyében.⁸ Apja, Zichy Péter Szabolcs megye főispánja; anyja, homonnai Drugeth Klára, szintén egy történelmileg jelentős nemesi család tagja volt.⁹ Ferenc a pozsonyi, a kassai és a győri jezsuita gimnáziumban tanult, majd Olmützben és a bécsi Collegium Pazmaneumban hallgatott filozófiát.¹⁰ Bécsi tanulmányait 1720-ban ünnepélyes disputa zárta, melynek végén Csáky Miklóssal, aki akkor szintén a Pazmaneum hallgatója volt, külön audiencián fogadta III. Károly király (1711–1740), aki a 18 éves Zichy Ferencet címzetes szerencsi apáttá nevezte ki. A következő tanévtől, 1721. október 20. és 1723. április 5. között a római Collegium Germanicum et Hungaricum hallgatója volt.¹¹ Az iskola évkönyvei szerint kiváló tanulmányi eredményeket ért el, de betegség miatt korán haza kellett térnie. 1724. április 15-én szentelték pappá, első miséjét pedig kevesebb mint egy hónap múlva, május 14-én, a bécsi Ágostonrendi templomban, a király és a királyné jelenlétében celebrálta.¹²

Zichy pályája gyorsan ívelt felfelé: huszonöt éves korában nagyváradi kanonoki stallumot kapott, és Váradon plébánosként is működött. 1727 júliusában esztergomi kanonok lett, 1731 júliusától pedig nyitrai főesperes, ahol még abban az évben egyházlátogatást végzett. 1734-ben lemondott esztergomi káptalani tagságáról – annak ellenére, hogy pápai engedéllyel megtarthatta volna kanonoki állását is –, amikor vágújhelyi préposttá választották, s ezzel a tisztséggel a címzetes novi (nini) püspöki címet is megkapta.¹³ 1742-ben Mária Terézia helytartótanácsi ülnökké nevezte ki, és még ugyanezen évben elnyerte a címzetes botri püspökséget is.¹⁴

Zichy olyan, Habsburgokhoz hű nemesi családból származott, mely jó kapcsolatokat ápol az udvarral. A Váci, majd a Győri Egyházmegyébe történő kinevezése egyértelműen bizonyítja ezt a kiváltságot, mivel ezeket a pozíciókat általában kivételezett udvari arisztokraták szűk csoportjának tartották fenn. Ezek olyan

⁸ KOLLÁNYI: Esztergomi kanonokok 341–42.

⁹ SZINNYEI: Magyar írók XIV. 1815–1816.

¹⁰ FAZEKAS: Pazmaneum 202–203.

¹¹ PISZKER: Barokk világ 8–9.

¹² A püspökök és érsekek személyes bécsi jelenléte 1711 után nemcsak reprezentáció-, de politikátörténetileg is releváns kérdés. A magyar prelátsók szívesen látott vendégek lettek az udvarban, s 1711 után ők alkották a magyar arisztokrácia udvari integrációjának egyik legmeghatározóbb táborát. Az udvari jelenlét legmarkánsabb indikátora a szentmise bemutatása. A Wienerisches Diariumról bővebben: DUCHKOWITSCH: Absolutismus und Zeitung. A Zeremonialprotokoll-kötetéről bővebben: HENGERER: Zeremonialprotokolle.

¹³ PISZKER: Barokk világ 9.

¹⁴ A korszakban leggyakrabban a novi címzetes püspökből váltak megyéspüspökök, mely a 18. században a császárhű főnemesség számára fenntartott tisztségnek tekinthető, s egyfajta biztosítékot jelentett a társadalmi előrejutásra. Zichy Ferenc mellett ezt a címet többek között Csáky Imre, Csáky Miklós, Patachich Ádám Sándor és Berchtold Ferenc nyerte el. Vö.: BÄHLCKE: Püspöki kar és a Habsburg Monarchia. 106., 125.

jól jövedelmező egyházmegyék voltak, amelyek többnyire sikeres egyházi karrier ugródeszkájaként szolgáltak, és alig néhány esetben állt élükön a „magyar korona püspöke”.¹⁵ A három ismert eset egyike Zichy Ferenc volt.¹⁶

1743-tól a betegeskedő győri püspök, Groll Adolf (1682–1743) mellett coadjutorként szolgált. Groll decemberi halála után Győr püspökeként és Győr vármegye főispánjaként folytatta pályáját. Püspöki kinevezését 1744. május 27-én erősítették meg.¹⁷

Hivatala átvételekor mind a püspöki székhely, mind pedig a püspöki birtokok tragikus állapotban voltak. A török uralom alatt ugyan tovább tudott működni az egyházmegye, ez a működés azonban korántsem volt zavartalan, mivel folyamatosan ki volt téve a háborúk pusztításának. Bár Győr mindössze négy évig, 1594-től 1598-ig volt oszmán uralom alatt, súlyos következményekkel járt, hogy a katonai védvonal az 1680-as évekig az egyházmegye területén húzódott.¹⁸

Zichynek mindenekelőtt vissza kellett vásárolnia a kincstártól a püspöki székhelyet – a győri Püspökvárat –, melyet addig az állam katonai célokra használt. 1745-ben sikerült megvásárolnia 20 000 forintért, és további 15 000 forintot költött a felújítására és bővítésére. Később megkezdte a székesegyház helyreállítását, amelyhez kiemelkedő bécsi építészeket és művészeket hívott.¹⁹ Az 1764 és 1766 között folyó munkálatok során helyreállította és kibővítette a szeminárium épületét, új szintet kapott az 1626-ban épült győri jezsuita kollégium, és egy új gimnáziumot építtetett Szombathelyen. Az egyházmegye templomainak 80%-át Zichy püspöksége idején építették vagy állították helyre. Az egyházmegye jelentős adományokat kapott a püspöktől, aki nemcsak püspöki jövedelmét fordította az egyházmegyei építkezésekre, hanem személyes vagyonából is jelentős összegeket áldozott a felújítási költségek fedezésére. Négy évtizedes szolgálata alatt szinte az egész egyházmegye megújult.²⁰

Zichy püspök az új uralkodó, Mária Terézia (1740–1780) trónra lépése után is jó kapcsolatokat ápolt az udvarral. A királynő Zichy iránti rokonszenve több megnyilvánulásában is tetten érhető. Az udvar repertoárjában szerepelt többek között a titkos tanácsos (Geheimer Rat) kinevezése, amely a 16. és 17. századi gyakorlattal ellentétben a 18. században pusztán reprezentatív értékkel bírt, már

¹⁵ BAHLCKE: Püspöki kar és a Habsburg Monarchia 126.

¹⁶ A másik két személy Kollonich Lipót (1632–1707, győri püspök: 1685–1691, kalocsai érsek: 1691–1695, esztergomi érsek: 1695–1707) és Eszterházy Károly (1725–1799, váci püspök: 1759–1761, egri püspök: 1761–1799). Esetükben szintén olyan főnemesi családok tagjairól van szó, akik már számos alkalommal bizonyították a Habsburg-házhoz való hűségüket. BAHLCKE: Püspöki kar és a Habsburg Monarchia 126.

¹⁷ MKL 15. 558–559.

¹⁸ FAZEKAS: A reform útján 8.

¹⁹ Köztük Hefele Menyhért császári és királyi akadémiai építész, akinek tervei alapján készült a reneszánsz templom barokk stílusú átalakítása. Maulbertsch bécsi akadémikus festőművész alkotásai a három hajó mennyezetén és az oldalfalakon található freskók. PISZKER: Barokk világ 14.

²⁰ PISZKER: Barokk világ 14–15.

nem kötelezett tényleges tanácsadói vagy politikai feladatok ellátására. Zichy 1743-ban kapott titkos tanácsosi kinevezést. Két évvel később pedig elnyerte azt a kitüntetést, mellyel Mária Terézia csak a hozzá legközelebb állókat jutalmazta: valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki (Wirklicher Geheimer Rat).²¹

A további négy nagy presztízsű kitüntetés közül csupán a Szent István-rend (Königlich-Ungarische Sankt Stephans-Orden) volt elérhető a magas rangú egyháziak számára érdemeik és hűségük elismeréseként. Mária Terézia 1774-ben, pappá szentelésének ötvenedik évfordulóján, hetvenhárom évesen vette fel Zichy Ferencet a rendi közösségbe. Érdemes megemlíteni, hogy a királyi pár 1751-ben és 1764-ben kétszer is meglátogatta Zichyt győri püspöki rezidenciáján.²²

Zichy Ferenc XIV. Benedek pápa elvárásainak megfelelően igyekezett alaposan megismerni egyházmegyéje ügyeit és körülményeit. 1748-ban kezdte meg egyházmegyéje kánoni vizitációját, amely csaknem hat évig tartott, és 1755-ben megjelent, 37 oldalas művével, az *Epistola pastoralisszal* zárult. 1762-ben újabb vizitációba kezdett. Ezúttal azonban már nem járta be személyesen az egész egyházmegyét, hanem az esperesek jelentéseire támaszkodott.

II. József (1780–1790) magyar trónra lépésével viharos évek kezdődtek. 1782 márciusában a beteg és legyengült püspök több püspöktársa kíséretében még egyszer utoljára Bécsbe utazott, hogy tiltakozzon II. József 1782. január 12-én kiadott első kolostorfelszámolási rendelete (Klosteraufhebungsdekret) ellen. A püspök 1783. június 8-án Győrben halt meg.²³

Az új egyházmegye

Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) már korábban javasolta kisebb, könnyebben irányítható egyházmegyék létrehozását. Ezt a tervet azonban a püspökök és a káptalanok ellenállása megakadályozta, főként pénzügyi viták miatt. Másfél évszázaddal később, a felvilágosult abszolutizmus szellemében Mária Terézia kormánya tett kísérletet a magyar katolikus egyház átszervezésére. Ennek jegyében létrejött három görög rítusú egyházmegye az ország keleti részén, valamint három új római rítusú püspökség.

1777. február 17-én Mária Terézia adta ki rendeletét a Szombathelyi Egyházmegye létrehozásáról, amelyet VI. Pál pápa ugyanazon év július 16-án meg is erősített. Az új egyházmegye főként a Győri Egyházmegye területeiből (a plébániák 50%-a), kisebb mértékben a Veszprémi és a Zágrábi Egyházmegye feldarabolása révén alakult ki. Az új egyházmegye első püspöke Szily János (1777–1799) volt, aki közel két évtizedet töltött Zichy Ferenc püspök udvartartásában különböző pozíciókban.

²¹ KÖKÉNYESI: Mise és presztízs 924.

²² Namensverzeichnis 1764–1914 22.

²³ PISZKER: Barokk világ 16.

Szily János

Szily János 1735. augusztus 30-án született Felsőszoporon, Sopron megyében, nemesi család legfiatalabb gyermekeként.²⁴ Négy nővére anyjuk nyomán lutheránusként, ő pedig apja nyomán római katolikusként nevelkedett. A soproni jezsuita gimnáziumba járt, 1752-től pedig a győri szemináriumba. Két év filozófiai és egy év teológiai tanulmány után 1755. november 2-tól a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult. Ekkor már folyékonyan beszélt németül, latinul és franciául. 1757. december 17-én Rómában, a Lateráni Bazilikában szentelték diakónussá. 1758 márciusában teológiai és filozófiai doktori címet szerzett. Még ugyanebben az évben hazatért, és szeptemberben pappá szentelték.²⁵

Szily tizenhét évet töltött Zichy püspök mellett udvari káplánként, püspöki szertartóként, majd titkárként és (oldal)kanonokként. 1762 novemberében a vasvár-szombathelyi társaskáptalanban tiszteletbeli kanonokká, 1764 februárjában győri kanonokká, 1770 januárjában pedig őrkanonokká nevezték ki.²⁶

Szily mint őrkanonok indítványozta a győri székesegyház restaurálását és a mesterek kiválasztását, valamint a munkálatokat is ő irányította. Így került kapcsolatba Melchior Hefele építésszel és Anton Maulbertsch festővel, akik később a szombathelyi székesegyház építésénél is fontos szerepet kaptak.

Fáradhatatlan munkájának elismerésül Zichy győrhegyi préposttá nevezte ki Szilyt 1775-ben, s még ugyanezen évben Mária Teréziától megkapta a tinnini címzetes püspöki kinevezést is, 1775. május 28-án szentelték fel Győrött. Két évvel később, az 1777. február 17-én újonnan alapított szombathelyi püspökség első megyéspüspöke lett. Mária Terézia kinevező okiratának szavai szerint „kiváló tudományával és műveltségével, példás életével (...) s egyéb kitűnő lelki tulajdonságaival” méltó arra, hogy őt az egyházmegye első püspökévé kinevezze. Szily 1777. augusztus 20-án foglalta el püspöki székét.²⁷

Ekkor kezdődhetett meg az új püspöki székhely kialakítása. A szombathelyi püspöki palotát és a szemináriumot szintén Hefele tervezte. A székesegyház építése 1791-ben kezdődött. Az építkezés során feltárt régészeti leleteket a püspöki palota Sala Terrena termében gyűjtötték össze, mely tulajdonképpen Magyarország első régészeti múzeuma lett. Szily könyvtárat is alapított és létrehozott egy alapítványt a könyvtáros számára.²⁸ Püspöki működése alatt Szily két vizitációt végzett az egész egyházmegyére kiterjedően, 13 új plébániát, 31 helyi káplánságot és 29 kápláni állást hozott létre.²⁹

²⁴ MKL 13. 293.

²⁵ GÉFIN: Szily 27–29.

²⁶ BEDY: A győri székeskáptalan 467.

²⁷ GÉFIN: Szily 32.

²⁸ SCHÖNVISNER: Antiquitatum 371–378.

²⁹ SCHÖNVISNER: Antiquitatum 379.

II. József trónra lépésével Szily püspök életében is nehéz évek kezdődtek. Ahogyan Zichy Ferenc püspök és – még hevesebben – Eszterházy Károly, Eger püspöke (1761–1799) is, tiltakozott egy sor rendelet ellen, amelyek véleménye szerint súlyosan gyengítették a katolikus egyház helyzetét. Minden erőfeszítése ellenére Szily nem tudta megakadályozni, hogy a szombathelyi szemináriumot 1784-ben Pozsonyba költöztessék. Az épületet azonban megmentette a katonai kisajátítástól, és Siess Antal soproni nyomdász rendelkezésére bocsátotta, hogy itt nyomdát alapítson.³⁰

Szily püspök *Instructio Venerabilis Cleri Dioecesis Sabariensis* című művével megteremtette az új egyházmegye papságának egységét és fegyelmezettségét. Ez a mű lényegében az egyházmegye törvénykönyvévé vált a következő 150 évre.

Szily János püspök 1799. január 2-án halt meg Szombathelyen.

Püspöki szerepek

A három főpap határozott püspöki (és papi) szerepeket fogalmazott meg alárendeltjei számára, nagyjából összezsengő hangsúlyokkal.

A jó pásztor

Az első az egyház küldetésének alapvető feladatával, a hit terjesztésével és a hívő közösség belső életével függ össze a legszorosabban. XIV. Benedek *Ubi primum* kezdetű körlevele volt az első, modern értelemben vett pápai enciklika,³¹ amelyet pápaságának elején, 1740. december 3-án adott ki. Ebben úgy fogalmaz, hogy a péteri örökséggel az irányítás (gubernatio) feladata és Jézus parancsának („Pasce agnos meos, pasce oves meas!”; Jn 21,15–17) felelőssége is rá hárult, amellyel mind a püspökök, mind a lelkipásztorok, mind a hívek felé felelősséggel tartozik.³²

XIV. Benedek pápa megerősíti a helyben tartózkodás (personalis residentia) kötelezettségét, és hangsúlyozza, hogy a püspök csak nyomós okból távozhat egyházmegyéjéből, és erre az időszakra gondoskodnia kell arról, hogy nyája ne szenvedjen kárt távollétében.³³ A helyben tartózkodás volt a legfontosabb követelmény, amelynek betartására – egyébként a teljes papságot – számos korábbi egyházi rendelet emlékeztette.³⁴

³⁰ GÉFIN: Szily 143.

³¹ SCHUCK: That They Be One 3.

³² A 18. századi szövegekben a keresztény hit kulcsfontosságú témáinak közvetítésére gyakran alkalmazott irodalmi eszköz a pásztor és nyája metafora. A pápák a szentírási és patrisztikus forrásokra támaszkodva ezt a metaforát használják Krisztus személyének és munkájának, a bűn problémájának, az üdvösség követelményeinek és az egyház természetének ábrázolására. Ennek a képnek a fő forrása, Jn 10, 1–31., ahol analógiát vonnak a pásztor nyájáért való gondoskodása és Krisztus hajlandósága között, hogy tanítson és meghaljon az emberiségért. SCHUCK: That They Be One 20.

³³ BENEDICTUS XIV.: Ubi primum.

³⁴ GÁRDONYI: Tridenti reform 50.

Mint láttuk, Zichy püspök és Szily püspök is nagy erőfeszítést és pénzt fordítottak arra, hogy teljesítsék a püspökségük központjában tartózkodás kötelezettségét. Azonban egyikük sem állt meg ennél, ugyanezt elvárták egyházmegyéik papságától is. Az *Epistola pastoralis* hetedik paragrafusa megerősíti a trienti zsinat rendelkezését, miszerint a plébános egy hétig távol maradhat plébániájától, de két napnál hosszabb távollét esetén az esperes, hosszabb távollét esetén pedig a püspök engedélyét kell kérnie. A hónapokig tartó, engedély nélküli távollét halálos bűnnek minősült, és a plébánia elvesztésével járt.³⁵ Szily is hasonlóan fontosnak értékelte ezt a kérdést: ha a plébános hét napnál hosszabb ideig kívánt távol maradni plébániájától, akkor a püspök vagy a szentszék engedélyére volt szüksége.³⁶

Amint XIV. Benedek pápa fogalmazott, a kijelölt vezetőknek, a „jó pásztorinak” fel kell mérnie a gondjaira bízott egyházközséget, hogy a megfelelő lépéseket tehesse meg a szükséges fejlesztésekhez, korrekciókhoz, majd ezen utasítások megfelelő végrehajtásának ellenőrzéséhez. Az enciklika emiatt tartja alapvetőnek az egyházlátogatás intézményét. Mint írja: „csakúgy, mint egy háztartásban, semmi sem hasznosabb, mint az, hogy az apa rendszeresen mindent ellenőriz. Mi is parancsoljuk nektek, hogy magatok látogassátok meg templomaitokat és egyházmegyéteket. Tegyetek így, hacsak nincs valami komoly és jogos ok, ami miatt ezt a feladatot másra kell bíznotok. Ez lehetővé teszi számotokra, hogy megismerjétek nyájatokat és juhaitok arcát.” Az enciklika felhívja a püspökök figyelmét arra, hogy a változások és az elért eredmények csak akkor lesznek hosszú távon fenntarthatók, ha rendszeresen ellenőrzik, hogy a régi rossz szokások nem tértek-e vissza, és nem merültek-e fel új problémák.³⁷

Ezeknek az elvárásoknak megfelelően Zichy igyekezett a lehető legalaposabban megismerni egyházmegyéjét: 1748-ban kezdte meg egész egyházmegyéjére kiterjedő vizitációs útját, majd 1762-ben a másodikat, azonban ezúttal nem járta be személyesen az egész területet. Ettől kezdve feltehetően az esperesek jelentéseire támaszkodott. Az *Epistola pastoralis*ban utasította őket ugyanis, hogy a jövőben évente kétszer végig kell látogatniuk az esperesi kerületüket, annak összes plébániáját és káplánságát, és január 1-jéig és június 1-jéig jelentést kell tenniük a püspöknek. A látogatási kötelezettség alól nem lehetett mentesülni.³⁸ A vizsgálat nemcsak a plébánosok és káplánok lelkipásztori munkáját, hanem képzettségüket,

³⁵ ZICHY: *Epistola pastoralis* § VII. 1–5.

³⁶ „Quamobrem omnes Parochos, et Parochiarum Administratores Adjutoribus provisos hortamur, ut, nisi gravi causa impediti fuerint, onus parochiale cum suis Vicariis, seu Capellanis aequaliter ferant, imo plus laborando promptum, et exactum animarum servitum eosdem exemplo suo doceant.” SZILY: *Instructio* 27.

³⁷ BENEDICTUS XIV.: *Ubi primum*.

³⁸ „Scimus equidem plures Vice-Archi-Diaconos praeclare suo munere functuros; erunt tamen fortassis aliqui etiam negligentes, et incurii, a quibus vix aliquid sincerum, et accuratum expectare possimus, maxime si in iisdem punctis se reos sentiant, in quibus ipsi alios corrigere, et ad Nos pro ratione officii sui deferre deberent.” ZICHY: *Epistola pastoralis* § VIII. 19.

hitéletüket és erkölcsi megítélésüket is érintette. Ezek az információk szolgáltak alapul a püspök körleveleihez.³⁹

Szily püspök is mélyen a szíven viselte egyházmegyéje sorsát, kétszer vizitálta végig az egész Szombathelyi Egyházmegyét. Az első 1778-ban, a második 1780-ban kezdődött. Mailáth Antal (1739–1804) pápoci prépost a következőket írta Szily lelkipásztori látogatásairól: „Nem kíséri sem pompa, sem fény, (...) alig lehet a főpásztort egy magános utastól megkülönböztetni. Nem veszít el egy percet sem haszontalanul, figyelme mindenre kiterjed, megvizsgálja a templomokat s a plébániaházakat, tanítja a kisdedeket, az idősebbeket a jóra buzdítja, (...) a plébánosok tudását felülbírálja, erkölcseiket vizsgálat alá veszi...”⁴⁰

A kormányzás feladata tehát nem csupán a pápára, hanem a püspökökre és a papokra is hárult. És ebben a rendszerben feltűnt a kormányzásnak egy régi-új szintje: az espereseké, akik egyidejűleg 10–15 plébániát felügyelő plébánosok voltak. Mint láttuk, Zichy püspök fontos adminisztratív feladatokat bízott rájuk. Amikor az *Epistola pastoralis*ban az esperesek vizsgálati kötelezettségét hangsúlyozza, Zichy XIV. Benedek pápát idézi: „bono exemplo caeteris praeluceant”.⁴¹

Szily püspök is ezekkel az adminisztratív feladatokkal bízta meg espereseit. Feladataikat tíz pontban határozta meg: többek között felelősek voltak azért, hogy esperesi kerületüket tájékoztassák a plébánosok kinevezéséről és áthelyezéséről vagy az egyházmegyéből történt elbocsátásáról, valamint a püspöki rendeletekről és körlevelekről. A püspök megkövetelte minden plébánostól, hogy készítsen leltárt a plébániához tartozó összes ingó és ingatlan vagyronról, és jelölje meg az egyes plébániai berendezési tárgyak állapotát. Ezeket a leltárakat az esperesek ellenőrizték, majd küldték tovább a püspöki hivatalnak. Az esperesek vizitációs kötelezettsége megmaradt, de a látogatások gyakoriságát a püspök évi egy alkalomra csökkentette.⁴²

A jó tanító

A trienti zsinat két fő feladatot ruházott a plébánosokra: a prédikálást és a katekézist. Ide nyúlik vissza a második tárgyalandó püspöki szerep. Az *Ubi primum* kiemeli az egyház egyik meghatározó jellemzőjét: papjain keresztül az egyház szinte a társadalom minden rétegével kapcsolatban állt, és szinte a társadalom egésze, minden korosztály, minden rendű és rangú ember számára üzenetet közvetített. Mindazonáltal az egyház csak akkor tud élni ezzel az adottságával, ha egységesen kezeli feladatát, megfelelő színvonalon és ellenőrzötten végzi azt.

³⁹ Az esperesi tisztségéről szóló gondolatmenetét a következőképpen zárja: „atque adeo sic vitam suam instituant, ut alii sui Districtus Presbyteri habeant, unde normam vivendi accipiant: sic officio suo fungantur, ne privatis affectibus odii, vel amoris inducti perperam multa agant, plura negligant, et dissimulent, atque adeo plurimis peccatis alienis impliciti ob neglectum Officium, durum cum illis, qui praesunt, iudicium aliquando experiri cogantur”. ZICHY: *Epistola pastoralis* § VIII. 19.

⁴⁰ MAILÁTH: *Oratio* 20.

⁴¹ ZICHY: *Epistola pastoralis* § I. 1.

⁴² SZILY: *Instructio* 78.

A pápa az 1742. február 7-én kiadott *Etsi minime* kezdetű enciklikájában kifejtette elvárásait a tanított anyaggal kapcsolatban is.⁴³ XIV. Benedek hangsúlyozza, hogy a papok képzésében szigorú minőségfejlesztésre van szükség, melynek eléréséhez a képzési program alapos felülvizsgálatát kéri. Továbbá elengedhetetlennek tartja, hogy minden egyházmegyében legyen papnevelő szeminárium, ahol pedig már működik, ott bővítsék, fejlesszék azt. A leendő papok kiválasztását is szigorítani kell, a felvett hallgatók teljesítményét és alkalmasságát folyamatosan mérni és ellenőrizni, és azokat, akik nem alkalmasak, el kell távolítani, mivel helyrehozhatatlan károkat okozhatnak. Az *Ubi primum* enciklika ezeket a feladatokat a püspökök felelősségébe utalja.⁴⁴

Zichy püspök hangsúlyozza a tanítás fontosságát, és gyakorlati összefoglalást ad arról, mi is az eredményes prédikálás.⁴⁵ Nem szabad improvizálni,⁴⁶ nem szabad dühösnek vagy keménynek lenni,⁴⁷ és – sok kortárs megnyilvánulással szemben – a protestánsokkal jóindulatúnak kell lenni.⁴⁸ Összefoglalva: „A prédikátor szavai, gesztusai és egész viselkedése inkább szerénységet, komolyságot és jámborságot kell sugározzon, mint pompát, arroganciát, hiúságot vagy mesterkéeltséget.”⁴⁹

Az *Epistola pastoralis* negyedik paragrafusa összefoglalja a hitoktatás legfontosabb kérdéseit.⁵⁰ Zichy püspök kiemeli a szülők és a tanárok kötelességét és felelősségi köreit. Felsorolja a szükséges könyveket és egységesíti a vizsga eljárását, ahogy a püspök írja: „ut uniformitas per totam Dioecesim fervetur”.⁵¹ Az egységesítés érdekében a korábbi években a jezsuita misszionáriusok⁵² kis katekizmuskönyveket osztottak szét a plébánosoknak, és a tanároknak minden nap ki kellett kérdezniük a tanulókat ezekből.⁵³ Az *Epistola pastoralis* hangsúlyozza, hogy a hit alapelveit legjobban ismétléssel lehet megtanulni. Zichy püspök elvárta a plébánosoktól, hogy meggyőzzék a szülőket az iskola fontosságáról, hiszen az írni és olvasni tudás az alapja a hit elsajátításának.⁵⁴

⁴³ BENEDICTUS XIV.: *Etsi minime*.

⁴⁴ BENEDICTUS XIV.: *Ubi primum*.

⁴⁵ „Aliqua de hoc officio tam utili, tam necessario ad concionatorum instructionum dicere pariter juvabit.” ZICHY: *Epistola pastoralis* § III.

⁴⁶ „bene prius digesta, praeparata et fundata” ZICHY: *Epistola pastoralis* § III. 1.

⁴⁷ „Nullus affectus inordinatus irae, vel vindictae appareat in concionatore...”

⁴⁸ ZICHY: *Epistola pastoralis* § III. 2.

⁴⁹ „Verba, gestus, totaque exterior compositio Concionatoris modestiam potius, gravitatem, pietatemque Ecclesiasticam spirent, quam fastum, arrogantiam, vanitatem, aut affectatam.” ZICHY: *Epistola pastoralis* § III. 3.

⁵⁰ ZICHY: *Epistola pastoralis* § IV. Bevezetés.

⁵¹ Uo.

⁵² A jezsuiták kiemelt szerepet kaptak a gyermekek vallásos nevelésében. 1767. márc. 20-i rendeletében Zichy Ferenc püspök a jezsuitákra bízta a Győri Egyházmegye összes plébániáján a kateketikai gyülekezetek szervezését és felügyeletét. ZICHY: *Körlevél*, 1767. júl. 29.

⁵³ ZICHY: *Epistola pastoralis* § IV. 4.

⁵⁴ „quo fere nihil efficacius excogitari potest ad propulsandam illam, tam perniciosam in rebus fidei ignorantiam.” ZICHY: *Epistola pastoralis* § IV. 4.

Szily János püspök szintén hangsúlyozza a gyermekek hitbeli nevelésének fontosságát.⁵⁵ Az *Instructio* előírja, hogy megfelelően képzett és erkölcsös tanítót kell alkalmazni, és hogy a plébánosnak, a mecénásnak és a helyi közösségnek meg kell állapodnia a kiválasztásában. A püspök hangsúlyozza, hogy olyan iskolamestert (ludi magistert) ajánl alkalmazni, akinek hitét és feddhetetlenségét ellenőrizték, aki becsületes, szorgalmas, józan és csendes. Szily sürgeti a szülőket, hogy gyermekeiket rendszeresen küldjék iskolába, hogy azok könnyen és hatékonyan megtanulhassák a katolikus hitet és az erkölcsös élet alapjait.⁵⁶

A lelkipásztori munkatárs feladatkörének ellátásához szükséges ismereteket Szily püspök is megfogalmazza az *Instructioban*. A papok pozíciója két pilléren nyugszik: az erkölcsön és a képzésen. Szily püspök emlékezteti papjait, hogy senki ne elégedjen meg pusztán az erkölcssteológia ismeretével, hanem szorgalmasan tanulmányozzák a spekulatív teológiát, a dogmatikát és a kánonjogot is. Szily hangsúlyozza, hogy nem fogja tolerálni a képzetlen papságot sem a szemináriumban, sem a lelkipásztori munkában.⁵⁷

A jó példa

Az egyházi vezetők tudatában voltak annak is, hogy a tudás semmit nem ér megfelelő életpélda nélkül. XIV. Benedek pápa hangsúlyozza a személyes példa erejét, mint írja, közismert tény, hogy semmi sem tanít, inspirál és ösztönzi az embereket a jámborságra, a vallásosságra és a keresztény normák szerinti életre hatékonyabban, mint azok példája, akik elkötelezték magukat Isten szolgálatának.⁵⁸ Ezért rendkívül fontosnak tartotta, hogy a lelkek gondozását olyan papokra bízzák, akik tudásukkal, jámborságukkal, erkölcsi tisztaságukkal és munkásságuk jó példájával világítanak (praelucere) mindenki számára, hogy valóban a nép világossága

⁵⁵ SZILY: *Instructio* 38. „Verum in nullo praedicationis genere majorem industriam, prudentiam, charitatem, ac patientiam a vobis desideramus, quam in parvulum instructione.” A Szily-féle vizitáció – egy-két kivételtől eltekintve – csak a cathecetica és Szentháromság társulatokat említi meg Indulgentia címszó alatt, melyek XIV. Benedek iránymutatása nyomán, Zichy Ferenc ösztönzésére kezdtek sorra alakulni a plébániákon. Az 1778–81-es adatfelvétel 79 településen jegyezte fel 116 társulat létezését. Ekkor már több példát is találunk leányegyházban működő társulatokra. Lásd SZILY: *Visitatio*. – Már Zichy püspök célja is az volt, hogy ilyen hittani társulatok minden egyes plébánián működjenek. A szombathelyi esperes beszámolója szerint ez a szándék igen közel állhatott a megvalósuláshoz: az Adorationis Sanctissimae Eucharistiae Sacramenti és Confraternitas catheceticae társulatokat ugyanis 1785-ben az esperesi kerületében minden egyes plébánián megszervezték és működtették. Lásd *Ex Concilio Regio III. 1783–1821*. SZEL Kapronczay Mihály szombathelyi esperes, plébános Szombathelyen, 1785. márc. 2-án kelt levele. Jelzet és oldalszám nélkül.

⁵⁶ SZILY: *Instructio* 119–120.

⁵⁷ „Ad hunc finem idoneos sibi libros procurent, iisque velut Ecclesiasticorum armis, cubacula sua ornent. Nullos quidem determinatos auctores praescribimus; attamen praeter s. Scripturam, Jus canonicum Concilia, praesertim Tridentinum, ac SS. Patres, et Catechismum romanum, cuius opera Bened. XIV. et ex iis imprimis Institutiones, et libros de Synodo dioecessana magnopere suademus.” SZILY: *Instructio* 25.

⁵⁸ BENEDICTUS XIV.: *Ubi primum*.

és sója lehessenek. Hangsúlyozza, hogy a lelkek gondozásával megbízottak hanyagsága, különösen a gyermekek vallási nevelésében, felbecsülhetetlenül nagy kárt okozhat a kereszténységnek (*Christianae Republicae*). Ezért bátorítja a lelkipásztorokat, hogy évente vegyenek részt néhány napos lelkigyakorlaton.⁵⁹

Az enciklika szövege az ideális pap képét festi le, hangsúlyozva a tetterkészséget és a szorgalmat a kompetenciái között. XIV. Benedek szerint a hívők csak akkor fogadják el a katolikus élet normáit, ha lelkipásztoraik nem tétlenek, lusták vagy passzívak hivatalukban, hanem kitartóak, aktívak, szorgalmasok és éberek. A papsággal kapcsolatban a pápa szigorú álláspontot képvisel: jobb, ha kevesebb, de kipróbált, alkalmas és hasznos ember szolgálja az egyházat, mint sokan, akik nem hajlandók keményen dolgozni annak építésén.⁶⁰

Maga az *Epistola pastoralis* a plébános példamutató életéről szóló bevezetővel kezdődik, majd nyolc bekezdésben összefoglalja a legfontosabb, alapvető normákat, elvárásokat és eljárásokat, amelyeknek az egyházmegye összes papjának meg kellett felelnie és amelyeket be kellett tartania. „A lelkipásztorok példamutató élete” („*Exemplaris vitae pastorum*”) – a trienti zsinat szövegét idézve Zichy emlékezteti papjait, hogy a lelkipásztor akkor lehet a leghatékonyabb a lelkek gondozásában, ha ő maga is példás, fegyelmezett életet él.⁶¹

Az *Epistola pastoralis* legelső bekezdése felvázolja a plébános erkölcsével és magatartásával kapcsolatos elvárásokat. Kerülnie kell az alkoholt, mindig józannak kell lennie, hogy bármikor készen álljon lelkipásztori feladatainak ellátására, a szentségek kiszolgáltatására.⁶² Alapvető fontosságú, hogy „egyházi személy ne legyen bántó” („*clericus non sit percussor*”); Krisztus szelídsége a követendő példa. Aki ennek ellenére az erőszak útját választja, azzal szemben a világi hatóságok a világi törvények szerint fognak eljárni. „Ne legyen istenkáromló, sem gyalázkodó” („*non sit blasphemus, vel maledicus*”). Egyetlen laikus sem hallhat káromkodást vagy trágár beszédet egy pap szájából. Zichy püspök emlékezteti papjait a klerikusok házassági tilalmára és az ágyastartás (*concubinatus*) elítélendőségére. Zichy hosszú szakaszt szentel a kapzsiság kérdésének. A gyanú elkerülése érdekében mindenféle pénzkereskedelmet tiltott,⁶³ és a nyereségvágyat is féken tartandónak vélte.⁶⁴ Ugyanakkor a vendégszeretet és a szegények gondozása erősen ajánlott volt. Ezenkívül a papoknak különös figyelmet kellett fordítaniuk a templom, a templomi felszerelések és kegytárgyak tisztaságára.⁶⁵

⁵⁹ BENEDICTUS XIV.: *Ubi primum*.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ WATERWORTH: Council of Trent 162.

⁶² „*Quid ad Sacramenta ministranda, et ad curandas animas diu noctuque paratus esse debet.*” ZICHY: *Epistola pastoralis* § I. 2.

⁶³ „*Vinum, Frumentum, etc. et majori pretio distrahantur, omnibus Clericis, et Religiosis sub peccato mortali, et gravissimis censuris esse prohibitum. (...) quam spiritualia, et pecuniis potius, quam animabus lucrandis inhiemus.*” ZICHY: *Epistola pastoralis* § I. 7.

⁶⁴ ZICHY: *Epistola pastoralis* § I. 7.

Szily az *Instructio* első fejezetét a következő gondolatokkal nyitja: „Mert a papnak életében és magatartásában folyamatosan Krisztust, minden erény példaképét kell megjelenítenie, és minden tekintetben Krisztusra kell hasonlítani gondolataiban, szavaiban és cselekedeteiben, hogy azok, akik látják őt, joggal nevezhessék őt Krisztus hordozójának.”⁶⁶

Szily püspök – Zichyvel egybehangzón, azonban az *Instructio* teljes terjedelméhez mérten nem akkora hangsúllyal – emlékezteti papjait, hogy a szeretet, az alázat és a szelídség elengedhetetlenek a hatékony lelkipásztori működéshez. Ha ezekkel az erényekkel fordulnak gyülekezetük felé, szavaik nagyobb súllyal bírnak, és nagyobb eséllyel hoznak valódi változást.⁶⁷ Szily több fejezetet szentel az ideális lelkész tulajdonságainak taglalására. Részletesen elmagyarázza, miért kell a plébánosoknak elítélniük és kerülniük az alkoholt, a szerencsejátékot, a vadászatot, a fizikai erőszakot és az istenkáromlást. Egy külön fejezetet szentel a kapzsiság és a pénzkölcsönzés kérdésének is, amely így az *Epistola pastoralis*hoz képest Szilynél kiemelt figyelmet kap.⁶⁸

A papság lelki életének elmélyítése érdekében a pápa azt javasolja, hogy a lelkipásztorok évente néhány napos lelkigyakorlaton vegyenek részt.⁶⁹ Zichy és Szily püspökök is személyes tapasztalatból ismerték a lelkigyakorlatok jelentőségét, mindketten elmélyedtek/jártasak voltak a jezsuita vallási gyakorlatokban, és mindketten beépítették azt egyházmegyájük papságának életébe.⁷⁰ A nyolcnapos rendezvényen évente egyszer minden egyházi személynek, káplánnak, adminisztrátornak és plébánosnak részt kellett vennie. Az esemény helyszíne valamelyik szerzetesrend kolostora volt, melyet a rend köteles volt lelki gyakorlatok céljára átengedni. Zichy püspök többek között Tobias Lohner⁷¹ (1619–1697), illetve Pietro Antonio Maffei (1663–1744)⁷² műveit ajánlotta ezekre az alkalmakra. Az esperesek feleltek a lelkigyakorlatokon való részvétel ellenőrzéséért: a rend vezetőjétől kapott igazolást a lelkigyakorlaton való részvételről az espereseknek kellett bemutatni. A zúgolódók (obmurmurantes) és az engedetlenek (renitentes) szentszéki eljárásra számíthattak.⁷³

⁶⁵ „Caeterum quis neget nobis de Altari vivendum esse? Illud solum petitur, ne serviamus Altari, ut de Altari vivamus, sed vivamus de Altari, ut Altari serviamus.” ZICHY: *Epistola pastoralis* § I. 7.

⁶⁶ „Sacerdotem enim oportet Christum omnium virtutum exemplar vita moribusque continuo exhibere, seu specimen Christi cogitatis loquentis, agentis patientisque undequaque circumferre ita; ut qui eum viderint, eandem Christiferum jure dicant.” SZILY: *Instructio* 1.

⁶⁷ SZILY: *Instructio* 13–15.

⁶⁸ „Inter alia vitia, quae statum clericalem reddunt contemptibilem, eminet avaritia.” SZILY: *Instructio* 22.

⁶⁹ BENEDICT XIV.: *Ubi primum*.

⁷⁰ ZICHY: *Epistola pastoralis* § V. 3., 7.; SZILY: *Instructio* 12.

⁷¹ LOHNER: *Meditationes*.

⁷² MAFFEI: *Exercitia*.

⁷³ ZICHY: *Epistola pastoralis* § V. 3., 7.

Szily püspök is megkövetelte a papoktól, hogy minden évben részt vegyenek egy nyolcnapos lelkigyakorlaton, és kérte őket, hogy igazolják a részvételt. A jezsuita szerzetes, Dufréne lelkipásztori kézikönyvét Siess nyomdája nyomtatta ki az egyházmegye számára.⁷⁴

Összegzésül

A példamutatás rendszerének láncszerű leírása gyakori a korabeli politikai és egyházi diskurzusban. Már III. Károly egyházpolitikai koncepciójában is megtalálható az a kép, mellyel XIV. Benedek pápa is élt enciklikájában. A papok számára a püspök tevékenysége, viselkedése, személyisége, elhivatottsága kell, hogy irányadó legyen, az egyházmegyéjét hatékonyan vezető püspök számára pedig olyan pápa nyújthat példát és valós segítséget, aki maga is rendelkezik a szükséges karakterjegyekkel. Ebben a struktúrában az alkalmasság és a példamutatás a fő kohéziós erő.⁷⁵

Jelen tanulmány azt a püspökideált és szerepfelfogást igyekezett bemutatni, amelyhez Zichy és Szily püspökök szemmel láthatóan igazodtak. Körleveleik alapos elemzésével bemutattuk, hogy a két főpap miként értelmezte püspöki szerepét, és miként látták el püspöki feladataikat nem csupán egyházi adminisztrátorként, hanem erkölcsi vezetőként, tanítóként és lelki atyaként is, mind a papság, mind a laikusok számára példát mutatva.

Zichy püspökségét mélyen meghatározták az olyan pápai dokumentumokban, mint az *Ubi primum*ban megfogalmazott elvárások, Szily püspöki szerepfelfogására pedig mind az *Ubi primum*, mind Zichy *Epistola pastoralis*a mély benyomást tett. Ezek a dokumentumok hangsúlyozták a püspökök személyes felelősségét a lelki-gondozói munkában, a papság oktatásában és a klerikusok erkölcsi integritásának kérdésében. Ezek az ideálok azonban nem elvont elvek voltak, hanem egy konkrét pasztorális stratégiába ágyazódtak, amely stratégia magában foglalta a szemináriumi reformot, a hitoktatás egységesítését, valamint a pásztorlevelekben gyakran alkalmazott buzdításokat és erkölcsi tanításokat. A püspökök fáradhatatlan buzdítása a belső megtérésre, a papi jámborságra és a lelki fegyelemre azt a mély elkötelezettséget tükrözi, amelyet katolikus felvilágosodásnak nevezhetünk: a püspöki hivatás racionális, pedagógiai és szigorú lelkeségi elvárások mentén történő megközelítése.⁷⁶

Zichy és Szily messze nem passzív szereplői voltak a római centralizációnak, hanem aktív alkotók, akik az egyetemes egyházi elvárásokat helyi stratégiákká alakították át. Mindketten a Habsburg Monarchia politikai-vallási keretein belül működtek, amely bizonyos fokú autonómiát biztosított a püspököknek, de egyúttal a királyi udvar és a jozefinista reformok nyomásának is ki volt téve. Ezeket a fe-

⁷⁴ DUFRÉNE: Exercitia.

⁷⁵ GÓZSY: Exemplo 87.

⁷⁶ LEHNER: Catholic Enlightenment.

szültségeket figyelemreméltó ügyességgel kezelték, igazodva a pápai reformviziókhöz, miközben részt vettek az egyházmegyei struktúrák modernizálásában, különösen az oktatás és az egyházi fegyelem tekintetében.

Az egyházi ideálokat normatív és performatív szempontból – hirdetendő, végrehajtható és intézményesítendő ideálokként – vizsgálva fentiek árnyaltabb képet adnak a kora újkori katolikus egyházi vezetésről. Zichy Ferenc és Szily János püspöksége jól illusztrálja, hogyan működtek a püspökök kulturális közvetítőként, a római irányelvek, a helyi hagyományok és a felvilágosodás racionalizmusa között lavírozva. Munkásságuk inkább sugallja a hagyomány és a reform, az egyházi tekintély és a modern államvezetés új igényei közötti szintézist, mint konfliktust.

Zichy Ferenc és Szily János püspöksége meggyőző példája az erkölcsi integrációnak az intézményi átalakulás korszakában. A szervezeti fejlesztés (lásd lelkeség- és plébániaalapítások), lelki megújulás és a hitoktatás hatékonyabbá tétele iránti elkötelezettségük egyaránt tükrözi a római utasításokhoz való hűséget és a koruk kulturális és szellemi áramlataihoz való kreatív kapcsolódást. Ennek megfelelően az *Epistola pastoralis* és az *Instructio* nem csupán az egyházi reformok lábjegyzeteként érdemel elismerést, hanem a Habsburg Monarchia periferiáján kialakult katolikus identitás alakítására irányuló vizsgálat lehetséges forrásaiként is. A jövőbeli kutatások választ adhatnak arra, hogy ezek a püspöki modellek tágabb értelemben véve miként befolyásolták a katolikusok tapasztalatait Közép- és Kelet-Európában, különösen azokban a régiókban, ahol az államhatalom, a valóslási hagyományok és a felvilágosodás eszményei szorosan összefonódtak.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- ALBERIGO: L'episcopato = GIUSEPPE ALBERIGO: L'episcopato nel cattolicesimo post-tridentino. Christianesimo nella Storia 6. (1985) 79–91.
- ALBERIGO: Carlo Borromeo = GIUSEPPE ALBERIGO: Carlo Borromeo Between Two Models of Bishop. In: San Carlo Borromeo: Catholic Reform and Ecclesiastical Politics in the Second Half of the Sixteenth Century. Edited by JOHN HEADLEY and JOHN TOMARO. Washington, DC, 1988. 250–263.
- BAHLCKE: Püspöki kar és a Habsburg Monarchia = JOACHIM BAHLCCKE: A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790). Budapest, 2013.
- BÁRÁNY: Konstanz und Ungarn = BÁRÁNY ATTILA, h.gegeben von.: Das Konzil von Konstanz und Ungarn. (Memoria Hungariae) Debrecen, 2016.
- BEDY: A győri székeskáptalan = BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938.
- BENEDICTUS XIV.: Ubi primum = BENEDICTUS XIV.: Ubi primum. Roma, 1740. Elérhető online: https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1740-12-03__SS_Benedictus_XIV_Ubi_Primum_LT.doc.html (utolsó elérés: 2025. jún. 28.).
- BENEDICTUS XIV.: Etsi minime = BENEDICTUS XIV.: Etsi minime. Roma, 1742. Elérhető online: https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1742-02-07__SS_Benedictus_XIV_Etsi_Minime_IT.doc.html (utolsó elérés: 2025. jún. 28.).
- BERGIN: Counter-Reformation Church = JOSEPH BERGIN: The Counter-Reformation Church and Its Bishops. Past & Present 165 (1999) 30–73.

- BERNHARD: Trient und die Bischofswahl = JEAN BERNHARD: Das Konzil von Trient und die Bischofswahl. Concilium 16 (1980) 478–483.
- BILLANOVICH: Gregorio Barbarigo = LILIANA BILLANOVICH: Gregorio Barbarigo fra antichi e nuovi modelli episcopali. Ricerche di storia sociale e religiosa 52 (1997) 7–30.
- CHADWICK: Popes and Revolution = OWEN CHADWICK: The Popes and European Revolution. Oxford, 1981.
- DUFRÉNE: Exercitia = Exercitia spiritualia Sacerdotum triduatana et octiduana quae antehac varie tradidit et conscripsit Maximilianus Dufréne Societatis Jesu sacerdos, Augustissimae Imperatricis Mariae Amaliae confessarius. Sabariae, 1791.
- DUCHKOWITSCH: Absolutismus und Zeitung = WOLFGANG DUCHKOWITSCH: Absolutismus und Zeitung. Die Strategie des absolutistischen Kommunikationspolitik und ihre Wirkung auf die Wiener Zeitungen 1621–1757. (Dissertation) Wien, 1978.
- FATA ET AL.: Trienter Konzil = MÁRTA FATA – ANDRÁS FORGÓ – GABRIELE HAUG-MORITZ – ANTON SCHINDLING: Das Trienter Konzil und seine Rezeption im Ungarn des 16. und 17. Jahrhunderts. Münster, 2019.
- FAZEKAS: Pazmaneum = FAZEKAS ISTVÁN: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951). Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. 8. Budapest, 2003.
- FAZEKAS: A reform útján = FAZEKAS ISTVÁN: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 20.) 2014, Győr.
- FORRESTAL: Fathers, Pastors and Kings = ALISON FORRESTAL: Fathers, Pastors and Kings: Visions of Episcopacy in Seventeenth-Century France. Manchester, 2004.
- GÁRDONYI: Tridenti reform = GÁRDONYI MÁTÉ: A katolikus egyház tridenti reformja. In: Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúltra (1700–1740). Szerk. GÓZSY ZOLTÁN – VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR. Pécs, 2009. 29–53.
- GÉFIN: Szily = GÉFIN GYULA: Felsőszopori Szily János. In: A Szombathelyi Egyházmegye története I. Szerk. GÉFIN GYULA. Szombathely, 1929. 27–158.
- GÓZSY: Exemplo = GÓZSY ZOLTÁN: Exemplo praelucere. XIV. Benedek pápa egyházigazgatási programja és magyarországi hatásai. In: Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére. Szerk. SLACHTA KRISZTINA – BÁNKUTI GÁBOR – VONYÓ JÓZSEF. Pécs, 2016. 81–95.
- HENGERER: Zeremonialprotokolle = MARK HENGERER: Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert): Ein exemplarisches Handbuch. Hg. JOSEF PAUSER – MARTIN SCHEUTZ – THOMAS WINKELBAUER. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung: Ergänzungsband, Vol. 44.) Wien, 2004. 76–93.
- JEDIN: Council of Trent = HUBERT JEDIN: A History of the Council of Trent. 2 vols. St. Louis, 1957.
- JEDIN: Bischofsideal = HUBERT JEDIN. 1966. Das Bischofsideal der katholischen Reformation. Eine Studie über die Bischofsspiegel vornehmlich des 16. Jahrhunderts. In: Kirche des Glaubens – Kirche der Geschichte. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge. Bd. 2. Freiburg, 1966. 75–117.
- JEDIN – ALBERIGO: Il tipo ideale = HUBERT JEDIN – GIUSEPPE ALBERIGO: Il tipo ideale di vescovo secondo la riforma Cattolica. Brescia, 1985.
- KOLLÁNYI: Esztergomi kanonokok = KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900.
- KÖKÉNYESI: Mise és presztízs = KÖKÉNYESI ZSOLT: Mise és presztízs. A magyar főpapok jelenléte és reprezentációja a bécsi udvarban 1711 és 1765 között. Századok 149 (2015:4) 905–39.

- LEHNER: Catholic Enlightenment = ULRICH L. LEHNER: The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement. Oxford, 2016.
- LOHNER: Meditationes = TOBIAS LOHNER: Meditationes pro octiduo et triduo in exercitia spiritualia secessu. Augsburg, 1697.
- MAFFEI: Exercitia = PIETRO ANTONIO MAFFEI: Exercitia spiritualia ad mentem et normam D. Ignatii conscripta et adaptata usui personarum ecclesiasticarum pro sacra solitudine singulis annis ineunda, et in octo vel decem dies protrahenda. Augsburg, 1740.
- MAJLÁTH: Oratio = ANTONIUS MAJLÁTH: Oratio, quam in solemnibus exequiis Excellentissimi, Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini Joannis Szili de Felső-Szopor primi Episcopi Sabariensis S. C. R. Apostolicae Majestatis Act. Int. Status Consiliarii dixit Antonius Majláth de Székely Abbas S. Benedicti de Borch Praepositus SS. Salvatoris de Pápotz, et Cathedralis Ecclesiae Jaurinensis Canonicus etc. Sabaria, 1799.
- McNAMARA: Modern Bishop = CELESTE McNAMARA: Molding the Modern Bishop from Trent to Vatican II. Church History 88 (2019:1) 58–86.
- MKL = Magyar Katolikus Lexikon. Szerk. DIÓS ISTVÁN et. al. Budapest, 1993–2014.
- Namensverzeichnis 1764–1914 = Namensverzeichnis der Persönlichkeiten, die in den Jahren 1764–1914 mit dem kön. ungarischen St. Stephan-Orden ausgezeichnet worden sind. Hrsg. anlässlich der 150 Jahreswende der Gründung dieses Ordens von der Ordens-Kanzlei. Budapest, 1914.
- O'MALLEY: Trent = JOHN W. O'MALLEY: Trent: What Happened at the Council. Cambridge, 2013.
- PÁLFFY: Kingdom = GÉZA PÁLFFY: The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century. New York, 2009.
- PISZKER: Barokk világ = PISZKER OLIVÉR: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején. Pannonhalma, 1933.
- PRODI: Paleotti = PAOLO PRODI: Il Cardinale Gabriele Paleotti (1522–1597) I–II. Roma, 1967.
- REINHARD: Glaube und Macht = WOLFGANG REINHARD: Glaube und Macht: Die katholische Reform und das barocke Österreich. Wien, 1981.
- SCHÖNVISNER: Antiquitatum = STEPHANUS SCHÖNVISNER: Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem studio et opera Stephani Schoenvisner. Pest, 1791.
- SCHUCK: That They Be One = MICHAEL JOSEPH SCHUCK: That They Be One: The Social Teaching of the Papal Encyclicals, 1740–1989. Washington DC, 1991.
- SZEL = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár
- SZILY: Instructio = SZILY JÁNOS: Instructio v. cleri Sabariensis quam ... in primo ad episcopatum suum recens erectum aditu edidit. Wien, 1777.
- SZILY: Visitatio = SZILY JÁNOS: Visitatio Canonica Sziliana 2–15. 1778–81. SzEL Püspöki Levéltár, Acta Cancellariae, Can. Visitationes.
- SZINNYEI: Magyar írók XIV. = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái vol. XIV. Budapest, 1914.
- WATERWORTH: Council of Trent = JAMES WATERWORTH: The Council of Trent. The Twenty-Second Session. The Canons and Decrees of the Sacred and Oecumenical Council of Trent. London, 1848.
- ZICHY: Epistola pastoralis = ZICHY FERENC: Epistola pastoralis episcopi Jaurinensis. Győr, 1755.
- ZICHY: Körlevél, 1767. júl. 29. = ZICHY FERENC 1767. júl. 29-i körlevele. Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ – Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei hatóság iratai, Körlevelek, Zichy Ferenc püspök körleveleinek másolatai 1745–1783. 1767. júl. 29-i körlevél.

PAPAL ENCYCLICALS AND EPISCOPAL CIRCULARS. EPISCOPAL ATTITUDES AND ROLES IN 18TH-CENTURY HUNGARY

Bishop Ferenc Zichy of Győr is one of the emblematic figures of the 18th-century Hungarian ecclesiastical elite. This study analyzes Zichy's role as a bishop and his attitudes in the light of papal regulations and guidelines. Drawing on Pope Benedict XIV's encyclical *Ubi primum*, as well as episcopal documents – Zichy's *Epistola pastoralis* and his circular letters – the article examines the episcopal ideals of governance, teaching, and moral exemplarity, and how he implemented them in his diocese. The research highlights how the bishop internalized and operationalized the model of the Good Shepherd through his obligation to reside in the diocese, canonical visits, seminary reform, and the moral regulation of the clergy. Zichy emphasized the importance of episcopal governance, spiritual exercises, and educational standards in strengthening priestly discipline and doctrinal unity, responding to the challenges of the Catholic Enlightenment and the broader ecclesial reform movement. Through an analysis of pastoral letters, church visits, and episcopal directives, the author reveals a coherent vision of his episcopal governance that balanced doctrinal authority with practical pastoral care. This work contributes to the broader scholarly literature on early modern Catholicism by demonstrating how local episcopal strategy aligned with papal mandates and dynamically, yet sensitively, adapted them to local circumstances.

Rita Szuly

Perger Gyula

ÉKESSÉG ÉS JÁMBORSÁG

GRÓF ZICHY FERENC GYŐRI PÜSPÖK ÉLETÚTJÁNAK IRODALMI REPREZENTÁCIÓJA

A Győri Egyházmegyei Könyvtár H. XX. b. 1. leltári számú – *Carmina gratulatoria atque varia scripta* című –, 18–19. századi latin, német és magyar nyelvű eredeti és másolt iratokat tartalmazó kéziratcsomójának 92. darabja Zichy Ferenc püspök 1783-ra datált sírversének – verses nekrológjának – kézírata. Az ismeretlen szerző a püspök életútjának azon momentumait és érdemeit sorolja fel, amelyek önmagukban is érdemesek lehettek Zichy Ferenc irodalmi reprezentációjának megteremtéséhez:

Ezen sírt mit nézed, mi végre szemléled?

Talán kitanulni, akarnád megtudni

ki nyugszik itt?

Méltóságos vérnek, régi tősz gyökernek

Egyik bimbós ága gyümölcsös virága

aluszik itt.

Szegényeknek atyja, ki méltán mondhatja

Mint Jób a vakoknak, úgy én is azoknak

szemek voltam.

Lába a sántának: keze a csonkának

Özvegyet vigasztalt éhezőnek asztalt

terítettett

Mindenféle jóság, szeretet, buzgóság,

Alázatossággal, szelíd jámborsággal

benne laktak.

Oltári miséjét, áldozat zsengejét

Kétszer újította: így boldogította

Isten őtet.

Lelki főpásztorság, püspöki méltóság

Negyven esztendeig mely hosszú ideig

maradt nála!

Egyszersmind főispán, kit dicső szent István
Rendéből, akit nézsz nagy keresztes vitéz
volt régulta.

Mint pedig császári koronás királyi
Felségnek titkosa, belső tanácsosa
vala méltán.

Midőn szállott sírban nyolcvan harmadikban
Mint a saeculum járt; ért ő is annyi nyárt
ritka idő!

Nem győzéd csodálni, sem én elmondani
Egyenlő járását, érdemes folyását
életének.

Menj el hát ez helyből, kívánván szívedből
Békével áldassék, Istenben nyughassék
Zichy Ferencz. (1. kép)

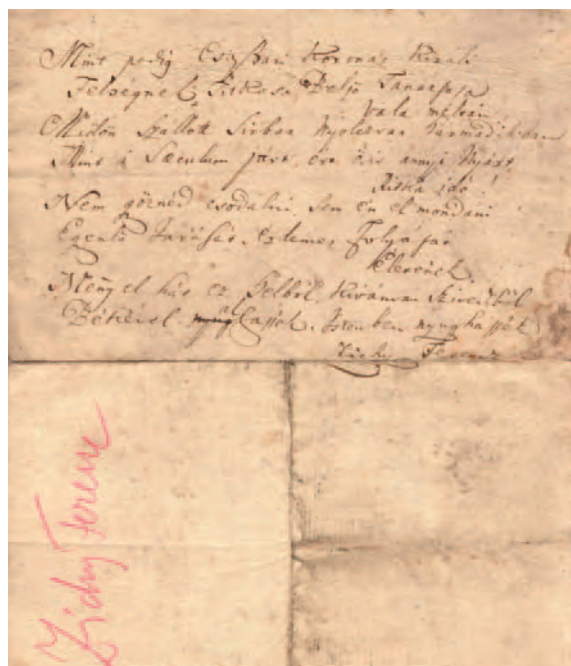
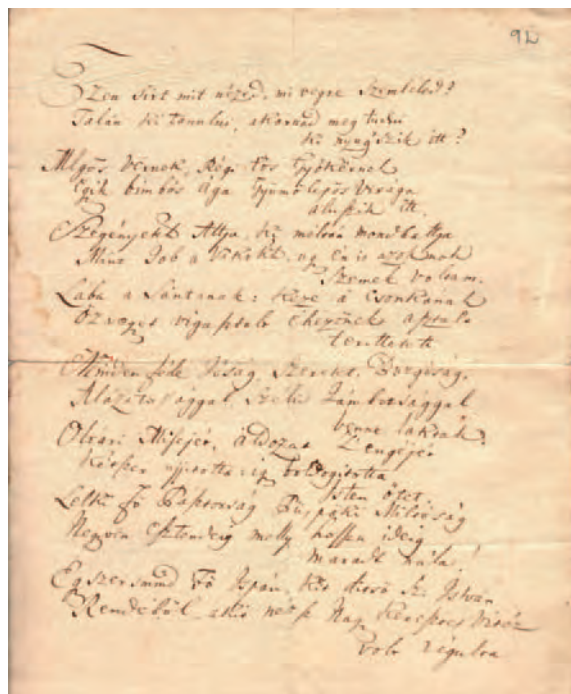
„Méltóságos vérnek, régi tős gyökernek
Egyik bimbós ága gyümölcsös virága”

A család ősiségének kérdése már Zichy Ferenc apjának, Zichy Péternek „utolsó pompáján”¹ felvetődött. E gyászbeszédben utalás történik a Zichy István búcsúztatására készült szövegre is,² amelyben feltehetőleg szintén szerepelt a család eredetére vonatkozó rész:

„Nagy Győr várában ennek előtte, mint egy négy holnap héjján, huszon hat esztendőkkel, édes Ura Áttya néhaj Méltóságos Gróff ZICHY István pompás temetése fölét, olly szókat hallót Gróff ZICHY PÉTER hogy: A' szarvasok ritkán járt utat járnak, és hogy ők a' magok járásával csinálnak utat és tőrést magoknak. Ezekből a' fontos szókbul és a' tudós néhaj mély elme-igy okoskodot: Ergo tehát illik, hogy az-is, a' kit örökségül néznek a' szarvasok, ne járja csak régi járt utait a' Jónak; hanem ujjab ujjab útait-is keresse. ZICHY PÉTER a' jóságos cselekedeteknek; hogy ne csak a' mások ke-reszményében dicsekedgyék, hanem a' maga gyűjteményébül-is gazdagúllýék; azért ZICHY PÉTER, Liga ea in corde tuo jugiter, [et] circumda guttari tuo. Cum ambulaveris

¹ Zichy Péternek utolsó pompáján...

² Erdemes ligeteknek útait járó...

1. kép
Zichy verses nekrológjának kézirata

gradiantur tecum: Cum dormieris custodiant te; [et] evigilans loquere cum eis. Kősd azokat a' szókat szüntelen a szivedbe, és tőd a nyakad körül. Mikor jársz veled járjanak: mikor aluszol, őrizzenek téged; és felébredvén, azzokkal szólly."

„Az állásából kidőlt tősgyökeres Cédruz”, vagyis Zichy Péter gyászbeszédében megjelenített családja, a 14. század elején veszi kezdetét,³ s a záró részében a gyermekeitől búcsúzó apa elsőként Ferenchez – akkor már a váradi káptalan tagjához, ottani plébánoshoz – intézte szavait:

„Hallyátok utolsó szavát édes Attyátoknak ti-is Magamnyi igyenes nevésű zöldellő CEDRUSim, szivemet néhanapján vigasztaló reménségemet tápláló három Gróff fiaim: Gróff ZICHY Ferencz, Ah! *Principium doloris mei*. Fájdalmamnak kezdete; Familiámnak, Istennek szentelt része; szent Geörgy Vitéznek, és Mátyrnak Szerencsen infulált Apáturja; Nagy Váradi Nemes Káptolomnak egyik Tagja; és az ott lévő Cathedralis Ecclesiának mostani érdemes Plébánussa."

³ „A Koronás Magyar Királyok, és Fölséges Romain Császárok Palotaja-is CEDRUS fákból áll, olyakból kiknek ágai szépek, levelei árnyékosok, magasságokval nagyok, és a' sűrű ágak köszt igyenesen felemelkedvén, főlttéb tetések az az: Olyan Urakból, kiket meg hitt szolgálattok, mély tudós elmék, meg ért fontos okosságok, pogány és pártolt vérben meg fordított szabályok, vérrel, érdemmel, nem pénzelt vásárlót nyertes Gráciájok Úri Méltóságokra s' Grófságokra emelt. Addig járta, addig kémlette a' Hálál a' Méltóságos Fő Rende és Státusok nagy hegyű Libanussat, hogy új törésre talált: Koronázot és keresztes nyilatot szarvasok törésére, kiknek lépésén, mint vezér Sinóron, addig ment hogy 1306dik. esztendőben a' Méltóságos ZICHY Háznak Grófi ligetében, olyan Urak akadt, a' kit meg hitt szolgálattya, mély tanácsú elméje, pogány vérben meg festet fegyvere, vérrel, érdemmel, nem pénzelt vásárlót nyertes gráciája Méltóságra emelt.

Ah gyászos meg ujjult példánk! Ah, szíveinket szorongató s' meg szaggató Nagy Név! Élt már ez előtt egy ZICHY PÉTER Urának a' Méltóságos nagy hírű Háznak; ki-is MÁRIA Királynétül, vagy-is inkább országunk azon üdöbéli Koronás Királyától Úri jóságokkal, örökös Donatioval meg ajándékozott, és Donatioja jus Regiummal-is meg erősített: Mert ő édes Hazájának szabadulásáért, halálos sebeiből csorgadozó piros vérével mezőt festet Esztergam Vég-használ, és oldala melet lévő Vitézinek vérrel billegzet utat az emberkedésre. [...] Utánna dőlt meg ennek néhai Méltóságos Ur ZICHY István, a' ki 1347dik esztendőben Lajos Királynak fényes Udvarában Komornikságra emeltet. [...] Utánna dőlt meg ennek néhai Méltóságos Ur ZICHY Benedek, kit amaz Magyar országnak vitéz nagy Sándora, igasságnak tüköre, Hazánknak virágoztatója, idegen nemzeteknek félelme, Mattyas Király Generalis insurrectiot fel kelést parancsolván, maga mellé hivat; és mint országának egyik tágyját s' mindenekben meg hitt Jonatássát Török ellen küldé. [...] Utánna dőlt meg ennek amaz nevezetes Veszprémi scipio, néhaj Méltóságos Ur ZICHY Pál, ki Fölséges Császára, édes Hazája nemzete, s'-Familiája mellet sok erős ütközetekben, izzasztó tsatákon, ellenségivel szemben szállot; ezeknek véreben villámló szabályját sokszor festette, őket a' földről ugyan törölte. [...] Kiért-is nagy Győr Várában Commendirozó Generalisságot érdemlet. [...] Ezer hat száz kilenczven harmadik esztendőben, a' fővebbik oszlop Néhaj Méltóságos öregbik Gróff ZICHY István dőllöt ki, kinek dicsőséges cselekedetét, okosságát, bölcsességét, érdeme szerént való nagy tiszteit, kegyelmes Királyától adatot szép gráciáit, az Austriai Házhöz mutatot hivségét, édes Anyai Hazája mellet szenvedet sok éjjeli nappali nyughatatlanságát, a' tekintetes Posonyi Camera most-is tapsztallya, halálának emlékezetét egész Familiája sirattya, Magyarország benne el temettett dicsőségét fohászokodván ohajttya. [...] Ezer hét századik esztendőben, pünkösöd havának negyedik napján nagy Győr Várának Commendans Generálissa Gróff ZICHY István is ki dőlle, ennek a' Méltóságos Háznak, érdemökkel tetés Libanussából, a' ki ez előttünk fekűvő, életétül meg fosztatot, sötétségben öltöztet, Méltóságában megaláztatot Gróff ZICHY PÉTER Urnak, és az ő véreént való őtsének néhaj vitézlő Gróff ZICHY Lásziának Istenes fel nevelőjök, oktatójok, Anyok halála után tápláló Dajkájok s'-szárnyakra keltető édes Attyok vala."

A „Méltóságos vérnek, régi tős gyökérnek”, vagyis a Zichy család történetének – címermagyarázó, emblematisz – orációba foglalt leírása Zichy Ferenc püspökké, illetve az ezzel szorosan összetartozó főispánná történő kinevezése kapcsán bukkan fel ismét.

Mivel 1743-ban az akkor már nagybeteg Groll Adolf győri püspök kívánságára Zichyt szemelték ki segédpüspökének, a Rómában történt kedvező elintézés után Esztergomban püspökké szentelték, s még ugyanazon év szeptember 6-án ki is nevezték a győri megyéspüspök koadjutorává, utódlási joggal. A kinevezési okirat külön megemlíti, hogy a győri megyéspüspök maga óhajtott Zichy Ferencet utódlásának. Groll Adolf 1743. november 24-i halálát követően Zichy 1744. május 17-én foglalta el ünnepélyesen a győri püspöki széket.⁴ A jeles alkalomra nyilván készülhettek alkalmi beszédek is, ezek azonban nem maradtak ránk.

Ugyanakkor éppen Zichy Ferenc győri püspöki beiktatására nyomtatta ki a bencés Koptik Odó *Thalleis* című hexameteres művét Hauszer Lőrinc soproni plébános.⁵ Az *imprimatur* szokatlan módon irodalomtörténeti meghatározást is ad a műről: megalapítja, hogy szerzője tizennégy nap alatt írta, mégpedig a színhelyen, azaz a Pozsony megyei Marien-Thalban (Vallis Marianában, Máriavölgyben); metruma heroikus, és Claudianus szellemét lehelte.⁶ Néha döccen egy kicsit metrikailag a szöveg, de ha vétett valamiben a poétika vagy grammatika terén, ez akaratlan: „Sed nunquid et Claudianus aliquando claudicat, et dormitat Homerus?” („Nemde sántít olykor Claudianus is és szunyókál Homérosz?”) – írja Koptik mentségül verstani hibáira.⁷

Témánk szempontjából természetesen nem Koptik verselése, hanem a mű terjedelmes előszava⁸ érdekes, amely a Zichy család eredetét és dicsőségét magyarázza, elsősorban a családi címer emblematisz magyarázatából vonva le érveit.⁹ E szerint: a kereszt a család jámborságára utal, a korona az Istenért, vallásért, királyért és hazáért végzett dicső munkájukat és érdemeiket jelképezi, a szarvasagancsok pedig azt fejezik ki, hogy a Zichy család lelke úgy vágyakozik az Úrhoz, ahogyan a szarvas a vízforrásokhoz.¹⁰ (2–3. kép)

Győr vármegyében 1453 óta¹¹ viselte a mindenkori megyéspüspök a főispáni hivatal, egészen 1783-ig. A főispáni beiktatások legrészletesebb leírása éppen 1744. június 8-áról maradt ránk, amikor az utolsó püspök-főispán, a kerek 40 esztendőn

⁴ MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 137.

⁵ KOPTIK: *Thalleidos* liber I.

⁶ Koptik könyvében mintegy kétezer heroikus metrumú hexameterben adja elő mondanivalóját. A címlapon carmen heroicumnak nevezett összeállítás első könyve húsz éneket (ún. Paraphrasis poetica) és a hozzájuk tartozó történeti magyarázatot (ún. Exegesis historica) tartalmaz, míg a második könyv tizenhat éneke és magyarázatai az előkelő máriavölgyi zarándokokat, köztük a császári család tagjait dicsőítik. TÜSKÉS – KNAPP: Az első máriavölgyi mirákulumos könyv 102.

⁷ BAKK – BAKK: A magyar Pálos-rend 21–22.

⁸ DÓBÉK: Barkóczy Ferenc 149.

⁹ KOPTIK: *Thalleidos* liber I. [2]–[7.]

¹⁰ KOPTIK: *Thalleidos* liber I. [3.]

¹¹ HORVÁTH: Győr megye 24. sk.

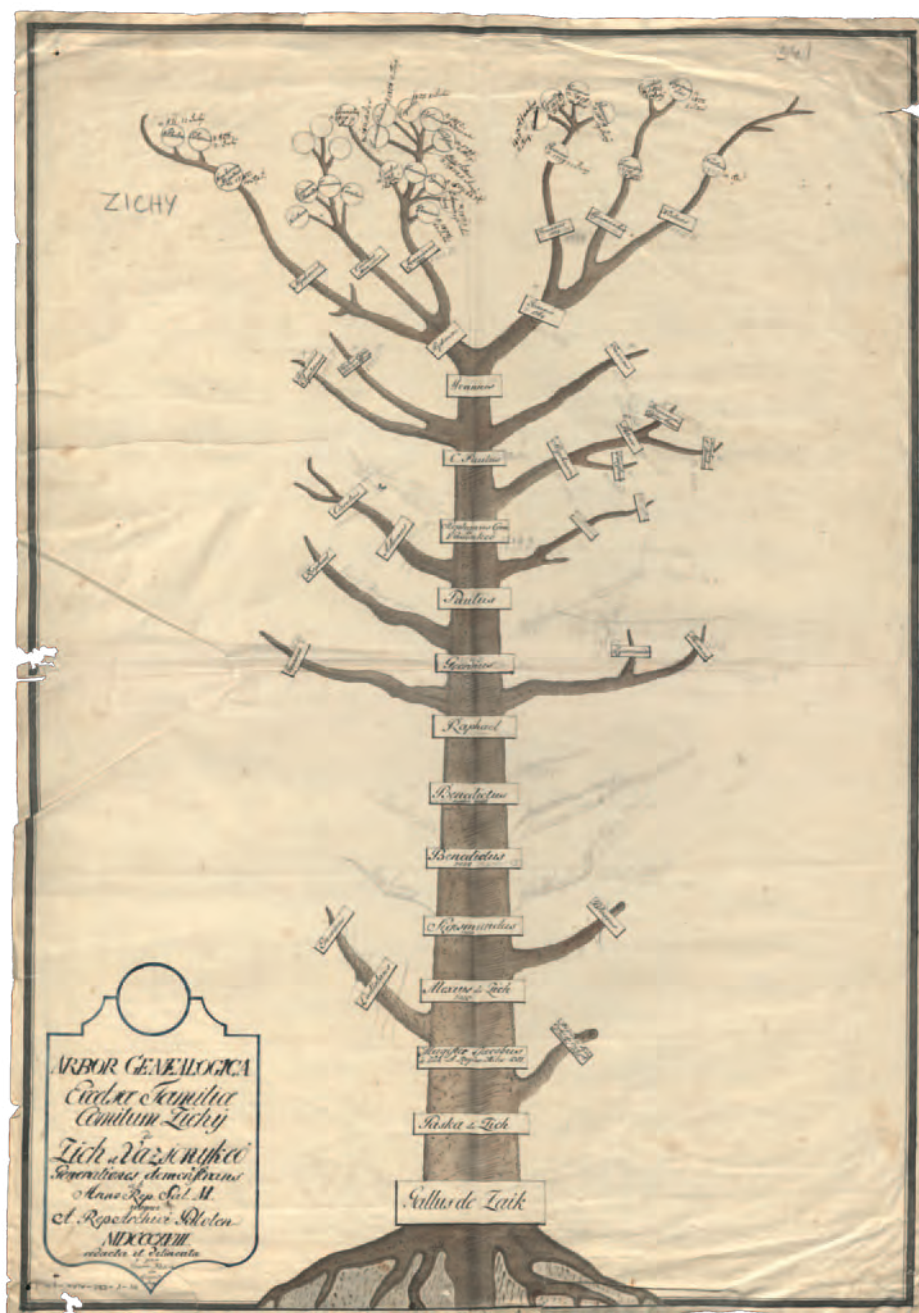

2. kép

Zichy püspök címere a keresztény Tanítások
Társulatának győri társulati könyvében

át működött gróf Zichy Ferenc „more patrio” a fényes külsőségek között elfoglalta székét. E barokk ceremóniának összesen 14 mozzanatát tudjuk elkülöníteni. Előljáróban a jegyzőkönyv akkurátusan felsorolja az ünnepi közgyűlésen megjelent főpapok, mágnások, fontosabb személyek nevét – nem hagyván említés nélkül a hatalmas számban összesereglett nemességet sem –, majd kezdetét vette a pontosan koreografált ceremónia. Mindenekelőtt felolvasták a megyének szóló királyi oklevelet az új főispán kinevezéséről, majd héttagú követiséget választottak abból a célból, hogy a királyi biztосként kiküldött nyitrai püspököt ünnepélyesen meghívja a közgyűlésbe. A harsonaszó és dobpergés mellett a megyeházához érkező biztost a legalsó lépcsőfoknál várták, majd a gyűlésterembe kísérték, ahol magyarul üdvözölte a rendeket és felolvasta a király neki szóló megbízólevelét. Ezt követően a fenti küldöttség ismét elindult, ezúttal az új főispán meghívása céljából. Az érkező

Zichy püspöknek szintén a legalsó lépcsőfokokig elébe mentek s harsonaszó mellett kísérték fel a gyűlésterembe, ahol – miután helyét elfoglalta – felolvasták főispáni kinevezését. Ezután a királyi biztос ékes, magyar nyelvű beszédet intézve a gyűléshez beiktatta tisztébe az új főispánt s arra intette a megyét, hogy tiszteljék őt és engedelmeskedjenek neki. Most gróf Zichy fordult hasonlóan ékes beszéddel a rendekhez, amelyben köszönetet mondott az uralkodónak a bizalomért és a reá ruházott magas tisztségért, majd a beiktató biztосnak fáradságáért, végül nyájasan és atyaiian biztatta a nemességet az uralkodó szolgálatára, a hitre, a szeretetre és a nagylelkűsége. A szertartás következő lépéseként ekkor az alispán átadta neki a vármegye pecsétnyomóját, majd a rendek nevében a pannonthalmi főapát emelkedett szólásra s beszélt többek között a Zichy család bokros érdemeiről. A beszéd végétével – ősi szokás szerint – négy kiválasztott nemes székével együtt háromszor felemelte a fő-

3. kép
A Zichy-családfa
(MNL OL P 707. XXIX.)

ispánt, amit a megjelentek tömege a trombiták harsogása közepette háromszoros vivattal fogadott. Utolsó előtti mozzanatként gróf Zichy ünnepélyesen letette a főispánok számára előírt esküt, végül pedig a közgyűlés résztvevői hálaadásra a székesegyházba vonultak s ott ünnepélyesen elénekelték a Szent Ambrus-féle himnuszot. Az istentisztelet végeztével pedig az ünneplő közönség lassan szétoszlott.¹²

A jegyzőkönyvben rögzített számos magyar nyelvű szónoklatból egyedül Sajghó Benedek beszédét ismerjük, aki a vármegye „három folyós” címerének és a Zichy-címer keresztjének szimbolikájára alapozva jutott el a neves ősökig:

„Jóllehet az Excellentiád Méltóságos Familiájának is hajdani feő oszlopiban, és azoknak vitézlő actaiban is ezen Feő Méltóságokhoz igaz jussát találok és törvényessen is álléthatom.

Mert mái napigh is elevenen fönn marad köztünk, amaz nagy érdemő hajdani vitéz kapitányoknak, G. Zichy Pálnak és Istvánnak többi között boldogh emlékezeti, azok közül első, úgy mint Zichy Páll, hajdan Veszprémi Feő Kapitány, azon véghelt és környüle lévő tartományokat veszedelmes Betlem Gábor idejében, ugjan Betlem Gábor és eő véle szövetkezett Pogányságh ellen olly vitézül oltalmazta [...] István pedig, amaz réghi Török üdőben hasonló képpen Győri Kapitányságot viselvén, nem az keő falak és Bástyák között kereste bátorságos maradását, hanem saját, és katonáinak bátor szíveket bástyául viselvén [...] az Pogány ellenséget [...] gyakor csatákkal szorongatta.”¹³

„Oltári miséjét, áldozat zsengejét
Kétszer újíttotta: így boldogította
Isten őtet.”

Harminc év múlva, Zichy 1774. augusztus 15-én tartott aranymiséjéről egy győri szemtanú részletes, német nyelvű feljegyzése így számol be: „Várfalainkon már tegnap este 8-kor hírül adta az ágyúk hangja azt a ritka, hón óhajtott és örvendetes eseményt, hogy vásonkői gr. Zichy Ferenc püspökünk és főispánunk életének 74-ik évében, püspökségének 31-ik esztendejében 50 éves papi jubileumát rendkívüli díszes és ünnepélyes szentmisével ma ünnepli meg. Az ágyúk döngése egyúttal jel volt a pompás kivilágításhoz is, amelyet a grófi rokonság rendezett a püspöki rezidencia főkapujánál felállított és értékes jelképekkel és feliratokkal díszített díszkapun, ezenkívül a Piac téren és különböző házakon (amelyek közül a válogatott képek és jól sikerült feliratok révén néhány kitűnően sikerült). A palota belső udvarán jól hangzó zene szólt, a dísztermekben összegyűlt nagyszámú főnemességet több mint 80 terítékes vacsorán látták vendégül...”¹⁴

¹² HEGEDÚS: Püspök-főispánok beiktatása.

¹³ Sermones Sacri et variae dictionis Benedicti Sajghó (1725–1755). Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, BK.+ 42.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 707 Zichy család levéltára Fasc 40 et C., 216–218. Idézi BÁRDOS: Győr zenéje 271–272.

A „jól sikerült feliratok” között tarthatjuk számon a Streibig János Gergely által nyomtatott plakátokat is. (4. kép) Ezeken a jubiláns püspököt három nyelven köszöntötték. A nyomtatvány élén egy hosszú latin vers kapott helyet,¹⁵ ezt követi a magyar nyelvű *Örvendező dal Száfo rendi-szerint*, melynek szerzője K. R. J., vagyis Kőszegi Rajnis József, majd egy ismeretlen szerzőjű német verzetet.¹⁶

Örvendező dal
Száfo rendi-szerint.

Szép Apollónak gyönyörű lakása,
Gyenge Múzáknak feles énekében
Szűntelen részes ligetek! mi vidám
Színre derültök?

Vagy miért ízgatsz henye tomborátskám,
Kit bokros bánat ki-ütött kezemből?
Véled, hogy lábom nyomain szököllyhet
Száfo leánynak?

Jer szeléd-képű Erató leányzó,
Hadd irigykedjék elegyes virágból
Gondosan fűzött koszorúdra a' lágy
Reggeli szellő;

Jer zenegtesük negyed éjtszakáig,
'S hajnalig tartós öröm-énekünket;
Szégyen álomnak szememet szegezzen,
Szégyen henyélnem,

Míglén egy várban gyülemény Hazámnak,
'S szép Nemességnek ragyogó világa
A' setét éjnek szomorú homályát
Széllyel-emészt;

¹⁵ A „Sacra tuis jussis plaudentibus addere se se, / Si pateris PRAESUL MAXIME, praela volunt” kezdetű vers szerzője alkalmasint Majláth Antal lehetett, aki a jezsuita rend feloszlata (1773) után az akadémia igazgatója és teológiai tanár volt Győrött – „mély tisztelettel adózik a püspöknek, magasztalva erényeit és érdemeit, de szerényen elismeri, hogy szavai nem elegendőek Zichy nagyságának teljes kifejezésére”. Mivel a Zichy neolatin irodalmi reprezentációjáról 2025 novemberében Szegeden, az „Egyházak és neolatin irodalom” című konferencián tartott előadásom tanulmányra alakított változata 2026 végén nyomtatásban is megjelenik, jelen írásban csak utalok a latin nyelvű irodalmi művekre.

¹⁶ „Da die Stadt von Jauchzen tönet / Und von Heissen Wünschen glüht” kezdősorokkal.

Ládd-e, melly sűrűn, 's hiven udvarolnak
 Meszsze helységről jövevény személyek
 Jó reménységünk, 's örömünk fejének,
 Édes Atyánknak?

Ládd-e, mint készül tsuda áldozatra,
 Mellyet hogy kezdett, Tzeres a' mezőken
 Szinte ötvenszer koszorúzta haját
 Búza fejekkel?

Nagy-kegyes Pásztor! kire nézve folynak
 Vig öröm-könyvek szerető szememből,
 Míglen éretted sok ezer könnyörgés
 Égbe repülget:

Hogy, ki épséggel Papi renden immár
 Ötven esztendő ideiglen éltél,
 Ötven esztendő ideiglen élhess
 Püspöki renden!

Jaj! ha a' sok nép, sok öröm kiáltás
 Udvarod táján habahurgya szárnyát
 Tépi e' hozzád-siető dalomnak,
 'S szélnek ereszti!

Bort nekem, gyermek! nosza no! tetézzd-meg
 Bort nekem még-is! nosza még-is egyszer!
 A' kegyes-nyelvű Eratóra módos
 Módra köszönjük;

Ó borostyános koszorút kötöztén
 Nyájasan mulat velem, és beszélget,
 Sőt ihon most-is, ihon eztet halkal
 Súgta fülembbe:

Vaj ne félj szívem! tsetsemő Poétám!
 Jóllehet vékony rebegő beszéded,
 Majd egész Ország' szava vastagítja
 Éneked' hangját.

4. kép
A Streibig-féle plakát, 1774.

Rajnis versét nemcsak a nyomtatványról ismerjük, egyidejű kéziratos másolata is ránk maradt. (5. kép)

Győr legnagyobb barokk ünnepére – amelyen a közös lakoma mellett ezüst emlékérmét is osztottak, sőt tűzijáték is volt – még 37 évvel később, 1811. július 11-én, Vilt József püspök aranymiséjén is emlékeztette hallgatóságát Jordánszky Elek: „Nagy méltóságú Gróf Zichy Ferentz, Nagy Győri Püspök, és Tek.[intetes] Nem.[es] Győr’ Vármegyének örökös Fő-Ispánja, 1774. esztendőben, Nagy bódog Aszszony’ napján, ünnepelte Papságának ötvenedik esztendejét ebben Ő általa, ‘s Ő alatta pompással meg-újítottat Fő Templomban. Három nyelven mondattak akkor a’ köszöntő Beszédek. A’ magyart Nagy Váradi Kanonok, és a’ királyi Táblának Prélátussa, Alapy János Úr; a’ németet Győri Kanonok és Komáromi Fő Esperes, Apffalter József Úr;¹⁷ a’ deákot fel-szentelt Püspök és Vátzi nagy Prépost, Szalbek Károly Úr¹⁸ tartotta.”¹⁹

1775-ben került ki a sajtó alól Alapy János három részre osztott beszéde,²⁰ aminek első részében Zichy életútját, papi pályafutását ismertette:

„Elsőben Nagy-Váradon keresek Bizonyságot az ő igazságáról, és tőkélleteségéről. Abban az időben *Flores apparuerunt in terra nostra*. Virágok láttattak a’ mi földünkön, jeles Nemzetségü, és tőkélleteségü Grófok, Papi Fő Személyek,

¹⁷ APFFALTER: Rede – auf das zweite Primiziest.

¹⁸ SZALBEK: Sermo sacer. Szalbek beszéde a győri ünnepség kontextusával kezdődik. Kiemeli, hogy az eseményen az Apostoli Királyság szinte minden részéből érkeztek bölcs emberek, és még az uralkodónő, Mária Terézia is képviselteti magát. Zichy Ferencet „érdemes előjáróként” említi, akit Isten hosszú élettel áldott meg, hogy megünnepelhesse papi jubileumát. Említést tesz Zichy családi hátteréről, apja, a királyi főpohárnok népszerűségéről, valamint az anyai ágon a Zichy és Homonnai családokról. Kiemeli ugyanakkor, hogy Zichy érdemei nem csupán nemesi származásból erednek, hanem sokkal inkább a kiváló tettekből és erényekből, amelyekkel nemzetségét is dicsőítette. Részletezi Zichy korai éveit, tanulmányait, külföldi utazásait (Róma, Bécs, Olmütz) és azt, hogy VI. Károly császár már fiatalon kitüntette a szerencsi apátsággal és egy drágaköves kereszttel. Beszámol arról, hogy Zichy a váradi, majd az esztergomi kanonokok kollégiumába is bekerült, de lemondott az esztergomi méltóságáról, hogy a Vágújhelyi Boldogságos Szűz Mária prépostságban a „lelkek gondozásának és a pásztori hivatalnak” szentelhesse magát. Végül említi, hogy Győrben először segéd-püspök, majd rendes püspök lett. A beszéd hangsúlyozza Zichy püspöki erényeit, mint a szentség, jószág, tisztaság és vendégszeretet. Kiemeli Zichy példamutató életét, ártatlanságát, feddhetetlenségét, jámborságát, hitét, szerénységét és mértékletességét, imádságos életét, és hogy még az ellenségeit is nagylelkűséggel kezelte, nem bosszúállással. Részletezi Zichy igazságosságát, melyet irgalmassággal és jószággal párosít, és hogy mindenki atyjaként viselkedik, segítve a szegényeket, árvákat és özvegyeket. Beszámol Zichy nagylelkűségéről, különösen a lakhelyére, a győri várra vonatkozóan, amelyet hatalmas munkával és királyi diplomával szerzett meg és rendezett be. Említi a rákosi rezidenciáját és más épületeit, amelyekre 50 ezer aranyat költött saját vagyonából.

Felsorolja az általa épített és felújított templomokat: a szombathelyi főoltárt és a szerkezet nagyobb részét, a szanyi, túskevári és bágyogi templomokat az alapoktól építette újjá, a szentmiklósi templomot pedig romjaiból állította helyre. A győri bazilika díszítését is kiemeli: az oltárokat drága márvánnyal, a Szűzanya képét elegáns díszítéssel és arany-ezüst csillogással látta el, a falakat pedig festményekkel ékesítette. Zichy pásztori gondoskodását is ecseteli, ahogy a próféta szavai szerint „kitép és lerombol”, valamint „ültet és épít”, hogy a híveket az erény útjára vezesse.

¹⁹ JORDÁNSZKY: Vilt József Úrnak.

²⁰ ALAPY: Annus Jubileus.

5. kép

Rajnis versének egykorú kéziratos másolata

Gróff Csáky Miklós, Gróff Forgács Pál, Gróff Zichi Ferencz, kiket boldog emlékezetű Kárdinalis Csáki Imre akkor el-pusztúlt Váradí Anyaszentegyháznak kertébe bé-plántála. Méltán nevezhetem pedig Virágoknak, mért mind az hárman, mint *Christi bonus odor*. Kristusnak jó illáttával bé-töltötték a' Váradí Tartományt. De a' két jó illatú kedves virág társai el-hervadtak, el-enyesztek: *Quorum memoria in benedictione est*. A' kiknek emlékezetek áldásban vagyon, áldgyák a' Varadiak még a' földet-is az hol tsontyaik feküsznek. Az harmadik jelen vagyon, mint *Christi bonus odor*. Kris-

tusnak jó illattya, most-is az ő tőkélletes életének illattyaival vidámit bennünket. Váradról ennek a' mi drága Virágunk jó hírének, 's Nevének illattya el-hatott akkori boldog emlékezetű Esztergomi Érsek eleibe, ki-is ezt a'jó illatú drága Virágunkat által-plántálta az Esztergomi Fő Káptalanba, innét pedig az Uj-Helyi Prépostságba, mellyben számos esztendeig munkálkodott; itt elő-áll két nevezetes Bizonyág, melly mindenik Hazánknak bé-vett törvénye szerint más tiz bizonyságoknál bőtsőssebb. Egyik Pétsi Tartománynak Angyala, érdemes Püspöke, ki ennek a' mi nagy tőkélleteségű Papi Fejedelmünknek azon Uj-Helyi Prépostságba Káplánnya vala, ki nem csak bizonyította, és hirdeti az ő tőkélleteségét, hanem feje meghajtásával vályya, 's isméri, hogy az ő jeles, kegyes, tőkélletes élete mintegy Tűköre vala, mellyben gyakorta tekintvén, némű-neműképpen részesült az ő jó erköltseiben, és jó Cselekedeteiben, el-annyira, hogy hasonlóná lett hozzá a' Papi Méltóságban.

Másik jeles Bizonyág az Álmisi választott Püspök, Esztergomi Fő Káptalannak érdemes Kántora, és Kanonokja, kinek jelenlétével láthatóképpen vidámult a' mi Kegyes Fő Papunk, nem-is tsuda, mivel Ifjúságokban Bétsben, Rómában, idővel Nagy-Szombati Fő Káptalanban úgy szólván együtt nevelkedtek, s nyájaskodtak. Ez a' jeles Tanúbizonyág, örömeiben el-álván szava, nem szólhat, de jelenlétével elegendőképpen bizonyította az ő mindenkori tőkélleteségét, 's Isten 's Emberek előtt ditséretes társalkodását.

De tovább terjedett *Christi bonus odor* Cristusnak jó illattya, úgy mint egész Bétsig, mert halván az ő Tőkélleteségét mostan Uralkodó Felséges Aszszonyunk, meg-értvén hogy mind azok az erköltsök találatnak ő benne, mellyet Szent Pál Apostol Timothéushoz, és Titushoz irtt Leveleiben kíván a' Püspökségben hogy, tudni-illik a' Püspöknek fedhetetlennek kell lenni, ezekről mondam, és több illy egy fűrtbe kötött erköltseiről bizonyossá lévén Felséges Aszszonyunk mint a' Magyar Anyaszent egyházaknak Apostoli Fő pátrónája, az Első Szent István Apostoli Királytól mintegy örökségül reá háramlott, reá szállott Privilegiumával e' nevezetes Győri Anyaszentegyházba MARIA THERESIA *plantavit*, MARIA THERESIA Felséges Aszszonyunk bé-plántálta, *Apollo rigavit*, a Közönséges Anyaszentegyházat akkoriban kormányozó Szentséges Római Pápa maga szent áldásának harmattyaival kegyelmessen öntözte *DEUS autem incrementum dedit*, Az ISTEN pedig adta a' nevelkedést; és így már itt az egyszeres Papi Hivatallya, Papi Fő Méltósággal fel-ékesítettett."

Nem csoda hát, ha „Hallyuk az ő Kedves Nyájját, miként hirdeti tele torokkal az ő szertetétét, Örömet, békességét, és egyéb Szent Lélek gyömölsét.” „Bizonyította tovább-is ezt az Urban való örömet, és a' JESUSban való örvendezését az ő vidám ortzája, vidám tekintete, friss eleven Képe szemei világosak, kezei tellyesek, bátrak az ő lábainak lépési, épek, erősek minden tagjai, egy szóval: Totus pulcher, totus desiderabilis. Mindenestül szép, mindenedül kívánatos."

A második részben szó esik Zichy őseiről is – „Hogy a' mi Nagy Méltóságú Fő Papunknak Nemzetsége nevezetes, tudva vagyon minnyájunknál, mivel abban találkoznak Hazánknak Palatinusi, és jeles Oszlopi” – majd az oráció záró részéből megtudjuk, hogy:

„Ezeknek ditséretes példáját követvén a’ mi Kegyes Papi Fejedelmünk, ISTEN, és Emberek előtt kedves dolgot tselekedett; Te azért fondorló Szémei, az ő örvendetes Napját rágalmazó szavaiddal meg-nem homályosíthatod, sőt inkább nevelkedik öröme, mert *adstat Regina a dextris ejus*, áldozó jobbjánál áll a’ Királyné, a’ kit egész életében igazán tisztelt. Rejteken vannak ugyan az ő Nagy Aszszonyához különös tiszteleti, áhitatossági, hanem miképpen kívánta tisztelni Nagy Aszszonyát ezen diszes, fényes Templomban, sok különös kegyelmekkel tündöklő Szűz Annyát MÁRIÁT, ugyan itt lévő Oltárának ékessége meg-mutattya, és hogy Szent Istvánnak példáját némünéműképpen követné, ezt a’ Magyarok Nagy Aszszonyának Mennybe fel-menetelének Ünnepe napját választotta mái Második örvendetes Uj Áldozattyára.”

Jordánszky beszámolója szerint „Ugyan erre az Ünneplésre Deák beszédet készített, és nyomtatottot néhai derék szószólló, Székhelyi Majláth Antal Úr-is, a’ ki akkor, a’ Jesuiták’ el-oszlattatása-után, a’ Győri Academiában Eloquentiae sacrae Professor vala.”²¹

Az ünnepi szónoklatok – köztük Szalbek, Majláth és Széchenyi Ignác²² latin orációja – mellett latin verssel ünnepelt a győri egykori jezsuita iskola rétori osztálya is.²³ Szerdahelyinek az alkalomra írt *Ode Dithyrambos* verséről²⁴ a korabeli sajtó is beszámolt.²⁵ (6. kép)

Zichy jubileumán nemcsak a győri iskola tanulói tisztelegtek a püspök előtt. A tatai és szombathelyi tanulók egy-egy drámát (pásztorjátékot) is bemutattak. A *Votum Scholarum Piarum Tatensium*ot a tatai piarista iskola fogadalmi ajándékaként – az aranymisés püspöknek – 1774. szeptember 18-án adták elő. A *Votum* nem hagyományos dráma, hanem Zichy Ferenc püspököt ünneplő, dicsőítő ódák sorozata.²⁶

Szombathelyen már az iskola alapításával egyidőben megkezdődtek a színies előadások és majdnem húsz évig több-kevesebb rendszerességgel folytak is. 1772-től minden év végén volt színjáték, s valószínűleg év közben is rendezhettek előadásokat.²⁷ Erre utal Zichy Ferenc rendelkezése, amelyben a *generalis comoedia*, vagyis az év végi nagy színies előadás mellett csak két kisebb declamatiót engedélyez az év folyamán.²⁸ Éppen az ő tiszteletére írta és dedikálta Angster Jeromos ferences tanár a *Drama officioso-bucolicum sacratum* című – a piarista iskolákban divatos, fő-

²¹ MAJLÁTH: Oratio – testis honoribus.

²² SZÉCHENYI: Dissertatio exegetica. Műve a mózesi törvényekben említett jubileumi év, a hetvenhét év után ötvenedik év ünnepének bibliai hagyományát idézi fel, és azt alkalmazza a keresztény hála és kegyelem kontextusában.

²³ ODAE ad [...] Franciscum e Comitibus Zichy.

²⁴ SZERDAHELYI: Ode Dithyrambos.

²⁵ A *Pressburger Zeitung* 1774. augusztus 20-i számának korabeli beszámolója kiemelte, hogy „Es wurde Tafel von 300 Personen des besten Musik gehalten; und ein lateinisches Gedicht kam unter der Aufschrift zum Borschein: Oda dithyrambos Sacerdoti quinquagenario Francisco e Comitibus Zichy de Vasonkő Episcopo Jaurinensi etc etc.”

²⁶ *Votum scholarum piarum Tatensium*.

²⁷ TAKÁCS: Sabaria Franciscana 177.

²⁸ FARKAS: Scriptores 92–93.; RÉCSEI: Vasmegyei írók 14.

zu Raab, des k. k. Raaberkomitats Obergespann, wie auch Ihrer beeden kaiserl. und kais. königl. ap. Majestäten wirklich kaiserl. und kais. rath unter dem Beylande des Allerhöchsten die zweyte Primiz halten. Es fanden sich zu diesem feyerlichen Endzwecke auch eine sehr große Anzahl auswärtiger Herrschaften ein, in deren Anwesenheit das Fest selbst in folgender Ordnung begangen wurde. Frühe um 8 Uhr fieng sich der Gottesdienst in der prächtig ausgezierten Domkirche mit einer ungarischen Predigt an, hierauf folgte um 9 Uhr eine deutsche. Um 10 Uhr verzögte sich der ganze hochansehnliche ungarische Adel, beyderley Geschlechts, in den Bischofshof, um allda ihre Aufwartungen zu machen. Um 11 Uhr gieng die gesammte Geistlichkeit, alle Domherrn und anwesenden Bischöfe in dem anständigsten Zuge von dem Schlosse in die Domkirche zum Hochaltar. Allda wurde der hochgräfliche Primiziant auf das feyerlichste mit einem reich mit Silber gestickten Messkleid, welches unsere allergnädigste Landesfürstin selbst verfertigt, umgeben. Dann giengen alle hiesigen Domherrn wieder vor die Kirchenthüre und erwarteten daselbst den kaiserl. Kommissarius, Sr. Excellenz Herrn Grafen von Felske, welcher bald darauf in einem mit 6 Pferden bespannten Galawagen, nebst vielen andern ungarischen Kavallieren ankam. Hierauf trat derselbe unter Vortretung aller bischöfl. Hausofficiers, der gesammten Geistlichkeit und Domherrn in die Kirche. Dem Primizianten wurde eine Lobrede in lateinischer Sprache, die alsdann ausgetheilt wurde, gehalten, und nach 12 Uhr gieng das Hochamt, unter einer überaus pompösen und wohlgeordneten Musik an. Sr. Excellenz der Herr Erzbischof Graf Bathiany assistirten. Der päpstliche Segen wurde ertheilet, und Sr. Hochgräfliche Excellenz der Herr Bischof empfangen von dem kais. Kommissarius im Namen Sr. Majestät des Kaisers den St. Stephans Orden. Sodann gieng der ganze prächtige Zug unter Lösung vieler Kanonen wieder in das Schloß zurück. Es wurde Tafel von 300 Personen unter der besten Musik gehalten; und ein lateinisches Gedicht kam unter der Aufschrift zum Vorschein: Ode Diczrambos Sacerdoti quinquagenario Francisco

e Comitibus Zichy de Vásonkő Episcopo Jaurinensi &c. &c. Excellentissimo sacra a Georgio Szerdahelyi Poſonii Festo magna Dominus Anno 1774. Um nun auch die Freude des Volks zu unterstützen, und dem gemeinen Grolzen freyen Lauf zu lassen, sahe man an verschiedenen Orten roth und weissen Wein rinnen und Gelder auswerfen. Tages zuvor sind Abends die feuerreichsten Beleuchtungen angestellt worden, unter welchen vorzüglich des bischöflichen Leibarztes Hrn v. Steiner und des Rathsherrn Hrn. Schnirs Achtung verdienten. Ueberdies hat sich auch die böslische Schauspieler Gesellschaft unter der Anführung der Frau Katharina Böslinn besonders hervorgethan. Das Theater wurde diesem Festin ganz angemessen ausgeziet, und man sahe einen Felsen, welcher sich, da Apollo darauf schlug, in eine Grotte verwandelte. In derselben mißte die Zeit die menschliche Lebenszeit aus. Es erschienen alle Colissen mit illuminierten Lampen, der hintere Theil der Schaubühne stellte den Tempel der Unsterblichkeit vor, in der Mitte desselben erschien das durchscheinende bischöfl. Zichysche Wappen von verschiedenen Pyramiden mit Sinnbildern umgeben, welche vorstellten: 1) Die in größtem Glanze scheinende Sonne zur Erde viel nach derselben sich lenkende Sonnenblumen mit der Ueberschrift: Ex me Solus. 2) Der Reid, so nach den auf einem Tisch liegenden bischöflichen Ehrenzeichen, dem eine Hand aus der Wolke mit einem feurigen Schwerte drohete mit der Ueberschrift: Manum de tabula. 3) Der Patriarch Jakob als Hirt, der die Schaafe Labans trinkt, überschrieben mit den Worten: Exempla trahunt. 4) Ein vom Altar aufsteigendes Rauchopfer, dagegen ein Züllhorn aus den Wolken seine Wölle ausschüttete, die Aufschrift war: Ex uno in omnes. Nach dieser vorgegangenen poetischen Vorstellung ist das Drama in drey Aufzügen betitelt: Der großmüthige Kavaliere zum allgemeinen Vergnügen aufgeführt worden. Ueberhaupt war diesen Tag alles mit Freude, Wünschen und Jubelgeschrey erfüllt. An mehr Lustspielen, Freyballen und einem ergötzenden Feuertwerke schloß es auch nicht. —

Diese Zeitung kann man alle Tage bey Johann Michael Landerer am Fischertthore
blattweis bekommen.

papok tiszteletére készült darabok stílusához és szerkezetéhez hasonló²⁹ –, klasszikus veretű latin hexameterekben írt és ódákkal tarkított pásztorjátékot.³⁰ Az előadásra Szombathelyen, 1775. június 15-én került sor Zichy Ferenc jelenlétében. Zichy a darabot még abban az évben saját költségén kinyomtatta.³¹ A darab főszereplője maga a püspök – allegorikusan Daphnis, a szeretett pásztorfigura. A három felvonásra osztott szöveg valójában egy eclogasorozat, amit *dedicatio*, *argumentum* és két *intermedium* egészít ki. A pásztorjáték hét eclogára tagolt első részében a pásztorok álmok, természeti jelek és jóslatok révén megjövendőlik Daphnis eljövételét, nagy izgalommal várva őt. A második rész kilenc eclogája a várakozásról és az ünnepi felkészülésről szól: a pásztorok és nimfák dalokkal és bőséges előkészületekkel fogadják a híret, hogy Daphnis hamarosan megérkezik, örömteli hangulatot teremtve a táj minden elemében. A tíz eclogára tagolt harmadik részben Daphnis megérkezése után a szereplők – pásztorok, nimfák és istennők – dicséretekkel, a föld termékenyséjét jelképező ajándékokkal (gyümölcsök, tej, virágok, állatok, méz, hal) és imákkal fordulnak Daphnishoz, akinek jelenléte a közösség jólétét biztosítja, és akinek hosszú életéért és jólétéért áldozatokat mutatnak be Pán istennek.

A Szombathelyi Egyházmegye 1777-es megalapításakor, a Szily János augusztus 20-i beiktatására készült és kinyomtatott munkák némelyikében Zichy alakja is feltűnik. Így a *Rhetorica*, laurini Dicatum szerzőséggel jelzett *Idyllion Halieuticum*ban,³² vagy az 1777 júliusában megjelent *Vindiciae flosculi* című nyomtatványban is.³³

Egyedülálló ugyanakkor „a szombathelyi tanácstul és néptül” ajánlott vers.³⁴ A vers szerzője Lábas Ferenc, aki a városi belső tanács tagja volt.³⁵ A klasszikus hatosokba szedett magyar nyelvű vers pásztori idill képével – a nyájára vigyázó pásztor dicséretével – indul:

Midőn békességnek,
S-kivánt csöndességnek,
Zöldellő [sík] mezzein,
Szépen legeltetnénk
És kényen éltetnénk
Meg-hizlaló füvein.

Farkasnak fogátul.
Gyilkos agyarátul,
Kisded nyájunk mentes volt,
Mindenünk épségben,
Mezzőnk-is zöldségben
Olaj ággal boldogult.

²⁹ Ferences iskoladrámák 14–15.

³⁰ Az ajánlást így írta alá: „Ita canit P. Hieronymus Angster, Ord. S. P. Francisci Reform. Prov. S. Mariae in Hungaria. Philosophiae Lector habit. Professor Rhetorices et Poeseos actualis”.

³¹ ANGSTER: *Drama Officioso-Bucolicum*. Fennmaradt a szöveg kéziratosszerű cenzúrapéldánya is a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

³² *Idyllion halieuticum passim*.

³³ *Vindiciae flosculi passim*.

³⁴ A szombathelyi tanácstul és néptül *passim*.

³⁵ Családja 1763. október 13-án kapott nemességet. Lábas Ferenc Vas megyei földbirtokos a szombathelyi városi tanács tagja is volt. SZINNYEI: Magyar írók VII. 606.

Teczetős Patakkal,
Égi harmatokkal,
Meg-gazdagult legelőnk,
Pásztorunk, s-Vezérünk
S-Itatónkban Erünk
Jó volt, s-telleyesült vélünk.

Pásztorunk sövege,
Két ágos szépsége,
Mezőnket úgy hizlalta,
Hogy kisdéd aklonkat,
Épültt hajlékunkat,
Éppen meg-vigasztalta.

E' Fő Pásztort néküink
Adta Pán Istenünk,
Ki mind az hív nyájokat,
Szépen legelteti,
Sött meg-is örzeti,
Mind pedig bojtárokat.

Vezeti Juhait,
Szereti nyájait,
Mondván kedves seregem!
Vigan legellyetek,
És éldegellyetek
Ohajtott dicsőségem!

Itt vagyon mezzötök,
Gazdag legelőtök,
Aklotok gyarapodik,
Melly arany vizével,
Gyöngyösnek ízével,
Naponként meg-mosódik.

Mellyekel az elménk,
Magunk-is meg-telnénk,
Annyira emlékezik,
Hogy ötet kegyesnek,
Mondgya kegyelmesnek,
Minyájon így nevezik.

Mert ő ritkán büntet
De mindent meg-rettent,
Büntetés félelmével,
Pásztori bottyának,
Kegyes orczájának,
Vigasztal kegyelmével.

Szerencsések vagyunk,
Tehát hálát adgyunk,
Zichy Fő Pásztorunknak,
Szerelmének fűvén
Ki legeltet réjtén
Nagy kegyelmű Urunknak.

Midőn mi e' képpen,
Legeltetnénk szépen
Várnánk jó jövődöket,
Fáradtt tagjaihoz,
Öreg napjaihoz,
Sok számos Esztendőket.

Ebbe az idilli helyzetbe ismeretlen helyről érkezik a hír, hogy a győri püspökség „Fő Pásztori Tisztség / Két felé fog osztatni, / Egy része nagy Győrnek / Marad, Szombathelynek / Más része fog adatni.”

Mikor erről tudomást szereztek, aggódni kezdenek addigi életük és főként szeretett főpásztoruk miatt.

Kegyelmes Pásztorunk!
Méltóságos Urunk!
Illy ígéretekre fakadtak,
Mint vétett mi nyájunk
Hogy nem maradsz nálunk!
Illyeneket mondtak.

[...]

Mert te nálad nélkül
Szerencsénk el-kékül
Hogy ne vályon valóra,
Reánk vissza tekéncs,
Nagy kegyelmeket hinc
Az szerencsétlen óra.

[...]

Ezután megnyugtató és magyarázatképpen Szombathely ősiségének és egykor dicső múltjának, s mint Szent Márton születési helyének dicsérete következik.

Mellyet Zichy Urunk,
Kegyes Fő Pásztorunk,
Látván illy szókat adott:
Világ szerencséje!
Ah homályos éje!
Állhatatlan maradt.

Hol van hires várad?
Szép, s-tágos Udvarod?
Melly homályban aluszik?
Vitézek ágyában,
Fris nyoszolájában,
Városi Flora nyugszik.

[...]

Ki téged mostan lát,
Szerencsédnek allát
Siránkozva csudállya,
Hogy előbb nem látott,
Változott állatot
Mindenütt csak azt vallya.

Nem szenvedem, ugy mond,
Akár minémő gond
Szállyon bár fejemre,
Én tehetségemet,
S-lehetőségemet
Vetem Szombathelyemre.

Ezután az új püspök, Szily János dicsérete következik, s végül, zárásként:

Végre Zichy Urunk!
Kegyelmes Pásztorunk!
Kiket régen őrzettél,
El-ne hadgy bennünket,
Szegény seregünket,
Kikkel sok jókat tettél.

Ha el-hadsz-is kérünk,
Távulról légy velünk,
Ah érted fohászkodunk!
Maradgy! maradgy velünk!
Te alattad élünk,
Azért el-sem bucsuzunk.

„Midőn szállott sírban nyolevvan harmadikban”

„Minél váratlanabb volt a kimúlása, annál nagyobb volt a keserűség, a gyász és a szegények kétségbeesése. »Úgy sírtak, úgy zokogtak mindnyájan, mintha-mind-egyik benne vagy Atyját, vagy Atyja fiát vesztette volna. Nem-is találkozott, a ki magát kárvallatlannak vélte, sem aki maga kárát egyebek veszteségénél súlyosabnak nem állította volna.« A sírás-rívás, a jajveszékelés oly méreteket öltött, mondja egyik jelenlevő, hogy a halála, után végbement rövid gyászszertartásnál senki a szónok szavát meg nem érthette volna. Nem is volt semmiféle beszéd, semmiféle szónoklat; különben is előkelő halottaknál csak hetek, sőt hónapok multával szoktak az ünnepélyes gyászszertartást és temetést elvégezni, hogy addigra mindenkit értesíthessenek és a gyászra mindenki fölkészülhessen. Így volt ez gróf Zichy Ferenc püspöknél is! Végrendeletét azonnal fölbontották, kihirdették, de csak halála után való 50-ik napon volt a temetése. Együtt volt ismét: főpapság, főúri rokonság, világi és szerzetes papság, hívek, közelből és falvakról, ezrével és ezrével.”³⁶

Majláth Antal halotti beszéde³⁷ gróf Zichy Ferenc győri püspök életét és erényeit méltatja, aki 1700. október 6-án született és 1783. június 8-án hunyt el, 83 évesen, 60 éven át papi, 40 éven át pedig győri püspöki szolgálatot teljesítve. Az oráció Zichyt szent emberként és szent püspökként mutatja be, hangsúlyozva a szentek halálának értékét és az örök boldogság ígétét.

A magyar nyelvű gyászszónoklatot Erdélyi József széplaki apát tartotta,³⁸ amikor eltemették a jó püspököt az általa annyira tisztelt vérről verejtékezett Szűz Máriájának oltára előtt. Erdélyi beszédét Streibig József nyomdájára tette közzé.

Erdélyi élet- és jellemrajza szerint:

„Még midőn a nevendék papok között iskoláit, – akár hazájában, akár idegen országokban – gyakorlotta, ájtatosságával és szép erkölcsével előljáróit különös vigasztalásra, egyenlőt pedig és tanulóitársait álmélkodásra és lelki épülésre gerjesztette. [...] Ezentul is az esztendőkkal egyetemben nevelkedik vala benne minden tökéletesség.”

„Nyujtotta kész segedelmét mindennek, valaki csak előtte, a kérelemre száját nyitotta; nyujtotta azoknak is, akik szükségeket némü-némü tartalékból nem merték, vagy általlották bevallani; nyujtotta még az olly állapotban és sorsban szorultaknak is, akiket koldulni az inség ugyan kényszerített, de a szemérem nem engedte. Ezeket és az illyeket ő-maga szemesen felkereste, szorgalmasan számba vette és általlyában mintegy hó szerint, vagy esztendő számra szegődött költséggel fizetgette; melybéli jótéteményeit nem csak a jelen-lévőkre vagy Megyebeliekre, hanem messze földiekre, sőt külső idegenekre is terjesztette. Adakozásainak so-

³⁶ MOHL: Győregyházmegyei jeles papok 166.

³⁷ MAJLÁTH: Oratio quam in solennibus.

³⁸ ERDÉLYI: Halottas Emlékezet.

kaságát, nagyobb részét olly rejtek alattomába vallotta-bé az Élet Könyvének La-istromába, hogy az Evangyeliomi Tanács szerént ne tudná a bal keze, mit cselekezik a jobb keze, a mennyit mindazonáltal ki nyomoztathatott az emberi szemfülesség, esztendőnként husz ezernyi forintoknak sommáját alamizsnája kétség kívül meghaladta.”

„Mindezzel megnem elégedve a szegények gondozását alattvalóinak is úgy ajánlotta sőt parancsolta, hogy soha senkit koldulók közül vigasztalás nélkül ne hagyjanak. Mindennek adjak, úgymond, netalántán akinek nem adok ő legyen maga Krisztus. Erre oktatott Ő példájával mindeneket, erre különösen vezérlette egész Megyéjében a Papi s Egyházi Személyeket, midőn őket szünet nélkül sürgette a könyörületességre mindenféle (Pásztori intésekkel, ösztönökkel, tanúságokkal, tudtukra adván egyenes értelemben, hogy sokkal tökéletesebb Lelki Pásztor az, aki a szegények táplálására életében adakozik, sem hogy a ki kincset gyűjtöget a Templomoknak holta utánra való épületére.”

„Voltál nagy irgalmú Püspök! számtalanokénak Kegyes Atyja, bizonyos Gyámola, egy-egyetlen egy Táplálója, Vagy ha Ura voltál is valóban minden tekintetből Kegyelmes voltjai. Hány özvegyek s árvák Te általad foszlottságokat vagy könnyebben érzették, vagy ne érzették telly es seggel. Hány ügyefogyott szegények szegett szerencséseknek igája alatt általad megennyhültek! Hány egész házi Népek a gyásznak szennyéből általad kivetkeztek! Midőn Te azok segedelmére Tárházakat fogytig kiűrtetted, midőn gyűjteményeidet reájok szentül, jámborul (szavam fel nem érné adakozásod nagy voltát, ha nem mondanám) tékozlottad és így végtére meg-esmértetted, hogy akár Isten Majorságának nevezzem Püspöki javaidat; Res Dei, akár szegények örökségének állítsam, Patrimonium pauperum, Te, mind Istennek Ditsőségére hiven, mind a szűkölködőknek, javára bőkezűen sáfarkodtál.”

„Keserégjetez hát bízvást ezen öszve-gyűlt Szentegyháznak Papi Fő és al-rendei, mert oly Előljárótul fosztattak meg, aki édesgető szeretettel, nem idegenítő fenytékkal bánt veletek mindenkor; aki Atyálkodó kegyességgel, nem hatalmaskodó erőszakkal vezérlett mindenekben bennetek; szóval, aki tellyes hivatalját az Apostoli javallás szerint, nem a rajtatok való uralkodásban, hanem a nyáját jóra intéző eleven példaadásban helyeztette s foglalta. »Emellett nem felejtette a Szentlélek mondását: Servite Domino cum laetitia. Szolgáljatok az Úrnak derűs lelkülettel. Ezen derűs lelkületét, a kartársak bizonyítása szerint hirdette »az ő vidám orcája, vidám tekintete, friss, eleven képe.« Bebizonyosult rajta is a szentírási példabeszéd: »Az örvendező sziv megvidámítja az arcot.«”

„Törvényjé vált szokás mind azoknál, a kik valamely jeles Fő Személyről nyilván ditséretet tesznek, annak eredetével egybe-tsatolni kezdetét beszédeknek, és ditső Eleinek ’s Ősseinek elől járó emlékezetét Égig magasztalni. Mellybéli szertartást ítéletem szerént senki helytelennek nem mondhatja, sem állíthatja, ha megfontolja, hogy valamint a drága kövek kedvesebben ragyognak ’s játszanak szemeinkben, ha aranyba, mint feni ha más tsintalan értzbe foglaltatnak; úgy a’

jó erkölcs, és minden tekéletes jámborság, noha ő magában bötsös, kellemetes, és kíváncsú még-is annál inkább tekintetes és szembe tűnő mindnyájunknál mennél fövebb Nemből származott Méltóságban tündöklék.

Tőlem mindazáltal Uraim ne várjátok, hogy ama hajdani távul időknek, melyekre megszűnnét hátra néz Fő Papunknak eredete, vagy látományával legeltetem szemeiteket, vagy emlékezetével füleiteket tsiklándozzam, minden idézet, és magyarázat nélkül tudja Ország 's Világ, a kívül-is mely sikeres tanátstsal támogatta, minő vitézséggel oltalmazta, mennyi érdemekkel ditsőítette Magyar Hazánkat, mind béke mind háború ügyében mind boldog, mind mostoha állapotjában ez a Grófi Nemzetség, már szinte Lajos ilyen nevezetű Első Királynak idejét meg-haladó sok Századoknak folyamotjában; Úgy, hogy természetes igazságból érdemlett, és azért köteles bérének 's jutalmának itéllyem, a' mennyi jeles Tisztviselettel, Fő Hivatalokkal, előkelő Méltóságokkal akár hajdantan volt fel-ékesíthetve, akár most szemlátomást virágzik ; mellynek ugyan érdemlésében ha huzamos szerrel a régiebbeknek örök nevek gyökerezett, nem külömben halhatatlan emlékezete fent maradjon szükséges boldogult Fő Papunknak, a' ki Vérségi Nemzetségét miként Szent István jeles Rendének Vitézi Nagy Keresztével az Ország előtt leg-első ditsőítette , úgy az Anyaszentegyházban Fő Pásztori , 's Püspöki Méltóságával leg-első Szentelte.

Fogadásomat szegném Hallgatóim, ha ezen Grófi nevezetnek 's Nemzetnek eredetét, Méltóságát, érdemit továbbá feszegetném; engem pedig semmi ok, vagy ösztön arra nem bírhat, hogy a' kinek Tisztesség tételére meg-jelentem, annak ditéretétül leg-kisebbnyire-is eltávozzak.”³⁹

Rajnis József *Oratio*-ja⁴⁰ gróf Zichy Ferenc győri püspöknek, a Nagyboldogasszony Társulat rektorának gyászszertartásán hangzott el 1774. augusztus 19-én, a győri akadémiai templomban. A beszéd a püspök életét és erényeit méltatja, aki 37 éven át vezette a Társulatot atyai gondoskodással. Kiemeli Zichy előkelő származását, gyors egyházi karrierjét, melynek során váradi, majd esztergomi kanonok, veszprémi prépost, nyitrai, végül győri püspök lett. De számos világi tisztséget is betöltött, többek között Győr vármegye főispánja, belső titkos tanácsos és a Szent István Rend nagykeresztes lovagja volt, mely kitüntetést Mária Teréziától kapta. Negyven éven át kormányozta egyházmegyéjét nagy királyi és országos elismeréssel.

Rajnis külön hangsúlyozza a püspök belső erényeit: rendíthetetlen vallásos állhatatosságát, lelki erejét, nagylelkűségét, alázatát, emberségét és kedvességét. Kiemeli, hogy Zichy páratlan adakozó képességgel rendelkezett, templomokat alapított, bővített és díszített, különösen a győri bazilikát, olyannyira, hogy halálakor anyagiakban szegényen, de égi kincsekben gazdagon távozott.

A beszéd központi témája Zichy püspök hite, miszerint Magyarország boldogulása a Szűzanya, a „Magna Hungarorum Domina” tiszteletétől függ. Történelmi példákkal támasztja alá ezt az állítást, utalva Nagy Lajos korára és Mária Terézia

³⁹ ERDÉLYI: Halottas Emlékezet 9–10.

⁴⁰ RAJNIS: *Oratio* ... habita.

uralkodására, amikor a Mária-kultusz virágzott, szemben azokkal az időszakokkal, amikor hanyatlása az ország nehézségeivel járt. Zichy maga is Mária Terézia példáját követve csatlakozott a Társulathoz, és mottóul a „Sperandum ac Ferendum” (Remélendő és elviselendő) gondolatot választotta, utalva a Szűzanyához való hűség reményére és az attól való eltérés büntetésének elviselésére.

A püspök Mária iránti mélységes tiszteletét a sírfelirat is tükrözi, melyben kifejezi vágyát, hogy a Szűzanya oltára mellett, az általa kívánt árnyékban nyughasson örökké, és a hívek imái az ő üdvösségére váljanak.

Rajnis József végül arra szólítja fel a Társulat tagjait, hogy imádkozzanak Zichy Ferenc lelki üdvéért, és tartsák életben a Mária-tiszteletet, mely az egyéni és az egész haza tartós boldogságának záloga.

Bár Zichy mindegyik halotti beszéde összefoglalja a püspök életét, életművét, érényeit stb. – amint a bevezetőben közölt vers is –, Rajnis búcsúztatója már pontos leírást ad a székesegyház Mária-oltára előtt fekvő síremlékéről is. (7. kép)

Zichy „életműve” nemcsak az életében megjelent irodalmi alkotásokban tetszik maradandónak. Ahogy egy halála után megjelent vers mondja:

A' Győri nagy Templom akár nagy Károlytól

Építettett akár Sz. István Királytól.

Meg-rozzant idővel, Orbán ápolgatá,

Náprági, Szétsenyi Pethe folytatgatá:

Utób' fegyver-'s élet-házzá változtatott;

Paraditsom színre Zichitől hozatott.⁴¹

⁴¹ Némelly nevezetes emberekről 88–89.

heu ! cito accidit , quod minime timui ! (*) extin-
ctum est illustre Sodalitatis nostrae lumen ! Praeful Opti-
mus nobis nec opinantibus tam subito ereptus ! At co-
hibete suspiria , Sodales Mariani ! habet , quod voluit ,
adsequutus est , quod desideravit . Quiescit in aede MA-
RIAE Virgini sacra , ad aram eiusdem Virginis , suo
sumtu magnifice exstructam . Iacet eo clausus marmore ,
cui , dum viveret , sic animi sui sensa incidi voluit ;

HOC. LOCO.
DIVINAE. GRATIAE. MATER.
TIBI. ARAM.
MIHI. TVMVLVM. POSVI.
VT. APVD. VNIGENITVM. TVVM.
TVO. PATROCINIO.
VOTA. FIDELIVM. MIHI. PROFICIENT. AD. SALVTEM.
DVM. SVB. HAC.
QVAM. DESIDERAVERAM.
VMBRA. REQVIESCO.
TOTA. AETERNITATE. TVVS.

Accedite , pii Sodales ! accedite ad illustre hoc
ardentissimae erga MARIAM pietatis monumentum ,
et , quoniam seuera sunt DEI iudicia , si quid forsitan
hu-

(*) Ex hac vita migravit anno M. DCC. LXXXIII. VI.
Id. Iunii.

FORRÁSOK

A' szombathelyi tanácstul és néptül = Méltóságos, nagyságos, és fő tisztelendő Fölső szopori Szily János urnak, ujonnan fel állított szombathelyi püspöki megyének első püspökének mint kegyes urának ajánlatt versek a' szombathelyi tanácstul és néptül az 1777dik esztendőben Sopronban. Sopron, 1777.

ALAPY: Annus Jubileus = Annus Jubileus. Azaz Nagymélt. és Főtiszt. Vásonkeői gróf Zichy Ferencz urnák ő Excellentiájának, Homonna örökösének, szent István apost. első királyunk rendbéli nagy keresztye vitézzének, győri püspöknek és azon nevezetű vármegye fő ispánjának, felséges császár urunk és aposoli királyné asszonyunk 'belső titkos tanácsossának etc. etc. pápi ötvenedik örvendetes esztendeje, melyet a titulált püspök ő excellentiájának második primitíája alkalmatosságával az országnak minden részeiből, és a szomszéd tartományokból összejött ritka sokaság előtt, a győri nagy templomban Kis-Asszony havának 15-ik napján, élő nyelven kihirdetett Mélt. és Főtiszt. Alapy János dulciniai vál. püspök, Lúoentiárul nevezendő Boldog Szűz Mária apátura, sz. Lászlónak nagyváradi prépostja és kanonokja, ugy a felséges septemvirális táblának egyik assessora. Győr, 1775.

ANGSTER: Drama Officioso-Bucolicum = HIERONYMUS ANGSTER: Drama Officioso-Bucolicum Gymnasii Sabariensis, Sacratum Idibus Junii an. MDCCLXXV. Excell. Illustriss. Ac Reverendissimo Domino Domino Francisco Episcopo Jaurinensi, e Comitibus Zichy De Vásonkeő etc, etc. Dum Sabariam adventaret. Sopronii, 1775.

APFFALTER: Rede – auf das zweite Primiziest = Rede – auf das zweite Primiziest, Da Seine Hochgräfl. Excellenz Franz aus den Grafen Zichy von Vásonkeő, Erbherr in Homoima Bischof zu Raab der löbl. Raaber Gespannschaft Erb Obergespann beeder Kris, auch Kais. Königl. u. Apostolischen Majestäten würkl. geh. Staatsrath, ein prächtiges Dank- u. Jubelopfer seines fünfzig jähr. Priestesthums dem allerhöchsten in der allhies CathedralKirche, den 15. Augusti im I. 1774. abgestattet. Vorgetragen von Joseph Apffalter Domherrn in Raab, u. des Comorner Bezirkes Erzpriestern. Raab, 1774.

Carmina gratulatoria atque varia scripta. Győri Egyházmegyei Könyvtár H. XX. b. 1. 92.

ERDÉLYI: Halottas Emlékezet = Halottas Emlékezet, melyet nagymélt. vázsonykeői gróf Zitsi Ferentz néhai győri püspökrül sat. élő nyelven mondott Erdélyi József széplaki apátur, vártzi kanonok, midőn a Nagy-BoldogAsszony fő templomában gyászos egyházi szertartással és végső pompával, egész megyéje és s grófi vérsége által tiszteltetnek. Győrben, 1783.

Erdemes ligeteknek útait járó... = Erdemes ligeteknek útait járó, örök jutalomnak forrására és hegyeire kívánczozó szarvas, az-az : Méltóságos öregbik gróff Zichi Istvánnak etc. sok érdemi után e' tündér világából örök életre néző, istenes életének szép lépése, s' lépésében örök nyugodalma, melyet egy Jesus Társaságából lévő szerzetes elme a' szarvasnak járása által némü-némü képpen meg-árnyékozott, vagy-is homályból Nap-fényre akarván hozni, rebegő nyelvvel a' győri nemes káptalan templomában M.D.CC. die 21. Maji ki-magyarozott.

Idyllion halieuticum = Idyllion halieuticum illustrissimo ac reverendissimo domino Ioanni Szili de Felső-Szopor Sabariensi episcopo inaugurato ab rhetorica laurinensi dictum anno MDCCLXXVII. Győr, 1777.

JORDÁNSZKY: Vilt Jó'sef Úrnak = JORDÁNSZKY ELEK: Méltóságos és Főtiszteltű nagy-győri püspöknek Vilt Jó'sef Úrnak ötven esztendő's áldozó papnak, háláadó 's könyörgő áldozattya alatt... mondatott beszéd... Pozsony, 1811.

KOPTIK: Thalleidos liber I. = ODDONE KOPTIK: Thalleidos liber I. De ortu, progressu, & flore s.

aedis & thaumaturgae Thallensis sub cura RR. PP. Paulinorum, a summis pontificibus singularibus indulgetiis & praerogativis exornatae, a purpuratis patribus, archi-episcopis, & episcopis eam devote invisentibus pientissimo affectu honoratae carmine heroico conscriptus et in paraphrases poeticas, exegesis historiae decantatae veritatem edocentibus distributus... Sopronii, 1744.

MAJLÁTH: Oratio – testis honoribus = Oratio – testis honoribus quinquagenarii sacerdotis Excell. Illustris. ac Reverendis. Dni Dni Francisci Conitibilis Zichy de Vásonkeő, Episcopi Jaurinensis, Comitatus Nominis Eiusdem supr. Comit. hec non utriusque sacra ti ssimae Caesareae et Regio-Apost. Majestatis actualis intimi status consiliarii. Ab Antonio Mailáth de Székely in academia Jaurinensi sacrae eloquentiae professore regiotiicata. Vindobonae, 1774.

MAJLÁTH: Oratio quam in solennibus = Oratio quam in solennibus exequiis... Francisci e Comitibus Zichy de Vásonkeő, episcopi Jaurinensis dixit nt. Mailáth. Jaurini, 1783.

ODAE ad [...] Franciscum e Comitibus Zichy = ODAE ad Excellentissimum Illustrissimum, ac Reverendissimum Dominum Dominum Episcopum Jaurinensem Franciscum e Comitibus Zichy de Vásonkeő, Perpetuum in Homonna, Comitatus Jaurinensis Perpetuum et Supremum Comitem nec non Utriusque Sacrae Caesareae, et Regio-Apostolicae Majestatis Actualem intimum Consiliarium &c &c. cum Quinquagesimo Celsi sui Sacerdotii anno Augustiori Ritu Sacris Operaretur a Rhetorica Jaurinensi. Viennae, 1774.

RAJNIS: Oratio ... habita = Oratio ... habita ... quum ... Francisco e comitibus Zichy de Vásonkeő ... debitas exequias celebraret / Josephus Rainis. Jaurini, 1783.

Sermones Sacri et variae dictiones Benedicti Sajghó (1725–1755). Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, BK. + 42.

SZALBEK: Sermo sacer = Sermo sacer Caroli de Salbeck Episcopi Nemesini Cath. Eccl. Váciensis Paepositi M. I. Orel. S. Stephani R. A. Parvae Crucis Equitis Habitus Jaurini Die XV. Aug. A. MDCCCLXXIV. In alteris Illust. ac Reverdis Dni Francisci C Comitibus Zichy de Vásonkeő Episcopi Jaurinensis Comit. Nom. Eiusdem Perp. Supremi Comit. Perpetui in Homonna Utriusque Sacr. Caes. R. apost. Maj. Act. Int. Stat Cons. Vatii, 1774.

SZÉCHENYI: Dissertatio exegetica = IGN[ATIUS] SZÉCHENYI: Dissertatio exegetica super illa verba... Honoribus Jubilaeis... Francisci Zichy. Sopronii, 1774.

SZERDAHELYI: Ode Dithyrambos = Ode Dithyrambos Sacerdoti Quinquagenario Francisco e Comitibus Zichy de Vásonkeő, Episcopo Jaurinensi etc. Excellentissimo Sacrata a Georgio Szerdahelyi. Posonii, 1774.

Vindiciae flosculi = Vindiciae flosculi noli me tangere Jaurinenses, adversus anonymi poetae Sabariensis metra, nomine senatus populique Sabariensis gemini idiomate inscripta illustri ac reverendo domino primo episcopo Sabariensi diocesano. Jaurini, 1777.

Votum scholarum piarum Tatensium = Votum scholarum piarum Tatensium, ublatum is. Cab Septemb. a. 1774. Dno Franc. Episc. Jaurinensi e comitibus Zichy de Vásonkeő dum post exactor 50 annos saorodoti ad aram immortalis Dei ritu solemniter ornaretur. Colocae, 1771.

Zichy Péternek utolsó pompáján... = Zichy Péternek utolsó pompáján, Halottas Tiszteleti Felőt, O Budán a' Szent Péter és Sz. Pál Apostolok Templomában, homályos magyarázat alatt lá árnyékozot, ugyan ezen Méltóságos Daminiumnak egyik Plebánussa. Bőjt elő Havának 18dik Napján M.DCC.XXVI Esztendőben.

SZAKIRODALOM

- BAKK – BAKK: A magyar Pálos-rend = BAKK ISTVÁN – BAKK ERZSÉBET: A magyar Pálos-rend a máriavölgyi Boldogságos Szűz kegyhelyének szolgálatában. Ősi Gyökér 39. (2011:4) 16–38.
- BÁRDOS: Győr zenéje = BÁRDOS KORNÉL: Győr zenéje a 17–18. században. Budapest, 1980.
- DÓBÉK: Barkóczy Ferenc = DÓBÉK ÁGNES: Barkóczy Ferenc főpapi reprezentációja. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2019. [https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7430/file/Dobek_Agnes_disszertacio\(1\).pdf](https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7430/file/Dobek_Agnes_disszertacio(1).pdf) (A letöltés dátuma: 2026. 04. 20.)
- FARKAS: Scriptores = SERAPHINUS FARKAS: Scriptores Ordinis Fratrum Minorum S. Patris Etancisci Provinciae Hungariae Reformatae nunc S. Mariae. Posonii, 1879.
- Ferences iskoladrámák = Ferences iskoladrámák 1. Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739. Szerk. DEMETER JÚLIA – KILIÁN ISTVÁN – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA. (Régi magyar drámai emlékek. XVIII. század 6/1.) Budapest, 2009.
- HEGEDŰS: Püspök-főispánok beiktatása = HEGEDŰS ZOLTÁN: Püspök-főispánok beiktatása Győrött. <https://www.kisalfold.hu/kisalfoldi-historiak/2012/03/puspok-foispanok-beiktatasa-gyorott> (A letöltés dátuma: 2026. 04. 20.)
- HORVÁTH: Győr megye = HORVÁTH RICHÁRD: Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525). (Győr, 2005. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, tanulmányok 1.)
- MOHL: Győregyházmegyei jeles papok = MOHL ADOLF: Győregyházmegyei jeles papok. Győr, 1933.
- Némelly nevezetes emberekről = Némelly nevezetes emberekről. XIV-dik Betű-rend. (Magyar Könyv-Ház 18.) Pest, 1802.
- RÉCSEI: Vasmegyei írók = RÉCSEI VIKTOR: Vasmegyei írók. Bio- és bibliographiai gyűjtemény. Sopron, 1888.
- SZINNYEI: Magyar írók VII. = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. VII. Budapest, 1900.
- TAKÁCS: Sabaria Franciscana = TAKÁCS J. INCE: Sabaria Franciscana. A szombathelyi ferencesek története. (Acta Savariensia 14.) Szombathely, 1998.
- TÜSKÉS – KNAPP: Az első máriavölgyi mirákulumos könyv = TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: Az első máriavölgyi mirákulumos könyv és utóélete. In: TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században. Budapest, 2002. 81–105.

HONOURABILITY AND PIOUSNESS.
THE LITERARY REPRESENTATION OF BISHOP FERENC ZICHY

The Diocesan Library of Győr, H. XX. b. 1. – titled *Carmina gratulatoria atque varia scripta* – contains original and copied documents in Latin, German, and Hungarian from the 18th and 19th centuries. Item 92 of this manuscript collection is the manuscript of Bishop Ferenc Zichy's epitaph – his poetic obituary – dated from 1783. Following the simplified model of eulogies from the period, the unknown author recounts in verse the bishop's life and his merits, which in themselves are (were) worthy of creating a possible literary representation of Ferenc Zichy. Not only did the family's "ancestry" provide an occasion for this, but also the fact that at that time the office of the chief bailiff of Győr County was still combined with the episcopate; on June 8, a splendid "more patrio" inauguration took place in Győr as well. Another occasion for the full realization of this literary representation was Zichy's golden jubilee, on which occasion not only were the orations delivered in three languages printed, but numerous celebratory poems were also composed, not to mention the two pastoral plays performed before the honoree. Beyond the eulogies delivered at his death, Zichy's figure also appears in the panegyrics composed for the installation of János Szily as bishop of Szombathely. Since Zichy's literary representation was created by the era's most distinguished orators and poets – now largely forgotten – this study not only analyzes the literary representation of an 18th-century nobleman but also uncovers previously unknown texts.

Gyula Perger

Prikler Szilvia

SZERELMI ÉS HÁZASSÁGI KAPCSOLATOK A 18–19. SZÁZADI GYŐRI EGYHÁZMEGYÉBEN.

EGYHÁZI VÁLÓPEREK ÉS TEHERBEEJTÉSI PEREK TÖRTÉNETI,
NÉPRAJZI VIZSGÁLATA EGY MINTAVÉTEL ALAPJÁN

A források

A Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ Levéltára¹ számos személyes hangvételű anyagot is tartalmazó peres iratot őriz a püspöki levéltár szentszéki iratainak *Acta Consistorialia* (Szentszéki peres anyag) állagában, melyeknek köszönhetően közeli bepillantást nyerhetünk a vallomást tevők életébe. A vallomások az egyének ego-dokumentumaiként értelmezhetők, hiszen ezek tükrözik személyes érzéseiket, gondolataikat, felfogásukat, és számos esetben adatokat, adalékokat biztosítanak a néprajzi és történeti kutatások számára. Az ábécésorrendben tárolt, 1628-cal kezdődő, de ügyeket zömében a 18. századtól az 1850-es évekig tartalmazó *Acta consistorialia* csak részben rendezett anyag, feldolgozását a 2010-es években elkezdte a levéltár, ám pontos információ nincs arról, hogy mekkora terjedelmű, hány iratfolyómétert tesz ki. Néhány esetben az egybetartozónak vélt iratcsomókba egyéb, más ügghöz tartozó dokumentumok is bekerültek, ezek szortírozása a rendezés során megkezdődött. E tanulmány fő forrásbázisa ez az iratcsomag, illetve az évenként külön könyvben vezetett szentszéki jegyzőkönyvek.

Az egyházmegyéhez benyújtott keresetek és ügyek változatosak ugyan, de inkább magánéleti jellegűek. Túlnyomó többségben a házasság elválásáért – egyházjogilag semmitésért –,² illetve a házasságígéret alatti megszeplősítés és teherbeejtés okán indított³ perek vannak. Szintén a házassághoz kapcsolhatók a házasság megzavarásáért, a jegyesség felbontása miatt ellenkező vagy a házastársi egység visszaállítása érdekében indított ügyek. Ezek mellett elenyésző számú egyéb témájú per is megjelenik: a helyi plébános ellen indított egyházfegyelmi ügyek, örökösödési perek és az 1729-es úrnapi körmenet megszenteltségellenítésével foglalkozó ügy, amely a győri Frigyláda-szobor révén ismeretes a művészettörténeti kutatásokból.⁴

A perek mellett szűrőpróbaszerűen az 1852-es év szentszéki jegyzőkönyvét vizsgáltam, melyben szintén a válóperek és teherbeejtési perek túlnyomó arányát állapítottam meg. Emellett egy egész évet felölelő jegyzőkönyv áttekintése fontos

¹ A lábjegyzetekben a későbbiekben a GYEL rövidítést használom.

² A dokumentumokban ezeket válóperként emlegetik, így az érthetőség kedvéért a továbbiakban én is ezt használom.

³ A későbbiekben szintén az egyszerűség kedvéért teherbeejtési perként hivatkozom ezekre.

⁴ BEDY: Győr katolikus 134–135. Hivatkozza SZÉKELY: A barokk Győr 68.

tanulásokkal szolgált az ügyek menetére, az ügyben részt vevő „civil” és egyházi szereplők, hivatalnokok szerepére és az ügymenet hosszúságára vonatkozóan.

A válással kapcsolatos fogalmak

A katolikus kánonjog szerint válás nem létezik, csupán a házasság érvénytelenítéséről vagy az úgynevezett *separatio*ról beszélhetünk. Utóbbi a házastársak ideiglenes vagy végleges elválasztását, különélési engedélyét jelenti az újrakházasodás lehetősége nélkül, míg az egyik fél el nem halálozik, a házassági kötelék tehát továbbra is fennmarad. A válás létező házasságot bont fel, míg az érvénytelenítés, vagy ahogy a jegyzőkönyvekben hivatkoznak rá, a semmisítés azt nyilvánítja ki, hogy a házasság sosem jött létre.⁵

A házasság érvénytelenítése

A házasság érvénytelenítésére csak néhány lehetőség volt:

1. Ha a házasságot nem hálták el az egyik fél testi hibája, szexuális tehetetlensége miatt, aminek már a házasságkötéskor is fenn kellett állnia.
2. Ha valakit nem keresztény házastársa elhagyott.
3. Ha az egyik fél be kívánt lépni egy szerzetesrendbe, és nyilvános szüzességi fogadalmat tett, de a házasság el nem hálása ebben az esetben is feltétel volt még jogilag érvényes házasság esetén is, (tehát ha az el nem hálás nem valamilyen, már a házasságkötéskor is fennálló testi hibából származott).
4. Ha a házasság nem önkéntes beleegyezéssel, hanem megfélemlítéssel, erőszak hatására történt.
5. Ha bebizonyosodott, hogy a házasság valamilyen egyházi akadály miatt eleve érvénytelen volt.

Ezekben az esetekben a házasság érvénytelenné vált, jogilag semmisnek, meg nem kötöttnek minősült, és a házasfelek (a szerzetesrendbe lépő fél kivételével) újrakházasodhattak. Ezzel szemben az elválasztás esetében csak a házasfelek különüléséről beszélhetünk, melynek folyamán a házassági kötelék megmarad, és a szexuális hűség is elvárt.⁶ A Győri Egyházmegyei Levéltár szentszéki jegyzőkönyveiben és a szálas iratok között is számos olyan eset található, melyekben az egyik fél az elválasztás után ennek a házastársi hűségnek a be nem tartása miatt indított újabb keresetet, mivel ebben az élethelyzetben gyakori volt, hogy a szétválasztott felek vadházasságként létesítettek újabb kapcsolatot, melyet az egyház szigorúan tiltott.

Érdemes a bontó vagy megsemmisítő egyházi akadályokat külön is tárgyalni. A legfontosabb ilyen akadály a bizonyított vérrokonság vagy a házasság útján szerzett rokonság (ezt a vallomásokban és az egyházi iratokban is gyakran

⁵ PHILLIPS: Amit Isten összekötött 17–18.

⁶ PHILLIPS: Amit Isten összekötött 18–24., TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 27.

sógorságként emlegetik). Ennek határa eredetileg a hetedízigleni rokonság volt, melyet a IV. lateráni zsinat 1215-ben negyedíziglenig csökkentett, ami azt jelentette, hogy a harmadfokú unokatestvéreknél távolabbi rokonok ekkortól már házasodhattak egymással, közelebbi rokonságban lévők viszont csak külön egyházi engedéllyel. A csökkentésre egyértelműen a kicsi lokális mobilitás miatt volt szükség, hiszen a hosszú ideig zárt, endogám közösségekben élők kiterjedt rokonsága miatt problémássá válhatott a megfelelően távoli rokon megtalálása a házasságkötés érdekében. Mindez ugyanígy a szerzett és a lelki rokonság esetén is érvényes volt. A házasfelek egymás rokonainak szerzett rokonaivá váltak a házasságkötéssel, míg lelki rokonokká kereszttelessel és bérmlással.⁷

További egyházjogi akadályt jelentett az illegálisan szerzett rokonság, melyre törvénytelen szexuális kapcsolat létesítésével tehettek szert.⁸ Tehát ha valaki házasságon kívüli szexuális kapcsolatba lépett valakivel, akkor annak negyedízigleni és annál közelebbi rokonaival nem házasodhatott.

Szintén érvénytelennek nyilvánították a házasságot abban az esetben, ha bebizonyosodott a bigámia, ha az egyik fél a másik életében kötött újabb házasságot. Ekkor mindig az első házasságot mondta ki a szentszéki bíróság érvényesnek, a másodikat érvénytelenítette, és az alperest kötelezték az első házastársával való házastársi közösség folytatására, a másodikkal való együttélés befejezésére. A második házasságban élő másik fél ezután szabadon házasodhatott, sosem lévén érvényes házassága. Bonyolította a helyzetet, ha a második házasságból gyermek is született, mivel ekkor a gyermektartást is rendezni kellett. Férfi bigámista esetén a férfi fizette ezt meg a nő számára. Nő által elkövetett bigámiával eddig nem találkozottam, de az egyéb ügyek ítéleteiből arra következtetek, hogy ebben az esetben is kötelezhették a férfit a gyermektartás megfizetésére.

A IV. lateráni zsinat emellett azt is előírta, hogy a házasságkötés előtt annak szándékát háromszor ki kell hirdetni a nagymiséken, vasárnap vagy ünnepnapon, ennek elmaradása a házasság érvénytelenségével járt. Ezt a határozatot a trienti zsinat is megerősítette,⁹ mely alatt (1545–1563) gyakorlatilag megszületett a mindent lefedő kánonjog a házasságra, annak érvénytelenítésére és az elválásztásra vonatkozóan is.¹⁰ A köznapi hirdetés elégtelenségére utal az Ács–Horváth-per egyik vallomása is: „Horváth János az elvett feleségével meg hitezett, még pedig egy hét eltétele alatt, az az: egy köz napon ki hirdettetett. Már mit tehetek!”¹¹ Bonyolultabb az eset a bigámista Derdák József ellen hivatalból indított per esetén, ahol az első házasság esetén „ki is voltunk hirdetve háromszor”.¹² De a második, végül érvénytelennek

⁷ PHILLIPS: Amit Isten összekötött 19.

⁸ Uo.

⁹ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 28.

¹⁰ PHILLIPS: Amit Isten összekötött 30.

¹¹ GyEL PL Acta Consistorialia Ács – Horváth 1838.

¹² GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 47. könyvszám.

talált házassága esetén is megtörtént a háromszori kihirdetés („Háromszor ki voltunk hirdetve”¹³). A házasság érvénytelenítéséhez természetesen meggyőző bizonyítékok és egybehangzó tanúvallomások is kellettek. Az egyház ezek hiányában inkább érvényben hagyta a rokoni házasságokat, ha nem tudták kellőképpen bizonyítani a rokoni kötődést, mint hogy megkockáztassa az érvényes házasságok felbontását.¹⁴

Amint fentebb láttuk, a megfélemlítéssel, testi vagy lelki erőszak hatására kényszerített házasságokat a kánonjog érvénytelennek ítélte. Elsősorban a szülők és a rokonok, esetleg a leendő házaspár ráhatása okozta ezeket a helyzeteket, főként gazdasági és vagyoni okok miatt (a birtokok egyben tartása, eladósodás miatti pénzszerzés). A szentszéki bíróságnak ekkor az volt a legfőbb feladata, hogy kivizsgálja, vajon tényleg érvénytelen-e a házasság. Meg kellett állapítani a félelem és erőszak fennállását, valamint azt, hogy a kényszerített fél utólag nem adott-e házassági beleegyezést önként, mellyel érvényesítette ezt a kezdetben érvénytelen házasságot.

A kényszerből, szülei nyomására engedő lány esetére is akad példa a győri ügyek között 1852-ből. Osbold Katalin és Polgár József a lány anyai nagybátyjának házasságszerző tevékenysége folytán ismerkedtek meg. A lány okot nem említve, de már a kezdetektől ellenállt a házasság gondolatának, melyet szüleinek is többször említett: „A házasságra édesapám és édesanyám kényszerítettek, nem ugyan veréssel, hanem szóval és fenyegetődzéssel oly formán, hogy ha Polgár Józsefhez feleségül nem megyek, a háztól elvernek, szolgálatba kell mennem, szavukat tehát szülémnek megvetni nem akarván, akarátjukat teljesítettem; de nem örömet, mert még a jegypénzt is visszaküldöttem”.¹⁵ A lány vallomásából drámai jelenetek elevenednek meg a szemünk előtt: „Édes Apám és édes Anyámnak kijelentettem, hogy Polgár József nekem nem kell, de azok csak mondák, hogy mások is úgy voltak, és a házasság annál jobb lett. Kézfogáskor szinte kijelentettem, hogy férjem nekem nem kell, a kézfogásra csak úgy hurczoltak be a kamarából, úgy emlékezem, hogy oda a kiadó gazda huzott be. Összekeelésünk történt az idén mintegy 2ik Augustusban; három hétig voltunk együtt, és én ez idő alatt csak úgy egy hétig voltam egészséges. Esketéskor sem mertem mondani a Plébános urnak, hogy férjem nem kell, és noha gondoltam, hogy hamisan esküdtem, mégsem mertem szólni mert féltem édes apámtól, mivel akkor is, mikor a jegypénzt visszaküldöttem, igen megszidott.”¹⁶ A kényszer hatásának súlyosságát bizonyítván a lány kihangsúlyozta, hogy egy hét után meg is betegedett, és a házasságot sosem hálták el, ami így már két, magában is elegendő indok lehetett a házasság törvénytelenné nyilvánításához.

Az elmebetegség azért számított érvénytelenítő oknak, mivel őket nem tekintették olyan személyeknek, akik teljes ítélőképességük birtokában vannak, így nem is adhatták szabad beleegyezésüket. Azonban csak akkor lehetett erre hivat-

¹³ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 47. könyvszám.

¹⁴ PHILLIPS: Amit Isten összekötött 21.

¹⁵ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 110. könyvszám.

¹⁶ Uo.

kozva a házasság érvénytelenítését kérni, ha az elmebetegség már a házasság megkötésekor is fennállt, és a beteg fél beleegyezését bizonyíthatóan nem tiszta pillanatában tette. Fontos, hogy a házasságkötéskor is fennálló elmezavar esetében nem csak a házas fél, hanem bárki más is indíthatott eljárást.¹⁷

A később kialakult elmezavar nem lehetett oka a házasság megsemmisítésének, viszont találtam egy az ebből fakadó durva kegyetlenségre hivatkozó 1852-es példát, ahol az elválasztást engedélyezte a szentszék. Lámer Anna osli asszony és férje, Nagy József perének ítéletében kimondták, hogy „az elmezavarodottnak tapasztalt alperes férjnek felperes feleségén Istenkáromlások között elkövetett szerföltött kegyetlenkedése a felperesleg állított tanuk vallomásainál fogva alaposan igazoltatik”, a nő életveszélyben van férje mellett, így annak felgyógyulásáig külön élhet 2 gyerekével, tartás fejében 4 mérő búza és 4 mérő rozs jár nekik, amit mindenszentekkor egyszerre kell kiszolgáltatni.¹⁸

A házasság egyéb bontó- vagy semmissé tevő indokaival, mint a titokban, vagy a túl fiatalon házasodás (lányoknál 12 év, fiúknál 14 év volt a korhatár), a későbbi házasság érdekében meggyilkolt korábbi házastárs eseteivel eddig nem találkoztam.¹⁹ A válás más törvénytelen alternatívái közül ugyanakkor fennmaradt a győri anyagban is számos eset, így a másik fél hűtlen elhagyására vagy a bigámiára, míg a feleség eladására nem találunk példát.²⁰

A házasfelek elválasztása

Az ágytól és asztaltól való meghatározott, határozatlan idejű vagy örökös elválasztáshoz elegendő volt a szentszéki ítélet. Ezt csak akkor engedélyezték, ha az igaz hit, illetve az egyik fél testi vagy lelki épsége került veszélybe.²¹ Az elválasztás a kánonjog szerint egy békéltető eljárás volt, mivel ha a szentszék még látott esélyt arra, hogy a házasfelek megbékélhetnek, akkor csak határozott időre választotta el őket, ez idő letelte után pedig újra meg kellett próbálkozniuk az együttlakással. Az ideiglenes elválasztást csak abban az esetben hagyhatta el a bíróság első körben, ha semmi esélyt nem láttak a békülésre.²² A vizsgált 1852-es szentszéki jegyzőkönyvben egy példa sem volt arra, hogy meghatározott időre választották volna el a viszálykodó házasokat, mindig a határozatlan időtartam jelent meg, sok esetben pedig az azonnali végleges elválasztás. „Miszerint a felperes alperesnőjét javíthatatlannak tapasztalván, az avvali kiengesztelődésre szentszékieleg is megkísértettre hajlandónak legkevésbé sem mutatkozott, a nevezett felek a felperes férjnek kívánatához képest határozatlan időre egymástól ítéletileg elválasztat-

¹⁷ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 71.

¹⁸ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 88. könyvszám.

¹⁹ MÁTAY: Törvénytársi játszmák 12.

²⁰ PHILLIPS: Amit Isten összekötött 95.

²¹ PHILLIPS: Amit Isten összekötött 23.

²² TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 121.

nak”²³. Tamási Anna Éva az 1850–1920 közötti veszprémi és székesfehérvári házassági pereket vizsgálva ugyanerre a megállapításra jutott, ő sem találkozott olyan ítélettel, ami határozott időre mondta volna ki az ágytól és asztaltól való elválasztást. A gyakorlatban tehát az ideiglenes elválasztások valójában határozatlan idejűek voltak.²⁴

Az elválasztásoknak ezen kívül két típusa volt, ami a teljes további életre érvényes volt. Az örökös elválasztást abban az esetben mondták ki, ha a házasfelek egyike vagy mindkét fél egyházi szerzetbe lépett, vagy a férj egyházi rendet vett fel. Bizonyos feltételek mellett házasságtörés esetén is kimondhatták az örökös elválasztást. Az élethosszig tartó elválasztásra kezdetben csak a nő, később mindkét fél házasságtörése is okot adhatott, valamint a katolikus hit elhagyása, az egyik házaspár más vallásra való áttérése.²⁵

Az elválasztás időbelisége mellett annak módját is meghatározhatta a szentszék. A részleges elválasztás esetén csak az ágytól választották el a házasfeleket,²⁶ mely a szexuális kapcsolat jogos megszüntetését jelentette. Ebben az esetben a házasfelek nem követelheték meg egymástól a házastársi kötelességeket. Ez főként az egyik fél súlyos és fertőző nemi betegsége esetén volt gyakori. Az élettársi közösség ebben az esetben is fennmaradt az együttlakás kötelességével (az asztaltól való elválasztás ugyanis nem történt meg). A teljes, ágytól és asztaltól való elválasztás az élettársi közösség kötelezettségének megszűnését is jelentette, így sem a szexuális házastársi kötelességet, sem az egy fedél alatt élest nem tették kötelezővé.

Elválasztási kérelmet számos okra hivatkozva lehetett kérni. A 19. században a katolikus hit elhagyása vagy az eretnokség vádja is csak az ideiglenes elválasztás okai között szerepelt. Emellett a házasságtörés, a kegyetlen bánásmód²⁷ és a hűtlen elhagyás számított megfelelő indoknak.²⁸

A házasság a szexuális kapcsolatok legalizálása mellett gazdasági, vagyoni jogi társulás is volt egyben, így a házastársi hűség mindkét téren fontos volt, a nemi hűség mellett a közös vagyon megfelelő, hűséges kezelését is jelentette.²⁹ Fontos itt megemlíteni, hogy a házastársi hűség e két formáját nem azonos súllyal ítélték meg a férfiak és a nők között. A gazdasági hűtlenséget a férfiak esetében tartották nagyobb bűnnek, hiszen a feleség és a gyerekek megélhetése is a családfőtől függött, ezen a téren őt terhelte a nagyobb felelősség. A nőknél pedig a nemi hűség esett szigorúbb megítélés alá, mivel a házasságon kívüli nemi kapcsolat eredmé-

²³ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 64. könyvszám.

²⁴ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 123.

²⁵ Uo.

²⁶ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 124.

²⁷ PHILLIPS: Amit Isten összekötött 23.

²⁸ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 135.

²⁹ TÁRKÁNY SZÜCS: Magyar jogi népszokások 271.

nyeként a nem a családfőtől származó gyermek is bekerülhetett a családba, mely az öröklésben okozott súlyos jogtalanságot.³⁰

A Győri Egyházmegyében talán a leggyakrabban a durva és kegyetlen bánásmódra hivatkozott az elválasztást szorgalmazó fél, ami gyakran járt együtt a pazarlással és a részegeskedéssel, az állandó kocsmázással, esetenként az istenkáromlással is – ez a férfiak ellen legtöbbször felhozott vád. Ahogy ezt egy 1852-es per jegyzőkönyvében is olvashatjuk: „éktelen káromkodások között elkövetett iszonyu kegyetlenkedése, korcsmákonni részegeskedése, és vagyona tékozlása”.³¹ Az 1850–1920 közötti veszprémi és székesfehérvári házassági perekben szintén gyakran előkerülnek ezek a társult perciók.³² A kegyetlenkedés kizárólag az ideiglenes elválasztásra adott okot, és ebben az esetben is bizonyítani kellett az életveszélyt jelentő súlyos testi sértés megtörténtét. Erre több lehetőség is volt. Az egybehangzó tanúvallomások mellett sokat számított, ha a tanúk nem csak hallották a veszekedéseket és veréseket, vagy a szóbeszédből értesültek róla, hanem látták is a sérüléseket. Erre számtalan példa akad a tanúvallomások között: „tanú látta a felperes asszonynak testén a verésnek kék-zöld foltjait és annak verés okozta gyomor dagadását”,³³ vagy „az alperes férj felperes feleségét, a szoba ajtót reá zárva kötéllel irgalmatlanul megverte”.³⁴ A verések életveszélyes jellegét és rendszerességét is bizonyítani kellett. Emellett az is sokat számított, ha a bántalmazott fél rendelkezett orvosi látlettel a sérüléseiről.³⁵ Egy ilyen csatolt dokumentummal is találkozhatunk az Ábrahám–Soós perben:

1ső a jobb szeme általjában, a balszeme alati lévő részeken vérszorulás volt /:sugillation:/;

2n jobb vállánál fogvást a lapitzkán keresztül mint egy tenyernyire kiterjedő vörös folt volt látható;

3n a bal válla hátulsó részen mint fel tenyernyire kiterjedő zöd folt volt látható;

4n a Gyomra gördiben pedig ming egy ökölnyi nagysága daganat volt tapasztalható.³⁶

A nők jogos helyreigazítása és a bántalmazás között a korszakban még vékony volt a határvonal. A mérsékelt, nevelő célzatú verés elfogadott volt, ha annak megvolt a konkrét oka.³⁷ Azokban az esetekben, ha a kegyetlenkedés vádjával

³⁰ SZÓCSNÉ GAZDA: A sepsi református egyházmegye 356.

³¹ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 12. könyvszám.

³² TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 127.

³³ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 80. könyvszám.

³⁴ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 80. könyvszám.

³⁵ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 128.

³⁶ GyEL PL Acta Consistorialia Ábrahám – Soós 1852.

³⁷ Minden ezzel a témával foglalkozó, hasonló források feltárását végző kutatás megteszi ezt a megállapítást. Ld. HORVÁTH – BÁLINT: Mindennapi élet 102., MÁTAY: Törvényszéki játzmák 110., SZÓCSNÉ GAZDA: A sepsi református egyházmegye 372., TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 128.

pert indító felperes asszonyról kiderült, hogy nyelves vagy engedetlen, és férje csupán ezekben az esetekben verte el, akkor az asszony nem sok jóra számíthatott. A pert elvesztette, és valószínűleg még a férj további „nevelésével” is szembe kellett otthon néznie. Számos ilyen esettel találkozhatunk a Győri Egyházmegyei Levéltárban őrzött ügyiratok között is: „kérelmének hely nem adatik, annyival inkább, minthogy önmaga a felperes asszony a hites tanú vallomásoknál fogva bebizonyult nyelvessége miatt a rajta elkövetett alperesi méltatlankodásra leginkább szolgáltatott okot”.³⁸

Az ilyen ítélettel záruló ügyek esetében a férfi saját hírnevének megcsorbítása miatti dühét is feleségén vezethette le, a hírbe kerülés okozójaként saját sérelmeit rajta torolhatta meg. A hírbe kerülés ugyanis sérti a férj férfiúi becsületét, és gúny tárgyává teszi őt.³⁹ Az engedetlen feleség viselkedésével éppen ezt az eredményt érte el, ami a házastársi kapcsolat stabilitásának megrendüléséhez is vezetett, és akár az egész család életét befolyásolhatta. Ezért is nézték el az apróbb, a feleséget a megfelelő viselkedésre ösztönző bántalmazásokat. A feleség engedetlenségének számos jele lehetett, adott esetben akár jellembeli vonások: a konokság, a sértődékenység, a férj utasításainak be nem tartása, ha a férj engedélye nélkül elment hazulról, a kétes ügyletekbe keveredés, a súlyos lázadás, az ellenséges indulatok kimutatása (kiabálás, verekedés a nő részéről is), a férj szexuális közeledésének visszautasítása és csúcspontént a hűtlenség. Ez a férfiak számára azért is veszélyes, mert a feleségüket megzabolázni, parancsoló helyzetüket megőrizni nem tudó férj szintén megvetés és gúny tárgyává vált.⁴⁰

Az elválasztási okok közül talán az önkéntes vagy hűtlen elhagyás biztosította a legnagyobb mozgásteret a válni szándékozó házaspáraknak. Ám súlyos visszaélésekhez is vezetett, ezért szigorítottak az eljárásokon, és a vétkes felet büntették, hogy az egyszerű veszekedésekből vagy meg nem értésből ne származhasson elválasztás.⁴¹ Tamási Anna Éva a veszprémi és székesfehérvári házassági pereket vizsgálva állapította meg eme percím kijátszásának menetét. Eszerint az elhagyást a közös megegyezéssel válni szándékozó felek eljátszották, és az egyik fél, általában a férfi, elhagyta a másikat. Vallomásaikban ezt erősítették meg, ezzel remélve az elválasztás elérését. A szigorítások miatt nem kezdeményezhettek elválasztást közös megegyezéssel, ahhoz mindenképpen az egyik félnek kellett hibásnak lennie, így ezekben az esetekben, ahogy a veszprémi és a székesfehérvári, úgy a győri egyházmegyéhez kerülő perekben is mindkét fél a másikat igyekezett az elhagyás okának beállítani. Erre a már amúgy is jelentősen megromlott házasságok esetében került sor, ahol egyik fél sem akarta folytatni az együttélést. Az önkéntes különélést az egyház büntette, mivel fennállt a veszélye a házasságon kívüli kapcsolat, vad-

³⁸ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 13. könyvszám.

³⁹ MÁTAY: Törvénytörési játszmák 91.

⁴⁰ MÁTAY: Törvénytörési játszmák 92.

⁴¹ SZÓCSNÉ GAZDA: A sepsi református egyházmegye 360–362.

házasság, extrém esetben a bigámia lehetőségének, és törvénytelen gyermekek születésének. Ezeket a helyzeteket kontrollálni kellett, így az ügyész hivatalból indította el a pert az életközösség helyreállítása céljából. A békülni hajlandó fél engedett, sőt, elvétele maga az elhagyott fél indította el az eljárást, hogy kötelezze házastársa visszatérését az életközösségbe.⁴²

A kezeletlen hűtlen elhagyásnak és az ebből eredő bigámiának jó példája a Pócza Pál ellen hivatalból indított eljárás. A férfi Lovászpatonán házasodott össze első feleségével, Mező Erzsébettel 1840 körül. Házasságuk valószínűleg már kezdetől rossz lehetett, egy év együttélés után a férfi lopás miatt börtönbe került, majd szabadulása után felesége, valószínűleg erős anyai behatásra is hallgatva, rá sem akart nézni férjére, a börtönben sem látogatta meg. A férfi ezért távolabbra szegődött szolgálatba, végül pedig Téten kötött ki, ahol megismerkedett Hirsch Teréziával, aki betegségében is gondozta. Visszament tehát első feleségéhez, hogy adjon neki egy utolsó esélyt: vagy vele megy Tétre, vagy végleg elválnak útjaik. A nő azt válaszolta, hogy nem akar vele menni, nem bánja, ha újra meg is házasodik, így férje felhatalmazva érezte magát erre. Második feleségétől több gyermeke is született, végül pedig akkor bukott le, mikor első feleségének édesanyja elment hozzá, hogy fekete pecsétes írást kérjen tőle, azaz saját haláláról adjon neki igazolást, mert első felesége is újra férjhez menne.⁴³

Az egyház a házasságot és a szexualitást szorosan összefüggőnek tekintette, csak a házastársak számára volt engedélyezett. A házassági hűség és tisztaság a társadalom alapvető követelménye volt, ami az öröklődés és a gyermeknevelés költségei miatt a gazdasági, vagyoni kérdéseket is érintette. Éppen ezért a tiltott szexualitás minden formáját büntették a középkortól: a házasságtörést, megszegőítést, a házasságon kívüli gyermekek nemzését, az ágyasságot, bujaságot, bigámiát (általában többnejűségként hivatkoztak rá, mely arra utal, hogy inkább a férfiak bűne lehetett), vérfertőzést, nemi erőszakot, fajtalanságot és nőrablást. Ha mindkét fél házas volt, általában azonos mértékű büntetést róttak ki rájuk, azonban ha az egyik fél még egyedülálló volt, akkor ő enyhébb büntetés kapott, míg a házas fél szigorúbbat, mivel ő egy érvényes, törvényes kapcsolatot rúgott fel és tett kockára. A nemek között szintén differenciált volt a büntetés: a férj általában kisebb büntetést kapott, de az esetleges házasságon kívül született gyermeket általában neki kellett eltartania. A feleség büntetése súlyosabb volt, a középkorban jogilag halálbüntetés is járhatott érte, sőt, Werbőczy István Hármaskönyvében (1514) – amely a korabeli szokásjogot foglalta össze – a férj hatáskörébe helyezte a parázna és házasságtörő feleség élete feletti rendelkezést. A nő házasságtörése a fent említett okok miatt családjogi szempontokat is felvetett, mivel így könnyen bekerülhetett egy idegen gyermek a családba.⁴⁴

⁴² TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 135–142.

⁴³ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 77. könyvszám.

⁴⁴ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 145.

A 17–18. századra a házasságtörésnél a halálbüntetést felváltotta a férfiaknál a botozás, a nőknél az ostorozás és a pénzbeli bírság. II. József 1787-es büntető törvénykönyve megszüntette a hivatalból való perindítást házasságtörés esetén, és ettől kezdve már egy természetes személynek kellett az ilyen típusú pereket elindítani. A rendeletet II. József halálával 1790-ben hatályon kívül helyezték, de hatása bizonyos esetekben érzékelhető maradt.⁴⁵ Az önkényes elhagyás házasságtörés esetén sem volt megengedett, arra kizárólag bírói engedéllyel kerülhetett sor. Mivel azonban elvásztás esetén a házastársi hűséget ugyanúgy meg kellett tartani, gyakran találoztam olyan ügyekkel, melyekben a korábban elvásztott házaspár egyikét, aki új kapcsolatba kezdett, a másik fél házasságtörés miatt perbe fogta. Egy példa erre a sok közül Vogt Anna győri asszony 1852-es ügye, aki férje, Csontos Imre ellen indított házasságtörés miatt perújítás útján eljárást, akitől már 1848-ban határozatlan időre elvásztották.⁴⁶ Az így elvásztott személy és bűntársa később sem köthetett házasságot (bár ez alól lehetett egyházi felmentést kapni). Vogt Anna és Csontos Imre ügye is azzal zárult, hogy a férfi bűne bebizonyosodott, Tóth Annától gyermeke is született. A törvényes feleség hajlott a kibékülésre, a bíróság szerint megjavult és az elvásztás óta jól viselte magát, viszont a férj erről hallani sem akart, így az ideiglenes elvásztást örök időre változtatták. A férj nem folytathatta életét vadházasságban, Tóth Annát ki kellett tennie otthonról, de a nő- és gyermektartást fizetnie kellett.⁴⁷ Ebben az esetben a feleség bűne miatt történt az elvásztás, bár nincs információ arról, hogy milyen jogcím alatt. Ha házasságtörés volt a vád, az ügy jól beleillik abba a vonulatba is, miszerint ha a házasságtörés miatti elvásztás után a bűntelen fél is beleesik ebbe a hibába, házastársa jogi úton követelheti az életközösség helyreállítását.⁴⁸

A házasságtörés megelőzése érdekében is indíthatott eljárást az egyik fél abban az esetben, ha egy bizonyos személy jelenléte súlyosan felkeltette ezt a gyanút.⁴⁹ Ilyenkor a házasság vagy életközösség megzavarása volt a percím, ez azonban viszonylag ritka volt, és más személy ellen, például valamelyik rokon vagy egyéb személy ellen is lehetett indítani, aki valóban zavarhatta a házassági együttélést. Az általam átnézett kb. 1500 ügy között kilenc esetben találoztam a házasság megzavarásának vádjával, melyből az egyikben a házasság megsemmisítését is kérték. Egy esetben pedig a jegyesség megzavarása volt a per tárgya.

A házasság érvénytelenítése és az elvásztások kimondása esetén is felmerült a gyermekek elhelyezésének kérdése, ugyanis az őket továbbra is nevelő szülő számára a másik fél gyermektartást volt köteles fizetni. Amennyiben a férfi vétke miatt mondták ki az elvásztást, minden esetben asszonytartást is megítélt

⁴⁵ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 146.

⁴⁶ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 28. könyvszám.

⁴⁷ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 43. és 44. könyvszámok.

⁴⁸ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 147–148.

⁴⁹ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 151.

a szentszéki bíróság, viszont az asszony hibájából történő elválasztás esetén az asszonytartás nem járt, legfeljebb a gyermektartás, mivel ilyen esetekben is többnyire az édesanyának ítélték a gyerekeket. Ez a férfiak fő kenyérkereső, családfenntartó szerepének erősségére egyértelmű bizonyíték. A győri ügyek között található számos teherbeejtési perben is a férfit kötelezték a nő gyerekkel kapcsolatos költségeinek és a gyerektartás fizetésére, ha egyértelműen bebizonyosodott az apa személye. Az ítéletek alapján az apa köteles volt megszeplősítési, teherbeejtési díjat fizetni a nőnek, emellett a szülési költségeket, a gyermek halála esetén a temetési költségeket is az apának kellett állnia, illetve a gyermek születése után három évig gyermektartást is fizetnie, ezután pedig szintén az apa volt köteles eltartani a gyermeket. Nőtlen legény esetében csak ennek a három évnek és az összes kiszabott pénznek a lefizetése után léphetett házasságra más személlyel. A teherbeejtési perek ítéletei azonban mindig azzal kezdődnek, hogy a teherbeejtő férfi köteles elvenni a lányt, mivel a vád szerint szinte kivétel nélkül házasság ígérete miatt engedett a nő. Ez azonban az 1852-es jegyzőkönyvek alapján csak ritkán történt meg: „ennek jeleül magokat ünnepélyesen egymásnak barátságos kézfogás mellett az eljáró SzSzéki bíróság előtt eljegyezvén”.⁵⁰ Ebben az esetben talán a szülők által nem engedélyezett házasság kiharcolásáról van szó, ugyanis a pár neve az év folyamán többször újra megjelenik, ahol elmarasztalják őket a húzódó házasságkötés miatt, melynek okaként a lány apjának ellenállására hivatkoznak.

Persze arra is akad példa, hogy az anya kizárólag a gyermektartás összegéhez, nem a gyermekéhez ragaszkodik, ahogy az Wimmer János szanyi vendéglős és felesége esetéből látszik. A férfi felmentését kéri a gyermektartás fizetése alól, mivel „a kérdéses gyermekek annyuk mostoha bánásmódját ki nem állhatván, tőle megszökni kénytelenítették”.⁵¹ Vallomása szerint „anya őtet mint atyát gyermekeik előtt rágalmazni, és az atya iránti minden kegyeletet és tiszteletet azoknak sziveikből kiirtani nem irtózik”.⁵² 15 éves Borbála lánya szerint „Mi tagadás benne, én édes anyámnál soha meg nem maradok, és pedig azért mivel egyre kurváz, szajha névvel illet, és kinoz, egy alkalommal egy nagy késsel nekem jövén, haragjában monda, hogy azt bélembé szurja – édes Apámnak pedig tüdejét szidja össze, ördögöt bujtatja belé, a szegényt káromolja rágalmazza, mocskolja.”⁵³ Az elsőfokú szentszéki ítélet az apát felmentette a fizetés alól, mivel a gyerekeknek már nem volt szükséges az anyai gondviselés, és az apának ítélték őket.⁵⁴ Az asszonynak azonban nem tetszett az ítélet, ezért fellebbezett, amit az Esztergomi Érseki Főszentszékhez továbbítottak.⁵⁵

⁵⁰ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 27. könyvszám.

⁵¹ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 73. könyvszám.

⁵² Uo.

⁵³ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 91. könyvszám.

⁵⁴ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 92. könyvszám.

⁵⁵ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 93. könyvszám.

A bíróság összetétele

A 20. század elejéig a szentszéki tisztségek nem voltak meghatározottak, ülésenként is változhatott egy-egy személy szerepe. Az üléseken résztvevők száma is igen változó volt az 1852-es jegyzőkönyv alapján. Ebben a nevek általában ismétlődtek, de nem vett részt mindenki mindegyik ülésen, és a jegyzőkönyvek ülésekre vonatkozó általános bevezetéséből sem derült ki mindenkiről, hogy ki melyik tisztséget töltötte be éppen, ez inkább az ügyek tárgyalásánál vált egyértelművé. Az 1852. január 30-án megtartott ülés fejlécében az alábbi névsor olvasható: a megyéspüspök elnöklete alatt, Susich nagyprépost, Dresmitzer József pápoczi prépost, kanonok és udvari tanácsos, Deáky Zsigmond felszentelt püspök, Pucz, Müller és Novák kanonok, Kozmár Pál és Tartsay hittanító mint szentszéki ülnökök voltak jelen.⁵⁶ Az ülések elnöke általában a legmagasabb tisztséggel rendelkező jelen lévő egyházi személy volt, 1852-ben többnyire vagy a megyéspüspök, vagy Deáky Zsigmond segédpüspök.

A házasságvédő (a későbbi egyházjogban: kötelékvédő) posztja XIV. Benedek pápa 1741. szeptember 3-i *Dei miseratione* kezdetű rendelete óta volt kötelező minden egyházmegyében. Neki kánonjogi doktorátussal kellett rendelkeznie, vagy legalábbis erős jártassággal. Feladata volt, hogy a házasságot érvénytelenítő és a házasságleket elválasztó ügyekben a házasság megmaradásának pártján álljon. Neki kellett szem előtt tartania az ezen házasságokból származó kiskorú gyerekek érdekeit, az anyagi és eljárásjogi szabályok betartását. Elvileg a házasság érvénytelenítését vagy a házasságleket elválasztását kimondó ítéletek esetén hivatalból fellebbeznie kellett ellene,⁵⁷ de ezzel az 1852-es jegyzőkönyv áttekintése során nem találkoztam. Néhány eset kapcsán kiderült, hogy a győri szentszék ülésein a házasságvédő tisztségét Tartsay Ferenc töltötte be,⁵⁸ aki a győri papnevelde tanítója volt, tehát az előírt végzettséggel rendelkezett. Ő az ülések szinte mindegyikén jelen volt, mivel a szentszéki bírósághoz főleg ilyen típusú magánéleti ügyekkel fordultak, vagyis minden bizonnyal mindig szükség is volt rá a felek és a tanúk kihallgatásakor (melyhez a kérdéseket is neki kellett megfogalmaznia), illetve a bizonyítékok bemutatásakor. A teherbejéti perek esetén kérdéses a házasságvédő szerepe, az eddig vizsgált dokumentumokból nem derül ki, neki lett volna-e a kötelessége a feleket a házasság megkötésére bírni, mivel a szentszéki bíróság alapvetően ezt próbálta elsődlegesen elérni.

A házasságvédő mellett minden egyházmegyében kötelező volt a szentszéki ügyész hivatalának betöltése is, ezt a posztot az 1852-es jegyzőkönyvben „szentszéki tiszti ügyvéd”⁵⁹ fordulattal emlegetik, ebben az évben nemzeti Prágay Károly

⁵⁶ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 1. könyvszám előtti fejléc.

⁵⁷ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 82.

⁵⁸ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 8. könyvszám. Az 1852-es évből nincs sematizmus, de az 1851-es és a későbbi 1855-ös sematizmusban is Tartsay Ferenc szerepel házasságvédőként, így feltételezhetően a köztes időszakban is ő töltötte be ezt a tisztséget.

⁵⁹ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 47. könyvszám – a köznyelvben az „ördög ügyvédje”.

személyében. Az ő dolga volt, hogy hivatalból megtámadja azokat a házasságokat, melyeknek törvényessége kérdéses,⁶⁰ így a korábban említett, két bigámiával foglalkozó perben is ő volt a felperes.

Azokban az esetekben, amikor a kihallgatások nem helyben a szentszék előtt történtek, a szentszéknek kihallgató bizottságot kellett felállítania, akik az illetékes helyszínen felvették a kihallgatási jegyzőkönyveket. Ez általában két kihallgató biztost jelentett: a helyi plébánost és egy főesperest vagy esperest. Például 1852-ben az Ábrahám–Soós-perben a Nyúlón felvett kihallgatási jegyzőkönyveknél Horváth József nyúli helyettes lelkész és Tóth József győri alsó kerületi esperes, (aki egyben péri plébános is volt) voltak a biztosok, a jegyzőkönyv alján is az ő aláírásuk és pecsétjük szerepel.⁶¹

Végül, bár nem egyházi személyekről van szó, nem mehetünk el az ügyvédek szerepe mellett a szentszéki ügyek esetében sem, mivel akár teherbeejtési, akár házassági perről volt szó, szükség volt egy ügyvédre a vádlevél összeállításához, illetve a felek távolléte esetén ők képviselték ügyfeleiket a helyszínen.⁶² A szentszék előtt azonban csak azok az ügyvédek működhettek, akiknek volt oklevelük, és azt az egyházi bíróság előtt is kihirdették.⁶³ A korábban idézett Ábrahám–Soós-perben említett „ügyész keresésének” költsége tulajdonképpen az ügyvédi költséget takarja. Az 1852-es szentszéki jegyzőkönyvben is több alkalommal szerepelnek a megbízott ügyvédek nevei. Felsőbüki Nagy Pál és Morenich Alojza válóperében volt olyan ülés, ahol a felek nem, csak az ügyvédjeik vettek részt. Az egyszerű embereknél azonban ritkább volt, hogy ügyvédet fogadtak, a lakhelyen kiállított szegénységi bizonyítvány bemutatásával a pereskedők jogosultak voltak hivatalból kirendelt ügyvédek pártfogását igénybe venni. Ezt a tiszteletet a dokumentumokban „szegények ügyvédje”⁶⁴ névvel illették, és Prágay Károly szentszéki ügyész látta el.

Az ügyvédek mellett jogilag létező intézmény volt a meghatalmazott is. A különbség az, hogy a meghatalmazott a fél teljes jogi képviselője volt, míg az ügyvéd csak a rábízott ügyben és a meghatalmazásban foglaltak alapján képviselhetette az ügyfelet.⁶⁵ Ha írásban nem is lefektetett tények alapján, de a meghatalmazotti kategóriába eshettek azok a rokonok, főként a szülők, akik gyermekeik helyett mennek el a különböző hivatalos szervekhez vagy magánszemélyekhez az ügyek előmozdítása érdekében.⁶⁶ Például Osbold Katalin helyett édesapja ment el a plébánoshoz a jegyesség felbontásának ügyében,⁶⁷ vagy az Ádám–Hierzsig/Ruzsits-ügyben is a férj ment el a feleségét még a házasságkötés előtt megejtő le-

⁶⁰ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 82.

⁶¹ GyEL PL Acta Consistorialia Ábrahám – Soós 1852.

⁶² MÁTAY: Törvénytörvényi játszmák 49–50.

⁶³ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 104.

⁶⁴ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 9. könyvszám.

⁶⁵ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 104.

⁶⁶ Pl.: „Mellyet az Atyám megtudván, tüstént a Nagyon Tisztelendő Plébános Urunk eleibe adta a dolgot”. GyEL PL Acta Consistorialia Ádám – Hierzig/Ruzsits 1816.

⁶⁷ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 110. könyvszám.

gényhez és a paphoz.⁶⁸ Ezekben az esetekben a nők feletti gyámság/képviselői problematikája is megjelenik, amivel önállóan is érdemes lenne foglalkozni.

A perek menete

Tamási Anna Éva jogtörténeti kitekintése jól felvázolja azt a két eljárási lehetőséget, melyet a válni szándékozó párok követhettek. Gyakorlatilag a teherbeejtési perek esetében is ez a két mód volt lehetséges.⁶⁹

Az első, és tulajdonképpen a hivatalos ügymenetet betartó mód az volt, hogy a válni szándékozó fél vagy felek először lakhelyük plébánosát keresték fel, és jelentették be a perindítás szándékát. Ő néhány nap elteltével magához hívatta egyszerre mindkét felet, és a békéltetési kötelezettségének eleget téve felhívta figyelmüket arra, hogy házasságkötésükkel Isten előtt tettek esküt, melyet nem bonthatnak fel, a hit és a szeretet, a megbocsátás üdvösségét, illetve a gyerekek iránti felelősségüket kihangsúlyozva. Sok esetben már az is segített, ha a felek békülékenyebbek voltak, és elgondolkodtak a pap szavain. Viszont ha továbbra sem voltak hajlandók a békülésre, akkor a plébános által készített kérdőpontokra mindkét félnek külön-külön válaszolnia kellett, amiről jegyzőkönyv készült. Ezt a pap elküldte a kerületi esperesnek, aki újabb körben próbálkozott a békítéssel. A pert a szentszék addig hivatalosan nem is indíthatta el, amíg az illetékes plébános a békéltetési kísérletet az előírt formában el nem végezte.⁷⁰ Ha továbbra sem álltak el szándékuktól, a jegyzőkönyveket elküldték a szentszéknek, majd beidézték a feleket személyes kihallgatásra. Ha sikerrel járt a békítés, arról a plébános hivatalos jelentést írt a szentszék számára, amit a következő ülésen felolvastak és tudomásul vettek: „kiengesztelődvén; kiengesztelésükről szóló egyességi okirat hivatalos tudomásul vétetik”.⁷¹ Teherbeejtési ügyekben is a helyi plébános játszott fő szerepet, általában hozzá fordult elsőként a megesett lány. A plébános maga elé hívta a feleket, és igyekezett elérni az egybekelésüket, de legalábbis kérdőre vonta őket: „miden esetre a Nagyön Tisztelendő Plebánus Urunk elő vévén tüstént a történt dolgot és mind a kettőnket szemre hivatott, melly alkalommal nem vallotta hogy el nem venne, hanem végre hajtani nem bátorkodik, minekutánna nem tsak Szülei de minden Rokonyi dologba ellenközök”.⁷² A teherbeejtési perek esetében is kötelező volt a békülésről jelentést tenni a plébánosnak a szentszék felé, amit ebben a pertípusban „barátságos szerződés”-ként emlegetnek.⁷³

Sokszor előfordult, hogy a vizzálykodó felek ezt a hivatalos utat ki akarták kerülni, és panaszlevelükkel azonnal a szentszékhez fordultak. Ebben az esetben vagy

⁶⁸ GyEL PL Acta Consistorialia Ádám – Hierczig/Ruzsits 1816.

⁶⁹ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 93.

⁷⁰ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 104.

⁷¹ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 18. könyvszám.

⁷² GyEL PL Acta Consistorialia Ács – Horváth 1838.

⁷³ Az 1852-es Szentszéki Jegyzőkönyvben 13 ilyen bejegyzéssel találkoztam, volt, ahol egyszerre több pár béküléséről is hírt adtak.

visszaküldték ezt az illetékes plébánosnak és esperesnek, vagy közvetlenül a bíróság próbálkozott meg a békítéssel, azonban ha – akár a leírtak alapján – erre nem volt esély, a feleket beidézték kihallgatásra vagy felállítottak és felkértek egy kihallgatási bizottságot.⁷⁴ A győri ügyek között mindegyik forgatókönyvre akad példa.

Ha a kihallgatások nem a szentszék előtt történtek, akkor azon a településen, ahol a felek és a tanúk éltek. A szentszék a kihallgató bizottság felkérésével együtt a kérdőpontokat is megküldte, melyeket a tanúknak kötelezően fel kellett tenni. A jegyzőkönyvekben ezeket a kérdéseket általában már az elején felsorolták, és a tanúk válaszáinál csak a sorszámokkal hivatkoztak rájuk. A kérdőpontok két fő csoportra oszthatók. Az általános kérdések a személyes adatokra vonatkoztak, ezeket tették fel először, és szinte szó szerint megegyeztek minden perben. A különleges kérdések már speciálisan az adott ügy részleteire kérdeztek rá, céljuk a lehető legpontosabb információk szerzése és az ügy teljes feltérképezése, az információk elhallgatásának kiküszöbölése, a hazugságokra való fényderítés volt.⁷⁵

Példaként nézzük meg az 1853-as Ábrahám–Varga megszeplősítési és teherbeejtési per kérdőpontjait:

1. *Ismeri e' tanú Muzsaji Varga Ferencz kiszolgált katonát 's ugyan Muzsaji Ábrahám Katalint? 's honnét.*
2. *Tudja e tanú hogy Varga Ferencz akár mint szabadsággal ithon létében, vagy azután mint kiszolgált katona hozzá járt, szerette volna Ábrahám Katalint?*
3. *Jártak e még mások is Ábrahám Katalinhoz, 's ha jártak kik azok? 's mi végből?*
4. *Köz hir szerint Ki a' megszeplősítője Ábrahám Katalinnak?*
5. *Tudja e tanú hogy Varga Ferencz házasságot ígért volna Ábrahám Katalinnak?*⁷⁶

Az első kérdés általánosságban a tanúk és a peres felek ismeretségére és viszonyára kérdez rá. A kérdőpontok között a tanú személyes adataira vonatkozó kérdések ugyan nem szoktak szerepelni, de a kihallgatási jegyzőkönyvekben az új tanúk válaszáinál az az első, hogy ezeket is felvezették: a tanú nevét, életkorát, vallását, családi állapotát, lakhelyét, eseteként foglalkozását, társadalmi státuszát (ami inkább az 1848 előtti, a jobbágyfelszabadítást megelőző perekben jellemző). Néha a felekkel való kapcsolatot is megemlítették, például hogy ők a szomszédok vagy a szemben lakók stb. A fent idézett 2–5. kérdés már inkább az ügy specifikumára koncentrált. Ennek az ügynek a kérdőpontjai nem tartalmazzák, de az utolsó kérdés gyakran arra vonatkozik, hogy a tanúk meg tudnak-e nevezni olyan további személyeket, akik hasznos információval rendelkezhetnek az ügyre nézve, és ta-

⁷⁴ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 94.

⁷⁵ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 160.

⁷⁶ GyEL PL Acta Consistorialia Ábrahám – Varga 1853.

núként kihallgathatók lehetnek. A tanúk megnevezésénél azok életkora is fontos volt, mivel a túl fiatal személyek vallomásait később a bíróság figyelmen kívül hagyta. Ez történt az Ábrahám–Soós-perben, ahol a 18 éves Háskár István vallomását kivették az ügyből arra hivatkozva, hogy kiskorúként őt nem lehetett esküdtetni. A 19 éves Diós József kocsist ugyanebben az ügyben azonban már elfogadták tanúként.⁷⁷

Az egyházmegyéek illetékességét tekintve a pert mindig az előtt a szentszék előtt kellett megindítani, ami az alperes lakhelye szerint illetékes volt (ha csak az egyik fél volt katolikus, akkor az ő lakhelye szerinti szentszéknél). Hivatalosan a vádlevelet benyújtó félnek kellett igazolnia az alperes lakhelyét, amit a bíróság alaposan ki is vizsgált. Ha ez hamisnak bizonyult, akkor a keresetet el is utasították azzal a végzéssel, hogy az illetékes szentszék számára továbbítják az ügyet, és ott folytatják le a pert. A szentszékek közötti megkeresések, kommunikáció, a peres iratok továbbítása bevett gyakorlat volt még abban az esetben is, ha csak egy odaköltözött tanú kihallgatásáról volt szó. Ekkor is kihallgató bizottságot állítottak fel, és az így felvett jegyzőkönyvet továbbították a kérvényező szentszék számára.⁷⁸ Ez a metódus figyelhető meg az Ács–Füleki megbecstelenítési perben is, ahol az alperes Füleki János Győrből Vádra költözése miatt az ügyet már az Esztergomi Főegyházmegye vizsgálta ki.⁷⁹

Amennyiben a szentszék, mint elsőfokú bíróság ítéletével a felek nem voltak elégedettek, másodfokon az Esztergomi Érseki Főszentszékhez nyújthatták be fellebbezésüket, harmadfokon pedig az Esztergomi Prímási Főszentszékhez, ez azonban elenyésző számú esetben történt meg.⁸⁰ A fellebbezést csak az ítélet szabályos kihirdetése után, meghatározott időn belül lehetett benyújtani. A perek lefolytatására nem voltak előírt időkeretek, hogy melyik és milyen ügyet mennyi idő alatt kellett lezárni, de az eljárás menetére nézve voltak betartandó határidők. Például a peres feleknek 15 napjuk volt az általuk kihallgatni kívánt tanúk megnevezésére (címükkel együtt),⁸¹ de az ügyvédek kiválasztására és felkérésére is csak 15 nap állt rendelkezésre.⁸² A Győri Egyházmegyében az iratokat a feleknek 20 napon belül ki kellett adni a házasságvédő és a képviselők számára. Ennek elhúzására is akad példa: 1852-ben Wrana Istvánt, az alperes Morenich Alojzát képviselő ügyvédet megrótták azért, mert a periratot 20 napnál tovább tartotta magánál, ezért annak behozatalára felszólították.⁸³

⁷⁷ GyEL PL Acta Consistorialia Ábrahám – Soós 1852.

⁷⁸ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 85–86.

⁷⁹ GyEL PL Acta Consistorialia Ács – Füleki 1841.

⁸⁰ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 27.

⁸¹ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 87.

⁸² TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 107.

⁸³ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 2. könyvszám.

Az alsópapság szerepe a válási és teherbeejtési perekben

A 18–19. századi falusi közösségekben gyakran a plébános volt az egyetlen lelki vezető, aki a kánonjog előírásait ismerve az élet több területén is tisztában volt a törvényi előírásokkal.⁸⁴ Mivel ő volt a hivatalnok a házasságok ügyében, a kapcsolati panaszok esetén is őt keresték fel a hívek, tehát a mai egyházi házassági tanácsadó szerepét is betöltötte. Egy elválasztási per esetén a pap személye és a parókia épülete kulcspozícióval bírt az ügy lefolyásában. Ha a házasságok megromlottak, vagy az egyik vagy mindkét fél egyszerre elment a paphoz és előadta panaszait. Amennyiben csak az egyik fél jelent meg, a másikat a plébános behívatta, hogy jobb belátásra bírja életmódjával és házasságával kapcsolatban. Erre több utalást is találunk a vallomások között, az egyik leglényegretörőbb: „Többször is panaszlám pedig ötet tisztelendő Lelkész urunknál azonban az Istenes Dorgálásoknak, alig hogy a Plébániából kilépett, mi haszna se lévén, vele élhetnem már többé, ha csak gyilkolásának áldozatául esni nem akarok, többé lehetetlen”.⁸⁵ Ez volt tehát az első békéltetési kör még az elválasztási per megindítása előtt. Több esetben már ez a dorgálás is elég volt, hogy a házasfeleket a békés együttélésre bírja. Ám ahogy a fenti esetben, gyakran nem tudták a feleket eltántorítani szándékuktól. Ekkor a korábbi, *A perek menete* című fejezetben kifejtett két eljárási mód volt lehetséges, a pap pedig mindkét esetben fontos szerepet játszott. Ha a plébános közvetlenül irányította az ügyet, akkor ő állította össze a kérdőpontokat, a két felet külön-külön kikérdezte, a jegyzőkönyvet pedig elküldte esperes felettesének, aki szintén plébános is volt egyben. Ő újabb körben próbálkozott a békéltetéssel, remélve, hogy a magasabb egyházi tisztség szava hatásosabb lesz. Ha sikerrel járt, azt jelentették a szentszéknek, ha pedig nem, akkor kérvényezni kellett a felek beidőzését, innentől pedig a bíróság intézte az ügyet.⁸⁶

A felek saját papjuk kikerülésével is tudtak eljárást indítani, ekkor közvetlenül a szentszéknek kellett panaszlevelet írni, melyhez egy ügyvédet kellett felfogadni a megfogalmazáshoz. Ez minden bizonnyal gyorsabb, ám költséges megoldás volt. A plébánosnak ekkor is fontos szerep jutott, mivel a szentszék neki küldte vissza a panaszlevelet a békéltetési felszólítással, és amennyiben sikerrel járt, azt jelentette. Erre utalnak a szentszéki jegyzőkönyvek bejegyzései a „*viszálykodó házasfelek kibékülése*” alatt. Ha a plébános nem járt sikerrel, akkor a szentszék által felállított kihallgatási bizottság tagja lett egy másik espereskerület plébánosa vagy főesperese, esperese mellett, és az ő feladatuk volt helyben a felek által megjelölt tanúk kihallgatása. Ezekről szintén jegyzőkönyvet kellett készíteniük, aláírásukkal és pecsét-

⁸⁴ A témával átfogóan foglalkozik az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. Két összefoglaló tanulmánykötetben részletesen is megjelenik a téma több szerzőnél is: BÁRTH: Alsópapság, BÁRTH: Papok. Illetve a győri egyházmegyei alsópapságra vonatkozóan Fazekas István munkássága áttörő: FAZEKAS: A reform útján.

⁸⁵ GyEL PL Acta Consistorialia Ábrahám – Soós 1852.

⁸⁶ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 94.

jükkal ellátva a szentszékhez továbbítaniuk.⁸⁷ Ha a megnevezett tanúk vonakodtak vallomást tenni, megjelenni vagy csak bizonyos kérdésekre választ adni, a bíróság a biztosokat felhatalmazta, hogy egyéb eszközökkel hassanak rájuk: „annak módja szerint 64 forint [büntetés terhe], és egyéb törvényes fenytékek által, fennérített hatalmunknál fogva, igaz bizonyoságtételre késztessek, és az ekképp készttetek, ha engedelmeskedni vonakodnának, nekünk azokat névszerint feljelentsétek”.⁸⁸ Bár az iratokban ritkán van utalás a kihallgatások településen belüli helyszínére, de feltételezhetően általában a parókián kerülhetett rájuk sor, amely rendszeren hivatali épület gyanánt szolgált a hívek ügyes-bajos dolgai esetén.

A plébánosnak közvetítő szerepe is volt az ügyek lebonyolításában: a szentszék rajta keresztül küldte meg a felek idézését, és az idézés hátoldalára az idézettől, idézettekől kapott igenlő választ megírva kellett azt visszaküldenie a szentszékhez.

A bigámiával kapcsolatos eljárásokban is többször felmerült a plébánosok szerepe. Az első házasságról szóló igazolást annak a plébániának a papja állította ki, ahol az esketés megtörtént, ahogy ez a Pócza Pál elleni perből is kiderül: a Mező Erzsébettel Lovászpatonán kötött házasságról a lovászpatonai, a Hirsch Teréziával Téten kötött házasságáról pedig a téti plébános küldte el a hivatalos iratokat.⁸⁹ Ebben az ügyben a téti pap (aki egyben esperes is volt), Somorjay János személyes felelősségére is fény derült, amiért később súlyosan meg is dorgálta a szentszék, ugyanis Téten elterjedt Pócza korábbi házasságának híre, de ő a kivizsgálást elmulasztva összeadta a párt.⁹⁰

Egy másik bigámia ügyében a pap sokkal súlyosabb mulasztásáról kapunk hírt 1852-ből. Derdák József 1836-ban Zsirán egybekelt Szalay Rózával, de másfél év együttélés után felesége elhagyta, ő pedig először Nemescsorra, majd Rábapatonára ment szolgálni béresként, ahol megismerkedett Nemes Sárával, és 1849 őszén a szabályos háromszori kihirdetés után a patonai pap össze is adta őket. A férfi arra hivatkozott, hogy két évvel korábban hallotta, hogy első felesége meghalt, ezért tovább kérdezősködött, míg megerősítést nem nyert, bár feleségének halotti iratait nem kérte ki az illetékes plébániáról. Vallomásából kiderül, hogy a rábapatonai pap a jegyeseknek kötelező hitoktatást is megtartotta, de a felek adatainak pontos kikérdezését elmulasztotta: „Tanításon voltam a Plébánosnál, de arról nem volt szó, hogy van-e feleségem vagy ifjulegény vagyok-e? erről a Plébános legkevesebbet sem kérdezősködött”.⁹¹ A kihirdetéseken egyik fél sem volt jelen, ezért nem tudták megmondani, hogy a férfit nőtlenként vagy özvegyként hirdették-e ki. Amikor azonban kiobbant a bigámiával kapcsolatos botrány, a pap behívatta és számon kérte, mivel nőtlennek hitte és így hirdette ki.⁹² A férfi vallomásából

⁸⁷ TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári 94.

⁸⁸ GyEL PL Acta Consistorialia Ábrahám – Soós 1852.

⁸⁹ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 61. könyvszám.

⁹⁰ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 79. könyvszám.

⁹¹ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 47. könyvszám.

azonban feltételezhető, hogy első házasságának elhallgatása a szándékában állt, mivel ő maga is bizonytalan volt első felesége hogyléte miatt.

Osbold Katalin és Polgár József kényszer alatt történő házasságkötés miatti megsemmisítő perében is találkozhatunk a plébános mulasztásával. Mint láttuk, a lány a kezdetektől fogva ellenállt a házasságnak, azonban szülei hatására végül mégis sor került rá. A házasság érvénytelen voltát megerősítendő a nő elmondta, hogy a jegyesek számára kötelező tanítás is elmaradt: „A Szentegyházban ki voltunk hirdetve, a plébános urhoz tanításra nem jártam, mivel Szent Györgyhöz lévén járás, ott nem szokás a plébános urhoz e végre járni, hanem mikor a házassulandók gyónni mennek, ekkor szokta a Tisztelendő úr őket kikérdezni, én tehát mivel Büben voltam gyónni, kikérdezésem egészen elmaradt.”⁹³ A lány teljes kétségbeesése miatt apja végül ráállt volna a jegyesség felbontására és a házasságtól való visszalépésre, ezért elment a parókiára, „de ez nagyon beteg lévén vele nem szólhatott, a szakácsné ekkor tehát mondotta, „mit gondoltak most már visszalépni most másként van ám, mint annak előtte, 200 frtot is kell fizetni, ha visszalépnél”.⁹⁴ A jegyesség felbontására vonatkozó előírások és büntetések, díjak kiszabása kapcsán további kutatások szükségesek, az összeg nagysága azonban irreálisan magasnak tűnik. A mondatból mindenesetre a plébános személye mellett a neki – nem egyházi funkcióban (!) – dolgozó személy befolyásoló szerepe is kiderül.

Ez pedig átvezet az általam utolsóként bemutatni kívánt ügyre, az Ádám–Hierczig/Ruzsits-perre. Ádám Juliannát Hierczig György azzal hitegetve, hogy elveszi, teherbe ejtette, ám végül mást vett feleségül. A lány ekkor még nem ismerte fel állapotát, majd amikor ez megtörtént, inkább titkolta, és feleségül ment Ruzsits Jánoshoz, megejtőjének unokatestvéréhez: („az Atyám Testvérjének fiátul, aki mindég biztatott, hogy csak vegyem el”)⁹⁵ így a kánonjog alapján az illegális rokonság fennállt a két házastárs között, és a házasság érvénytelennek számított volna. Felesége két héttel házasságkötésük után vallotta be neki, hogy áldott állapotban van, erre a hírrre pedig a férj válni akart, édesapja pedig kezébe is vette az ügyet, elment a plébánoshoz. A csavar a történetben pedig az, hogy a lányt teherbe ejtő unokatestvér történetesen a pap szolgálója volt, aki elsősorban saját személyét és hivatalát kívánta védeni, mivel a plébánost erkölcsi kérdésekben szigorúnak ismerték. A lány ezért sem mert hozzá elmenni, mikor rájött állapotára: „titkoltam inkább Isten előtt tett hibás tselekedetemet, annyival is inkább, mivel Nagyon Tisztelendő Plébános Urunk az efélékhez különös keménységét szokta mutatni.”⁹⁶ A plébános, valószínűleg a botrány elkerülése érdekében, bogarat ültetett az újdonsült férj fülébe: „Hanem engem, mint tudatlan, s próbátlan fiatal mindenek azzal ijeszte-

⁹² GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 47. könyvszám.

⁹³ GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. 110. könyvszám.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ GyEL PL Acta Consistorialia Ádám – Hierczig/Ruzsits 1816.

⁹⁶ Uo.

gettek, hogy soha sem lesz szabad megházasodnom”.⁹⁷ A törvénytelen gyereket leszámítva Ruzsits egyébként teljesen elégedett volt feleségével, ezért úgy döntött, hogy a házasság megsemmisítéséért nem indít keresetet, de „a Gyermeket nem szenvedem meg, hanem mielőtt születik, fogadjon néki az Atyja ifiu Ruzsits János dajkát, és viselje gondját”.⁹⁸ A gyerek meg is született, és az anyja a saját apjával, Ádám Józseffel el is ment a plébániára, ahol általános ellenállásba ütköztek a pap és annak szolgálója részéről is: „Nagyon Tisztelendő Plébánus Urunk eleibe idéztettem a hol is noha azt, hogy én ökivülötte valaha más Legényel is olly szabadon társalkodtam volna, semmi módon sem mondhatta, mégis elkötötte magát, hogy sem nékem a Szeplőtésért nem fizet, sem a Gyermeket tartani nem akarja”.⁹⁹

A plébános a férjet is behívatta magához: „Erre Nagyon Tisztelendő Plébánus Urunk, mivel azon motskos ifiu, aki egyéberánt is egy szemtelen tisztátalan életű, Szolgája a Tiszt. Plébánus Urunknak, hogy azt ki menthesse, engem pedig jobban leköthessen, újra bépanaszolt magához, és sem nékem a gyermek állapota felől nem szóla semmit is: hogyan lesz: sem Atyámat vagy mást, aki ész adhatott volna, hivnom nem engedett, hanem a Szobájában minden gondolatom ellen megesküdtetett.”¹⁰⁰ Ennek hatására Ruzsitsot apja el is verte a háztól, napszámosként kellett megkeresnie a kenyerét és eltartania feleségét és a gyereket. Megpróbálta ugyan érvényesíteni saját döntését, és igazi apja gondjaira bízni a gyereket, de sikertelenül:

„én az első mondasomhoz tartván magamat, a Keresztségrül elvittem magam a Legény Atyjához. De a Tisztelendő Plébánus Urunk vissza küldötte, és hogy nem akartam elfogadni, magamat a szobájában agyba fejbe vert, és Tömlötzel fenyegetett, s veréssel: aminthogy másodszor is a Gyermeket a Legényhez vittem, Hajduk által olly paranstolattal, s erőszakkal küldötte Tiszt. Plébánus Urunk éjszaka vissza azén Lakasomhoz, hogy, ha bé nem eresztjük, az Ajtókat Ablakokat, vagdallyák le. Nem volna olly fájdalmas, ha bizonyos nem volna, hogy azon ifjabb Ruzsits Jánostul, Nagyon Tisztelendő Plébánus Urunk szolgájátul való a Gyermek; de még kezdetben mindjárt Tiszt. Plébánus Urunk előtt maga nyilván ki vallotta, hogy az Övé: mert úgy mond, azért tselekedte, hogy úgy majd elhagyják néki venni. – És mégis Tisztelendő Plébánus Urunk azon kóborló, egész éjszakákon a tisztátalan életet kondészó álnok Szolgájának fogván pártját, mindenek botránkozására még biztatja, hogy neféljen; engem pedig nyomorgat, azt rendelvén, hogy fizessen 30. forintot – s három Esztendeig erőszakossan is eltartatja a Feleségemmel, mint Annyával, a Gyermeket”.¹⁰¹

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

A férj vallomása alapján a plébános tisztában volt szolgája bűnével, amit az ügyben kikérdezettek vallomásai is egybehangzóan megerősítettek. Többen látták Ádám Juliannát és Hierczig Györgyöt gyanúsán társalogni, majd eltűnni a kapuból, és a szóbeszéd is őt tartotta a gyerek apjának, amit maga sem tagadott. A plébános viselkedése azonban egyre agresszívebb lett az ügy eltussolása, elfojtása érdekében. Saját jó hírének megtartása, háztartása tagjainak erkölcsi megkérdőjelezésének elkerülése, és talán pénzügyi megfontolások is motiválták. A fenti idézetből láthatjuk, hogy már tettelegességgé fajult a dolog, és komoly intézkedéseket tett, hogy egy törvénytelen gyerek véletlenül se kerülhessen a plébániára. Arról nem olvashatunk a vallomásokban, hogy mi történt a pap és szolgája között, milyen fenytést kapott, de mindenesetre senki sem tagadta a valós apa kilétét. Kétségtelen, hogy valóban saját szolgájának pártjára állt, az őt és hivatalát ért vádak jelentősen feldühítették, ezért egy különösen vehemens levelet írt a szentszék számára, melyben több pontban kifejtette álláspontját, és hogy véleménye szerint mely vádpontok hamisak. Ezeket vázlatosan mutatom be:

1. Ruzsits Jánosnak tisztán és világosan megmondta, hogy elválhat feleségétől, ha akar, sőt, meg is tiltotta neki a további együttélést, míg a szentszéki bíróság erről nem rendelkezik.
2. Ruzsits János nem egy, hanem három évig járt Ádám Juliannához udvarolni.
3. A férjnek többször is elmondta, hogy ha érvénytelenítik házasságát, akkor utána szabadon házasodhat, ettől nem kell félnie.
4. Szolgája a vádakkal ellentétben nem rossz életű, ennek bizonyítására csatolt egy bizonyágtételt is az éjjeli vigyázóktól, akiknek az éjszaka folyamán a település rendjének fenntartása volt a dolguk.
5. Az sem igaz, hogy agyba-főbe verte Ruzsits Jánost, csak egyszer vágta pofon.
6. A gyermektartásra vonatkozóan pedig már megígérték nekik, „hogy 3. esztendőig az Annyának fizetni fog 30. forintokat, és 1. pozsonyi köből búzát, 3. esztendők után pedig ifjab Rusits Jánosnak lészen gondja az Gyermek tartás”.¹⁰² Noha ezt már nem kívánja teljesíteni, „mivel az Leany más legényekkel is társalkodott, tsalogatván őket ne féljenek tőle, mert soha Gyermekke nem lesz.”¹⁰³

Az eset bonyolult, minden bizonnyal a személyes konfliktusokat és indulatokat, az önző érdekeket sem mellőzi. Az ügy végkimenetelére eddig nem találtam adatot, de az általam vizsgált esetek közül ez világít rá leginkább a plébános aktív, személyes szerepére a válóperekben, ahol megjelenik a plébánia és a pap hivatalának erkölcsi védelme, a jó hír megőrzésének szándéka, a szakmai ismeretek

¹⁰² Uo.¹⁰³ Uo.

meglétének bizonyítása. A plébánia alkalmazásában pedig nem állhattak kétes hírű, bűnös személyek, és nem nevelhettek itt törvénytelen gyereket, ezért ha idekerült volna, akkor akár erőszakkal is, de el kellett volna onnan távolítani, félretéve a jámbor keresztényi megbocsátást és az elesettek védelmét.

Összegzés

Dolgozatomban arra törekedtem, hogy az egyházi kánonjog korabeli előírásai és annak változásai alapján felvázoljam, vagy legalábbis betekintést nyújtsak a házasságok semmissé nyilvánításának és a házasfelek elválasztásának gyakorlatába a Győri Egyházmegyei Szentszék 18–19. századi működésében. Elsősorban azt, hogy milyen esélyei voltak az egymással viszálykodó házasfeleknek, ha külön szertették volna folytatni életüket. Ehhez társulnak egyéb, szintén a házassággal kapcsolatos peres ügyek, mint a bigámia, melyről tudomást szerezve a szentszéknek már hivatalból is kötelessége volt eljárást indítani. Mivel az egyház szemében a házasság és a szexualitás szorosan összefüggő fogalmak, ezért a megszeplősítési és teherbeejtési pereket is a házassági perekkel párhuzamosan érdemes vizsgálni.

További célom volt, hogy a Győri Egyházmegyei Szentszék eljárásrendjét is rekonstruáljam a szakirodalom és a levéltári iratok alapján, melyek segítségével egyértelművé vált a perek megindításának és lefolyásának hivatalos menete. A témában a bíróságok összetétele, a hivatalos szereplők, tisztek és tisztségek megnevezése is elengedhetetlen, melynek tisztázásához a szálas iratok mellett a szentszéki jegyzőkönyvek áttekintésére volt szükség. Ennek segítségével szintén számos kérdésre választ kaphatunk.

Végezetül pedig a hivatalos személyek és a perben érintett civil személyek mellett sem mehetünk el szó nélkül. Hiszen a személyiség az emberi kapcsolatok sokszínűségét és dinamikáját felszínre hozó ügyek esetén kulcsfontosságú. Hivatalnokként az egyház alkalmazottjai a teljes hierarchia minden szintjén befolyásolták a perek kimenetelét, hiszen ők döntötték el, hogy milyen szigorúan ítélik meg a vétségeket, mire helyezik leginkább a hangsúlyt. Az ügyekkel elsőként foglalkozó, helyben jelen lévő alsópapság számára pedig a személyes ellentétek felszínre kerülése egy-egy ügy kirobbanása kapcsán még több konfliktust szült, ahol saját egyéni érdekeit a plébános is ugyanúgy képviselte, mint bárki más.

FORRÁSOK

- GyEL PL Szentszéki jkv. 1852. = Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ Levéltára, Püspöki levéltár, Szentszéki iratok, Szentszéki jegyzőkönyvek 1852.
- GyEL PL Acta Consistorialia = Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ Levéltára, Püspöki levéltár, Szentszéki iratok, Acta Consistorialia

SZAKIRODALOM

- BÁRTH: Alsópapság = Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. BÁRTH DÁNIEL. Budapest, 2013.
- BÁRTH: Papok = BÁRTH DÁNIEL: Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása. Budapest, 2021.
- BEDY: Győr katolikus = BEDY VINCE: Győr katolikus vallásos életének múltja. Győregyház-megye múltjából, 5. Győr, 1939.
- FAZEKAS: A reform útján = FAZEKAS ISTVÁN: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, 2014.
- HORVÁTH-BÁLINT: Mindennapi élet = HORVÁTH-BÁLINT PETRA: Mindennapi élet Heves és Külső-Szolnok vármegyében (1750–1850) Büntetőperek történeti néprajzi vizsgálata. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola. Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori program, 2019.
- MÁTAY: Törvéyszéki játszmák = MÁTAY MÓNKA: Törvéyszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848. Debrecen, 2006.
- PHILLIPS: Amit Isten összekötött = RODERICK PHILLIPS: Amit Isten összekötött... A válás rövid története. Budapest, 2004.
- SZÉKELY: A barokk Győr = SZÉKELY ZOLTÁN: A barokk Győr mint szakrális táj. Arrabona 42/1. (2004) 63–82.
- SZÓCSNÉ GAZDA: A sepsi református egyházmegye = SZÓCSNÉ GAZDA ENIKŐ: A sepsi református egyházmegye válási jegyzőkönyvei. In: Halmok és Havasok. Tanulmányok a hatvan esztendő Bárth János tiszteletére. Szerk. BÁRTH DÁNIEL – LACZKÓ JÁNOS. Kecskemét, 2004. 355–378.
- TAMÁSI: A veszprémi és székesfehérvári = TAMÁSI ANNA ÉVA: A veszprémi és székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben (1850–1920). Szeged, 2020.
- TÁRKÁNY: Magyar jogi népszokások = TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981.

LOVE AND MARRIAGE IN THE DIOCESE OF GYŐR
IN THE 18TH–19TH CENTURIES.
A HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC STUDY OF ECCLESIASTICAL DIVORCE
AND SEDUCTION CASES BASED ON A SAMPLE

The Diocesan Archives of Győr preserve a large number of court records containing personal testimonies, which allows us to gain insight into the lives of the individuals involved on a human scale. We can interpret these testimonies as ego-documents, since they reflect personal feelings, thoughts, and perceptions, while also providing valuable data and insights for ethnographic and historical research. The petitions and cases submitted to the diocesan court are various, but mostly concern private matters. The majority are suits for marital separation or for seduction and pregnancy under a promise of marriage. Other proceedings connected to marriage include cases of disturbing a marriage, breaking an engagement, or restoring marital unity. The temporal distribution of these cases is diverse: while most documents date from the nineteenth century, the eighteenth-century material is also substantial.

This study seeks to outline, based on contemporary canon law and its changes, the possibilities for declaring a marriage null or separating spouses within the Diocese of Győr. It asks what chances quarrelling spouses had if they wished to continue their lives apart from each other. In addition, we also look into other marriage-related proceedings, such as bigamy, in which the Holy See was obliged to intervene *ex officio*. Since, in the eyes of the Church, marriage and sexuality belonged closely together, we also consider cases of seduction and pregnancy alongside matrimonial cases.

Another aim is to reconstruct the procedure of the diocesan court of the Holy See in Győr, using both the archival records and relevant scholarship. This reconstruction clarifies the official process of initiating and conducting cases. For this purpose, it was essential to examine not only the individual case files but also the Consistorial Protocols, which shed light on the composition of the court and the roles and titles of its officials.

Finally, we also pay attention to both the officials and the disputing laypeople. As employees of the Church, officials at every level of the hierarchy influenced the outcome of trials by deciding how strictly to judge offences and what aspects to emphasize. At the local level, moreover, the lower clergy sometimes allowed personal conflicts to surface during a case, which could generate further disputes, as parish priests often defended their own individual interests just as forcefully as any other party did.

Szilvia Prikler

Tóth Vilmos

A BÓNYI NEMESI KÖZBIRTOKOSSÁG A SÍREMLÉKEK TÜKRÉBEN

Bóny a történelmi Győr vármegye egyik legfigyelemreméltóbb községe, elsősorban társadalomtörténeti szempontból, mivel az egykor országszerte elterjedt nemesi közbirtokosságokra ad jellegzetes, mégis egyedi példát, másodsorban pedig egyháztörténeti szempontból, mint három keresztény felekezet együttélésének fontos helyszíne. A harmadik aspektus a családtörténeté, mivel a bónyi földbirtokosok között Győr vármegye és a szomszédos Komárom vármegye számos ismert köznemesi családja jelen volt. A bónyi birtokos családok bonyolult rokonsági kapcsolatrendszerben álltak egymással és az említett két megye más településeinek lakóival. E három aspektustól nem függetlenül, itt található a Győr környéki községek legfontosabb fennmaradt 19. századi síremlék-együttese. Ennek kutatása és dokumentálása azért is fontos, mert az utóbbi években a helyi önkormányzat nekilátott a régi temető rész rendezésének, ami számos síremlék felszámolásával járt együtt.

Közbirtokos családok és felekezeti megoszlás

A nemesi közbirtokosság (*compossessoratus*) szervezett tulajdonközösség volt, amelyben a birtokosok osztatlanul használtak és birtokoltak bizonyos javakat és jogokat.¹ Bár a közbirtokosság intézménye a 18. század elejétől az egész országban elterjedt, leggyakrabban a Dunántúlon fordult elő.² A közbirtokosságot irányító testület a közgyűlés volt, ez választotta meg tisztségviselőinek mindenkori vezetőjét, az igazgatót.³ Bár a 19. század második felében számos korábbi feladatukat az állami közigazgatás vette át, a közbirtokosságok tovább léteztek, akár a 20. század közepéig is, például legelők vagy erdők birtoklása és hasznosítása révén.⁴ A nemesi közbirtokosság hatáskörébe tartozott a közös tulajdon kezelése és egyes közigazgatási feladatok ellátása mellett a helyi egyházközségek vezetése, katolikusoknál a kegyúri jogok gyakorlása is.⁵ Győr vármegye települései közül Téten még az 1947-es egyházmegyei névtár szerint is a katolikus közbirtokosok látták el a kegyúri feladatokat.⁶

A történelmi Győr vármegyén belül a Pusztai járásban, ennek települései közül pedig Bónyón élt a legtöbb birtokos nemes.⁷ Bóny korszakonként változó mértékben bizonyos egységet alkotott Rétalappal és Örkénnyel (Örkénypusztával).

¹ KÁLLAY: A nemesi közbirtokosság 101. KÓSA: „Hét szilvafa árnyékában” 149. – Az intézmény alapvető jogszabálya az 1715. évi LXIX. tc.

² KÁLLAY: A nemesi közbirtokosság 103.

³ KÁLLAY: A nemesi közbirtokosság 109–112.; DOMINKOVITS: A bónyi nemesi közbirtokosság 93–94., 98–99.

⁴ KÁLLAY: A nemesi közbirtokosság 143.; KÓSA: „Hét szilvafa árnyékában” 151–152.

⁵ KÁLLAY: A nemesi közbirtokosság 113. A kegyúri jogokhoz vö. KÁLLAY: A nemesi közbirtokosság 129–130.

⁶ Schematismus 1947. 34. – „Patronus: Nobiles Compossessores Catholici Tétenses.”

⁷ Az 1800-as viszonyokat mutató táblázat: DOMINKOVITS: A bónyi nemesi közbirtokosság 112.

1888-tól 1992-ig ez tényleges közigazgatási egységet jelentett, ebben az időszakban fogadható el hivatalos elnevezésként az igen elterjedt „Bőnyréta” név. Ezt a szoros kapcsolatot a települések egymástól való távolsága egyáltalán nem indokolta, alapja sokkal inkább a közbirtokosság volt. „Kölcsönös rokoni és birtoklási kötődések” hozták létre a három szomszédos település együttműködését.⁸ A bőnyi közbirtokosság jól példázza azt is, hogy a protestánsok, megyei számarányukhoz képest, jóval nagyobb arányban voltak jelen a közbirtokos településeken.

A bőnyi nemesi közbirtokosság alapítója a református felekezethez tartozó Iványos Miklós volt, az alapítás ideje pedig hagyományosan az ő halálának éve: 1712. Vagyonát két feleségétől (Császár Katalin, majd Takó Ilona) született négy fia és hat leánya örökölte. A négy fiából három hamarosan kihalt, csak Iványos Andrásé maradt fenn. A hat leányág által kerültek be a közbirtokosságba a Sáry, a Losonczy (Losonczy Farkas), a Kenessey, a Győry, a Nagy és a Roboz családok egyes férfi tagjai. Így jött léte a bőnyi közbirtokosság hét „osztályos ága” vagy „osztályos nemzetsége”.⁹ A beházasodók mindegyike református vallású volt.¹⁰ Figyelemre méltó, hogy a bőnyi közbirtokossági iratokban a „familia” szó egyaránt jelenthetett családot, nemzetséget, illetve magát a közbirtokosságot, utalva rá, hogy ez eleinte azonos volt az alapító Iványos családdal és az oda beházasodottakkal.¹¹ A 18. század folyamán további református birtokos köznemesek is megjelentek Bőnyön, így a Baditz, a Démi/Démy, a Fadgyas, a Hamar, a Laky, a Panda, a Pázmándy, a Sándor és a Varga családok tagjai.¹² Többségük szintén házasság útján került a községbe és a közbirtokosságba. Érdeemes néhányat megemlíteni a 19. században feltűnő református családnevek közül is: Cseh-Szombathy, Csejtey, Gyarmathy, Hangyás, Huszár, Komáromi, Pámer, Péntek, Simon, Szegi/Szeghy, Szücs, Tóth, Vincze és Zeke.

Bőnyön hagyományosan három templom és három egyházközség van, amelyek közül a református a legnagyobb múltú és a legegyszerűbb. A községben a 19. század első felében még egyértelműen az övék volt a vezető szerep, nem feltétlenül számszerűleg, hanem a nemesi közbirtokosság vezetésében elfoglalt pozíciók szerint. Ha összevetjük a bőnyi közbirtokosság választott tisztségviselőinek archontológiáját¹³ a református egyházközség gondnokainak névsorával,¹⁴ akkor látható az átfedés: 1810 és 1850 között mindkettőben megtalálhatók például az Iványos, a Takó, a Hamar, a Panda, a Cseh-Szombathy és a Vincze család tagjai. Ugyanebben az időszakban Győr vármegye tisztkarában többek között az Iványos, a Takó és a Sáry család tagjai vállaltak feladatot.¹⁵

⁸ DOMINKOVITS: A bőnyi nemesi közbirtokosság 92–93.

⁹ DOMINKOVITS: A bőnyi nemesi közbirtokosság 92. Vö. NAGY: Magyarország családai 5/269.

¹⁰ DÉCSI – SZÉKI: A bőnyi ev. ref. egyház 6.

¹¹ DOMINKOVITS: A bőnyi nemesi közbirtokosság 91.

¹² DÉCSI – SZÉKI: A bőnyi ev. ref. egyház 8.

¹³ DOMINKOVITS: A bőnyi nemesi közbirtokosság 107–109.

¹⁴ DÉCSI – SZÉKI: A bőnyi ev. ref. egyház 23., 30., 34., 41–42., 64–65.

¹⁵ DOMINKOVITS: Hivatalvezető nemesek 14–18.

Az önálló bönyi református gyülekezet 1785-ben jött létre, ekkor hívták meg Mészáros Márton, aki 1826-ban történt haláláig az egyházközség első lelkésze volt. A templom felszentelésére 1789-ben került sor.¹⁶ 1835-től 1857-ig Décsi Bálint, az itt is hivatkozott egyháztörténeti munka egyik szerzője volt a gyülekezet lelkésze (később, 1886-os haláláig ácsi lelkész). A 19. században a gyülekezet irányítása a közbirtokosság református tagjainak kezében volt, belőlük állt a hivatalosan 1883-ban megszervezett presbitérium is.¹⁷

A 19–20. század fordulóján Böny lakosságának többségét már a katolikusok tették ki.¹⁸ Az 1901-es egyházmegyei névtár adatai szerint Bönyön 602 katolikus, 82 evangélikus és 349 református, Rétalapon 436 katolikus, 11 evangélikus és 105 református, míg Örkényben 68 katolikus, 1 evangélikus és 10 református élt.¹⁹ Az öt évvel későbbi adatok Böny esetében pontosan ugyanazok, míg Rétalapnál 485 katolikus, 20 evangélikus és 98 református, Örkénynél pedig 69 katolikus, 1 evangélikus és 12 református szerepel a statisztikában.²⁰ A református egyházkerületi névtárak számadatai jelentős eltéréseket mutatnak, de az arányok így is egyértelműek. Az 1900-as névtár szerint Böny 2113 lakosából 510 református, 1411 katolikus és 126 evangélikus volt. Ez – az itt „társegyházként” szerepelő – Rétalap nélkül értendő, ahol ebben az évben 69 református élt.²¹ A négy évvel későbbi adatok szerint Bönynek és Rétalapnak együttesen 2373 lakosa volt, akikből 564-en reformátusok, 1663-an katolikusok és 115-en evangélikusok.²²

A bönyi köztemető régi része

Böny temetőjét már a 19. században is köztemetőnek, közös temetőnek nevezték, ami elsősorban azt jelentette, hogy nem egyházi temető, hanem a három felekezet közösen használta, és nem voltak, illetve ma sincsenek felekezet szerint elkülönülő területrészei. Tulajdonosa a község, vagyis ténylegesen a közbirtokosság volt, amelynek egyébként a helyi temetők kijelölése is a feladatai közé tartozott.²³ A köztemető újabb részén keresztül lehet eljutni a bejárattól távolabbi, régi részre. Ezt a közel-múltig burjánzó vegetáció takarta, kutatása még a téli hónapokban is nehézkes volt (a növényzetet az utóbbi években irtották ki). A sok évtizedes elhanyagolásnak köszönhető, hogy számos régi síremlék fennmaradt, így a 20. század végére ez lett Győr környékének legjelentősebb összefüggő 19. századi temetőrésze.

¹⁶ DÉCSI – SZÉKI: A bönyi ev. ref. egyház 10–11., 18., 37. Vö. KÓSA: „Hét szilvafa árnyékában” 227.

¹⁷ DÉCSI – SZÉKI: A bönyi ev. ref. egyház 45.

¹⁸ A katolikus egyházmegyei beosztás szerint Böny 1936-ig Bana filiája, Rétalap pedig 1936-ig Mezőörs, majd 1946-ig Böny filiája volt.

¹⁹ Schematismus 1901. 42., 44., 114. – A katolikus névtárak adatai a községek külterületén található birtokok állandó lakossága nélkül értendők.

²⁰ Schematismus 1906. 42., 44., 115.

²¹ Dunántúli ref. névtár 1900. 83.

²² Dunántúli ref. névtár 1904. 70.

²³ KÁLLAY: A nemesi közbirtokosság 129.

A bőnyi temetőben 18. századi síremlékek – látható helyen – már nincsenek, ám itt fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Győr környékén és Győrött is csak néhány 18. századi temetői síremlék maradt fenn, ezek is elszigetelten. A bőnyi sírok elsődleges jelentőségét elsősorban nem az – amúgy tiszteletre méltó – időbeli távolság adja, hanem az eredeti térbeli kontextus. Hangsúlyozni kell azt is, hogy ez a fennmaradás töredékes: a régi temetőrészen valaha lényegesen több síremlék állhatott, amit többek között a 19. századi bőnyi lakosok gyászjelentései is igazolnak. Számos itt eltemetett személy síremléke már a temetőrendezés előtt sem volt meg.

A legrégebbi ismert bőnyi síremlékek mind református kötődésűek: egy testvérpár, Iványos András és János közös sírköve 1810-ből, az alább még részletesen szóba kerülő anonim sírkő 1814-ből, az alapító lelkész Mészáros Márton (mh. 1826) síremléke, valamint két közbirtokos sírköve: Laky Zsigmondé (mh. 1828) és Hamar György (mh. 1838). Érdemes még megemlíteni Cseh-Szombathy Istvánt (mh. 1845) és Cseh-Szombathy Józsefet (mh. 1849), akiknek a sírköveit nemrég számolták fel, 2023 elején még eredeti helyükön álltak.²⁴ A bőnyi közbirtokosság hét „osztályos ágát” alkotó családok közül, a fennmaradt 19. századi sírokon, elsősorban a Roboz család van jelen. Farkas és Nagy családtagok is vannak, de náluk a név gyakorisága miatt bizonytalan, hogy az alapító családok leszármazottairól van-e szó.

A temetőben a két legrégebbi, ma is sírfelirattal jelzett elhunyt Hamar Gergely (mh. 1787) és felesége, Palatzky Julianna (mh. 1801). Az ő sírkövük azonban nem egykorú, hanem unokájuk, Gyarmathy Györgyné Hamar Julianna állíttatta 1895-ben.²⁵ Ugyancsak ő emeltette testvére, Hamar György (mh. 1867) síremlékét. A Hamar-sírok egy része csoportosan áll a régi temetőrész közepén. A hazai köznemesi temetkezés egyik jellegzetes típusa, amikor a sírok nem szabályos sorokba rendeződnek, hanem családi csoportba vagy családi sírkertbe (a bőnyi temetőben előbbire a Hamar, utóbbira a Petőcz család ad jó példát). Az itt említett Hamar család református volt; nem tévesztendő össze a mindszentpusztai és szabadhegyi kötődésű, eltérő előnevű, katolikus Hamar családdal.

A bőnyi református gyülekezet első lelkészének, Mészáros Mártonnak a sírkövét már említettük. Az egyházközség második rendes lelkésze, Décsi Bálint nem itt nyugszik, viszont itt temették el Bőnyön meghalt kisgyermekait: Lajost (mh. 1849) és Antóniát (mh. 1856).²⁶ A későbbi bőnyi református lelkészek közül ebben a temetőben nyugszik Szalay Pál (mh. 1885) és ifj. Czike Lajos (mh. 1916). Két evangélikus lelkész sírja is a régi temetőrészen van: Pálmai Lajosé (mh. 1883), aki Karsay Sándor püspök veje és a bőnyi születésű ifj. Pálmai Lajos győri lelkész apja volt; valamint Petőcz Ferencé (mh. 1918).

²⁴ Az említett személyek sírfeliratát lásd a függelékben.

²⁵ Az óstisztelet hasonló példája Panda Zsigmond (mh. 1859) és felesége, Szőke Erzsébet (mh. 1829) síremléke, ezt a leányuk állíttatta 1891-ben.

²⁶ Sírfeliratukat lásd a függelékben. Décsi Lajos síremlékét nemrég eltávolították eredeti helyéről, de még épségben megtalálható a felszámolt sírkövek között.

A bőnyi temetőben több, országos viszonylatban is figyelemre méltó síremlék található: Pálffy Károlyé, Huszár Kálmáné és Balogh Jenőé.²⁷ A nagybecskereki származású Pálffy a magyar honvédsereg huszár főhadnagya volt, és Ácsnál történt sebesülését követően Bőnyön halt meg 1849. július 22-én. Síremlékét a közbirtokosság állíttatta 1861-ben. Elhelyezése érdekes, mivel az újabb temetőrészen van; feltételezhető, hogy eredetileg a régebbi temetőrész szélén, vagy attól elkülönülve, magányosan állt. Az 1848/49-es szabadságharchoz kapcsolódó azon síremlékek közé tartozik, amelyek a szűkebben vett sírjel funkció mellett emlékműként is értelmezhetők, és mindmáig rendszeres megemlékezések helyszínei. Győr környékén hasonló jellegű emlékhely található Abdán, Ménfőn és Téten. A bőnyivel elsősorban a téti állítható párhuzamba, mivel az is temetőben áll, és azt is évtizedekkel a szabadságharc után, 1886-ban állíttatták.²⁸ Mindkét emlékhelyet egy közösség hozta létre, az előbbi „a bőnyi közbirtokosság s honvéd társai”, utóbbit – Éble Gábor történész kezdeményezése nyomán – „a hálás nemzet kegyelete”, ahogyan a sírfeliratok fogalmaznak. Fel kell még hívni a figyelmet a Pálffy Károly sírján olvasható disztichonokra: ezt a nagy múltú sírversformát a 19. században is ideálisnak tekintették, így funerális használatára számos példa akad mind magyar, mind latin nyelven.

Huszár Kálmán közbirtokos (mh. 1860) a bőnyi református egyházközség egyik legnagyobb támogatója volt. Reprezentatív síremlékét a gyülekezet állíttatta 1882-ben, a sírfeliratban felsorolt intézmények, vagyis az MTA, a Nemzeti Színház Nyugdíjintézete, valamint a pápai Református Főiskola hozzájárulásával. A pápai Fellner-műhelyben készült sírkő felavatásáról Széki Aladár részletesen megemlékezett.²⁹ Az eseményen részt vett Pap Gábor akkori és Antal Gábor későbbi dunántúli református püspök is. Huszár Kálmán adományozóként, az említett intézmények mecénásaként érdemelte ki ezt a megtiszteltetést, amelynek részleteiről a végrendelete adhatna tájékoztatást. Neve szerepel is a megyei levéltár végrendelet-gyűjteményének lajstromában, ám maga a dokumentum sajnos nincs meg.³⁰

Köztörténeti értelemben a bőnyi temető legjelentősebb sírja Balogh Jenő (mh. 1953) igazságügyi miniszteré, egyetemi professzoré, az MTA főtitkáráé és dunántúli református főgondnoké, ami 2011 óta a nemzeti sírkert része, azaz országos védelem alatt áll. Családja a megyénkben inkább Győrhöz, mint Bőnyhöz kötődött, mindenképp a Kossuth utcai református templom szószékének adományozása révén. Hogy Balogh Jenő sírja mégis a bőnyi régi temetőrészen kapott helyet, az a halálozás éve mellett elsősorban a felekezeti kötődéssel és a hagyománytiszteléssel magyarázható, hiszen ilyen karakteresen református temetkezőhely Győrött nincsen.

²⁷ Pálffy és Huszár sírfeliratát lásd a függelékben.

²⁸ Vö. Tóth: Téli életrajzok 19., 38–39.

²⁹ DÉCSI – SZÉKI: A bőnyi ev. ref. egyház 70–71. – A sír korabeli leírása: „Szürke márvány pyramis vas ráccsal körítve, homlokzatán aranyozott babérkoszorú, került 1020 frtba.”

³⁰ MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Győri Levéltára, Végrendeletek gyűjteménye, 121.

A 20. század elején néhány sírbolt is létesült a bőnyi temetőben, többek között a báró Bothmer család evangélikus ágáé, valamint a katolikus Mihályfy családé. Az evangélikus Mayer család egyes tagjainak sírját Győrből, a felszámolás alatt álló Belvárosi temetőből helyeztették át ide a leszármazottak.³¹ Bőnyön van eltemetve ifj. Kautz Gyula is (mh. 1937), aki a nagy közgazdász unokaöccse volt. Bár nem a régi részen található, mégis meg kell említeni a temető irodalomtörténeti nevezetességét: itt nyugszik Móra Ferenc felesége és egyetlen leányuk, Anna (Panka), valamint ennek férje, két gyermekük és azok házastársai. A család bőnyi kötődéseinek feltárása további kutatások feladata lesz, annyi azonban bizonyos, hogy Móra Ferencné Walleshausen Ilonát eredetileg Budapesten, a Farkasréti temetőben temették el 1953-ban.

Az 1850 és 1950 közötti síremlékek jelentős hányada szignált. A kőfaragók között értelemszerűen a győri műhelyek (Birkmayer, Réthy) dominálnak, mellettük kisebb számban pápai (Fellner) és komáromi (Fertőy) műhelyekből kikerült sírkövekkel is találkozhatunk. A legkülönlegesebb a két Gerenday-féle síremlék, hiszen ezek a 19. századi Magyarország legjelentősebb sírköves műhelyéből származnak,³² amelynek alkotásai elsősorban a fővárosban és környékén, kisebb számban szerte az országban megtalálhatók. A Gerenday-műhely egykor élen járt a nagy hazafiak emlékének önzetlen megörökítésében is: több közismert személyiség, köztük művészek síremlékét adományként készítették el, ami egyébként kiváló referenciának bizonyult a hétköznapi megrendelések szempontjából. Egyetlen ma is álló bőnyi munkájuk a Fadgyas László (mh. 1884) sírjára készült, rutinszerű gránit obeliszk, ami főként a mérete miatt figyelemre méltó. Régebbi és érdekesebb volt „nemes Roboz Josepha hajadon” (mh. 1864) sírköve, amin a műhely székelyeként még Pest szerepelt.³³

A bőnyi temetőben sok nemesi származású személy nyugszik, ennek ellenére családi címer kevesek sírján látható, az eddig említett síremlékek közül csak Roboz Jozefáén volt, illetve a Bothmer bárókén van ilyen. A harmadik a sömjéni Németh testvérek sírja. Ez utóbbi címer megegyezik az ismert dunántúli evangélikus família, a noszlopi Némethék címerével, tehát ugyanazon család ágairól van szó.³⁴ Gyászjelentésekben és sírfeliratokban a két előnevet együtt is használták. Arra is akad példa, hogy egyazon személyt kétféle előnévvel említenek: Németh Károly (mh. 1901) a bőnyi síron noszlopi, a gyászjelentésében sömjéni Némethként szerepel. A címeres sírra visszatérve: a közbirtokossági értékrend szép példája, hogy az ikertestvérek, Németh Ádám és Ferenc névvel egyenrangúan szerepel a síron hűgük, Németh Teréz neve is. Mindhárman idős korban haltak meg – 1874-ben,

³¹ A bőnyi Mayer-sírbolt és a sírgondozási alapítvány alapítólevelét lásd: Forrásaink a reformációról 177–179.

³² Vö. KEMÉNY: A Gerenday-féle sírkőgyár.

³³ A Roboz-sírkövet nemrég felszámolták, feliratát lásd a függelékben.

³⁴ Vö. KEMPELEN: Magyar nemes családok 7/446–448., 11/488–489.

1877-ben, illetve 1885-ben –, és vélhetően egyikük sem volt házas, ezért nyugszanak közös síremlék alatt.

A régebbi bőnyi síremlékek református jellegzetessége a szövegközpontúság: sok felirat és kevés szimbólum látható rajtuk, képi ábrázolások pedig egyáltalán nincsenek. A sírfeliratokban, a vallásos tartalom mellett, gyakoriak a közbirtokossághoz való tartozásra, a síremlék állíttatására, valamint a családi-rokoni kötődésekre vonatkozó adatok. Egyik legjellemzőbb példájuk a Démi Dániel (mh. 1871) síremlékén olvasható felirat. A közbirtokosi státusz kiemelt említésének legkorábbi ismert példája Cseh-Szombathy István sírköve volt: feliratában a „bőnyi köz-birtokos Úr” mintegy a foglalkozás megnevezéseként szerepelt.³⁵

A bőnyi anonim síremlék (1. kép)

A bőnyi temető egyik legrégebbi fennmaradt síremléke országos viszonylatban is ritkaság, tehát érdemes részletesebben szólni róla. A sírkövön szépen faragott családi címer és jól olvasható, veretes magyar nyelvű sírfelirat van, továbbá egyetlen évszám. Név viszont nincs, legalábbis a síremlék látható részein. A teljes felirat a következő:

A VALLÁS 'S A VIRTUS BARÁTTYA ITT
FEKSZIK
BOLDOG HALANDÓ KI UTÁNNA IGYEK-
SZIK 1814

Mindeddig nem sikerült biztosan azonosítani, hogy kinek a síremlékéről van szó, de feltételezések sorozata elvezetett egy lehetséges megoldáshoz. Az első feltételezés szerint az itt nyugvó személy református volt, erre utal a síremlék formája és főként a kereszt hiánya, valamint az, hogy a temető régi sírjai szinte mind reformátusok. Az egyes sírok temetőben elfoglalt helyzete önmagában nem azonosítaná a felekezetet, hiszen Bőnyön nem volt ilyen típusú elkülönülés. Ám az anonim sírkő azon a területrészen áll, ahol kizárólag református sírok vannak: a temető déli szegleténél, Balogh Jenő sírja közelében.

A második feltételezés szerint az itt nyugvó felnőtt, vagy még inkább idős ember lehetett, erre utal a felirat bölcselkedő tartalma. A harmadik feltételezés, hogy az 1814-es évszám halálozási évet jelez, ami lehet azonos a síremlék felállításának évével, de el is térhet attól. Mindezek alapján érdemes regisztrálni a bőnyi református halotti anyakönyvbe 1814-ben bejegyzett idősebb személyeket (időrendben felsorolva, zárójelben az életkorral): Bernát Pál (57), özv. Pulai Mihályné Illyés Katalin (65), Bötz Péter (67), Szegi Istvánné Démi Klára (56), özv. Szabó Jánosné (60), Nagy Sándor (76), özv. Panda Jánosné Bódai Erzsébet (62).³⁶

³⁵ A két említett feliratot lásd a függelékben.

³⁶ A halotti anyakönyv a bőnyi református egyházközség tulajdona.

	1	8	1	4	
21. Bernát Pál.					21. Böny
24. Kalmár Mikály fia: Ferencz					24. Böny
24. Ötvegy Endrei Mikály fia: Nyos Katahn.					25. Böny
5. Bösz Lezer					27. Böny
17. Bösz János ifjú					28. Böny
2. Szemeci János fia: Ferencz					29. Böny
8. Látó Erőss János fia: János					30. Böny
9. Nemes Róbert János fia: János					31. Böny
26. János János fia: János					32. Böny
11. Szabó János Leánykaja: Kára.					33. Böny
13. Nemes Róbert János fia: János					34. Böny
14. Ötvegy Szabó János fia: János					35. Böny
2. Kovács Mikály					36. Böny
3. Heczy Károly Nagy János					37. Böny
10. Nemes Róbert János fia: János					38. Böny
4. Nemes János Leánykaja: Kára					39. Böny
5. Nemes János Leánykaja: Kára					40. Böny
10. Nemes János Leánykaja: Kára					41. Böny

1. kép

A bönyi anonim síremlék, ennek részlete a családi címerrel, valamint a református halotti anyakönyv 1814. évi bejegyzései

A vélt megoldáshoz a bőnyi temető egy másik sírköve vezetett el. Nagy Sándornak, a közbirtokosság egykori igazgatójának (mh. 1854) sírján a név után ez áll: „a vallás és erény Örököse”. Így már megalapozottnak tűnik a feltételezés: az anonim síremlék az 1814. október 3-án meghalt id. Nagy Sándoré, akit az anyakönyv Tekintetes és Nemzetes titulussal említ, és aki a közbirtokossági igazgató apja lehetett (korkülönbségük 35 év). Bár ifj. Nagy Sándor saját sírfelirata a virtust erényre magyarosította, mégis egyértelműen utal az anonim síremlék feliratára.³⁷

A hazai műemlékvédelem hagyományos szempontrendszere szerint 1830 jelenti azt a határt, amelynél régebbi sírkövek lehetőleg védetté nyilvánítandók. E szempont alapján a bőnyi temetőben műemléki védelmet érdemelne az anonim síremlék, valamint az Iványos testvérek, Mészáros Márton és Laky Zsigmond sírköve.

Rétalap és Örkeny temetője

Rétalap temetőjében nincsen a bőnyihez hasonlóan elkülönülő régi temetőrész, de elszórtan vannak régebbi sírkövek. Legfontosabbak közülük az Iványos család sírjai, mivel a bőnyi sírokon a közbirtokosság alapítójának neve már alig van jelen. Iványos Miklós (mh. 1821) és felesége, Körmendy Éva (mh. 1858) rétalapi síremléke az asszony halálát követően létesült. Nagyon érdekes a közös sírversük, aminek témája szinte teljes egészében Körmendy Éva erényeinek méltatása.³⁸ Itt temették el Iványos Ferenc orvost (mh. 1861), valamint Iványos Paulinát (mh. 1900), aki a férje, Cseh-Szombathy József (mh. 1914) mellett nyugszik.³⁹ Iványos Paulina sírfeliratában és gyászjelentésében a családnév „bőnyi” előnévvel olvasható; máshol „bőnyi és mezőörsi” formában is előfordul, mivel a család Bőny és Rétalap mellett Mezőörsön is birtokos volt. Az Iványosok esetében tehát hasonló variálódás figyelhető meg az előnevek tekintetében, mint a noszlopi és sömjéni Némethknél.

A rétalapi temetőben van Nagy István (mh. 1833) és felesége, Körmendy Erzsébet (mh. 1834) sírja, akik Nagy Lajos 1848-as honvéd őrnagy szülei voltak, és a Cseh-Szombathy, illetve az Iványos családhoz hasonlóan szintén reformátusok.⁴⁰ Sírkövük mellett áll két leányuk, Julianna (mh. 1837) és Erzsébet (mh. 1836) közös síremléke,⁴¹ és van a közelben még egy korabeli sír, Micheller Péteré (mh. 1834). A nagy többségben katolikus lakosságú Rétalap temetőjében tehát a fennmaradt régi síremlékek szinte mind az egykori református birtokosokhoz kapcsolhatók.

³⁷ Az ifjabb Nagy Sándor sírfeliratát lásd a függelékben.

³⁸ A sírverset lásd a függelékben.

³⁹ Unokájuk Cseh-Szombathy László kisgazdapárti politikus, népjóléti államtitkár, dédunokájuk pedig az azonos nevű szociológus professzor volt.

⁴⁰ Körmendy Erzsébet végrendeletéről lásd: HORVÁTH: Győr megyei falusi végrendeletek 179., 183.

⁴¹ Közös sírfeliratukat lásd a függelékben.

Örkény (Örkénypuszt) közigazgatási értelemben ma is Bőnyhöz tartozik. A település mögötti erdős dombon, nehezen megközelíthető helyen van a temető, ahol a terület állapota miatt nem ítélték meg, hogy mikoriak a legrégebbi síremlékek. Napjainkig fennmaradt a hegyeshalmi Fischer család örkényi és györgyházi ágának sírboltja, ahová Fischer Györgyöt (mh. 1871) temették elsőként. Prominens evangélikus családról van szó, amelynek tagjai fontos pozíciókat töltöttek be egyházuk életében több dunántúli egyházmegyében is.⁴²

Meg kell még említeni a Rétalaphoz tartozó Selyemtelek (Selyemtelek-puszt) egykori családi sírkertjét. A településnek 1947-ben még 36 lakosa volt,⁴³ később azonban teljesen elpusztult, ma már romjai sincsenek. Gyászjelentése szerint egykor itt temették el a katolikus Jankó Istvánt (mh. 1873), a győri püspökség jog- és jószágigazgatóját, akinek első felesége a neves evangélikus családból származó Torkos Karolina, apósa pedig Torkos István másodalispán volt.

Elképzelhető, hogy a Bőny és Rétalap környékén egykor nagy számban létezett kúriákhoz, majorságokhoz, „tagokhoz” és „pusztákhoz” másutt is tartozott családi temetkezőhely.⁴⁴ Ezek azonban kivételes esetek lennének, mivel a környékbeli birtokos családok szinte mindegyike az anyatelepülések temetőibe temetkezett. Egyes családok hagyományos temetkezőhelye a megyeszékhelyen volt, így például az evangélikus Purgly családé, eredetileg a Belvárosi, később a Nádorvárosi temetőben.⁴⁵

Más Győr vármegyei közbirtokosságok temetői

A Győr vármegyei közbirtokosságok száma és összetétele időről időre változott, de a 18–19. század fordulójára vonatkozó helységnévtár felsorolása mérvadónak tekinthető.⁴⁶ A terminológiai bizonytalanság oka, hogy a közbirtokosság sok hasonlóságot mutat a nemesi birtoklás másik jellegzetes formájával, a kúriális községgel, miközben a kettő nem azonos.⁴⁷

A katolikus többségű Győr vármegye közbirtokossági településein a két nagy protestáns felekezet lényegesen nagyobb arányban szerepelt, mint a megye összes lakosságánál. Bőny református közössége, ha nem is alkotott többséget, de meghatározó jelentőségű volt a 18–19. században. A Bőnnel sok hasonlóságot mutató Győrszemerén valaha református többség élt. A vármegye társadalmának egyik legkarakteresebb összetevőjét az evangélikus többségű közbirtokosságok adták:

⁴² A család győri kötődésének egyik legkorábbi tanújele Fischer György édesanyjának, Purgly Zsuzsannának (mh. 1856) a síremléke az Újvárosi temetőben.

⁴³ Schematismus 1947. 39.

⁴⁴ A kúriákról lásd VIRÁG: Magyar kastélylexikon 23–30., 222–223., 291–292., 347.

⁴⁵ TÓTH: Credo vitam aeternam 141–142.

⁴⁶ Győr megye helységnévtára 136.

⁴⁷ DOMINKOVITS: A bőnyi nemesi közbirtokosság 91.; KÓSA: „Hét szilvafa árnyékában” 149. – A „közbirtokosság” kifejezés tartalmáról, a jogi kategória bizonytalan kereteiről lásd: Győr megye helységnévtára 176/403. jegyzet.

Bezi, Csikvánd, Felpéc, Kisbabet, Kispéc, Mérges, Tárnokréti és Tét. Ide kapcsolódik az a figyelemre méltó adat, hogy a győri evangélikus egyházmegye esperesei a 18–19. században Bezi, Felpéc, Kispéc, Tárnokréti vagy Tét lelkészei voltak. Változó arányban, de az említett településeken katolikus lakosok is éltek, Tét például egyszerre volt katolikus esperesi kerület és evangélikus egyházmegye székhelye. A protestáns lakosság nem alkotott többséget, de jelentős arányú volt Cakóháza és Szap esetében. Az egykori vármegye területén van négy további település, ahol a protestánsok többséget alkottak, ám ezek nem voltak közbirtokosságok: Mórighida és Rábcakapi esetében az evangélikus, Táp és Tápszentmiklós esetében pedig a református lakosság volt meghatározó.

Természetesen léteztek Győr vármegyében olyan közbirtokossági települések is, ahol a lakosság döntő többsége katolikus volt: Enese, Győrasszonyfa, Kisbajcs, Mindszent, Nagybajcs, Örkény, Rétalap és Töltéstava. Nagybajcsról és Kisbajcsról érdemes megjegyezni, hogy lakóik 1720-ig egyházi (prediális) nemesek voltak, hasonlóan Bácsa lakóihoz, ahol ez a 19. században is fennmaradt. Egyes birtokosok ezekben a községekben is lehettek protestánsok, ahogyan azt Rétalap és Örkény temetőjének példáján láthattuk. Az említett közbirtokosságok közül önálló katolikus plébánia a 18–19. században csak három helyen működött: Győrszemerén, Nagybajcson és Téten; ehhez jött még a 19. század legvégén Győrasszonyfa.

A továbbiakban öt település temetőire térünk ki: azokra, ahol fennmaradt legalább néhány, az egykori közbirtokossághoz köthető síremlék.

Győrszemere

A Bőny és Győrszemere közötti párhuzamot a három felekezet és a három templom jelenléte mellett az is erősíti, hogy katolikusok és protestánsok itt is egy közös temetőt használtak, amelyben nincs egyértelmű térbeli elkülönülés.⁴⁸ A köztemető legrégebbi sírköveit a bejárat közelében, a ravatalozóhoz vezető út mellett találjuk, nyilvánvalóan másodlagos elrendezésben. Kiemelendő közülük két református lelkész, Pados János (mh. 1834) és azonos nevű, ifjan meghalt fia (mh. 1833) sírköve, mindkettő sírverssel. Mellettük található néhány további 1850 előtti síremlék.

Felirata szerint 1842-ben létesült az a sírbolt, ahová balatonfőkajári Török Jánost, Győr vármegye másodalispánját (mh. 1835), valamint vejét, gróf Sigray Lázár kapitányt (mh. 1842) temették. Sigray Lázár gyermekei közül többeket szintén Győrszemerén temettek el.⁴⁹ A sírbolt kialakítása Sigray Lázárné Török Évához (mh. 1887) köthető, aki elsősorban arról ismert, hogy a győri bencések régiséggyűjteményének rendszeres adományozója volt. Itt említendő a reformá-

⁴⁸ Győrszemerén további temetők is vannak, amelyek Nagyszentpál és Szőlőhegy településrészekhez tartoznak.

⁴⁹ MERÉNYI-METZGER: A gróf Sigray család 485–486., 494–497.

tusként a katolikus grófi családba beházasodó Pap Dénes is (mh. 1869), aki elsősorban az 1848/49-es eseményekkel kapcsolatos forráskiadói tevékenysége miatt ismert. Sírfelirata nincs, de lehetséges, hogy őt is a családi sírboltban temették el.⁵⁰ A sírbolt mögött ma is látható Árosy József (mh. 1837) sírköve, aki a felirat szerint „Ns: Győr Vármegye volt Nemesi Fel: kelő Seregének Fő Eőrnöke” tisztséget viselte. Síremlékét húga, Terézia (mh. 1839) állíttatta, aki a szomszédos sírkő alatt nyugszik.

A Giczy család sírkövei egy csoportban állnak, közülük a legkorábbi – az egyedülként „Gicy” formában kiírt – György (mh. 1859), akinek sírja az általa állíttatott temetőkereszt mögött van.⁵¹ A Goda család mauzóleumát feltehetően Goda József (mh. 1860) vármegyei főügyész, a gróf Viczay család jogtanácsosa építtette. Itt temették el unokáját, Goda Béla főispánt is (mh. 1924), aki az 1809-es győri csata emlékművének felállítását kezdeményezte. Goda József felesége a Török családból származott, menyje – vagyis Goda Béla édesanyja – pedig Sigray Amália (mh. 1857) volt, az említett Sigray Lázár egyik leánya. A Matkovich család Győrszemerén eltemetett tagjainak síremléke már nem található meg.

Mindszent (Mindszentpuszta)

A katolikus lakosságú falu Mindenszentek-templomába – ami ma is a mezőörsi plébánia filiája – temetkezett az 1820-as évek óta a bábai Bay család, beleértve a Győrött meghalt családtagokat is. Síremlékeik eredetileg a templom szentélyében álltak, ma pedig kívül, a templomhoz csatlakozó és a kriptá bejáratához vezető épületrész falánál találhatók. A legrégebbi közülük Bay Sándor (mh. 1808) és felesége, Hamar Anna közös, kései barokk sírköve. Megvan a síremléke leányuknak, Bay Eszternek (mh. 1847), és az ő férjének, a „péter” előnevet „téthi”-re cserélő Takács Józsefnek is (mh. 1821), aki Győr vármegye főjegyzője, valamint neves irodalmár, a bécsi Magyar Minerva megalapítója volt.⁵²

A mindszenti temető jelentős emlékhelye a Hamar és a Kálóczy család sírjainak sora.⁵³ Hamar Lajos (mh. 1823) és felesége, Szép Erzsébet (mh. 1849) közös síremléke újabb keletű, de mellette, kétoldalt láthatók az eredeti és egykorú, kisebb sírkövek is. Hamar Lajos a közös síremléken mint „volt mindszenti közbirtokos” szerepel. Itt nyugszik Kálóczy Mihály vármegyei jegyző és levéltárnok (mh. 1855) feleségével, Hamar Johannával (mh. 1874), valamint a temető legreprezentatívabb sírjában fiuk, Kálóczy Lajos másodalispán is (mh. 1898). Hamar Lajos eredeti sírkövéhez hasonlóan az 1820-as évekből maradt fenn Hunkár Ádám (mh. 1821), il-

⁵⁰ Pap Dénes felesége Sigray Lázár és Török Éva egyik leánya, Sigray Emma volt.

⁵¹ Ez a család nem azonos a jóval ismertebb Ghyczy családdal.

⁵² A sírfeliratokat közli: Tóth: Takács József síremléke 76–77. – A sírkövön „Téthi Takács József” névalak olvasható, a „péter” előnév viszont nem szerepel.

⁵³ Ismételten érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ez a Hamar család nem azonos a Bőnyéni említett református Hamarokkal.

letve Pócza Ferenc (mh. 1828) síremléke. Utóbbi, latin nyelvű sírfelirata szerint, a győri székeskáptalan jegyzője és levéltárnoka volt. Megemlítené még az Aranyossy család személynevek nélküli síremléke.⁵⁴

A Mindszenti temetőben és templomkertben összesen öt 1830 előtti síremlék található. Ezek a már említett hagyományos műemléki szempontok alapján védelmet érdemelnének. Kálóczy Lajos síremléke más módon, a nemzeti sírkert részeként védett.

Felpéc és Bezi

A 19. században még teljes egészében evangélikus lakosságú Felpéc temetőjében viszonylag kevés régi sírkő maradt fenn, ezek a bejárat környékén elszórva találhatók, mint például Bozzay Sándor (mh. 1838) és Bozzay Miklós (mh. 1846) síremléke. A legrégebbi olvasható sírfelirat Tatay Pál evangélikus lelkész emlékét őrzi, aki a győri egyházmegye esperese volt (mh. 1837). Családtörténeti szempontból emelendő ki alsószopori Nagy Rebeka sírja (mh. 1851), aki Beliczay Jónás lelkésszel és íróval kötött házasságot,⁵⁵ gyermekeik és unokáik között pedig jogászokat, lelkészt, zeneszerzőt és pesti mézeskalácsos céhmestert is találunk. A temető régebbi sírkövein olvasható nevek között feltűnő a „felpéczi” előnevű nemesi családok hiánya.⁵⁶

Az evangélikus többségű Bezi legrégebbi síremléke egy magas rangú katolikus egyházi személyisége: Vancsay János esztergomi kanonok és novi címzetes püspöké (mh. 1806).⁵⁷ A bejárat körüli részt uraló mauzóleum is katolikus családé: itt nyugszik sziklóssi Szabó Péter másodalispán, bezi templomépíttető (mh. 1857),⁵⁸ és bár a neve nincs kiírva, de ugyanitt temették el fiát, Szabó Kálmán főispánt is (mh. 1883). A temetőkeresztként is funkcionál Vancsay-sír műemléki értékű, a sziklóssi Szabó család mauzóleuma pedig a nemzeti sírkert részeként védett. Az evangélikus sírok a temetőbejáratától távolabb eső részen összpontosulnak, valaha ott lehetett a Perlaky lelkészcsalád sírboltja is. A megye neves evangélikus famíliáit Zmeskál József főhadnagy sírja képviseli (mh. 1832). Ő a család Győr vármegyei ágát megalapító Zmeskál Jób unokája és Zmeskál István győri polgármester apja volt. Ehhez a családhoz köthető a téti evangélikus templom felépítése, ahol a címerük is látható.

⁵⁴ Az Aranyossy és a Hamar család közötti rokoni kapcsolathoz lásd Bácsa legrégebbi sírkövét: Tóth: *Credo vitam aeternam* 31.

⁵⁵ Férjét Kemeneshőgyészen temették el.

⁵⁶ A községhez ilyen módon köthető Falaky, Győry, Ihász, Keppich, Németh, Pápay, Péntek, Petz és Tóth családok mellett létezik „sághi és felpéczi” előnevű Horváth család is.

⁵⁷ Vö. Tóth: Vancsay János síremléke.

⁵⁸ Életrajza alapján a névtáblán olvasható 1855-ös halálozás és a „siklósi” formában írt előnév is téves. Vö. SZIKLÓSSI SZABÓ: Családtörténet 24–35.

Tét

Téten mindmáig él a felekezeti temetkezés hagyománya: a katolikusok és az evangélikusok temetője, hasonlóan a két templomhoz, a kisváros más-más részén található. Ez jelentős különbség Bőnyhöz és az itt ismertetett többi községhez képest; inkább Sopronnal és egyes Sopron vármegyei településekkel állítható párhuzamba.

A téti katolikus temető többek között a Kisfaludy család temetkezőhelye volt, ám ennek tagjai közül csak ifj. Kisfaludy Mihály sírja maradt fenn (mh. 1849), aki húsz éven át Győr vármegye főjegyzőjeként tevékenykedett. A sírkövön és a halotti anyakönyvben olvasható életkor (75 év) alapján ő volt Kisfaludy Sándor legidősebb öccse. Egykor szülei sírja is ebben a temetőben lehetett, de már nem található meg.⁵⁹

A temető egyik különleges emléke az a hatalmas neogótikus sírkő, ami a téti nemesi közbirtokosság igazgatójává többször is megválasztott sziklóssi Szabó Pál (mh. 1852) emléket őrzi, aki a Bezinél említett Szabó Péter öccse volt. Itt nyugszik téthi Takács Sándor is (mh. 1872), a mindszei templomban eltemetett Takács József fia, aki szintén közbirtokossági igazgató volt. Felesége, Ghyczy Antónia (mh. 1865) nyugvóhelyeként ő építtette fel a temetőben a Pádúai Szent Antal-kápolnát. A már említett 1848/49-es honvédelemlékmű, valamint Gyapay Dénes alispán (mh. 1892) síremléke országosan védett, vagyis a nemzeti sírkert része. Meg kell még említeni a győri várostörténetből ismert Opitz Ferenc (mh. 1886) sírját.

Az evangélikus egyházközség jelentőségét mutatja, hogy nemcsak a győri egyházmegye esperesei, hanem a dunántúli egyházkerület püspökei (szuperintendensei) közül is többen voltak téti lelkészek. Tét mindaddig egyházmegyei központ maradt, amíg Győrről a protestáns felekezetek marginális helyzetbe kényszerültek. Ezzel összefüggésben a temető legkorábbi emlékei nem a közbirtokossághoz, hanem a gyülekezethez köthetők. Ma is áll Hrabovszky Sámuelné Szakonyi Katalin (mh. 1778) sírköve, aki első felesége volt a későbbi püspöknek. Az ő fiuk volt Hrabovszky György, a nagy egyháztörténész, unokájuk pedig az azonos nevű 1848-as honvéd alezredes. Szintén megvan ifj. Kis Zsigmond sírköve (mh. 1805), aki téti lelkész és Hrabovszky Sámuel utódjaként győri esperes volt. Ez a két síremlék egyértelműen műemléki értékű. Meg kell még említeni Karsay Sándorné Muth Mária (mh. 1845), id. Karsay Sándor tárnokréti lelkész felesége és Karsay Sándor püspök – téti, majd győri lelkész – édesanyja sírkövét.⁶⁰

A Csemez család sírjai nem csoportot vagy sírkertet, hanem szabályos „családi sort” alkotnak. Itt temették el Csemez Pétert és öccsét, Jánost (mindketten mh. 1877), akik sírján a „téthi közbirtokos” titulus szerepel, és mindketten betöltötték a nemesi közbirtokosság igazgatói tisztségét is. A többi sírban az ő leszármazottaik és rokonaik nyugszanak. Kissé távolabb található apjuk, Csemez Mihály (mh. 1847) sírköve, akinek Téhely Karolinával (mh. 1867) kötött házassága révén került a

⁵⁹ A Tétnél említett személyekhez és síremlékekhez lásd: TÓTH: Téli életrajzok.

⁶⁰ Karsay Sándor püspök 1887-ben „téthi” előnévvel kapott nemességet.

Csemez család Győr vármegyébe, és akit, bár betelepült volt, a téti közbirtokosság igazgatójává választottak. A helyi evangélikus famíliák egyik legismertebbje a nagyalásnyi Barcza család, akiknek téti sírjába Barcza Zsigmond mérnököt (mh. 1852) temették elsőként.

Megemlítendő még felsőeőri Eőri András (mh. 1856) síremléke, akinek szintén itt nyugvó fiát, Sándort (mh. 1906) közbirtokossági igazgatóvá, később három ízben országgyűlési képviselővé választották. Ennek kapcsán érdemes utalni arra, hogy az Eőri/Eőry nevű családok sírjai a történelmi Győr vármegye számos településének temetőiben jelen vannak. A Győr környéki temetők valószínűleg legreggebbi síremléke Mezőörsön van: a latin nyelvű felirat az 1772. december 20-án, 54 évesen meghalt „Volfgangus Eöry” emlékét őrzi.

FÜGGELÉK

BŐNYI ÉS RÉTALAPI SÍRFELIRATOK

Iványos András és János

Itt
Nyugosznak
az Urban Nemes Ivá
nyos András és János
Testvérek, meg holtok 1810^k
Évbe [...] Febr és 20 Mart.

Mészáros Márton

Itt nyugszik
Tiszt. Tudos Mészáros Márton
Ur a Bőnyi Ref. Sz. Ekklának leg első,
és fojvást 42 esztendeig volt hiv Lelki
Pásztora. Meg holt életének
69^{ik} eszt. Januar 26^{kán}
MDCCCXXVI.

Laky Zsigmond

ITT NYUGSZIK
AZ URBANN
NS NZ. ÉS VITÉZLÖ
LAKY SIGMOND UR
ÉLT 79-ESZT. MEG
HOLT 1828^{dik} ESZT^{ben}
XI^{dik} FEBR.

Nagy Julianna és Ersébet

A' kora halál
Élet-Rosáikat
dühös viharként letépvén,
itt pihennek
N̄s: Nagy Juliána és Ersébet.
amaz – Élet. 19^k évében, – 1837.^{dik} Oct: 9^{kén}
ez – Élet. 17^{diké}bén, – 1836.^{dik} Oct: 7^{kén}
szálván
e' gyász sir-halomba
kedves Testvéreik zokogási között.

Hamar György

Itt
Nyugszik
Néhai Nemes HAMAR GYÖRGY
Ki élt 77 éveket s 3 hónapokat
Meg halt 1838^{dik} évben Aug: 3^{dikén}
az
Ki jo atya s férje volt kis családjának
És hiv Curatora ekklézsiájának
Béke – áldás – hála, könyek az anyira
Szeretett jo atya s jo férj poraira
Kinek él emléke – bár sirba van zárva
Mert utánna zokog egy özvegy s hat árva

Cseh-Szombathy István

Néhai
n̄s n̄ztes és v̄zlett
CSEH SZOMBATY ISTVÁN
bőnyi köz-birtokos Úr
1845 Január 29-^{dikén}
földi életkora 35^{dik} évében,
elzárt hideg tetemeinek
nyughelye.
Nyugodjatok lelketlen porok,
Óseitek s kedvesetek
Körében, – óhajtja a' hű nő
Míg új életre ébredtek

Cseh-Szombathy József

Itt pihen
Nemes CSEH SZOMBATY JOSEF Úr
a' ki
született Dabason 1798 Január 17:
s' munkás élete 52^{dik} évében

meghalt Bönyön 1849 Junius 13.
 Busongó özvegy, és három gyászos árva
 Gyermek előtt van ő e' sír boltba zárva.
 Pihenjen! a' gondos férj, s' atyai kebel,
 Hív munkája után pihenést érdemel.

Pálffy Károly

1849 JUL: 11
 ÁCSNÁL MEGSEBESÜLT,
 S BÖNYÖN AZON HÓ 22 ELHALT,
 NAGY BECSKEREKI SZÜLETÉS
 PÁLFFY KÁROL
 HONVÉDHUSZÁR FŐHADNAGYNAK
 HÁLA TISZTELETÜL EMELTÉK:
 A BÖNYI
 KÖZBIRTOKOSSÁG S HONVÉD TÁRSAI
 1861. JULI: 8.
 A HONVÉD ELESETT,
 A HAZÁÉRT ADTAKI LEKÉT.
 ÉLJEN A HON MELYÉRT HUNYTAK EL,
 A DALIÁK! ÉLNI A HONNAK SZÉP, A HONÉRT
 MEGHALNI DICSŐSÉG.
 PÁLFFY HONÁÉRT HALT.
 PÁLFFY HALÁLA DICSŐ.

Décsi Lajos és Vághy Zsuzsanna

DÉCSI LAJOS.
 TIZENHÉT HÓNAPOS ÉLETE
 SZÜLEIVEL ŐT KEDVELTETTE
 JAJ! DE, MIKOR FEJLENI INDULT,
 A HALÁL' REMÉNYCSIRÁIN DULT.
 SIRHALOM! NYUGTASD ŐT BÉKÉVEL,
 VÁGHY ZSUZSÁNNA – NAGYNÉNJÉVEL;
 A KIVEL EGYÜTT TEMETTETET
 LÁSSON IS AZZAL KIKELETET!
 BÖNY. JULIUS 14. 1849.

Nagy Sándor (if.)

Itt nyugszik
 T. Nagy Sándor Ur
 a vallás és erény Örököse.
 Elhunyt élete 81^k évében
 1854. Aug. 3.
 Öregsége hiv őrdajkája
 1853. Máj. 25^{én} elhunyt
 kedves leánya
 LIDIA mellé szenderülve.

Décsi Antónia

1856
MÁJUS 6-KA TELT
HOGY
DÉCSI ANTONIA
E SIRBAN NYUGHELYET LETT
AZ ÚR ADTA AZ ÚR VETTE:
SZÜLEI ÁLDÁS FELETTE!

Iványosné Körmeny Éva

E sir födi hamvait IVÁNYOS MIKLÓSNAK
És KÖRMENDY ÉVA hü pályatársának.
Ezernyolc száz fölött huszon egy iratott,
Hogy az ötvenes férj e sirba záratott.
Igy az özvegyi bú s négy árva sorsának
Gondjai egy nőre magára szállának:
De Isten a kiben hite, s bizalma volt,
E gyenge nő által bút, sebet orvosolt.
Mert serény Mártha volt, sokra igyekezett
Még is a jobb részről elnem feledkezett.
Zaj nélkül örömmel szolgált az Istennek
Nyájasan mutatta jó szívét mindennek.
Urnak élt Urnak halt, magát megtagadta,
A szegényt, beteget hiven ápolgatta
Hetven öt évre telt munkás élte után
Békével menván el a minden test útján
Lelke Istennel van pora e Sirkertben:
Áldott emléke él a hál[ás] szivekben.
Meg halt SEPT. 8. 1858.

Huszár Kálmán

Huszár Kálmán
Született 1817 Sept. 29.
Meggalt 1860 Jul. 9.
Emlékét hálásan őrzik:
A
MAGYAR AKADEMIA,
és a
NEMZETI SZÍNHÁZ
NYUGDÍJ INTÉZETE.
A
BŐNYI reform. Egyház,
és a
PÁPAI reform. főiskola.

Roboz Jozefa

NEMES ROBOZ JOSEPHA HAJADON
MEGHALT 1864. ÉVI NOV. 5-KÉN
KORA 23-DIK ÉVÉBEN.
Béke hamvaira!
ÖRÖK EMLÉKÜL
ÁLLITTATTA FEL E SÍRKÖVET:
TEKINTETES BALLA LAJOS.
1864-BEN.

Démi Dániel

Itt nyugszik az Urban
néhai Démi Dániel
Bőnyi közbirtokos.
szül: 1791. Dec. 19.
megh: 1871 Dec. 5.
kinek emlékét hálás fia:
Démi Lajos,
még poraiban is áldja.
Elmentél, dicső lélek! el,
Oda, hol éji sereg Istennek énekel:
S' a mi szívünk kesereg:
könyek áztatják szívünket
Érted, nagy lelkű barátunk,
S' csak az enyhíti szívünket,
Hogy, mennyben majd meg látunk.
Béke lebegjen porai felett!

SZAKIRODALOM

- DÉCSI – SZÉKI: A bőnyi ev. ref. egyház = DÉCSI BÁLINT – SZÉKI ALADÁR: A bőnyi ev. ref. egyház története. [Irtta az alakulástól 1857-ig néhai nagyt. s nagos Décsi Bálint bőnyi később ácsi 1857-től – 1889 november 1-ig Széki Aladár bőnyi ev. ref. lelkész.] Győr, 1890.
- DOMINKOVITS: A bőnyi nemesi közbirtokosság = DOMINKOVITS PÉTER: A bőnyi nemesi közbirtokosság igazgatása a XIX. század első felében (1814–1846). Arrabona 24–25. (1988) 91–115.
- DOMINKOVITS: Hivatalvezető nemesek = DOMINKOVITS PÉTER: Hivatalvezető nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848. Levéltári Szemle 41. (1991:1) 3–18.
- Dunántúli ref. névtár 1900. = ANTAL GÉZA (szerk.): A Dunántúli Evang. Reform. Egyházkerület névtára az 1900. évre. Pápa, 1900.
- Dunántúli ref. névtár 1904. = ANTAL GÉZA (szerk.): A Dunántúli Evang. Reform. Egyházkerület névtára az 1904. évre. Pápa, 1904.
- Forrásaink a reformációról = HEGEDŰS ZOLTÁN (szerk.): Dokumentumok az MNL Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárából. (Forrásaink a reformációról.) Budapest, 2018.
- Győr megye helységnévtára = BAK BORBÁLA (szerk.): Magyarország történeti helységnévtára. Győr megye (1773–1808). Budapest, 2000.
- HORVÁTH: Győr megyei falusi végrendeletek = HORVÁTH JÓZSEF: A 19. század első felében keletkezett Győr megyei falusi végrendeletekről. Jog-Állam-Politika 3. (2011:2) 169–188.
- KÁLLAY: A nemesi közbirtokosság = KÁLLAY ISTVÁN: A nemesi közbirtokosság. Levéltári Közlemények 54. (1983:1–2) 101–147.
- KEMÉNY: A Gerenday-féle sírkögyár = KEMÉNY MÁRIA: A Gerenday-féle sírkögyár története (1847–1952). Ars Hungarica 11. (1983:1) 93–126.
- KEMPELEN: Magyar nemes családok = KEMPELEN BÉLA: Magyar nemes családok. 7. kötet. Budapest, 1913. 11. kötet. Budapest, 1932.
- KÓSA: „Hét szilvafa árnyékában” = KÓSA LÁSZLÓ: „Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. (Osiris könyvtár – Történelem.) Budapest, 2001.
- MERÉNYI-METZGER: A gróf Sigray család = MERÉNYI-METZGER GÁBOR: A gróf Sigray család tagjai. Fons 26. (2019:4) 473–503.
- NAGY: Magyarország családai = NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 5. kötet. Pest, 1859.
- Schematismus 1901. = Schematismus venerabilis cleri almae Dioecesis Jaurinensis pro anno Domini 1901. Jaurini, 1901.
- Schematismus 1906. = Schematismus venerabilis cleri almae Dioecesis Jaurinensis pro anno Domini 1906. Jaurini, 1906.
- Schematismus 1947. = Schematismus venerabilis cleri almae Dioecesis Jaurinensis pro anno Domini 1947. Jaurini, 1947.
- SZIKLÓSSI SZABÓ: Családtörténet = SZIKLÓSSI SZABÓ LAJOS PÉTER SZILÁRD: A győrmegyei sziklóssi Szabó család története. Győr, 1895.
- TÓTH: Credo vitam aeternam = TÓTH VILMOS: Credo vitam aeternam. Győr temetkezőhelyeinek adattára. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai – Források, feldolgozások 29.) Győr, 2021.
- TÓTH: Takács József síremléke = TÓTH VILMOS: Takács József síremléke és a mindszentpusztai Bay-sírok. Honismeret 46. (2018:3) 73–78.

TÓTH: Téli életrajzok = TÓTH VILMOS: Téli életrajzok. Biográfiai és temetkezéstörténeti adatgyűjtemény. Tét, 2011.

TÓTH: Vancsay János síremléke = TÓTH VILMOS: Vancsay János esztergomi kanonok síremléke Bezi temetőjében. Hitvallás online, 2022. október 14.

VIRÁG: Magyar kastélylexikon = VIRÁG ZSOLT: Magyar kastélylexikon 9. Győr-Moson-Sopron megye kastélyai és kúriái. Budapest, 2007.

THE NOBLE COMPOSSESSORATE OF BŐNY THROUGH ITS FUNERARY MONUMENTS

Bőny, a historically important village in Győr County, is significant mainly from a social-historical perspective, as it offers a typical yet distinctive example of the noble common ownership (*compossessoratus*), once widespread in Hungary. It is also noteworthy from a church-historical perspective, as the site of the coexistence of three Christian denominations. A further aspect is family history, as many well-known gentry families from Győr County and neighbouring Komárom County owned land here.

The village preserves the most important surviving group of nineteenth-century funerary monuments among the surrounding settlements of Győr. The most prominent examples are connected to the Calvinist community, which is the oldest in the village. The significance of these monuments lies less in their age than in their original spatial context. The earliest known gravestones are the joint tombstone of the Iványos brothers (1810) and a unique anonymous monument from 1814. The cemetery also contains monuments of national relevance, such as the grave of First Lieutenant Károly Pálffy, a hussar officer who died heroically in 1849, whose tombstone was erected by the *compossessorate* in 1861. The most notable grave in terms of national history is that of Jenő Balogh, Minister of Justice, university professor, Secretary General of the Hungarian Academy of Sciences, and Chief Curator of the Reformed Church of Transdanubia.

The earlier gravestones of Bőny display distinct Reformed features, especially their text-centred design and the large number of unique inscriptions. The study also discusses the cemetery of Rétalap, which was once closely connected with Bőny, as well as other nearby villages, where funerary monuments linked to former noble *compossessorates* have also survived.

Vilmos Tóth

Paár Ádám

A MAGYAR SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A MOSONI NÉMETSÉG 1919 ÉS 1946 KÖZÖTT

Előzmények: egy német gyökerű mozgalom

A magyarországi szociáldemokrácia a 19. század végén nagyrészt német szellemi import volt. Az első magyarországi szocialista szervezetekben és munkáspártokban sok német születésű és anyanyelvű (Külföldi Viktor, eredeti nevén Jacob Mayer, Böhm Vilmos, Ihrlinger Antal) munkás tevékenykedett. Sokan tanultak, a magyar iparoslegények megszokott útját követve, Németországban. A két háború közötti szociáldemokráciában ki lehet emelni két német nemzetiségű politikus: a brassói szász Knaller Győzőt, aki nemzetiségi miniszter volt Peidl Gyula kérésére, egy hetet sem élő kormányában 1919. augusztus 1. és 6. között, és a párt nemzetiségi ügyeivel foglalkozott, valamint a bánáti sváb Zentai (Zuschlag) Vilmost, aki részt vett a II. világháború alatt a pártprogram tervezetének kialakításában, és élesen ostromozta a Volksbund mozgalmat.¹ A németországi szociáldemokrácia nagymértékben meghatározta az 1890-ben alakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP), 1939-től Szociáldemokrata Párt (SZDP) ideológiáját: a német testvérpártot követve az MSZDP távlati célként a szocializmus, vagyis a kizsákmányolásmentes társadalom, aktuális célkitűzésként pedig a polgári demokrácia kialakítását jelölte meg. Utóbbi magyarázza, hogy a párt küzdelmében az általános választójog és titkos szavazás központi szerepet kapott.²

Az MSZDP hivatalos programja, az *Elvi nyilatkozat* a demokratikus reformokat tűzte ki célként, elfogadva, hogy a szocializmus, vagyis a termelőeszközök közösségi tulajdonán alapuló, a kizsákmányolást megszüntető társadalom a jövő fejleménye lesz. Az idős Engels levélben köszöntötte az új munkáspártot. A magyarországi lakosság nemzetiségi összetételére célozva kijelentette, hogy a magyar párt már „eleve nemzetközi, amennyiben magyarokat, németeket, románokat, szerbeket és szlovákokat egyesít magában.”³

Kevés érdeklődés irányul manapság az MSZDP nemzetiségpolitikája felé. Általában azt szokás gondolni, hogy a szociáldemokráciának nem volt különösebben affinitása a nemzeti kérdés iránt. A német *Vaterlandlos* kifejezés mintájára a magyar szociáldemokraták megkapták a hazafiatlan jelzőt, mert azt vallották, hogy a polgári állam nem a munkás hazája.⁴ Valójában a szociáldemokraták nem vetették el a szülőföld, a hagyományok iránti szeretetet, csak azt hangsúlyozták,

¹ Lásd erről: VARGA: A magyar szociáldemokrácia; KULCSÁR: A szociáldemokrácia az eszmék.

² HATOS: Az elátkozott; PAPP: A magyar kommunisták.

³ ENGELS: Az „Arbeiter-Wochen-Chronik” 209.

⁴ ENGELMANN: Poroszország 381.

hogy a jelenben az állam és annak erőszakszervezetei a kizsákmányolók (burzsoázia) kezében vannak, amellyel szemben a kizsákmányoltak (proletariátus) nemzetközi összefogása vezet el a szocializmushoz, vagyis a nemzeti (és felekezeti) különbségeknél fontosabbnak tekintették az egy osztályon belüli szolidaritást. Magyarországon külön nehézséget jelentett az ország lakosságának és vele a munkásságnak a sokszínűsége. A párt 1904-es XI. kongresszusa kiemelten foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. A kongresszus által hozott határozat kijelentette, hogy a magyarországi nemzetiségek – németek, románok, szlovákok, szerbek, szlovének, ruszinok és mások – nemcsak a gazdasági és társadalmi elnyomástól szenvednek, ami objektív körülményből, a kapitalista termelésből fakad, hanem legalább annyira nemzeti elnyomástól. A kongresszus határozott külön nemzetiiségi bizottságok alakításáról.⁵ Fontos megjegyezni, hogy az MSZDP nem kívánta az ország föderalizálását: sem gazdasági okból, sem a munkásság politikai nevelése szempontjából nem tekintették ezt célravezetőnek, egészen 1918-ig, az őszi-rózsás forradalomig, amikor az MSZDP hajlandó volt elfogadni a nyugat-magyarországi német önkormányzatot.

Régi megye és régi párt – egy változó korban

Ha volt olyan területe a történelmi Magyarországnak, amelyben a szociáldemokrata párt eséllyel tevékenykedhetett, akkor az az Északnyugat-Dunántúlon fekvő, Ausztriával szomszédos Moson megye volt, amely két ipari centrum – Bécs és Győr – vonzáskörzetében, és az őket összekötő vasútvonal mentén feküdt. Az ország e táján a szociáldemokrácia szempontjából két kedvező tény találkozott: a térség egyik gyorsan iparosodó központjában, Győrben volt Budapesten kívül nagy létszámú nemzetiségi munkásság, amely ráadásul anyanyelven tudta olvasni a német nyelvű pártsajtót, valamint közel feküdt a pártnak mintát nyújtó osztrák munkásmozgalom fellegvárához. Moson volt az ország egyetlen olyan megyéje, ahol a németiség abszolút többséget tett ki, így a párt nemzetiségi kérdésben vallott toleranciája és vezetői jó részének német származása nem váltott ki dühöt és gyanakvást a nemzetiségi kérdés századfordulós kiéleződése idején.⁶ A térség aprófalvas szerkezete szintén kedvező volt a szociáldemokrácia számára, mert remélni lehetett, hogy Magyaróvár és Moson városában a kialakuló ipar mind több falusit vonz, és kialakul egy kétlaki, paraszt-munkás réteg. Moson városában a dunai gabonakereskedelem hanyatlásával párhuzamosan kezdődött meg a gyáriparosodás. Csókay Károly szalámigyára nyitotta a sort 1851-ben. A cukorgyár és a sajtgyár után a gépipar is megtelepült a városban a Kühne Ede által alapított mezőgazdasági gépgyár megalakulásával (1863), amely a Pabst Henrik és Krauss Frigyes által létrehozott gépjavító műhelyből (1856) nőtt ki. A szomszédos Ma-

⁵ VARGA: A magyar szociáldemokrácia 47.

⁶ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei németiség 8.

gyaróváron a gyáripár megtelepedése a századfordulón indult meg a hirtenbergi tölténygyár fióküzeme 1899-es megalapításával.⁷ Az ausztriai Hirtenbergből áttelepített tölténygyárban egy 1904-es kimutatás szerint 586 fizikai dolgozó közül 540 magyarországi illetőségű volt, vagyis egyre növekedett a magyar munkások aránya. A szakmunkások között 37 fő magyar és 30 fő más nyelvű dolgozót találunk.⁸ A későbbiekben a nagy gyáralapítások Magyaróvárhoz kötődtek.⁹ Mindemellett a vasútvonal komoly lökést adott a térség gazdasági fejlődésének, az áru- és személyszállításnak, beleértve a munkaerő mobilizálását.

A térség nemzetiségi tömegére reflektáló, toleráns szociáldemokrata nemzetiségpolitika és az iparosodás gyorsulása, az ipari központok közelsége mellett voltak olyan tényezők is, amelyek hátráltatták a szociáldemokrácia térségbeli fejlődését. A magyar szociáldemokrácia vakfoltja volt a parasztság: vezetői a fejlett nyugat-európai viszonyokból kiindulva úgy vélték, hogy nem kell küzdeni a földosztásért. Igaz, Mosonban amúgy is az életképes paraszti kisbirtok volt a domináns birtoktípus, és a szociáldemokraták a parasztság konzervatív politikai attitűdjében igazolva láthatták félelmeiket attól, hogy az életképes paraszti birtok elvezet a kistulajdonosi mentalitás elterjedéséhez. A nyugat-dunántúli parasztság gazdasági lehetőségei a belterjes gazdálkodás, valamint a kiegészítő kereskedő, fuvarozási tevékenység miatt kedvezőbbek voltak az ország parasztságának átlagánál.¹⁰ Ráadásul a paraszti birtokméret is jóval nagyobb volt az országos átlagnál. Ahogyan a Tanácsköztársaság történetének monográfusa, Hatos Pál történész írta, „a Moson vármegyei német parasztok gyakran 100–130 holdat is birtokoltak.”¹¹ A gazdagparasztságból érkeztek a két háború között a Moson megyei Kisgazdapárt vezető személyiségei: a Lang, Thülly, Gallasz családok tagjai. Lang Lénárd, a két háború közötti kisgazdapárti politizálás mosoni vezéralakja például 120 holdas gazda volt. Ezek az emberek helyben tisztelt személyek voltak, valamennyien községi tisztviselők, szövetkezetek alapítói, gazdasági egyesületek résztvevői. Ez a sokrétű tevékenységi kör biztosította számukra a népszerűség fedezetét.¹² Az országos átlagot meghaladó paraszti birtokméret, karöltve a térséget jellemző erős katolicizmussal, gyöngítette a baloldali radikalizmus meggyökerezését a mosoni földműves népességben: „Vas, Zala, Győr, Moson, valamint Sopron megyék jó ruhában járó gazdagparasztsága jórészt gyakorló katolikusokból állt, akik megbízható támaszai lettek az új erőre kapó politikai katolicizmusnak is.”¹³

⁷ TUBA: Mosonmagyaróvár 192–194.

⁸ THÜLLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 15.

⁹ SZÜCS: A magyaróvári Timföldgyár.

¹⁰ HATOS: A rosszfiúk 223–224.

¹¹ HATOS: A rosszfiúk 224.

¹² KUN – LENGYEL – VIDOR: Magyar Országgyűlési Almanach 187.; TUBA: Mosonmagyaróvár 308.

¹³ HATOS: A rosszfiúk 24.

1918-ban a rövid életű Károlyi-kormányzat rendelkezett nemzeti autonóm területek kialakításáról, azonban sem a rutén, sem a német nemzetiségi autonómia megszilárdulására és intézményesülésére nem maradt idő. Ami Nyugat-Magyarországot illeti, az ország eme régiójában éppúgy alakult német nemzeti tanács, mint Erdélyben (Nagyszeben központtal), a Bánátban (Temesvár) és a Felvidéken (Késmárk).¹⁴ A Tanácsköztársaság alatt formálisan egy kommunista-szociáldemokrata koalíció kormányzott. Valószínűleg Mosonban működött a legunalmasabb direktórium a proletárdiktatúra idején. Ide már kommunista funkcionáriusok nem nagyon jutottak, a régi vágású szociáldemokratákra támaszkodott a rendszer, mint Kapu Lajos és Bardócz Béla, akik nem szakadtak el a német és osztrák szociáldemokrácia tradícióitól. Jellemző, hogy a főhercegi parkot Marx vitapartneréről, és egyúttal a német szociáldemokrácia előfutáráról, az Általános Német Munkásegylet alapítójáról, Ferdinand Lassalle-ról nevezték el.¹⁵

A Tanácsköztársaság bukását követően Nyugat-Magyarország hovatartozása okozott konfliktust a Monarchia két utódállama, Ausztria és Magyarország között. A régió belpolitikai életére a Tanácsköztársaságnál jobban hatott a Nyugat-Magyarország (Burgenland) körüli osztrák–magyar vita, és az ennek nyomán kialakuló nyugat-magyarországi felkelés. Moson megye területének felét, összesen 19 községet át kellett adni Ausztria részére.¹⁶ Ez egyfelől felbontotta az addigi, szerves gazdasági kapcsolatokat Moson és Ausztria között (Bécs volt a hansági széna és tej felvevőpiaca), másrészt kialakított egy bizalmatlanságot: a magyarok féltek minden német nemzetiségi törekvéstől, noha a *heidebauer* nevű helyi német lakosság körében soha nem volt hagyománya olyan önkormányzatnak, mint ami a középkorban és az újkorban 1848-ig az erdélyi százszokat jellemezte, minthogy egészen más korban és körülmények között telepedtek le. Ugyanakkor a heidebauer lakosság mindig fenntartotta a gazdasági és – ezen keresztül – a kulturális kapcsolatot Alsó-Ausztriával, nagy jövedelmet szereztek a hansági széna és tej eladásából Bécsben és Stájerországban, így szervesen kapcsolódtak Ausztriához, ami a 18. században érkezett baranyai, tolnai, bánsági és temesközi svábok esetében nem állt fenn: utóbbiak messzebből, Bajorországból és Württembergből érkeztek, és nem tartottak kapcsolatot az egykori kibocsátó hazájukkal, Németországgal. A heidebauerok esetében tehát az autonómia hagyománya (mint a szászoknál) nem létezett, és a környezet asszimilációs nyomása kisebb volt (ellentétben a svábokkal), ez pedig meghatározta a heidebauer nemzetiség eltérő stratégiáját.¹⁷

¹⁴ TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika 33.

¹⁵ TUBA: Mosonmagyaróvár 221.

¹⁶ TUBA: Mosonmagyaróvár 255.

¹⁷ SEBŐK: A betelepítéstől a kitelepítésig 5.; HORVÁTH: A mosoni modell 48–55.; a heidebauerok gazdasági modelljéről olvasható továbbá: MAJOR: Mosonmegye.

A két háború között

1919. szeptember 28-án újjászervezték az MSZDP Országos Német Bizottságát. Ez volt az egyetlen nemzetiségi bizottság, amely újjáalakult.¹⁸ Mivel a trianoni Magyarországon tizenöt választókerület volt, ahol a német lakosság szavazata döntő volt, ezért a szociáldemokraták számára nem volt mindegy, meg tudják-e nyerni a nemzetiségi szavazókat.¹⁹ A párt nemzetiségi szervezését az erdélyi szász származású Knaller Győző, majd a vend Malasits Géza látta el.²⁰ 1922. december 26-án megtartották a német ajkú szociáldemokraták országos értekezletét, melyre 80 német község közül összesen 28-ból érkeztek német ajkú párttagok. Az értekezletre meghívták Adolf Braunt, a német szociáldemokrata párt képviselőjét, aki büszkén szólt a németiség összetartozásáról. Mint mondta a résztvevő német munkásoknak, büszkéek lehetnek arra, hogy Marx, Engels, Lasalle műveit eredetiben tanulmányozhatják.²¹

Döntés született német nyelvű pártszervezetek alapításáról a németek lakta falvakban. Ahol a németek kisebbségben voltak, ott választott bizalmi tartotta a kapcsolatot az Országos Német Bizottsággal. Három német kerületet hoztak létre: a Pest környékit, a tolna-baranyait és a nyugat-magyarországit. Utóbbi kiterjedt Moson, Sopron és Vas megyékre. Nyolc mosoni községben alakult német ajkú szociáldemokrata pártszervezet.²²

A két háború között a Bethlen–Peyer-paktum (1921) befolyásolta a szociáldemokrácia cselekvőképességét: a párt lemondott fájó engedményként a közalkalmazottak és a földmunkások szervezéséről. Az 1922-ben visszaállított nyílt szavazás a vidéki egyéni választókerületekben nem tette lehetővé, hogy a szociáldemokraták sikeresen elinduljanak a magyaróvári választókerületben.²³ Ám akadtak a két háború között kedvező fejlemények, éppen Magyaróvár gyáriparosodásának köszönhetően, ami lökést adott a térségbeli foglalkozásszerkezeti változásnak. A mosoni német lakosságú falvakban magasabb volt a nem földművelésből élő lakosság aránya, mint a magyarok lakta településeken. A régió gazdaságföldrajza miatt munkások nemcsak a városokban laktak, hanem a falvakban, ahonnan ingáztak az ipari központokba. A Magyaróvár környéki és még inkább a Győr körzetében lévő falvakban megfigyelhető egy lassú elmozdulás egy kétlaki, munkás-paraszti életforma irányába. Ezen kívül a szociáldemokrata párt mélyítette támogatottságát a kisiparosok körében. 1920-ban Levélen 232 kisbirtokos parasztra 17 munkás és 11 iparos jutott, Máriakálnokon 130-ra 4 munkás és 12 iparos, Rajkán 270-re 18 munkás és 49 iparos. Lébényben egyetlen munkást sem

¹⁸ TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika 9.

¹⁹ TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika 18.

²⁰ TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika 19.

²¹ TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika 20.

²² TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika 21.

²³ VARGA: A magyar szociáldemokrácia 131.

tartottak nyilván, de itt mutatták ki a legtöbb iparos jelenlétét: 157-en jutottak 277 kisbirtokosra.²⁴

A németiség a két háború között döntően a rendszert támogató konzervatív jelöltekre szavazott (mint Pintér László), vagy pedig párton kívüli (Wachtler István) és kigazdapárti jelöltekre (Lang Lénárd).²⁵ 1922-ben Giesswein Sándor keresztényszocialista pap-politikus indulásakor vita alakult ki a helyi szociáldemokrata vezetés és a pártközpont között, mert utóbbi az ekkor már a keresztényszocialisták által kiátkozott, demokrata programú Giesswein támogatására szólított fel, noha a helyi szociáldemokraták úgy érzékelték, hogy a párttagok ambicionálnák az önálló jelöltet.²⁶

1930-ban, megérezve az idők szelét, az MSZDP előrukkolt egy földbirtokreform-tervezettel a világi nagybirtokok 200 hold feletti részének és a teljes egyházi földbirtoknak a kisajátításáról. Mosonban a német többségű falvakban a kisbirtokok aránya Mosonszentjános kivételével mindenütt nagyobb volt, mint a föld nélkül tengődő zselléréké. De azért akadtak mindenütt földnélküliek, akik számára vonzó lehetett a párt földreformtervezete: Bezenyén 181 kisbirtokosra és 48 törpebirtokosra 20 földnélküli jutott, Levélen 232 kisbirtokosra és 21 törpebirtokosra 157, de Mosonszentjánoson, amely negatív értelemben „fehér hollónak” számított, 350 kisbirtokosra és 382 törpebirtokosra 472 földnélküli. Rajkán ellenben 232 kisbirtokosra és 270 törpebirtokosra 12 földnélküli jutott.²⁷

Ki kell emelni azt is, hogy a Kárpát-medencét szétrobbantó, Közép-Európa békéjét mérgező nemzetiségi kérdés békés és demokratikus megoldása foglalkoztatta a baloldali mozgalmakat. Az MSZDP vállalta a Bethlen–Peyer-paktumban, hogy nemzetközi kapcsolatait felhasználja a trianoni békeszerződés revíziója érdekében. Új, a szociáldemokrata politizálásnál frissebb erők is színre léptek. A Kárpát-medencében sokan keresték különböző eszmei irányokból a népek békés együttélésének a receptjét, és ezt megtalálni vélték a kossuthi örökségben, a demokráciával keretezett Duna-menti konföderációban. Csehszlovákiában a prágai magyar diákok Szent György Köréből 1928-ban kinőtt Sarló mozgalom volt az, amely az irredentizmust, a „mindent vissza” jelszavát elvetve, kiállt a népek barátságá mellett.²⁸ A sarlósok életútja sokfelé ágazott: Szalatnai Rezső és Peéry Rezső szociáldemokrata lett, Jócsik Lajos parasztpárti, Balogh Edgár kommunista. Peéry sorsa összefonódott Mosonnal, mert 1946-tól a magyaróvári egykori piarista gimnáziumban tanárként és igazgatóként dolgozott.²⁹

²⁴ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 23.

²⁵ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 15.; ld. a személyiség és a lokális politika kapcsolatáról: PAÁR: Pártok, választások 161–167.

²⁶ MNL PIL, 658/5-76.

²⁷ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 23.

²⁸ Lásd erről a témáról: ESTERHÁZY: Szívek; BAJCSI: Kisebbségi magyar; BAJCSI: A népi ideológia.

²⁹ KOCIS: Peéry Rezső küzdelmei 52–53.

Ugyanakkor Erdélyben a transzilvanizmus, amelynek legismertebb személyisége Kós Károly, leghíresebb fóruma pedig az Erdélyi Szépműves Céh és az Erdélyi Helikon folyóirat volt, szintén kereste a megbékélés lehetőségét a szomszédos népekkel, hangsúlyozva erőteljesen Erdély mint önálló kulturális és történelmi egység örökségét, szembeállítva a szűk látókörű sovíniszta nézetekkel.³⁰ Ezek a mozgalmak hatottak az 1930-as években kialakuló magyar népi mozgalomra. Az 1930-as években a szociáldemokrácia lendülete sok tekintetben kifulladt ezekhez az irányzatokhoz képest, amelyek bátrabban nyúltak a parasztság és a közép-európai nemzetiségi együttélés kérdéséhez. De még mindig az MSZDP volt a legszervezettebb baloldali ellenzéki párt. Azonban a 30-as években új ellenség tűnt fel: a nyilas mozgalom, amely éppen a Dunántúlon szervezkedett sikerrel.³¹

Vörös és zöld

A szakirodalomban gyakran felvetődik, hogy a német nemzetiség nagy arányban támogatta a Pálffy Fidél gróf által vezetett, 1936-ban alakult Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Pártot, amely Győr-Moson-Pozsony, Zala és Vas megyékben szervezkedett sikerrel, főleg az agrárnépesség körében. Valójában az 1939-es választási eredmények alapján kimutatható, hogy a párt nemcsak a németek és magyarok által vegyesen lakott Mosoni-síkságon volt népszerű, hanem a teljesen magyar lakosságú Szigetközben, valamint Győr környékén és a Rábaközben is.³² Északnyugat-Dunántúlon minden nemzetiségi csoport körében volt egy stabil nemzetiszocialista mag. Ez sem a nemzetiségi politikával magyarázható, hanem Pálffy harsány agrárforradalmi programjával, és persze az is valószínű, hogy a pártvezér antiszemitizmusa szintén sokak érzelmével találkozott.³³

1938-ban zászlót bontott a Basch Ferenc által vezetett Volksbund, és csak idő kérdése volt, hogy megvesse lábát Moson falvaiban.³⁴ 1940-ben a magyar kormány a hazai némettség egyetlen érdekképviselői szervezeteként ismerte el a Volksbundot, amivel a kormányzat nehéz, sőt lehetetlen helyzetbe hozta a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt német nemzetiségű tagságát. A földbirtokok későbbi kimutatása alapján a legszegényebbek voltak jelen a mosoni Volksbund keretében. A legszegényebb német nemzetiségű parasztok változatos motivációból lettek volksbundisták: voltak, akik az Anschluss után a könnyebb határátlépés, az ausztriai munkavállalás vagy egy jobb állás biztosításának reményében csatlakoztak a mozgalomhoz. Akadtak azonban olyanok, akik közösségi nyomás alatt léptek

³⁰ Lásd erről: CSAPODY: Népiség 145–162.

³¹ Lásd erről: BANA: A nyilasok az 1939-es választások idején 139–163.; PAKSA: A magyar szélsőjobboldal; PAKSY: Nyilas mozgalom.

³² BANA: A nyilasok az 1939-es választások idején 144–145.

³³ BANA: A nyilasok az 1939-es választások idején 147–148.

³⁴ SPANNENBERGER: A Volksbund 30.

be a szervezetbe.³⁵ Thullner István és Husz János szerint 1940–45 között 15 Volksbund-szervezet működött Győr-Moson-Pozsony megye területén, és 1940-ben még egy Heideboden-i Körzetvezetőség is alakult.³⁶ A magyaróvári járás főszolgabírájának iratai között fennmaradt vagyonszeleírások alapján kimutatható, hogy döntően a legszegényebb földművesek lettek volksbundisták, vagyis pont azok, akik máskülönben az SZDP szavazói lehettek volna, míg a módos gazdák körében jóval kisebb volt az érdeklődés a Volksbund iránt. Vagyis sok esetben szociális és nem nemzeti érzület húzódott meg a mozgalomhoz csatlakozás mögött.³⁷

Pálffy 1941 szeptemberében a német nagykövetség kérésére kijelentette, hogy nem szervezkedik a német nemzetiségűek között.³⁸ A Pálffy-párt lényegében odaadta a falusi németiséget a Volksbund számára. Nem így Szálasi Ferenc nyilas pártja, amely a hungarizmust a német náci ideológiával egyenrangúnak vallotta, és igényt tartott a totális államra. Pálffy Fidél pártja egyesült Szálasi pártjával, majd 1941-ben elváltak az útjaik, hogy aztán 1944. október 15-e után újra összefussanak az életutak, közös kormányban. Mindeközben az országos politika színpadán a nemzetiségi kérdés sajátos formában jelentkezett: Hubay Kálmán és Vágó Pál nyilas képviselők törvényjavaslatot nyújtottak be a magyar állam területén élő népek önkormányzatáról. Bár a nyilas mozgalomtól furcsának tűnik, volt ideológiai oka: a Szálasi elméletében szereplő konnacionalizmus, amely – formálisan – egyenrangú népekként kezelte a nemzetiségeket, természetesen azért a magyar szupremácia és az ország integritásának megőrzése mellett. Ez a javaslat is elég volt ahhoz, hogy a nyilasok megkapják a hazafiatlanság vádját, mi több, vitéz Magasházy László kormánypárti képviselő az ország föderatív átalakítása kapcsán a „Jászi Oszkár-féle petékről” értekezett.³⁹ A Jászi által kidolgozott „keleti Svájc”-konceptióval való párhuzam jól mutatja, hogy a baloldali, polgári radikális mozgalom még ekkor, a nyilas mozgalom felfutása idején is szitokszónak számított. Pedig a baloldal mindinkább háttérbe szorult, az SZDP kénytelen volt tudomásul venni, hogy a szélsőjobboldal behasított a németiségbe, ugyanakkor a párt zsidó vallású és származású tagjait egyre gyakrabban hívták be munkaszolgálatra. Végző soron az SZDP két tűz közé került, a kormánypárt és a szélsőjobboldal között lassan őrlődött, a pártra jellemző nemzetiségi és vallási tolerancia mind kevésbé hatott a tömegekre. A munkásság körében meg kellett küzdenie a nyilasok előretörésével.

A nacionalista érzületre rájátszás a kor szellemeként utolérte a szociáldemokráciát. A nemzeti jelleg hangsúlyozásának példaként utalhatunk arra, hogy a térség egyik legnépszerűbb szociáldemokrata politikusa, Malasits Géza, Győr város 2. választókerületének országgyűlési képviselője 1939. május 5-én szónokolt

³⁵ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 40.

³⁶ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 39.

³⁷ MNL GyMSVGyL ML, IV. B. 460. a.

³⁸ TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika 109.

³⁹ MÁTHÉ: Nyilaskeresztések 21.

félezer munkás előtt, amelyben védelmébe vette a revíziót. Malasits nyíltan kiállt szociális érvekkel a revízió mellett, ami mutatta, hogy a szociáldemokraták sem térhettek ki az elől, hogy ebben a kérdésben kifejtsék nézetüket. A győri képviselő úgy vélte, hogy „nekünk a teljes magyar Felvidék kell a Kárpátokkal! Közös lengyel–magyar haza”, mert „azt minden magyar embernek be kell látnia, hogy ekkora földön nem lehet megélni.”⁴⁰

Természetesen a német falvakban nem a Volksbund volt az egyedüli német nemzetiségi erő. Olyan mozgalmak, mint a Hűséggel a Hazáért, vagy a Magyarországi Népinémetek Demokratikus Szabadságmozgalma, vagy az SZDP-ben, a Kisgazdapártban és az illegális kommunista szervezkedésben tevékenykedő pár ezer német nemzetiségű igyekezett akadályozni a Volksbund propagandáját.⁴¹ A nemzetiségpolitikai szempontból toleráns SZDP-ben kezdett fogyni a türelem a volksbundista szervezkedéssel szemben, amit jelzett a párt nagy öregjének, Peyer Károlynak a XXXIII. pártkongresszuson tett kijelentése: „A nemzetiségi kérdésnek két része van: az egyiket demokráciával, a másikkal vagonokkal lehet megoldani.”⁴² Eme kijelentések ellenére a párt még mindig vállalta a nemzetiségi toleranciát.

Új helyzet 1945 után

A II. világháború vége új helyzetben találta mind a mosoni németiséget, mind a szociáldemokráciát. Az előbbi a háború miatt a kollektív bűnösség vádjá vette körül, az utóbbi pedig nem egyedüli letéteményese volt a szocialista eszmének: meg kellett osztoznia a szocialista pozíción a Kommunista Párttal. Győr-Moson területén a pártok versenyt futottak egymással a megalakulás során. A helyi németiség számára nem volt jó jel, hogy a pártok közül először azok alakították meg az egyes településeken szervezeteiket, amelyek a németiség kollektív bűnösségét vallották: a Nemzeti Parasztpárt és a Kommunista Párt. 1945. május végén a Népgondozó Hivatal elrendelte a levéli németek beköltöztetését Mosonszolnokra. Május közepén a Rábaköz falvaiból 17 telepés érkezett a községbe. Május 16-ig 22 földigénylőt helyeztek ideiglenesen birtokba, a június 4-én kelt 15/1945. sz. telepítési adatközlés szerint 272 házban leltározták a heidebauer javakat.⁴³ Ugyancsak Levélen 1945. június 15-i kimutatás szerint 265 főtől kobozták el a javait a 422 felterjesztett felnőtt személy közül.⁴⁴ Augusztus 7-én érkeztek az első telepészek Levélre. A Dunántúli Szabad Nép beszámolt az első telepés községről: „Borsodi zsellérek lettek Levél új lakói.” Később 72 borsodi bányászt vissza akartak telepíteni az eredeti lakóhelyükre, de a Kommunista Párt tiltakozott a döntés ellen. Később 17 család mégis visszaköltözött Borsodba.⁴⁵

⁴⁰ MOLNÁR: Győr munkásmozgalma 202.

⁴¹ TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika 97–98.

⁴² SPANNENBERGER: A Volksbund 42.

⁴³ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 96.

⁴⁴ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 98.

A belügyminiszter 99 486/1945. III. 9. számú rendelete, mely november 14-én kelt, kérte a Népgondozó Hivatal által javasolt községek önkormányzatának felfüggesztése tárgyában a megyei hatóságok véleményét. 1945. november 30-án Matusz Gyula magyaróvári járási főjegyző jelentést küldött a főispánnak arról, mely községek önkormányzatának felfüggesztését javasolja a német nemzetiségű községek közül. Matusz nyolc település (Hegyeshalom, Magyarkimle, Horvátkimle, Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Mosonszolnok, Oroszvár, Rajka) autonómiájának megszüntetését javasolta. Ugyanakkor óva intett, hogy Bezenye, Horvátjárfalu, Oroszvár és Dunacsúny önkormányzatának felfüggesztésével a kormányzat és a megyei hatóságok elidegenítsék a négy településen élő horvát nemzetiséget. Lébény esetében arra hivatkozott, hogy a nagyjából 3000 lakosból csupán 42 fő esett a 3820/1945. ME rendelet hatálya alá, míg Levél és Máriakálnok területére a telepítés befejeződött, ezért nem látja értelmét a további adminisztratív teendőknek. Végül Matusz azzal érvelt a javasolt községek önkormányzatának felfüggesztése mellett, hogy „naponként ismétlődnek a magyarsággal szembeni atrocitások.”⁴⁶ Végül Matusz kitért a megye Győrhöz közeli részének egyetlen német többségű községére, Győrsövényházra, mely „hatóságomhoz nem tartozik, de közismert Volksbund-település, mely szoros összefüggésben áll járássom volksbundista községeivel.”⁴⁷

Matusz jelentéséből világosan kiderül, hogy nem egyformán viszonyultak Moson két őslakos nemzetiségéhez. Míg a németekkel szemben a kollektív felelősségre vonás érvényesült, addig a horvátok iránt nagyobb mértékű volt a szimpátia. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 68 800/1945. számú rendeletének első pontja kimondta, hogy azokban a népiskolákban és általános iskolákban, ahol a tanítási nyelv megváltoztatására igény merül fel, a szülők titkos szavazással döntenek arról, hogy a magyar nyelvet vagy az illető nemzetiség nyelvét oktassák külön tárgyként. Ahogyan a dunacsúnyi horvát nyelvű lakosság anyanyelvhasználatának kérdésében tartott értekezlet jegyzőkönyve tanúsítja, a járás hatóságai kivizsgálták, hogy megfelelő mértékben biztosítják-e a nyelvhasználatot és az oktatást a helyi nemzetiségi lakosság részére. Mint arról Koller Ernő tanító tájékoztatást adott, minden nap horvát nyelvű misét tartanak a templomban, míg vasárnap a mise magyar, a nagymise pedig horvát nyelvű. Koller biztosította Matuszt, hogy nem tud olyan hatósági intézkedésről, amely elnyomná a horvát lakosságot, korlátozná a nyelvi, kulturális jogait vagy gazdasági érvényesülését.⁴⁸

Az 1945-ös nemzetgyűlési választáson az SZDP a mosonmagyaróvári járásban és az 5. választókerületben egyaránt megszerezte az érvényesen leadott szavazatok 21,06%-át, amellyel négy százalékponttal múlta felül az országos eredményét.

⁴⁵ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 97.

⁴⁶ GECSÉNYI: Dokumentumok 102.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ GECSÉNYI: Dokumentumok 106.

Ami magát Mosonmagyaróvár városát illeti, ott megszerezte 3442 vokssal a szavazatok 40,90%-át.⁴⁹ A falvakban már kevésbé alakult jól a szociáldemokrata szavazatarány. Csak két községben volt 40%-nál nagyobb a szociáldemokrata eredmény, 7 községben 15–20% között ingadozott a szociáldemokrata szavazatok aránya, 7 községben pedig 5–10% között. Nyolc községben pedig egyáltalán nem működött szociáldemokrata pártszervezet.⁵⁰ A szociáldemokraták alacsony szervezettségét magyarázza, hogy a német lakta községekben rossz pozícióból indultak: a beköltöztetett telepések inkább a radikálisabb kommunistákra és parasztpártiakra szavaztak, míg a szociáldemokraták nem számíthattak a nemzetiségi cenzus miatt a német szavazókra. A párt humánus nemzetiségpolitikája és internacionalizmusa most hátrányt jelentett.

Medey István, az SZDP Győr-Moson megyei titkára 1946. február 11-én írásban beszámolt a megyében végzett szervező tevékenységről. Négy járás területén összesen 32 községet keresett fel. Ezen községek nemzetiségi szempontból túlnyomóan magyar lakta települések voltak. A szociáldemokrata pártnak a német nemzetiséghez való változó viszonyát tanúsította, hogy csak három olyan községben járt, ahol német nemzetiség kimutatható volt (Magyaróvár, Rajka, Mosonszolnok). Medey beszámolt arról, hogy „új pártszervezet nem alakult”, mert „97 községből 90-ben már megvan a pártszervezet, a hátralévő 7 községben azonban a megalakulásnak nagy akadályai vannak, mert nem tudnak alkalmas szervezőerőt találni, miután ezen községek vagy túlzottan sváb, vagy túlzottan nyilas községek voltak.”⁵¹

Medey beszámolt arról, hogy a megyében a Kommunista Párt 48 rendőrtisztet adott, míg a szociáldemokraták 21-et. A többi párt részesedéséről nem írt. Az arányok megfeleltek a kommunista vezetők programjának, miszerint biztosítani kell a kommunista fölényt a rendőrségnél. Medey arról ír, hogy „a paritást némileg helyre tudtuk állítani, tárgyalásokat folytattunk a kommunista párttal, amelynek eredményeként a főispán útján a belügyminiszterhez, majd a pártok útján a központi vezetőséghez felterjesztést tettünk a rendőri kinevezések helyesbítése tárgyában.” A rendőrtisztek ilyen megoszlása ismét rosszul jött azoknak, akik tartottak a Kommunista Párt túlhatalmától. Okkal vélhetjük, hogy a német községek lakosai, valamint mindazok, akik német kulturális kötődéssel rendelkeztek, az SZDP-től várták volna a védelmet. Az, hogy a rendőri hatalom túlnyomóan kommunista kézben volt, szinte minden reményt elvett az érintettektől.

Dr. Borbély Endre főispán 1947. április 2-án beszámolt az SZDP Központi Titkárságának a vármegye politikai és gazdasági viszonyairól. Jelentésében foglalkozott a lakosság vallási érzékenységének kímélésével. Borbély kiemelte a telepésekről, hogy „a telepés községek helyzete szomorú képet nyújt, mert a telepések

⁴⁹ FARAGÓ: Az 1945. évi nemzetgyűlési választás adatai 76.

⁵⁰ FARAGÓ: Az 1945. évi nemzetgyűlési választás adatai 77.

⁵¹ MNL PIL, 283/16-295.

nagy része nem veszi komolyan a munkáját, és nem dolgozik. Anyagilag teljesen le vannak rongyolódva. A vetőmagot szegénységük miatt megvenni nem tudják. Amennyiben a kormány intézményes segítséggel nem siet e téren a telepesek segítségére, úgy helyzetük rosszabbá válik.” Végül beszámolt arról, hogy a vármegye készen áll a Szlovákiából áttelepítendő magyarok befogadására.⁵² A csehszlovák-magyar lakosságcseré-egyezmény keretében áttelepített magyarok elhelyezése sürgető feladatnak bizonyult, mert 1945. június 30-án 3000 menekült érkezett, ebből 42 családot, összesen 212 főt kellett elhelyezni a magyaróvári járásban.⁵³

1946-ban megtörtént a németek kitelepítése a Moson megyei településekről. Számszerűen tudjuk ennek a folyamatnak a veszteségeit: Győr-Moson megyéből 13 650 főt telepítettek ki, összesen 18, döntően az egykori Moson megye területére eső községből, vagyis a megye településeinek harmada volt érintett. Az összes magyarországi kitelepített német 7,3%-a származott a 18 győr-mosoni községből.⁵⁴ S mennyit profitáltak ebből a sokfelől érkezett újjazda telepesek? Tóth Ágnes történész számítása szerint országosan 103 000 német nemzetiségű személyt ítéltek vagyonelkobzásra. Ennek eredményeként 1,4 hold jutott egy földigénylőre.⁵⁵ A mosoni német falvakban egy földigénylő szintén ennyi földet kapott. Vagyis a földelkobzás a Volksbund támogatása miatt nem a jómódúakat, hanem a legszegényebb földműveseket sújtotta.⁵⁶ Éppen azokat, akik egy demokratikus rendszerben valószínűleg a szociáldemokratákat támogatták volna. S ha nincsenek a Horthy-kori választási rendszerbe épített fékek, a nyílt szavazás, valószínű, hogy a szociáldemokrata mozgalom ellensúlyozhatta volna a Volksbund propagandáját.

Az Újjazdák és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége (UFOSZ) 1947. január 10-én tartotta ülését.⁵⁷ Az UFOSZ értekezlete követelte a lakáshely kiosztás meggyorsítása mellett a „sváb kitelepítések továbbfolytatását és a sváb ingatlanokra további nincstelen magyarok telepítését.” Emellett követelték, hogy „a telepes községekben az előjáróság és az összes bizottságok tagjainak nagy része magyar legyen.” Megfogalmaztak olyan szociális célokat, mint a hitelezés biztosítása az újjazdák számára, az őrlési díj felére csökkentése, a gazdasági szakoktatás megszervezése, valamint a paraszti demokratikus érdekképviselő megalakítása. Végül azzal zárult a nyilatkozat, hogy „csak a népi demokrácia biztosíthatja az újbirtokos parasztság gazdasági megerősödését és boldog jövőjét.”⁵⁸ Mivel az újjazdák nem a szociáldemokráciától, hanem a gyors, radikális megoldásokat valló

⁵² GECSÉNYI: Dokumentumok 281.

⁵³ THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei 67.

⁵⁴ CZIBULKA – HEINZ – LAKATOS: A magyarországi németek kitelepítése 314.

⁵⁵ TÓTH: Telepítések 77.

⁵⁶ MNL GyMSVGyL ML, IV. B. 460. a.

⁵⁷ GECSÉNYI: Dokumentumok 258.

⁵⁸ Uo.

parasztpárti és kommunista politikától várták érdekeik képviselését, az SZDP nem tudott profitálni a régi Moson megyei községekben lefolyt lakosságcseréből. Ellenben elveszítette – a Kisgazdapárttal együtt – a német ajkú kisiparos és szakmunkásréteget, amely a háború előtt a bázisa nagy részét alkotta Mosonban.

A kitelepítés megváltoztatta a régi, történelmi Moson nemzetiségi összetételét. A kitelepítettek életérzésére rezonálnak a 19. századi német költő, a magyaróvári mezőgazdasági akadémián tanult Nikolaus Lenau *Délre* című versének sorai:

„Arra délre száll a zápor,
dél felé repül a szél,
hol villám cikázik távol,
arra délre vágyom én.

Ott, távol magyar hazámban
áll egy nyájas kis falu,
oldalában erdőárny van,
benn a szellő áldva fú.

Falu végén némaság. Ott
egy kis házikó pihen –
bármi szűk, egész világot
lelne benne föl szívem.”⁵⁹

⁵⁹ LÉNAU versei 7.

FORRÁSOK

MNL=Magyar Nemzeti Levéltár

GyMSVGyL=Győr-Moson-Sopron Vármegye Győri Levéltára

ML=Magyaróvári Fiókleveletára

IV. B. 460. a. = A magyaróvári járás főszolgabírájának iratai

PIL= Politikatörténeti Intézet Levéltára

283/16-295 = Vidéki Titkárság iratai. Jegyzőkönyvek, jelentések

658/5-6= A Szociáldemokrata Párt parlamenti választásokon való részvételével kapcsolatos iratok választókerületenként

SZAKIRODALOM

- BAJCSI: A népi ideológia = BAJCSI ILDIKÓ: A népi ideológia jelentősége a sarlós nemzedék körében. In: A népi gondolat a 20. században. Szerk. NOVÁK ATTILA – PAP MILÁN. Budapest, 2022. 163–184.
- BAJCSI: Kisebbségi magyar = BAJCSI ILDIKÓ: Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. Budapest, 2021.
- BANA: A nyilasok az 1939-es választások idején = BANA JÓZSEF: A nyilasok az 1939-es választások idején Győr megyében. Arrabona 45/2. (2007) 139–163.
- CZIBULKA – HEINZ – LAKATOS: A magyarországi németek kitelepítése = CZIBULKA ZOLTÁN – HEINZ ERVIN – LAKATOS MIKLÓS: A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Budapest, 2014.
- CSAPODY: Népiség = CSAPODY MIKLÓS: Népiség és erdélyiség. Táj-, világ- és országnézet. In: A népi gondolat a 20. században. Szerk. NOVÁK ATTILA – PAP MILÁN. Budapest, 2022. 145–162.
- ENGELMANN: Poroszország = BERNDT ENGELMANN: Poroszország. A lehetőségek hazája. Budapest, 1986.
- ENGELS: Az „Arbeiter-Wochen-Chronik” = FRIEDRICH ENGELS: Az „Arbeiter-Wochen-Chronik” és a „Népszava” szerkesztőségének. In: MARX – ENGELS – LENIN: A nemzeti kérdésről. Budapest, 1965.
- ESTERHÁZY: Szívek = ESTERHÁZY LUJZA: Szívek az ár ellen. Budapest, 1991.
- FARAGÓ: Az 1945. évi nemzetgyűlési választás adatai = Az 1945. évi nemzetgyűlési választás adatai a statisztika tükrében. 5. kötet. V. választókerület. Győr- Moson-, Sopron-vármegyék. Szerk. FARAGÓ GYULA. Budapest, 1946.
- GECSÉNYI: Dokumentumok = Dokumentumok a népi demokratikus forradalom történetéhez Győr-Sopron megyében (1945–1948). Szerk. GECSÉNYI LAJOS. Győr, 1986.
- HATOS: A rosszfiúk = HATOS PÁL: A rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története. Budapest, 2021.
- HATOS: Az elátkozott = HATOS PÁL: Az elátkozott köztársaság. Budapest, 2018.
- HORVÁTH: A mosoni modell = HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN: A mosoni modell. Az agrárpiacosodás feltételrendszere a rendi korszak végén. Kommentár 8. (2013:4) 48–55.
- KIMLEI – TUBA: Moson Megyei = Moson Megyei Életrajzi Lexikon. Szerk. KIMLEI PÉTER – TUBA LÁSZLÓ. Mosonmagyaróvár, 2008.
- KOCSIS: Peéry Rezső küzdelmei = Peéry Rezső küzdelmei az eszmei barikádokon. Mozaikok egy 20. századi közép-európai értelmiségi portréjából. Szerk. KOCSIS ISTVÁN. Sopron, 2010.

- KULCSÁR: A szociáldemokrácia az eszmék = KULCSÁR PÉTER: A szociáldemokrácia az eszmék történetében. Budapest, 2007.
- KUN – LENGYEL – VIDOR: Magyar Országgyűlési Almanach = Magyar Országgyűlési Almanach 1931–1936. Szerk. KUN ANDOR – LENGYEL LÁSZLÓ – VIDOR GYULA. Budapest.
- LENAU versei = NIKOLAUS LENAU versei. Budapest, 1979.
- MAJOR: Mosonymegye = MAJOR PÁL: Mosonymegye monographiája. Magyaróvár, 1878.
- MÁTHÉ: Nyilaskeresztesek = MÁTHÉ ÁRON: Nyilaskeresztesek. Eretnek marxisták, antiszemita akarnokok. Rubicon 32. (2021:9) 521.
- MOLNÁR: Győr munkásmozgalma = MOLNÁR ERNŐ: Győr munkásmozgalma a II. világháború idején 1939–1945. Győr, 1984.
- PAÁR ÁDÁM: Pártok, választások = PAÁR ÁDÁM: Pártok, választások és társadalom Győr és Moson régiójában (1922–1947). Győr, 2018.
- PAKSA: A magyar szélsőjobboldal = PAKSA RUDOLF: A magyar szélsőjobboldal története. Budapest, 2012.
- PAKSY: Nyilas mozgalom = PAKSY ZOLTÁN: Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939. Budapest, 2013.
- PAPP: A magyar kommunisták = PAPP ISTVÁN: A magyar kommunisták 1918–1989. Budapest, 2024.
- SEBŐK: A betelepítéstől a kitelepítésig = SEBŐK LÁSZLÓ: A betelepítéstől a kitelepítésig. A magyarországi németek századai. Rubicon 23. (2012:11) 4–8.
- SPANNENBERGER: A Volksbund = SPANNENBERGER NORBERT: A Volksbund. Hat év illúzió a magyarországi németek történetében. Rubicon 23. (2012:11) 30–43.
- SZÚCS: A Magyaróvári Timföldgyár = SZÚCS LAJOS: A Magyaróvári Timföld- és Műkorundgyár története 1934–1984. H. n., 1984.
- THULLNER – HUSZ: A Mosonmegyei = THULLNER ISTVÁN – HUSZ JÁNOS: A Mosonmegyei német-ség kitelepítése 1945–1946 (Az elűzés). Mosonmagyaróvár, 1997.
- TILKOVSKY: A Szociáldemokrata Párt = TILKOVSKY LORÁNT: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés 1919–1945. Budapest, 1986.
- TILKOVSKY: Nemzetiség = TILKOVSKY LORÁNT: Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Budapest, 1994.
- TILKOVSKY: Nemzetiségpolitika = TILKOVSKY LORÁNT: Nemzetiségpolitika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998.
- TÓTH: Telepítések = TÓTH ÁGNES: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsera összefüggései. Kecskemét, 1993.
- TUBA: Mosonmagyaróvár = TUBA LÁSZLÓ: Mosonmagyaróvár. Mosonmagyaróvár, 2018.
- VARGA: A magyar szociáldemokrácia = VARGA LAJOS: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Budapest, 1999.

HUNGARIAN SOCIAL DEMOCRACY AND THE GERMAN POPULATION OF MOSON COUNTY, 1919–1946

The Hungarian labour movement, after a series of failed attempts at party formation, coalesced in the establishment of the Hungarian Social Democratic Party on 7 December 1890. Friedrich Engels, already advanced in years, greeted the new party in a letter, praising its internationalist orientation and noting the participation of German, Slovak, and Italian workers. From the outset, German skilled workers played a formative role in shaping the traditions, organizational culture, and press of Hungarian social democracy.

Moson County was unique in pre-1918 Hungary as the only administrative unit where Germans formed an absolute majority. Structural conditions appeared favourable to social democracy: proximity to Vienna and Győr, location along a railway corridor, the rapid industrialization of Magyaróvár, and the emergence of a hybrid worker–peasant way of life. Yet countervailing factors, i.e., the persistence of viable smallholder agriculture, reinforced by the cultural and socialising influence of the Catholic Church, constrained the party's local expansion.

The post-1920 settlement further complicated matters. The annexation of much of Moson to Austria heightened suspicion toward the local German population – the so-called *Heidebauern*. Restrictions on organising among agricultural labourers and the restoration of open voting in 1922 further undermined social democratic prospects. From the early 1940s, the Volksbund gained traction in *Heidebauer* villages, particularly among the rural poor who, under genuinely democratic conditions, might otherwise have aligned with social democracy.

The upheavals of 1945–46 placed the party in an untenable position. Social Democrats could not shield ethnic Germans from deportation, while the resettled colonists – arriving from Czechoslovakia, the Szigetköz, and Borsod – tended to support the more radical National Peasant Party and the Communist Party. The Social Democratic Party, though a legal if merely “tolerated” force in interwar Hungarian politics, lost ground. Its core base in Moson, the German worker–peasant stratum with a dual livelihood, was precisely the group most devastated by post-war expulsions.

Ádám Paár

Juhász Bálint

A VALÓSÁG CSAPDÁJA REALIZMUS(OK) TALLÓS PROHÁSZKA ISTVÁN KÉPZŐMŰVÉSZETÉBEN (1948–1974)

„Ma is csak azt mondhatjuk, hogy a művészek egy csoportja, egy áramlata a realizmus útjára lépett és hogy a realizmus részünkre vezéreszme, munkafeltétel, nem pedig egy művészeti formula. Ez a realizmus kritikailag minden egyes esetben és minden egyes művésznél külön meghatározandó valami.”

(Renato Guttuso, 1952. február 20.)¹

Az 1968-as évet az új gazdasági mechanizmus által produkált pozitív hatások határozták meg. Ugyanakkor decemberben bemutatkozott a magyar neoavantgárd az Ipari Építeltervező Vállalat Deák Ferenc utca 10. szám alatti belvárosi irodaházában. Ez idő tájt a Győri Műcsarnokban a hazai figuratív és nonfiguratív alkotók (pl. Cziráki Lajos, Tóvári Tóth István, Karczagi Endre, Karczaginé László Enikő és Lakatos József) uralták a művészeti életet. 1967-ben a Kisalföld egyik újságírója riportot készített egy perifériára sodródott képzőművésszel, azzal a céllal, hogy szembesítse az olvasókat a művész nyomorúságos életmódjával. A szövegben úgy jellemezte a 71 éves, Mosonmagyaróváron élő Tallós Prohászka Istvánt, hogy egy „csendes, elfelejtett ember”,² akinek érdemes *visszaállítani a régi hitét*.³ Annak ellenére, hogy az újságíró inkább az empátia vezérelte, mintsem az objektív és konkrét véleményalkotás, a művészről leírt tények nem álltak távol a valóságtól. A képzőművész a II. világháború előtt egy feltűnő szakmai karriert tudott felmutatni a közép-európai művészeti életben. Az Országos Ma-

¹ Szabad Művészet 20. (1954:2) 76.

² Kisalföld 12. (1967:175) 6.

³ Tallós Prohászka István Somorján született 1896-ban és Mosonmagyaróváron halt meg 1974-ben. Foglalkozását tekintve festőművész, illusztrátor, újságíró és pedagógus. Kezdetben a Pozsony vármegyei Malackán dolgozott telekkönyvi írnokként. 1915 és 1918 között az Osztrák–Magyar Monarchia honvédtisztjeként részt vett a keleti frontvonalon lezajlott harcokban. Ezt követően 1919-ben a 13. Vörös Pozsonyi Honvéd Helyőrségi Gyalogezred katonájaként részt vett a felvidéki és a Tisza menti hadjáratban. 1920 és 1924 között az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola díszítő-művészeti kurzusára járt, s ez alatt tanulmányútra ment Párizsba, azonban Berlinben kötött ki. A német főváros modern művészeti életének végigtanulmányozása mellett megismerkedett a Bauhaus-iskola progresszív szemléletével. Az 1920-as és 1930-as évek években aktívan részt vett a szlovensz-kói kulturális életben. Rendszeresen állították ki műveit Pozsonyban, Prágában, Kassán, Budapesten, Bécsben és Érsekújváron. 1947-ben Magyarországra menekült, s egy rövid debreceni és győri tartózkodás után Mosonmagyaróváron telepedett le. 1951 és 1957 között a Győr-Sopronmegyei Képzőművészeti Munkacsoport tagja, és 1953-tól 1969-ig Mosonmagyaróváron és Győrben állított ki. 1974-ben halt meg az újrónafői tüdőszanatóriumban.

gyar Királyi Iparművészeti Iskola diákjaként 1923-ban Berlinbe utazott, ahol valószínűleg láthatta George Grosz és Kokoschka formabontó műveit.⁴ Az 1920-as évek második felében megismerkedik a Sarló-mozgalom tagjaival. 1928-ban a pozsonyi Hotel Savoyban állította ki első formabontó műveit, amelyek komoly közönségsikert arattak és olyan műkritikusok érdeklődését keltették fel, mint pl. Szalatnai Rezső és Brogyányi Kálmán. 40 évesen megkapta a Magyar Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaság Masaryk-díját Lőrincz Gyulával együtt, és 1936-ban a kassai Kelet-Szlovenszkoí Múzeumban nyílik meg első életműkiállítása. 1939-ben felveszi a Tallós vezetéknévét, és 1941-ben belép a Magyar Akvarell- és Pasztellfestők Egyesületébe.⁵ Ugyanekkor egyik műalkotását kiállították az 1940-es velencei biennálé magyar pavilonjában.⁶ Ezzel szemben a II. világháborút követő társadalmi és politikai status quo felborulása, a közép-európai országok szocialista átalakulása teljesen új irányt szabott a képzőművész életpályájának. A művész – kollégája visszaemlékezései szerint – féltve családja és saját életét a politikai retorzióktól a disszidálás mellett döntött, és egy kalandos útnak köszönhetően jutott el Mosonmagyaróvárra.⁷ Ez a település az 1940-es évek második felében sem számított olyan városnak, amely további szakmai kibontakozást tett volna számára lehetővé. A nyugat-magyarországi város német ajkú kis- és középpolgárságát kitelepítették, a város korábbi szellemi elitje pedig a vegzálások miatt hagyta el a települést, vagy fogadta el az új politikai status quo-t. Ennek következtében Prohászka nem számíthatott erős műtárgyvásárlói bázisra, amely megbízásokkal láthatta volna el, mint ahogy a két világháború közötti I. Csehszlovák Köztársaságban ez történt. Redukálódtak művészetének lehetőségei, és 1947 után keletkezett műveiben felerősödtek a provinciális vonások. Műalkotásainak többségét az 50-es évek elején regnáló fotónaturalizmus jellemezte, azonban nem tartotta távol magát a kor továbbfejlesztésre alkalmas, progresszív művészeti irányzataitól sem.⁸ Ezen 32 évig tartó korszak tisztázása érdekében jött létre 2024. november 8. és 2025. április 9. között a *Tallós Prohászka István – Egy rejtőzködő modernista* című kiállítás. E tárlaton kiállított művek azonban egy másfajta megközelítést igényelnek. Ezen a ponton hasznos

⁴ 1923-ban jelent meg George Grosz *Ecce Homo* c. könyomsorozata, amely erős társadalomkritikával rendelkezett a nyugat-európai kapitalista társadalommal szemben. Ugyanakkor 1923-ban a berlini Kunstsalon Bruno & Paul Cassirer nevű magángaléria Kokoschka műveinek népszerűsítését is végezte. Nem kizárt, hogy Tallós Prohászka mindkettőt láthatta berlini tanulmányútja során.

⁵ Az 1931-ben létrejött, államilag támogatott kulturális nonprofit egyesület művészeti osztályának volt a tagja.

⁶ A *Somorja éjjel* c. festményt 1939-ben vásárolta meg a Székesfővárosi Képtár a képzőművésztől. A festmény valószínűleg eltűnt Budapest ostroma alatt.

⁷ E kollégát Karczag Endrének hívják (Budapest, 1939–), aki 1962-ben ismerkedett meg Mosonmagyaróváron Tallós Prohászkaival. A somorjai festőművész eredetileg Debrecenben próbált letelepedni, ahol egy bürokratikus hiba miatt nem kapta meg a letelepedési engedélyt. Emiatt Győrbe költözött, ahonnan pár hónapig tartó szünet után került Mosonmagyaróvárra.

⁸ MTA BTK MI MDK-C-II-0642 19.

a modern mint fogalom etimológiai értelmezését komolyan venni. Az Oxford English Dictionary-ben szereplő szócikk szerint az számít modernnek, amely „az aktuális korhoz vagy időszakhoz kapcsolódó, vagy abból eredő”.⁹ Eszerint a Tallós Prohászka István művein uralkodó realizmusra nem úgy kell tekinteni, mint valami formai és stílári disszonancia, hanem mint egy vezéreszme. Ez az alapgondolat egyfajta spektrumként működhet annak fényében, hogy a kor szociokulturális aspektusait tükrözi. Műalkotásain egy olyan vizuális nyelvezetet látunk, amelynek okai a képzőművész generációja által érzett csalódásra vezethetők vissza. E nemzedék által dédelgetett utópisztikus álmok olyan történelmi események miatt borultak fel, mint pl. Csehszlovákia feldarabolása, az Anschluss, a II. világháború és a vészorszak. A második világégést követően egyes művészek úgy gondolták, hogy az elveszett ideák helyett újabbakat is fel lehet építeni, emiatt a szociokulturális fejlődést eszmei és tartalmi alapon is sürgették. Sajnos az 1956-os forradalom által okozott sok számos baloldali képzőművészt, így pl. Tallós Prohászka Istvánt is olyan önreflexióra késztette, amely pesszimista valóságlátáshoz vezetett. E negatív világlátás sok esetben megkérdőjelezte a hivatalos állami kultúrpolitika és a szakmai műkritika álláspontját a modern művészet kapcsán. Ennek következtében Tallós Prohászka Istvánnak ezen 32 év alatt létrejött művei komoly kérdéseket vetnek fel a művészi identitás és a realitás érzékelése közötti viszonyrendszer felől.

Fáziskésésben. A művész mint fogalom újradefiniálása (1947–1948)

Torz térérzékelés, áradó Duna, magányos fakereskedők, egy gőzhajó, és egy szigorú határellenőr halad végig a folyóparton. (1. kép) A ladikon utazó fakereskedők igyekeznek szembenézni az áradó Dunával, miközben egy bekövetkező tragédiát vehetünk észre a festményen.

A kiszámíthatatlan állapotok és a helyzet eszkalálódásának érzékeltetése nemcsak társadalmi önreflexió, hanem beleenyugvás a II. világháború utáni állapotokba. Tallós Prohászka István ízig-vérig sarlós volt az 1920-as évek második fele óta; e mozgalom tagjainak hitvallását az antiurbánus és antikomopolita szellemiség jellemezte egy páneurópai ideológus-

1. kép

A festő dolgozik a győri műtermében, 1947–48.
(HM, TDL, Ltsz. 31.514.21.)

⁹ ISMERETLEN SZERZŐ: Modern.

giával együtt.¹⁰ A Bajcsi Ildikó irodalomtörténész által felkutatott társadalompolitikai és kulturális mozgalom strukturális és ideológiai hátterének felbomlása, s a tagok különválása komoly identitás-avarhoz vezetett, ami Tallós Prohászka István győri műveinek esetében megjelenik. Valószínűleg a somorjai festőművész az 1948-as év közepén már a Rába-parti megközpontban tartózkodott.¹¹ Lehetséges, hogy próbálkozott beilleszkedni a győri művészeti közegebe, viszont e rövid időszak nem hozott magával komoly eredményeket. Ugyanakkor a képzőművész szkepticizmusát olyan személyes élmények is befolyásolták, mint pl. a határok lezárása és a csehszlovák politikai életből való kizáratás. Ezzel szemben e történelmi folyamatok nem tántorították el a festőművészt attól, hogy egy társadalmi és kulturális megújuláshoz vezető politikai álláspontot képviseljen a háború romjaiból felépülő Magyarországon.¹² Az összeomlott világ analizálását két másik lappangó festményén (2–3. kép), az egyén önnön tette-

2. kép

Munkás a nagyok között / Polgár a nagyok között, 1948.

Lappang. Olaj, vászon, 70 × 100 cm

(HM, TDL, Ltsz. 2024.5.2.20.)

3. kép

Munkás a nagyok között, 1948. Lappang. Olaj, vászon,
100 × 80 cm

(HM, TDL, Ltsz. 2024.5.2.16.)

¹⁰ Az 1928-tól 1934-ig létezett Sarló-mozgalmat olyan értelmiségiek hozták létre, akik a Duna-menti népek összefogását és a marginalizált társadalmi rétegek szociokulturális fejlődését támogatták. Prohászka István valószínűleg Khin Antalón (a somorjai Csallóközi Múzeum első igazgatója) és Jankó Zoltánon (az Uránia Tudományos Egyesület vezetője és pozsonyi szabadkőműves) keresztül került kapcsolatba Balogh Edgár etnográfussal és Szalatnai Rezsővel 1926 és 1929 között Somorján. Mindketten a Sarló-mozgalom alapító tagjai voltak. BAJCSI: A Sarló mozgalom 20.

¹¹ Ahagyatékban megtalálható önéletrajzokban többször is említi, hogy győri tartózkodása alatt részt vett a Győr Városi Tanács által meghirdetett 1948-as művészeti pályázaton, amely a Baross-híd új-jáépítésének ábrázolását célozta meg.

¹² A hagyatékban több olyan önéletrajz található, amelyben a képzőművész kihangsúlyozta, hogy a Tanácsköztársaság alatti hadműveletekben való részvételét és a Magyar Kommunista Pártba való belépést elsősorban ideológiai okokból tartotta helyénvalónak.

ivel való szembesülése révén próbálta érzékeltetni. Mindkét műalkotáson a Dömötör-házaspárt (Dömötör Ferenc és Dömötör Teréz) láthatjuk Karl Marx, Petőfi Sándor, Bartók Béla és Ady Endre alakjaival együtt.¹³ Annak ellenére, hogy a házaspárt az általuk támogatott kulturális közeg attribútumai veszik körül, a jeleneten látható csoportportré visszanyúl a 17. századi holland festészet közismert, klasszikus ábrázolásmódjához. A képeken szereplő történelmi és szépirodalmi karakterek nem pusztán statiszták, hanem a műalkotó belső kivetülései és a Sarló-mozgalom által támogatott kultúrnacionalista identitás mintaképei. Ez a párbeszéd jelenik meg Bíró Antal 1947-es római festményén (4. kép) is, amelyen két apostolszerű figura látható egy trecentós hangulatot idéző térben.¹⁴ Az őket körülvevő kietlenség és pusztaság azt az elgondolást támasztja alá, hogy az új világ felépítéséhez tartós értékrendszerre van szükség. Ezen értékrendszer bemutatásával próbálkozott Tallós Prohászka a Dömötör-házaspárt ábrázoló 1948-as festményén is (5. kép), amelyen kispolgári, meghitt családi légkört

4. kép

Bíró Antal: Család, 1947.

(Lappang. Szabad Művészet 1. [1947:8] 147.)

5. kép

Dömötörék, 1948. Olaj, rétegelt lemez, 60 × 75 cm
(magántulajdon)

¹³ Dömötör Ferencet (Verőce, 1901 – Helsinki, 1954) a Magyar Kommunista Párt küldöttjeként szavazták meg a Győr-Moson Megyei Pártbizottság első titkárának 1947-ben. A Magyar Népköztársaság helsinki nagykövete volt 1951-től 1954-ig. Vele szemben pedig Dömötör Teréz (Somorja, 1904 – Budapest, 1980) az 1930-as évek elején ismerkedett meg a Sarló-mozgalom tagjaival. Első elbeszéléseit a Korunk és Az Út c. lapokban adták ki. 1944-ben letartóztatták és egy németországi munkatáborba hurcolták. Szabadulása után Dömötör Ferencsel együtt telepedett le Győrben, ezt követően újságíróként és íróként tevékenykedett számos napilapnál.

¹⁴ Annak ellenére, hogy nincs rá konkrét bizonyíték, hogy Tallós Prohászka valóban látta ezt a festményt 1948-ban a régi Műcsarnok épületében, azonban a műről készült reprodukciót biztosan ismerte, amely a Szabad Művészet 1947-es évfolyamában jelent meg.

láthatunk a karakterek szociokulturális attribútumaival – pl. Szabad Nép újság, Marx *Tőke* című könyve, egy kecses teáskészlet és egy megkezdett sárgadinnye. Ezek a festmények nyilvánvalóan nem lehettek megbízható névjegykártyák a győri művészeti életbe, ugyanakkor kecsesítő megbízások nélkül Tallós Prohászka kénytelen volt elköltözni, hogy stabil megélhetést tudjon magának teremteni egy biztosabb településen.

„... immár ne Párizsra, hanem Moszkvára vessék vigyázó szemüket”¹⁵

Standeisky Éva művészettörténész szerint „a kommunista művészek az alkotás és a közszereplés kettősségében éltek. Lelkesen és önként vállaltak közművelődési feladatokat. Tanfolyamokat vezettek, népszerű előadásokat tartottak, kiállításokat szerveztek: az eddigi elzárt modern művészetnek szerettek volna értő közönséget nevelni.”¹⁶ E gondolatmenetből kiindulva a Rákosi-rendszer művészet- és kultúrpolitikája a modern képzőművészet funkcióját „tartalmi” és „eszmei” lételemben tartotta mérvadónak.¹⁷ A képzőművész nemcsak öntudatos állampolgár volt a politikai kurzus szemében, hanem az állami szervek által felállított mércét tekintette példaképnek. Ennek következtében a társadalmi rétegek ábrázolása már nemcsak a környezet szoros megfigyelésére korlátozódott, hanem a munkamenet jelentősége is előtérbe került.¹⁸ Jerome Bazin és Joanna Kordjak társadalomtudósok úgy vélik, hogy az újfajta realitás ábrázolását az ember és a gépezet szimbiotikus kapcsolata alapján kell elképzelni. E realitáson belül a munkás és eszközei nemcsak egyszerű tárgyak, hanem egy összművészeti projekt alkotóelemei. A munkás is egyfajta alkotó, aki közelebb hozza a képzőművészt és az általa megfigyelt környezetet.¹⁹ Ugyanakkor a magyar történelmi festészet átértékelése sem volt mentes a tudománykritikai szemlélettől. Ahhoz, hogy a múltat megérthesse és reprezentálhassa, a képzőművésznak pedagógusi szerepet kell vállalnia. A hatáskeltő tömegjelenteteknek távolságot kell tartani a nyugat-európai 19. századi festészet vizuális szemléletétől, mert csak bizalmatlanságot kelt politikailag. Az új magyar történelmi festészetet a múlt és a jelen szerves viszonyrendszerének kell működtetnie, hogy propagandisztikus üzenetet közvetítsen. Ugyanakkor egy mindenkihez szóló, közérthető és megjelenésében hatáskeltő vizuális nyelvezetet kellett alkalmazni.²⁰ Ezzel a mondanivalóval az 1952-ben lefestett *Dózsa* című nagyméretű festményen (6. kép) találkozunk, amelyet az 1953-as Győr-Sopronmegyei Képzőművészeti Munkacsoport kiállításán mutattak be a nagyközönségnek.²¹ A festmény közel

¹⁵ HORVÁTH: A művészek bevonulása 41.

¹⁶ STANDEISKY: Alkotók közszerepben 103.

¹⁷ SZŰCS: A szocreál 115.

¹⁸ BAZIN – KORDJAK: Celebration 95.

¹⁹ BAZIN – KORDJAK: Celebration 97–98.

²⁰ KOVÁCS: Lenin a háztetőn 157.

²¹ Győr-Sopronmegyei Hírlap 9. (1953:283) 4.

sem aratott osztatlan sikert a somorjai festőművész megyei kollégái körében, annak ellenére, hogy Tallós Prohászka azt próbálta kifejezni, létezhet a realista művészet spektrumként is.²² E változatosság a kép hatáskeltő látványvilágában és a történelmi hitelességben jelenik meg. A kompozíción egy szedett-vedett sereggel találkozunk, amelynek tagjai a biztos jövő fényében lojálisan követik a vezérként előre haladó Dózsa Györgyöt. A témából kiindulva Prohászka optimista hangulatot próbált közvetíteni a nézők felé, ezzel kifejezve, hogy a történelmi nemzeti öntudat és a jelenbe vetett magabiztosság egy és ugyanaz. A karakterek ábrázolása, a nincstelenek hadseregét alkotó bábszerű alakok hasonlóképp jelennek meg Szabó Vladimir *Dózsa népe* című 1953-as olajfestményén. (7. kép) A balasagyarmati festőművész szintűg a parasztlázadás vezérét ábrázolja a felkelőkkel együtt,

6. kép

Dózsa, 1952. Olaj, vászon, 150 × 200 cm
(HM, Ltsz. 2001.2., Fotó: Sáfár Szabolcs)

7. kép

Szabó Vladimir: Dózsa népe, 1953.
(Szabad Művészet 8. [1954:1] 19.)

viszont a kompozíción a figyelem nem a vezetőre, hanem a statisztaként ábrázolt felkelőkre helyeződik, mint ahogy Tallós Prohászka István festményén is. Ettől eltekintve nem zárható ki, hogy a *Dózsa* negatív fogadtatásának ellenére a somorjai festő reménykedett abban, hogy a magyar történelmi festészet egyik fontos művészeként fog bevonulni a megyei kortárs művészeti életbe. Ezt a lehetőséget a Győr Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága által kiírt művészeti pályázat révén próbálta megragadni. A Tanács 1952-ben arra kérte fel a megyében élő képzőművészeket, hogy a felújított Győr Városi Tanácsház nagytermét egy 380×240 cm-es

²² Valószínűleg Mende Gusztáv soproni festőművész felháborodása vagy szakmai féltékenysége keltetett feszültséget a Győr-Sopronmegyei Hírlap cikkében elhangzottak alapján, azonban a kép gyorsan elnyerte a laikus műkedvelők tetszését. Győr-Sopronmegyei Hírlap 9. (1953:283) 4.

nagyságú olajfestménnyel díszítsék. Olyan tematikát vártak el tőlük, amely a Rába-parti központ „szocialista építésének hősiességét” tükrözte volna.²³ 1952. november 30-át szabta meg mint határidőt Győr Város Pártbizottsága a festmények beküldésére, viszont a beérkezett pályázati műalkotások nem érték el az elvárt színvonalat a település politikai és közművelődési apparátusa által megbízott zsűri szemében. Emiatt egy újabb pályázat került meghirdetésre 1954. február 24-én. E felhívás két darab nagyméretű pannó létrehozására kérte fel a képzőművészeket és 1954. június 3-át tűzte ki beadási határidőként. Az első képnek a modern mezőgazdasági élet meghitt pillanatait és Győr város fejlettségét kellett ábrázolnia. A második témája Győr felszabadulása a török uralom alól volt.²⁴ Tallós Prohászka István által a második pályázati felhívásra beküldött pályamunkatervek nem nyerték el a zsűri tetszését, azonban a látványvilág aprólékos megszerkesztése gondosan illeszkedik a magyar szocreál történelmi festészet szellemiségéhez. A jeleneten (8. kép) a romos győri várfalaknál elfogott török hi-

8. kép
Győr visszavétele a töröktől 1598-ban, 1954.
Olaj, vászon, 44 × 80 cm
(magántulajdon, Fotó: Sáfár Szabolcs)

9. kép
Tanulmány a győri pannóhoz, 1953–54. Tus, papír
(HM, TDL, Ltsz. 2023.01.47.02.)

10. kép
Tanulmány a győri pannóhoz, 1953–54. Ceruza, papír
(HM, TDL, Ltsz. 2023.01.47.01.)

²³ Győr-Sopronmegyei Hírlap 8. (1952:233) 4.

²⁴ Sajnos csakis a második pályázati felhívásra megszületett pályamű tervei kerültek elő a 2024-es kutatásnak köszönhetően. E pannótervek jelenleg magántulajdonban vannak.

vatalnokok és a győzedelmeskedő magyar és osztrák sereg hadvezérei mindannyian egy történelmi jelenet statisztái. Mint ahogy a *Dózsa* című kép esetében, itt is optimista hangulattal szembesülünk, amely ellensúlyozza az epizód drámai jellegét. Ezzel szemben a ruhák és az ostromtárgyak a hitelességre és autentikusságra törekednek. Nem zárom ki azt a lehetőséget, hogy Tallós Prohászka István és festőkollégái (pl. Steiner Antal vagy Mende Gusztáv) szabad bejárással rendelkeztek a győri Xántus János Múzeumba. Ennek köszönhetően tanulmányozhatták és rajzokat készíthettek a képzőművészeti, régészeti és helytörténeti gyűjtemény műtárgyairól. A kiírással ellentétben a festőművész egy többjelenetes pannósorozatban gondolkodott, amelynek néhány jelenetéről vannak csak ceruza- vagy tusrajzok a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumban, a Tallós Prohászka-hagyatékban. Az egyiken a török megszállás egyik epizódjáról készült tusrajzot látunk (9. kép), amely a hódoltság korának pusztítását ábrázolja. Egy másik jelenet (10. kép) a török hivatalnokok elfogását mutatja másfajta térbeállítás alapján. A meg nem valósult és az el nem nyert megyei pályázat azonban azt bizonyítja, hogy Tallós Prohászka Istvánt monumentális művek és történelmi témájú műalkotások létrehozása vezényelte.²⁵ Annak ellenére, hogy a beadott pályázati anyag a nemzeti történelmi öntudatot pedagógiai célzatra használta fel, félrerakva az eszmei és ideológiai tartalmat, e művek nem nyerték el a hivatalos kultúrpolitika jóváhagyását.²⁶ Egy másik példát (11. kép), amely alátámasztja, hogy a festő szocreál művészete nem feltétlenül a tartalomra vagy az eszmeiségre helyezte hangsúlyt, egy politikai tömegrendezvényhez megtervezett plakáthoz készült ceruzarajzon láthatunk, amelyen heroszi pózban álló, zászlót tartó munkásfigurát ábrázol. A plakátterven – amelyről nincs írott forrásanyag a mosonmagyaróvári Tallós Prohászka István-hagyatékban – a festő nagyon jól megragadja az emberi alak statikusságát és időtlenségét. Ezzel valószínűleg már eszmei és tartalmi

11. kép

Tanulmány egy plakáthoz, 1954.

Ceruza, papír

(HM, TDL, Ltsz. 2023.01.47.12.)

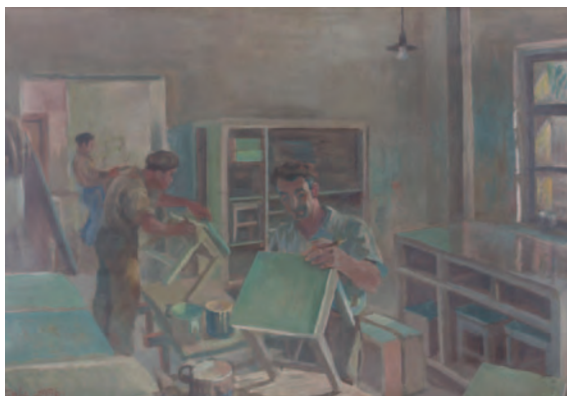
²⁵ 1936-ban a pozsonyi Munkásakadémia színháztermében Prohászka István, Lőrincz Gyula és Reichentál Ferenc egy nagy méretű freskót hoztak létre, amelynek jelenetei az ideológiai háttérrel mellett szociokulturális kérdéseket emeltek ki, mint pl. vallásosság és politikai doktrína.

²⁶ Ennek ellenére a Tallós Prohászka István-hagyatékban szereplő önéletrajzokban többször is szerepel, hogy a festőművész tagja volt a Magyar Kommunista Pártnak 1945 óta. JUHÁSZ: Tallós Prohászka István 20.

funkcióval próbálja ellátni az alakot, amelyet szintén láthatunk Włodzimierz Zakrzewski és Julia Pirotte plakátján.²⁷ (12. kép) E lappangó molinó egy példa lehet azzal kapcsolatban, hogy az 1950-es évek kelet- és közép-európai államaiban a munkást mint társadalmi szereplőt tárgyiasították, ezzel kiölve belőle minden individualitást. Nem zárom ki azt a lehetőséget, hogy Tallós Prohászka István rendszeresen követte ezeket a híreket, azonban a közművelődési szerep érdekében vállalt ehhez kötődő feladatokat Mosonmagyaróváron, pl. előadást tartott a szovjet képzőművészetről 1956. március 21-én a Mosonmagyaróvári Múzeumban.²⁸ Ugyanakkor felkérték az 1950-es évek elején, hogy nyissa meg a mosonmagyaróvári Dózsa Filmszínházban a szovjet filmünnep napját.²⁹ E beszéd szövegében arra helyezi a hangsúlyt, hogy a realista képzőművészetnek egy újszerű társadalom felépítését kell felvállalnia, amelyben az embertípus egy közösségi életmód révén fog jobb világot teremteni. Az így elhangzott pozitív és optimista álláspont Prohászkanál egy 1955-ös festményen is megjelenik, amely a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár asztalosműhelyében dolgozó munkásokat ábrázolja. (13. kép) A képen munkások lelkes odaadással teljesítik feladatukat abban a tudatban, hogy az általuk létrehozott mindennapi termékek egy egységes és homogén

12. kép
Włodzimierz Zakrzewski – Julia Pirotte:
Egységgel és munkával győzünk a
békéért folyó harcban. Plakát
(Szabad Művészet 4. [1950:5–7] 221.)

13. kép
A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár asztalos
műhelye, 1955. Olaj, vászon, 80,2 × 110,4 cm
(Kühne Mezőgazdasági Gépgyár Zrt. tulajdona, Fotó: Sáfár Szabolcs)

²⁷ Annak ellenére, hogy nincsenek erről források a Tallós Prohászka István-hagyatékban, nem zárható ki, hogy Prohászka láthatta ezt a plakátot a Szabad Művészetben, vagy meglátogatta a budapesti Kultúrkapcsolatok Intézetében a lengyel plakátkiállítást 1950-ben.

²⁸ Győr-Sopronmegyei Hírlap 12. (1956:69) 4.

²⁹ HM TDL ltz. 91.114.1

14. kép
Bolgár József: Kovácsoló műhely, 1953–54.
(Szabad Művészet 7. [1953:3] 112.)

társadalom igényeit fogják ki-
elégtíteni. Ezt a szemléletet lát-
hatjuk Bolgár József a *Kovácsoló műhely* című festményén is.³⁰ (14. kép) Ezen a képen a
békés munkahelyi környezet-
ben dolgozó martinászok kö-
zött nyugodt és kiszámítható
interakció megy végbe, amely
a hétköznapi és családias han-
gulatot hangsúlyozza. Ezt a
hétköznapiságot egyes közép-
európai képzőművészek olyan
mindennapi történetekben is
kiemelték, amelyek egy tele-

pülés arculatának átalakulását érintették. Ebben az esetben érdemes összevetni Tallós Prohászka István és Aleksander Kobzdej festményét. Az elsőnél (15. kép) láthatjuk, hogy szorgosan folynak a mosonmagyaróvári kultúrház építési munkálatai, miközben az ott élők egy békés környezetet próbálnak létrehozni. A lengyel festőművész képén (16. kép) pedig a munkások egy állami konstrukción próbálnak egymással kollokvialis kapcsolatot létrehozni. Ennek következtében a mindennapi munkafolyamat és az állampolgár elhivatottsága között kialakul egy olyan szimbiotikus kapcsolat, amit az 1950-es évek totalitárius állami művészetpolitikája is megkövetelt. Ugyanakkor az 1956-os forradalmi tömegmegmozdulások Magyar-

15. kép
A mosonmagyaróvári Kultúrház építése, 1953.
Olaj, vászon, 70 × 80 cm
(HM, Ltsz. 81.2., Fotó: Sáfár Szabolcs)

16. kép
Aleksander Kobzdej: Adj át egy téglát, 1949.
(Szabad Művészet 4. [1950:10] 412.)

³⁰ A hagyatékban fellelt iratokban többször is feltűnik, hogy a képzőművész rendszeresen olvasta a Szabad Művészetet. Valószínű, hogy így tájékozódott a modern művészet legújabb újdonságairól.

országon lerántották a leplet az utópisztikus jövőt ígérgető politikai rendszerekről. Emiatt számtalan baloldali beállítottságú képzőművésznek szembe kellett néznie a valósággal, s emiatt a saját szakmai identitásuk újraépítésére voltak rákényszerítve. A szocialista realizmus és a rendszer művészetpolitikai dogmáinak elutasítása nem feltétlenül a realista festészettől történő elszakadást jelentette.³¹

Performansz vagy sóvárgó hedonizmus

A Győri Képzőművészeti Kör 1957-es tavaszi tárlatát, amelyet a Természettudományi és Ismeretterjesztő Társulat (TIT) győri székházában tartottak meg, már nem az 1950-es évek első felét jellemző feszült művészetpolitikai légkör jellemezte. Az 1956 előtti időszak művészetpolitikájának megtagadása, és a visszatérési vágy egy stabil légkörhöz új kiegészítéshez vezetett az állami szervek és a társadalmi apparátus között. Ennek köszönhetően a tárlat zsűrijét olyan képzőművészek is alkothatták, akik állami megbízásokat kaptak a Horthy-korszak alatt, azonban 1945 után félreállították őket. E zsűrit Molnár C. Pál, Kontuly Béla és Istókovits Kálmán alkotta, akik naivitásból vagy szakmai megfontolás miatt döntöttek úgy, hogy Tallós Prohászka István néhány műalkotását nem engedik át a rostán.³² E döntést az alapján hozták meg, hogy a modern művésznek „meg kell tanulnia” elengedni azokat a politikai be-rögződéseket, amelyek hatást gyakorolhatnak a műalkotás kvalitására.³³ Ezt követően olyan témák kerültek előtérbe, melyek nem tükrözték a régi politikai államapparátus direktíváját. Az így kialakult hangulat a Kádár-rendszer kultúrpolitikájának volt a terméke, és ez az 1957-ben a Múcsarnokban megrendezésre került Tavaszi Tárlaton is észrevehető volt a nonfiguratív művészet visszatérésének köszönhetően.³⁴ Ezután a győri tárlaton kiállított műtárgyak témái emberközelivé váltak és a mindennapi életet tükrözték, viszont nem vetettek fel kérdéseket az 1956-os forradalom leverését követő traumákról. Tallós Prohászka

17. kép
Tallós Prohászka István festi a Társadalmi
munka c. pannóját, 1961.
(HM, TDL, Ltsz. 31.514.34–36.)

³¹ FEHÉR: Festészet és valóság 138.

³² JUHÁSZ: Tallós Prohászka István 17.

³³ FÜGH: A Győri Képzőművészeti Kör tavaszi kiállítására 7.

³⁴ ISMERETLEN SZERZŐ: Tavaszi Tárlat. A kiállított művek tematikái már nem az államapparátus által ki-tűzött témákra épülnek, hanem általános és hétköznapi mondanivalókat próbálnak minél erőtelje-sebben megfogalmazni.

István valószínűleg tömegmédiák és művészeti szemlék alapján kapott értesülésekből kiindulva úgy vélte, hogy a képzőművésznek meg kell teremteni egy emberközpontú világgépet. Ezt az elhatározást így fogalmazta meg: „Szeretem az embert, vállalom érte a harcot, néha elkeseredetten, de sohasem csüggedten.”³⁵ A művésztől idézett mondat szorosan kötődik a *Társadalmi munka* című elveszett, nagyméretű pannó vizuális nyelvezetéhez. (17. kép) E lappangó vagy megsemmisült festményen a nyugodt hangulatot idéző mosoni főutcán végighaladó MÁVAG teherautót láthatunk, körülötte egy alvó kisváros hiteles prezentációja.³⁶ Ettől függetlenül a pannó témája valószínűleg jobban illik a képzőművész céltudatos döntéséhez, amely szerint a formabontó és kísérletező stílusirányzatok öncélúságot terjesztenek. A képzőművész véleménye alapján „a valóság lényegét megörökítő realista művészet a natúrához áll közel”.³⁷ Ennek keretében egyenlő rangú a realista kép által ábrázolt jelenet a jelenetről készített fotófelvétellel. Az ábrázolás azt a célt követi, hogy minden egyes életjelenséget higgadtan és hitelesen kell megjeleníteni, tehát nem kell átfogalmazni a realitást. Ugyanakkor nem a külsőségekben rejlik a művészet korszerűsége, hanem az ábrázolt jelenet minél hitelesebb illusztrációjában. E hitelességet a velejáró expresszív hangulat visszaadásával próbálta Tallós Prohászka István kifejezni az 1965-ös állami megbízásból készült pannón, amely a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár öntödéjében dolgozó szakmunkások életét mutatja be. (18. kép) Az expresszív színkezelés, a mindennapi interakciók a munkások közt, s a jeleneten látható stabil munkahelyi környezet hasonlóképp kimutatható olyan magyar képzőművészek (pl. Mácsai István és Czene Béla) művein, akik a realista festészet válságát a hiteles valóság leképezésében láthatták.³⁸ E hitelességre való

18. kép

A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár olvasztója,
1965. Olaj, vászon, 227 × 328 cm
(Kühne Mezőgazdasági Gépgyár Zrt. tulajdona, Fotó: Sáfár Szabolcs)

³⁵ HM TDL Ltsz. 2024.5.8.41.

³⁶ Karczag Endre festőművész visszaemlékezései szerint a képzőművész hajlamos volt az 1950-es években elpusztítani néhány vásznát, hogy az általa félresikerültnek vélt képeitől megszabaduljon.

³⁷ HM TDL Ltsz. 2024.5.8.41.

³⁸ Mácsai István (Budapest, 1922 – Budapest, 2005) Munkácsy Mihály-díjas magyar festő és Bernáth Aurél-tanítvány. Festészetében kezdetben a csendéletek, portrék, életképek dominálnak, a hatvanas évek elejétől viszont az ember épített környezetét hangsúlyozza ki. Czene Béla (Isaszeg, 1911 – Budapest, 1999) festőművész és Rudnay Gyula-tanítvány. Mácsai Istvánnal együtt a hatvanas évek elejétől ő is egy különutas, modernista művészetet képvisel.

törekvés Tallós Prohászka István művészetében nem a realitás részletes prezentálását jelentette. Ugyanakkor műalkotásain egyre nagyobb terepet kap egy introvertált és távolságtartó látásmód a modernizálódó világgal szemben.

A városi életképek disszonáns világa

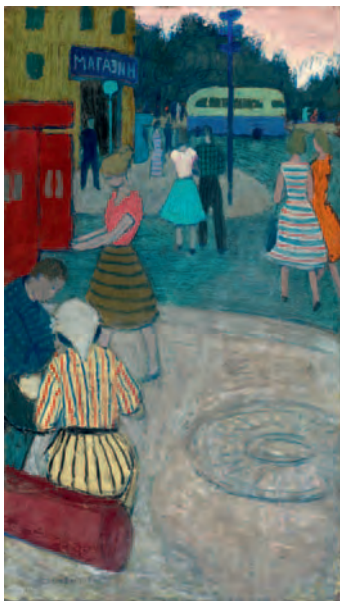
Egy 1967-es riportban, amelyet a Képes Újságnak adott, azt fejti ki, hogy a kozmopolita realitástól távol akarja tartani önmagát, s emiatt inkább olyan kistelepüléseken – pl. Várpalota – uralkodó szociokulturális feszültségre koncentrálni művészetében, melyeknek lakosai nem tartoznak egy kozmopolita szemléletű világhoz.³⁹ A hatvanas években létrejött műveivel visszatér a hétköznapi témákhoz, azonban szkepticizmust és egzisztenciális kérdéseket feszeget a modernizálódó környezettel szemben. E kételkedő álláspont egyes képein realista látásmódban nyilvánul meg, amelynek egyik példája ez a lappangó várpalotai tájkép. (19. kép) A látszódo kisvárosi életmód, a Thury-vár előtti Szabadság téren zajló beszélgetés, és a város feletti dombot domináló munkáslakások fényképszerű pontossággal vannak megfogalmazva a képen, azonban e hiteles megfestés nem más, mint egy látszat. Várpalota lakosságát olyanok alkották, akik bányákban, ipari üzemekben vagy a közeli inotai hőerőműben dolgoztak. A hasonló települések szociokulturális hangulata erősen eltért a differenciáltabb és nyitottabb gondolkodású megyeszékhelyektől, amelyek művészeti kiállításaira Tallós Prohászka István már nem nagyon adta be műveit.⁴⁰ Ugyanakkor ez az elzárkózás valószínűleg abból a csalódásból táplálkozott, hogy az 1950-es években beígért modernizáció nem hozta el a beígért társadalmi fejlődést. Emiatt a modern életmód a festőművész szemében csakis délibáb volt, amellyel Czene Béla *Cipőtisztító Moszkvában* című festményén is találkozunk. (20. kép) A festő békés hangulatú utcát mutat be, amely valószerűtlen annak ellenére, hogy egy cipőtisztító is megjelenik a jeleneten. A képen látható gyalogosok közbömbös tekintettel haladnak el a pár fillérért cipőket tisztító segédmunkás mellett. E csa-

19. kép
Várpalotai utca, 1960-as évek. Lappang. Olaj, vászon.
(Képes Újság 8. [1967:42] 30.)

³⁹ Képes Újság 8. (1967:42) 30.

⁴⁰ Karczag Endre festőművész szerint Tallós Prohászka István 1962 és 1969 között nemcsak a győri megyei tárlatokra, hanem a mosonmagyaróvári őszi tárlatra sem adott be művet, tartva a zsúri viszszautasításától.

20. kép
Czene Béla: Cipőtisztító
Moszkvában, 1960. Vegyes technika,
farostlemez, 90 × 50 cm
(magántulajdon)

egyfajta egzisztenciális válságként élték meg.⁴¹ Tallós Prohászka István több olyan művén is észrevehető ez a dilemma, amelyek 1964 és 1968 között készültek. Ezek a festményvázlatok (21–22. kép) egy kistelepülést vagy falusi buszpályaudvaron álldogáló tömeget ábrázolnak hasonló belenyugvással, mint a szegedi Halászcárdában étkező kispolgárok. A jómódú életmódban élő kis- és középpolgárság céltalanságát próbálta minél pontosabban bemutatni Czene

lódottság és a valóságban uralkodó látszateltetés valószínűleg egy komoly dilemmához vezetett számos baloldali érzelmű értelmiséginél, akik az 1945 utáni kelet- és közép-európai politikai helyzetben nagy reményeket tápláltak. Ez az időszak a hagyományokhoz való viszony problémáinak végig-gondolását és művekben való megfogalmazását érintette, azonban egyes műalkotók ezt a korszakot

21. kép
Kis település buszpályaudvarán várakozó tömeg,
1960-as évek. Ceruza, papír
(HM, TDL, Ltsz. 2023.01.38.05.)

22. kép
A szegedi presszó, 1969. Toll, papír
(HM, TDL, Ltsz. 2023.01.45.05.)

⁴¹ KOVALOVSKY: Jég és aszály 171.

Béla a budapesti presszóban üldögélő, vagy szociális életet folytató párok esetében. (23. kép) Annak ellenére, hogy más szociokulturális közegben éltek, Czene Béla és Tallós Prohászka István a lokális realitást választották ábrázolási témának.⁴² E lokális témaválasztás és különutas festészet Mácsai István és

23. kép

Czene Béla: Piros és fekete (Presszóban), 1971.
Akril, farostlemez, 70 × 75 cm
(magántulajdon)

24. kép

A buszpályaudvaron várakozó tömeg,
1960-as évek. Toll, papír
(HM, TDL, Ltsz. 2023.01.34.06.)

Tallós Prohászka István művei esetében tematikailag a buszpályaudvarokra koncentrált, melyek a somorjai festőművész megfogalmazásában nemcsak különböző társadalmi közegek találkozási pontjaként

jelentek meg, hanem a mindennapi életet érintő kereszteződésnéként. (24. kép) Ezzel szemben Mácsai István a budapesti Ferenciek tere villamosmegállóját (25. kép) a látványelvű, pátoszmentes intimitás elve szerint mutatja be.⁴³ Ez utóbbit Tallós Prohászka István valószínűleg kategorikusan utasította el. Kortársak visszaemlékezéseire hagyatkozva a somorjai festőművész a magánéletéből adódó csaló-

25. kép

Mácsai István: Pesti utca, 1961. Olaj, vászon, 105 × 160,5 cm
(Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum, Ltsz. 63.66T.,
Fotó: Sáfár Szabolcs)

⁴² Tallós Prohászka István – Czene Bélával és Mácsai Istvánnal szemben – elutasította a Képcsarnokot mint állami képzőművészeti intézményt. Annak ellenére, hogy nem maradtak fenn ezzel kapcsolatban levelek, vagy egyéb dokumentumok, Karczag Endre szerint a somorjai festőművész elutasította, hogy be legyen skatulyázva egy olyan kulturális intézmény által, amely ügynökeinek keresztül szigorú feltételekkel dolgoztatta az éhhaláltól menekülő képzőművészeket.

⁴³ Révész: Realizmus(ok) 73.

dásokkal szemben igyekezett egy saját világot látni a mosonmagyaróvári élettérben. Ennek az egyik jelképe volt az 1950-es évek vége és hatvanas évek első fele között elkészült *Városkapu-tér* című festménysorozat (26–28. kép), amely a Lajta-parti település buszpályaudvarát örökíti meg. Tallós Prohászka István pontos megfigyelőként műteremből közvetlenül látta a rendszeresen összegyűlő buszra várakozókat. Mind a három képen párhuzamosan zajló mindennapi jelenségeket látunk: pl. villanypózna szerelése, a rendszeresen megérkező és elinduló távolsági buszok, és emberi interakciók kibontakozása. A festő, Mácsai István és Czene Béla festményeihez hasonló módon, elutasít mindenfajta romantizmust vagy lírai expresszionizmust, ugyanakkor a *szocmodern* képzőművészet nonfiguratív vonulatát is ezeken a festményeken.

A somorjai művész az 1960-as évek első felében elköltözik a Városkapu téri műteremlakásából a Duna utca 10. alatt lévő kertes házba, amelynek szűkös terei azonban kedvezőtlenül érintették. Tallós felhagyott az ötvenes évek vége és a hatvanas évek eleje között megfogalmazott fotórealista jellegű alkotással.

Disszociatív párbeszéd a múlttal

„Szorongással álltam Tallós Prohászka István képei előtt. Nem mintha tétováztam volna egyértelmű elutasítások fölött. Hanem azért, mert rendkívüli sajnálattal kellett nyugtáznom, hogy hol rekedt meg ez a művész, hogy mivé nem lett, olyan indulás után, amilyenről kevesek őrizhetnek emlékeket.”⁴⁴ A Kisalföld újságírójának elkeseredettsége az 1969-es Mosonmagyaróvári Őszi Tárlaton kiállított Tallós Prohászka István festmények előtt nem tekinthető mérvadónak műkritikai szempontból. Egyrészt nem elemzi szakmailag a látható műveket, másrészt sajnálattal tekint a kiállított műalkotások kvalitására. Ezzel szemben a somorjai festőművész az Őszi Tárlaton és a Tanácsköztársaság 50. évfordulójára rendezett kiállításon a mosonmagyaróvári Széchenyi Teremben látható műveivel tükröt próbál tartani a közelmúlt, az ifjabb generáció elé, s karikatúrát készített önmagáról is. E döntést egyrészt a folyamatos elutasításokból származó elkeseredettség szülte, illetve hasonló indítékot vehetünk észre a műveknél, mint pl. Bortnyik Sándor 1954-es *Korszerűsített klasszikusok* műalkotás-sorozatánál. Bortnyik a klasszikus művészetnek a valóságot megragadó teljességét kérte számon, illetve tagadta meg a modernektől, mint ahogy Tallós Prohászka István is tette.⁴⁵ Ez az elszakadás és számonkérés a somorjai képzőművész esetében elsősorban a *Felvonulási jelenet a Tanácsköztársaság kikiáltásakor* című tömegjeleneten (29. kép) nyilvánul meg. Az effajta tömegjelenet megfogalmazása Tallós Prohászka István esetében már az 1934-es *Bőség* című nagyméretű pannón (30. kép) megjelent, azonban ezen az 1969-es festményen a művész önmaga sikereit próbálja megidézni és elvinni karikatúraszerű irányba.

⁴⁴ Kisalföld 14. (1969:255) 5.

⁴⁵ BAKOS: Avantgárd vagy Akadémia 234.

26. kép
Városkapu tér, 1960. Olaj, vászon, 82,8 × 112 cm
(magántulajdon)

27. kép
Mosonmagyaróvár Városkapu tér, 1955. Olaj, vászon, 80 × 120 cm
(magántulajdon)

28. kép
Városkapu tér. Olaj, kartonpapír, 66 × 100 cm
(HM, Ltsz. 81.3., Fotó: Sáfár Szabolcs)

29. kép

Felvonulási jelenet a Tanácsköztársaság kikiáltásakor, 1969. (Részlet) Olaj, vászon, 250 × 250 cm (magántulajdon)

30. kép

Bőség, 1934. Olaj, vászon.
(HM, TDL, Ltsz. 31.514.50.)

31. kép

Falusi jelenet traktorral, 1960-as évek. Lappang. Olaj, vászon.
(HM, TDL, Ltsz. n.)

Hasonló disszociatív személyiségzavar jelenik meg a *Falusi jelenet traktorral* című, 1960-as években elkészült olajfestményén. (31. kép) A mezőgazdasági gép előbukkanása a rengetegből az előrehaladó lovasszekérrel szemben szintúgy feszültséget hordoz, mint ahogy az 1940-es *Tejfalv* című olajfestményen (32. kép) látható ambivalens légkör. Ugyanakkor hasonló ellentmondó miliőről árulkodik *Az új utca bírálói* című festmény (33–34. kép), amelyen a festő erősen kritizálta a kisvárosi életkép radikális átalakulását a szociális bérlakásokkal együtt.

32. kép
Tejfalú, 1960-as évek. Lappang. Olaj, vászon
(HM, TDL, Ltsz. 2024.5.2.23.)

33. kép
Az új utca bírálói, 1967. Lappang. Olaj, vászon
(HM, TDL, Ltsz. 2024.5.2.193.)

34. kép
Tanulmány az Az új utca bírálói c. festményhez, 1966. Toll, papír
(HM, TDL, Ltsz. 2023.01.36.18.)

Összefoglaló

Tallós Prohászka István 1945 utáni képzőművészete eddig ismeretlen témának számított a magyar művészettörténeti szakirodalomban. Az ebben a korszakában keletkezett első művein érzékelhető az elszakadási vágy a sarlós mozgalom témáitól, illetve az 1950-es és 1960-as években igyekszik kiemelkedő képzőművészként bemutatkozni a mosonmagyaróvári és a megyei művészeti életben. Festészetének témái 1947 és 1949 között a művészi identitás és az újdonsült kultúrpolitikai status quo közötti viszonyrendszerre épülnek. Ezt követően műalkotásai alkalmazkodnak olyan témákhoz, melyeket az aktuális állami szervek hasznosnak tartottak. Az 1957-es Győri Képzőművészeti Tárlatot követve megváltozik művészeti ars poeticája. Művei kezdenek a hétköznapiság és a mindennapi kispolgári élet témái felé haladni. Élesen kritizálja a Kádár-rendszer által felajánlott békejobbot, ugyanakkor hasonló különutat választ, mint Czene Béla és Mácsai István az 1950-es évek végétől. Sajnos 1969 után művei egyre kevésbé lelnek kedvező fogadtatásra a mosonmagyaróvári tárlaton. Introvertáltsága és kilátástalan anyagi helyzete erőteljesen rányomja a bélyegét művészetére.

FORRÁSOK

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóintézet

MI = Művészettörténeti Intézet

HM TDL = Hansági Múzeum, Tudományos Dokumentációs Leltár

SZAKIRODALOM

- BAJCSI: A Sarló mozgalom = BAJCSI ILDIKÓ: A Sarló mozgalom tevékenysége (1928–1934). In: PhD-hallgatók III. konferenciája. Szerk. TÜSKÉS ANNA. Eger, 2014. 9–21.
- BAKOS: Avantgárd vagy Akadémia = BAKOS KATALIN: Avantgárd vagy Akadémia. Adalékok Bortnyik Sándor korszerűsített klasszikusok sorozatának megszületéséhez (1953–1963). In: „Megnyitni a művészettörténet kapuit”. Tanulmánykötet Bajkay Éva 75. születésnapjára. Szerk. FÖLDI ESZTER – HESSKY ORSOLYA. Budapest, 2018. 228–249.
- BAZIN – KORDJAK: Celebration = JEROME BAZIN – JOANNA KORDJAK: Celebration of the Working Class and Proletarianisation of Art. In: Cold Revolution. Central and Eastern European Societies in Times of Socialist Realism, 1948–1959. Eds. JEROME BAZIN – JOANNA KORDJAK. Warszawa, 2021. 94–99.
- FEHÉR: Festészet és valóság = FEHÉR DÁVID: Festészet és valóság. A figuratív festészet új tendenciái (1957–1975). In: A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980. Szerk. SASVÁRI EDIT – HORNYIK SÁNDOR – TURAI HEDVIG. Budapest, 2018. 137–159.
- FÜGH: A Győri Képzőművészeti Kör tavaszi kiállítására = FÜGH REZSŐ: A Győri Képzőművészeti Kör tavaszi kiállítására. Kisalföld (1957. 06. 16.) 7.
- HORVÁTH: A művészek bevonulása = HORVÁTH GYÖRGY: A művészek bevonulása. A képzőművészet politikai irányításának és igazgatásának története 1945–1992. Budapest, 2015.
- ISMERETLEN SZERZŐ: Modern = ISMERETLEN SZERZŐ: Modern. In: Oxford English Dictionary, modern, adj. & n. meanings, etymology and more | Oxford English Dictionary (A letöltés dátuma: 2025. 06. 21.)
- ISMERETLEN SZERZŐ: Tavaszi tárlat = ISMERETLEN SZERZŐ: Tavaszi tárlat. Filmhíradók online, Budapest, Filmhíradók Online / Tavaszi tárlat (A letöltés dátuma: 2025. 06. 21.)
- JUHÁSZ: Tallós Prohászka István = JUHÁSZ BÁLINT: Tallós Prohászka István 1896–1974. Egy rejtőzködő modernista. Mosonmagyaróvár, 2024.
- KOVALOVSKY: Jég és aszály = KOVALOVSKY MÁRTA: Jég és aszály közt játszi évszak. In: A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet. Szerk. HANS KNOLL. Budapest, 2002. 170–199.
- KOVÁCS: Lenin a háztetőn = KOVÁCS PÉTER: Lenin a háztetőn. Hivatalos művészet az ötvenes években. In: A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet. Szerk. HANS KNOLL. Budapest, 2002. 156–169.
- RÉVÉSZ: Realizmus(ok) = RÉVÉSZ EMESE: Realizmus(ok) Mácsai István festészetében. In: Elmozdul a fal. Mácsai István Kiscelliben. Szerk. B. NAGY ANIKÓ. Budapest, 2023. 46–99.
- STANDEISKY: Alkotók közszerepben = STANDEISKY ÉVA: Alkotók közszerepben. A Magyar Művészeti Tanács. In: STANDEISKY ÉVA: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. Budapest, 2005. 97–125.
- SZÚCS – PRAKFAI: A szocreál = SZÚCS GYÖRGY – PRAKFAI ENDRE: A szocreál Magyarországon. Budapest, 2010.

FOLYÓIRATOK

- Győr-Sopronmegyei Hírlap 8 (1952:233) 4. = ISMERETLEN SZERZŐ: Pályázati felhívás. Győr-Sopronmegyei Hírlap (1952. 10. 4.) 4.
- Győr-Sopronmegyei Hírlap 9 (1953:283) 4. = TOLNER ÁGNES: A képzőművészeti kiállítás margójára. Győr-Sopronmegyei Hírlap (1953. 12. 3.) 4.
- Győr-Sopronmegyei Hírlap 12. (1956:69) 4. = ISMERETLEN SZERZŐ: Előadás a szovjet képzőművészetről. Győr-Sopronmegyei Hírlap (1956. 03. 21.) 4.
- Képes Újság 8. (1967:42) 30. = BODNÁR ISTVÁN: A Kisalföld festője. Képes Újság (1967. 10. 21.) 30.
- Kisalföld 12. (1967:175) 5. = RÁCZ ENDRE: Elkésett visszhang. Kisalföld (1967. 07. 27.) 6.
- Kisalföld 14. (1969:255) 5. = MEDVE IMOLA: Mosonmagyaróvári festők. Kiállítás a Múzeumban. Kisalföld (1969. 11. 2.) 5.
- Szabad Művészet 20. (1954:2) 76. = RENATO GUTTUSO: A realizmus útján. Szabad Művészet 8. (1954) 76–80.

THE TRAP OF REALITY. REALISM(S) IN THE ART OF
ISTVÁN TALLÓS PROHÁSZKA (1948–1974)

The article published in 1967 in the newspaper *Kisalföld* revealed the story of István Tallós Prohászka, a painter and teacher who had been marginalized and had lived in poor conditions in Mosonmagyaróvár since 1948. Despite the article's disparaging view of the painter's current situation, the journalist overlooks the fact that the artist, who came from the city of Samorin, was a significant figure in the contemporary artistic life of the settlement and Győr-Sopron County. He defected from the Czechoslovak People's Republic for political reasons and then arrived in the town of Győr-Moson Sopron County through an adventurous journey. The painter must have realized right away that there was no point in seeking professional fulfillment, and apart from that, he tried to make the most of his art. He participated in the cultural and political struggles of the 1950s, even if he was considered a "foreigner" in the eyes of the press and some of his colleagues (e.g. the Sopron painter Gusztáv Mende). At the same time, like other left-wing Hungarian artists, he must also face the fact that the socio-cultural fulfillment promised by the Rákosi-regime is only an illusion, the negative consequences of which become apparent with the suppression of the 1956 Hungarian Revolution. Even though the new state apparatus that emerged after the 1956 Revolution promised compromise and a new agreement between society and artists, the painter from Samorin increasingly withdrew from public artistic life. His paintings will be born in the spirit of an anti-romantic, pathos-free, and lyrical realism or expressionism. This time, the artworks he created will no longer depict historical events or workers in heroic poses, but will instead reveal a critique of bourgeois reality to the audience. Unfortunately, the death of his son and the lack of interest from cultural organizations are taking their toll on him both financially and spiritually. In his works made after 1968, we only encounter a kind of self-caricature, which becomes his swan song.

Bálint Juhász

Csiszár Attila – Oláh Rezső

A SOPRONI MÚZEUM 18. SZÁZADI MENNYEZETES ÁGYÁNAK RESTAURÁLÁSA

Bevezetés

Olaszi Mihály műtárggyá lett ágya

A Soproni Múzeum Néprajzi Gyűjteményének legkorábbi szerzeményei közé tartozó mennyezetes ágy restaurálására 2023-ban nyílt lehetőség.¹ A beavatkozást a közel nyolcvan esztendeig a múzeum egykori állandó kiállításán állott, majd négy évtizedre raktárba került bútordarab állapota mellett a gyűjteményben elfoglalt helye, ritkasága is indokolta. Áttört, indás, népies barokk és klasszicista stílusjegyeket tükröző oromzatát tekintve mindössze négy hasonló példányt ismerünk. A sopronihoz igen közel álló ágyat őriz a budapesti Néprajzi Múzeum² és a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum.³ A sopronival együtt három, eredetileg monokróm fekete bútordarab mellett egy, polikróm festésében eltérő, 1759-ből való ágy található a szentesi Koszta József Múzeumban,⁴ egy szintén polikróm festett ágyorom pedig Tótkomlósról került a budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményébe.⁵

A szóban forgó ágy múzeumi pályafutása 1901-ben kezdődött, azonban mielőtt ennek ismertetésére térnénk, az időben néhány évtizeddel korábbra kell visszapillantnunk. Az eredeti néprajzi tárgyakkal enteriőrként, hitelesen berendezett kiállítóhelyiségek kialakításának gyakorlata az 1878-as párizsi világkiállításra nyúlik vissza. Míg addig a kiállításokon csak teljes házak bemutatásával kísérleteztek, itt állítottak be elsőként a tárlatba parasztszobákat. Ez indította el az európai múzeumoknál az úgynevezett „szobaperiódus”-t. Magyarország korán csatlakozott a kezdeményezéshez. Az 1885-ben megrendezett budapesti Országos Kiállításon 15 parasztszobát rendeztek be, ami rövidesen a vidéki múzeumokban

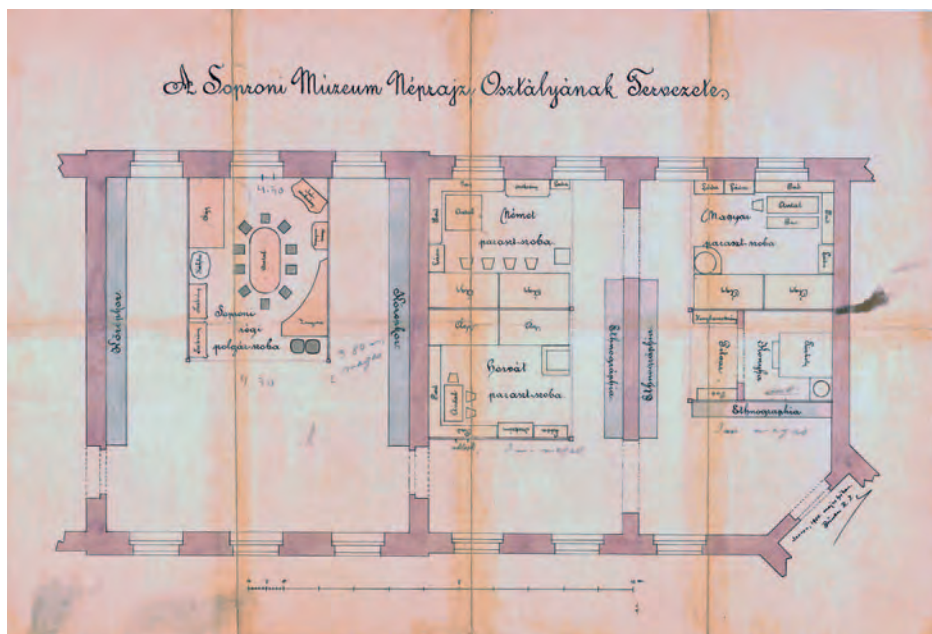
¹ Leltári száma: SoM-NT 56.137.1. Az ágyat a múzeum 1901-ben Kapuváron, Olaszi Mihálytól vásárolta 30 koronáért (SoM-NA 247., 248.). Az egyik ágyoldal és meglevő párdarabjának párnafogója hiányzik. A mennyezet az ágnál későbbinek tűnt, amit az anyagvizsgálat igazolt. Az ágy befoglaló méretei: 193x119 cm, magassága 190 cm. Közli ZENTAI: Díszágyak 16–17., uő.: A festett népi bútor 72–73.

² Leltári száma: NM 97 950. Vétel Grünbaum Gyula régiségkereskedőtől. Lelőhelye Csorna, 1912. Közli ZENTAI: Díszágyak 15.

³ A két ágyvég és a mennyezet leltári száma RFMTM XJM.N.64.55.1. A két ágyoldal hiányzik. A leltárkönyv szerint kora, készítési, használati és lelőhelye ismeretlen. Közli ZENTAI: Díszágyak 18–19., uő.: A festett népi bútor 70. A tárgy ismeretlen provenienciája miatt a szövegben a győri jelző az őrzési helyet jelöli.

⁴ Leltári száma: 89.51.1. Az ágy a győrihez hasonlóan adatolatlan. Közli ZENTAI: Díszágyak 8., uő.: A festett népi bútor 67.

⁵ Leltári száma: NM 73.187.5. A tárgyat tévesen a 19. század második felére datálták. Közli ZENTAI: Díszágyak 14., uő.: A festett népi bútor 68.

1. kép

A soproni múzeum Néprajzi Osztályának terve, 1900
(SoM-NA 240.)

is gyakorlattá vált. Ezek sorába illeszkedett a soproni múzeum ma már tudománytörténeti szempontból is jelentős egykori három parasztszobája.⁶

A soproni városi és a vármegyei múzeum az 1896-ban történt egyesítés után 1897 és 1898 között az „új városháza” épületébe költözött. Néprajzi Osztályát 1900-ban tervezte meg Bünker János Rajnárd etnográfus, tiszteletbeli múzeumőr. A megye három nemzetisége anyagi kultúrájának bemutatására a múzeumi kiállításba három néprajzi szobát tervezett. Megvalósításukra 1901-ben került sor. (1. kép) A német szoba anyagát a szomszédos Ágfalván,⁷ a horvátét Szarvkón,⁸ a történetünk szempontjából különös figyelmet érdemlő magyar szobáét pedig a rábaközi Kapuváron vásárolta meg. A bútordarabokat, valamint egy ládányi textíliát, használati és díszedényt a helybeli értelmiség, báró Berg Gusztáv nagybérló, Németh János prépost-plébános, Seligmann Kelemen uradalmi tisztartó és Győry Vilmos polgári iskolai igazgató közreműködésével és anyagi támogatásával 1901. május 27. és augusztus 2. között gyűjtötték össze, majd augusztus 14-én szállították Sopronba.⁹

⁶ FILEP – CSILLÉRY: Néprajzi szobák 13–15.

⁷ Németül Agendorf.

⁸ Ma Hornstein (horvátul Vorištan), Ausztria.

⁹ SoM-NA 247., 248. Lásd még: BÜNKER: A soproni múzeum 51.

A szobák, köztük a kapuvári szoba tárgyainak és az azokra vonatkozó adattári anyag vizsgálata több tanulsággal is szolgált. Mindhárom település kiválasztásánál elsődleges szempont volt, hogy a parasztság tárgyi világa a polgári hatásoktól lehetőleg mentes legyen. Kapuvárról írják például, hogy ott még „volt néprajzi anyag bőven”. Mégis, a tárgyak megszerzése mindhárom helyen nehézségekbe ütközött. Az ágfalvai szoba sarokpadját helybeli asztalossal, újonnan kellett elkészíttetni. Így végül is hiteles rekonstrukcióként került az enteriőrbe. A szarvkői szobához sem sikerült minden tárgyat helyben beszerezni. A hiányzó darabokat a közeli, szintén horvátok lakta Szárazvámon¹⁰ és Büdöskúton¹¹ gyűjtötték, így ez a berendezés is hitelesnek tekinthető. Tanulságosabb és a muzeológia mára kikristályosodott alapelveivel legkevésbé összeegyeztethető a kapuvári szoba bútordarabjainak összegyűjtése volt. Az enteriőr két mennyezetes ágya közül az egyik – tanulmányunk tárgyát képező –, Kapuvárott használt ágyat – Csilléry Klára nyomán – mostanáig 18. századi komáromi asztalosmunkaként tartottuk nyilván. A másik ágyat azonban Agyagoson¹² vásárolták. Agyagos két néprajzi tájunk, a Rábaköz és a Fertő-vidék magyarlakta falvainak¹³ határvidékén fekszik. Lakáskultúráját az ottani, süttöri, hegykői stb. asztalosok más stílusú bútorainak használata jellemezte. Ez a tárgy, mivel tipikus, 19. századi festett kapuvári ágyat nem tudtak szerezni, kakukktőjasként került a szoba berendezésébe.¹⁴ Ennek feltehetően Bunker is tudatában volt, ezért került a Fertő-vidéki ágy belültre, a „komáromi” ágy mögé, ahol az kevésbé látszott.¹⁵ (2. kép)

Az ágy átfestések, javítások nyomait viseli magán. Vörösesbarna alapszínén a kapuvári asztalosok 19. század utolsó harmadára jellemző virágos festése díszíti. A lábvéget klasszicista jellegű kannelúras pilaszterekkel és profilécekből kialakított, tört vonalú, jelenleg vörösre festett keretek tagolják. A keretek között szár és levél nélküli piros tulipánok helyezkednek el. A magasra nyúló ormot rokokó ízlésű át-tört, vörössel és sárgával kontúrozott indadísz fogja közre.¹⁶ Felső része lant alakú,

¹⁰ Ma Müllendorf (horvátul Melindoff), Ausztria.

¹¹ Ma Steinbrunn (korábban Stinkenbrunn, horvátul Štikapron), Ausztria.

¹² Ma Agyagosszergény.

¹³ Hegykő, Fertőszéplak, Süttör (ma Fertőd városrésze) és Sarród.

¹⁴ Lackovits Emőke kutatásai szerint előfordult, hogy a Fertő-vidéki asztalosok is tudtak eladni – alacsonyabb áron – festett bútort a kapuvári vásárokon (LACKOVITS: Lakáskultúra 251.), azonban több, mint három évtizedes muzeológus pályafutásom alatt ilyenrel nem találkoztam. A Néprajzi Múzeum őriz ugyan egy, a nyilvántartás szerint Kapuváron használt Fertő-vidéki ágyat, de mivel ez az egy sem hiteles gyűjtésből, hanem a műtárgykereskedelemből került a gyűjteménybe, provenienciája bizonytalan (leltári száma: NM 864 125. Közli ZENTAI: Díszágyak 63.).

¹⁵ A múzeum 1913-ban a Deák téri Lenck-villából kialakított Kultúrpalotába költözött. A néprajzi szobák az épület későbbi felújításának és az állandó kiállítás átrendezésének estek áldozatául. 1970 körül előbb a német szobát szüntették meg, helyét raktár foglalta el. A magyar és a horvát szoba tárgyai az 1980-as évek elején kerültek raktárba.

¹⁶ A késői barokk, rokokó ízlésű indás díszítmény és a profilécekből kialakított felülettákolás megtalálható tőlünk nyugatra, német nyelvterületen is (NEMEC: Alpenländische Bauernkunst 160., BEITL: Landmöbel 36., SCHMIDT – MÜLLER: Bauernmöbel 56., 59., 63.), ahol az előírt vándoréveket töltő céhes asztaloslegények megismerhették ezeket, és a 18. század második felében már nálunk is bontakozó klasszicizmus formáival ötvözve meghonosíthatták a hazai asztalosműhelyek gyakorlatában.

2. kép

A soproni múzeum kapuvári szobája, 1903
(NM-F 5129.)

erősen tagolt vízszintes zárópárkánnyal. Az esztergályozott oszlopok¹⁷ gyűrűs tagozatai vörös színűek. Befelé néző fejtője áttört, fűrészelt, „lófejes” kialakítású,¹⁸ a lábvéghöz hasonlóan vörösre festett profilécekkal tagolt. A meglevő ágyoldal kettős festett csíkokkal kilenc fekvő téglalap alakú mezőre osztott. A mezőkben háromágú virágtövek, a párhuzamos csíkok között szár és levél nélküli bimbós tulipánok sorakoznak. A deszka felső, kiugró profiléce bal oldalon, a hiányzó párnafogó helyén megszakad. Mennyezete keretes szerkezetű, szélén fűrészelt, karéjos, a barokk templomi szószékek hangvetőjének mintájára készült szegélyléc, fölötté profilécekből kialakított párkány. A karéjok öbleiben egykor fából eszter-

¹⁷ Az oszlop megnevezés a tagozat teljes hosszára vonatkozik, melynek alsó része négyzetes hasáb alakú, felső része esztergályozott.

¹⁸ A kétségtelenül zoomorf, stilizált állatfejet formázó ágyorom elnevezése erősen meggyökeresedett a magyar néprajztudomány bútorművészettel kapcsolatos terminológiájában. Ennek ellenére sokkal inkább a Habsburg-dinasztia címerállata, a kétfejű sas ábrázolásaira visszavezethető elemnek tűnik, amely a magyar népművészet számos területén felbukkan díszítő motívumként. Mivel az osztrák, német és svájci parasztbútorokon nem találjuk párját, feltehető, hogy a „lófejes” ágyorom hazai asztalosműhelyek újítása (ZENTAI: A festett népi bútór 168–169.).

gályozott „bojt”-ok csüngtek. A mennyezet alsó részén és a dísléceken festett virágmotívumok láthatók. A kifelé néző díszesebb lábvég megszabta az ágnak a szobában elfoglalt egykori helyét, amely hagyományosan az utcai és a szomszéd telek felőli fal szögletét, a szoba második legrangosabb helyét jelentette. Az indadíszes lábvég így a bejárattal szembe nézett.¹⁹ A mellette levő, az utcai és az udvari fal által közrezárt legrangosabb helyet, az úgynevezett *szent sarkot* az asztal és a sarokpad foglalta el.

Az előzetes, 2022-es szondázó kutatás arra engedett következtetni, hogy az ágy eredeti színe fekete lehetett, a későbbi festék- és lakkrétegek egymáshoz való viszonya azonban ezzel a módszerrel nem volt egyértelműen megállapítható.²⁰ Mivel etikai megfontolásból a tárgy utolsó átfestésének megtartása mellett döntöttünk, bizonyossá vált, hogy az ágy történetének, eredeti megjelenésének megismeréséhez és az előfeltevések igazolásához komolyabb kutatásra lesz szükség.

Komárom vagy dunai stíluskör? – Mennyezetes ágyak a Rábaközben

Az ágyat Csilléry Klára néprajzkutató a közgyűjteményekben őrzött, hasonló korú és stílusú analógiák, ágyak és ládák alapján a komáromi mesterek készítményei közé sorolta, amely vásári áruként kerülhetett a rábaközi mezővárosba.²¹ A készítőhely kérdése azonban ezzel nem jutott nyugvópontra. Az 1994–95-ben feltárt váci domonkos kriptá 18. századi festett koporsói megingatták a nagyívű elméletet. Díszítményeik már sejteni engedték, hogy az addig komárominak mondott bútordarabok egy általánosabban elterjedt stílusnak megfelelően készültek. A váci koporsókat látva Csilléry Klára is úgy nyilatkozott, hogy újra kell gondolni a stílus és a technológia kérdéseit.²² A feladat már a következő etnográfus nemzedékre maradt. Az újabb kutatások nyomán a komáromi asztaloság második stíluskorszakába sorolt, a lelőhelyet tekintve meglehetősen nagy területi szóródást mutató, vagy éppen ismeretlen lelőhelyű tárgyakat ágyakat és ládákat Zentai Tünde néprajzkutató

¹⁹ ZENTAI: Az ágy és az alvás 276.

²⁰ A csornai ágy leírókartonja szerint a festéklepattogzások alatt színes festés nyomai látszanak, ami valószínűleg téves megfigyelésen alapul. A látható felület ugyanis nedves áttörés után is mindenütt feketének bizonyult (Molnár Tamás muzeológus szíves közlése, Néprajzi Múzeum, Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény).

²¹ CSILLÉRY: Fekvő kis Jézusos szekrény 42. Csilléry Klára a komáromi virágozott asztalosmunkák készítésének kezdetét a 17. századra teszi. A jellemző stílusjegyek változása alapján négy periódust különböztet meg (CSILLÉRY: A komáromi láda 47–57.). Mivel sem a 17., sem pedig a 18. századból bizonyíthatóan Komáromban készült etalon nem maradt fenn, az első és a második stílusperiódus kijelölése kizárólag stíluskritikai alapon, a komáromi mesterekkel – nem mindig megalapozottan – kapcsolatba hozott 17–18. századi festett templommennyezetek (pl. Szentsimon, Mezőcsát, Tök, Sóly, Vilonya stb.) és a fennmaradt, ezek alapján komáromiként meghatározott bútordarabok (ládák és ágyak) motívumainak összehasonlító elemzésén nyugszik (CSILLÉRY: A komáromi láda 59.). A magyar népi bútorművességgel foglalkozó kutatók publikációikban napjainkig erre a periodizációra hivatkoznak (BOROSS: Bemalte Bauernmöbel 38–39., NAGY VARGA: Komáromi asztalosok 47–51., KECSKÉS: Komáromi mesterségek 160., SZOJKA: A sárközi bútor 8. stb.).

²² Ráduly Emil levelére hivatkozva: ZENTAI: A festett népi bútor 131–132.

– amíg a kutatás újabb eredményt nem hoz – az általa bevezetett dunai stíluskör kategóriába sorolta. A kategória a festett virágornamentika inkább korstílusként felfogható megjelenésére, annak táji változataira alapozva, a Duna mentén és az ahhoz csatlakozó területeken – Komárom mellett – több készítőhelyet tételez fel.²³

A több készítőhely lehetőségéből önként adódik a kérdés, hogy a Rábaközben fennmaradt korai ágyak – feltételeken közéjük sorolva a hasonló megjelenésű győri ágyat is – készülhettek-e a néprajzi táj határain belül, például Kapuváron.²⁴ Itt az 1752. évi adóösszeírás lajstromában találkozunk első ízben asztalos, Kuntzi János (*arcularius*) nevével. A Kuntzi család férfi tagjai közel másfél évszázadon keresztül, a 18. század közepétől a 19. század második feléig, majd a Hess, később a Burgolits család tagjai szintén évtizedeken át űzték e mesterséget Kapuváron.²⁵ Az 1820-as évektől a plébánia anyakönyveibe a hívek neve mellé azok „társadalmi állás”-át is feljegyezték. A század első felében mint mestereket említik Rózsás Ferencet, Kuntzi Józsefet és Hess Jánost. Műhelyeikben helybeli, illetve a környező falvakból való inasokon és segédeken kívül külszorbéli vándorló legények is dolgoztak, mint például az 1812-ben Kapuváron elhunyt sziléziai származású Rayman József asztalossegéd (*sodalis arcularius*).²⁶ Céhszervezetükről viszonylag későn, 1846-tól vannak adatok. Az egyesült asztalos-, lakatos- és esztergályoscéh privilégiumlevele és céhládája 1846-ból való, fennmaradt jegyzőkönyvének első bejegyzéseit az 1850 körüli esztendőkből vetették papírra.²⁷ A Rábaköz másik jelentős mezővárosában, Csornán az 1754. évi adóösszeírás említ első ízben asztalosokat, a Hercegszeren Bildt József, a Prépostszeren pedig Hupman Antal névvel.²⁸ Céhprivilégiumuk 1810-ből maradt fenn.²⁹ A Sopron megyei asztalosok 17. és 18. századi árszabásaiban „két emberre való köz födeles festett ágy”, „eggyes embernek való födeles festett ágy”, valamint ugyanezeknek „födeletlen” változata is szerepel.³⁰ Ellenben a 19. századi, 1812-es limitációban „födeles”, illetve „födeletlen” jelző nélküli ágyakat találunk, holott a hagyatéki leltárak tanúsága szerint akkoriban a köznép körében már mindkét típus elterjedt volt.³¹

Mennyezetes ágyra a Rábaközből az első ismert adat Kapuvárról, a 17. század végéről való. 1687-ben „n[em]z[e]tes Csery Mihály ur meg árendálván [...] Odor Janko kapuváry curiáját mindennemű pertinentiájival”,³² a mezőváros

²³ ZENTAI: A festett népi bútor 49., 64.

²⁴ ZENTAI: Díszágyak 74.

²⁵ MNL GyMSVmlSL, IV.A/14.a. No. 105. Kapuvár mezőváros és Hidász prédiüm 1752. évi adóösszeírása.

²⁶ GyEL PL, A kapuvári plébánia iratai, Protocollum Defunctorum III. 80.

²⁷ MNL GyMSVmlSL, IX. 1. Kapuvári egyesült asztalos-, lakatos- és esztergályoscéh. A privilégium feltehetően egy korábbi megújítása, amely azonban nem maradt fenn.

²⁸ MNL GyMSVmlSL, IV.A/14.a. No. 114. Csorna mezőváros 1754. évi adóösszeírása.

²⁹ HORVÁTH: A jobbágyvilág 153. A kapuvárihoz hasonlóan valószínűleg a korábbi privilégium megújítása.

³⁰ DOMONKOS: Ár- és bérlimitációk 37., 64.

³¹ Ennek az ellentmondásnak egyelőre nem ismerjük a feloldását.

³² MNL OL P 108. Rep. 14. Fasc. C. No. 94. Odor Jankó kapuvári kúriájának összeírása, 1687.

zsellérházaitól semmiben nem különböző szegényes hajlék berendezéséről részletes inventárium készült. Ebben mindössze két bútordarab, egy „bőr[rel bevont] szék” és egy „zöld födeles ágy” jelzi, hogy a (de iure) kuriális ház tulajdonosa „nemzetes úr”.³³

A mennyezetes ágy a 18. század folyamán Nyugat-Magyarország városaiban már veszített egykori rangjából,³⁴ ellenben a mezővárosi jómódú kézműves iparosok mobíliái közt az írott források szerint még virágkorát élte. A század közepén, ugyancsak Kapuvárott, Mezner (Mößner) János német származású mészáros végrendeletében bukkan fel „egy ágy függönnyel együtt”.³⁵ A mezővárosi kurialista és polgári példát követve az asztalosbútor, köztük a mennyezetes díszágy előbb-utóbb utat talált a paraszti hajlékokba.

A népi lakáskultúrát mindig sajátos kevertség jellemezte. A 18–19. századi inventáriumok tanúsága szerint a lakóházakban összeírt bútordarabok között még előfordultak a középkori bútorművesség hagyományait őrző tárgyak. Az ácsolt ládák vagy „szökröny”-ök és a „szökrön ágy”-ak³⁶ mellett már a 18. század folyamán ott álltak a haladottabb asztalos technikával készített bútorok, mindenekelőtt a láda. A változás korántsem volt gyors és gyökeres. Majdnem egy évszázadnak kellett elteltie, mire az asztalosbútor túlsúlyba került.

A Rába és a Kis-Rába menti zsellérfalvak, szabadalmas települések lakói viszonylag csekély földesúri terheik mellett a 18. század folyamán egy intenzív művelést igénylő kapásnövény, a dohány termesztésébe fogtak, amelyből jelentős jövedelemre tettek szert. A napóleoni háborúk idején támadt konjunktúrát kihasználva a vidék telkes jobbágysai sikerrel kapcsolódtak be az árugabona-termelésbe. A többlettermelés fenntartását a háborús kereslet elmúltával a növekvő számú városi lakosság ellátása is megkívánta. Az ebből származó jövedelmüket életszínvonaluk emelésére fordították. A folyamat során a mennyezetes ágy díszbútorként megjelent a jobbágyparasztok szobáiban. Szováton³⁷ 1787-ben Bella István végrendeletében „födeles fa ágy”-at említenek,³⁸ majd Gartán³⁹ 1800-ban a zsellér jogállású Pintér Ferenc „házi mobíliá”-i között találkozunk ismét e bútordarabbal.⁴⁰ Ezt követően, szintén Gartán, „anno 1801^{dik} esztendőben [amikor] Németh Pálnak Istenben boldogult hűtvösének halála után az ő ingó és ingatatlan

³³ Uo.

³⁴ Cs. SEBESTYÉN: Ágy 379.

³⁵ „Ein Pöth Statt sambt dem Vierhang” (MNL OL P 150. Fasc. 1146. Johann Mößner végrendelete, Kapuvár, 1755. június 4.). Mivel az ágyat függönnyel együtt vették fel a végrendeletbe, következőképpen mennyezetes ágyat kell értenünk alatta.

³⁶ A „szökrön” jelző itt az ’ácsolt’ szinonimája. Vas és Zala megyéből kerültek hasonló darabok a budapesti Néprajzi Múzeum és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményébe (CSILLÉRY: A kercaszomori ágy; BÍRÓ: Ácsolt ágyak).

³⁷ Rábaszovát, ma Bágyogszovát.

³⁸ KELEMEN: Jobbágyvégrendeletek 160.

³⁹ 1923 óta Kapuvár déli városrésze.

⁴⁰ RMK-TD 2001.1.7. Pintér Ferenc hagyatékának összeírása, Garta, 1800.

javai az bírák által fell conscribáltattak”, a fél hajdúhelyen⁴¹ álló lakóház szobájában egy „kisebb ágy” mellett egy „födeles ágy”-at is leltárba vettek.⁴² 1825-ben Kapuváron a hasonló társadalmi helyzetű Sipótz József „maradékának” házában a „szök-rön ágy” mellett egy „avét⁴³ födeles ágy”-at írtak össze.⁴⁴ Az ágy „avét” volta több évtizedes használatot tételez fel.

Drinóczy György premontrei kanonok kéziratban maradt reformkori várme-gye-ismertetésében a következőképpen ír a csornai parasztház szobájáról: „Egy nagyobb első szoba két ablakkal mellynek egyike az utszára másika pedig az ud-varra szolgál. Egy hátsó szoba hol az ifjabb tagjai a családnak laknak. Az első szo-bának egész pompája két magasra felvetett czifra födeles ágy, egy asztal a két ablak közti szegletben körülötte a fal mellett kar székek.⁴⁵ Az ablakok fölött fogasok ’ azokon néhány fejr tányérok és korsók. Ezeknek különben semmi hasznát nem veszik. A szegletben egy feszület ’s néhány mázolt⁴⁶ képek. Ezeken kívül egy két láda egy két szék egy czifrán mázolt almárium.”⁴⁷ A bútorok, köztük az ágyak szí-nére a legkritikább esetben térnek ki a források. Drinóczy kéziratában sem találunk erre utalást, csupán a ruhásszekrény „czifrán mázolt” voltát említi. A leírás „czifra födeles ágy”-ra vonatkozó részletét Csilléry Klára tanulmányában a festett bútor rábaközi terjedésének illusztrálására idézi.⁴⁸ A „czifra” jelző azonban itt aligha az ágy virágosan festett (Drinóczy arra a „czifrán mázolt” kifejezést használja), hanem plasztikus, lécrátétes, fűrészelt indás díszítésére vonatkozhat. E feltételezést – a fennmaradt korai ágyak mellett – erősíti a Regélő című Szépművészeti Első Magyar Folyóirat 1840-es évfolyamában olvasható – tehát a Drinóczyéval azonos korú – táj- és népismertető írás következő részlete: „Ha belépnének kegyes olva-sóink a’ rábaközi embernek elől sövény vagy deszkakapus lakába, itt a’ szobában [...] legelőször is a’ czifra faragású mestergerenda ötlenék szemeikbe, mellyen rendszerint olvashatnák az építés évszámát, ’s az építtető és hölgyének nevét, ki a’ házat építtette. Látnának ezenkívül egy szegletben [...] a’ fal mellett két kék, vagy májszínre festett hosszú, virágos padot, ’s előttük egy tölgyfa asztalt. E’ szögletben, hol az asztal áll, a’ falon különféle szenteknek számos, kisebb nagyobb tükörképei, középen igen gyakran az Úr vacsorájának rajzolata, ’s egy tükör függenek. Legfelül a’ falon egy hosszú fogas polczon a’ pápai gyárból fejr tálakat, tányérok, fölag-

⁴¹ Nádasdy (III.) Ferenc jóvoltából, katonai szolgálatuk fejében hajdúkiváltságokat élvező Kapuváron és Gartán a ’telek’ neve. Nagysága mindössze 1-2 kishold (1200 négyszögöl) volt.

⁴² RMK-TD 1009. Németh Pálné hagyatékának összeírása, Garta, 1801.

⁴³ Avét vagy avított = ’avult’, ’rég’, ’erősen használt’, ’rossz állapotú’.

⁴⁴ RMK-TD 958. Sipótz József hagyatékának összeírása, Kapuvár, 1825.

⁴⁵ Kar szék = más forrásokban „karospad”. Voltaképpen nem a mai értelemben vett ’[karos]szék’, hanem a sarokpad régies, keskeny deszkatámlájú változata. Koraiújkori forrásokban „hosszúszék”.

⁴⁶ ’festett’

⁴⁷ CsPPMI III. 1. 1. Böngészet Sopron megye ismérééhez Drinóczy György csornai kanonok által 1830–1847. 110. Kézirat.

⁴⁸ CSILLÉRY: Fekvő kis Jézusos szekrény 45.

gatott bokálákat [...] szemlélhetni. [...] A' két három, párnákkal, dunnákkal magasan fölrakott, tarka takarókkal fődözött fekete, jelesb ünnepekre fénymázolt (gefirnisst) ágyak közül az egyik rendszerint födeles, melly az érkezett vendégnek szokott fölbontatni. Legalább egy tulipános almáriomnak, 's egy két tulipános ládának is hely engedtetik; sőt szaporodván a' fiaiknak megházasultával egy háznál a' menyecskék, a' szerint szaporodnak e' szobákban a' tulipános almáriomok is."⁴⁹ A leírásban is említett ágyak fekete színe aligha volt rábaközi sajátosság. Sopronban 1668-ban, 1690-ben, majd 1709-ben, 1710-ben és 1716-ban is fekete mennyezetes ágyakat („schwarz Himmelbeth”, „schwarz Himmelbetstatt”) említenek a vagyonleltárak.⁵⁰ Az 1750-es években pedig Bükön⁵¹ „kisebb fekete ágy”-ról, Bődön⁵² pedig „egy fekete fedeles ágy”-ról szólnak az írott források.⁵³

Talán az idézett reformkori néprajzi leírásban említett fekete „fénymázolt” ágyak hosszú ideig tartó divatjának letűnését, „kiszínesedését”, a népművészet újabb, „paraszti” stílusának terjedését jelzi a Veszékenyben 1866-ban leltárba vett „vörös füstékü ágy”.⁵⁴ A 19. század közepén már biztosan helyi, kapuvári asztalosműhelyekben készült ágyak lényegesen eltérnek a 18. századi, különböző fej- és lábvéggel készült – egyelőre bizonytalan eredetű – bútordaraboktól: szerkezetük szimmetrikus, az ágyvégeket, az azonos kontúrú ormokat pedig azonos módon festették, holott közülük az egyik, amelyik a fal felé nézett, soha nem volt látható.⁵⁵ A két oldaldeszka közül azonban mindig csak az egyik volt festett. A háromféle kapuvári ágyorom közül a korábbi forma a lófejes típus remineszcenciájának tűnik, de már nélkülözi az áttörést és a profilécs felülettagolást. Csupán körvonala emlékeztet még az előképre. A festett virágornamentika független az orom formájától. (3. kép) Színes festésük szintén erőteljesen megkülönbözteti a 19. századi darabokat a már ismertett korai monokróm fekete társaiktól. A két ágyvég azonos, szokatlanul gazdag, szinte pazarló festésének magyarázatául kínálkozna a lakodalmi szokások részét képező ágyvitel, a hozomány tárgyainak közszemlére tétele. Az ágy azonban a Rábaközben – szintűgy a szomszédos Fertő-vidéken – nem volt a menyasszonyi kelengye része. A menyasszony (és a vőnek ment⁵⁶ legény) ládát, majd a 19. század elejétől egyre inkább „almárium”-ot, ruhásszekrényt vitt a há-

⁴⁹ F: Rábaköz 's népe 36–37.

⁵⁰ D. ASKERCZ: Polgári otthonok 119–129.

⁵¹ 1950-ig Sopron megyei község.

⁵² Ma Nemesbőd, Vas megye.

⁵³ BÍRÓ: Az otthon népművészete 85.

⁵⁴ MNL GyMSVmsL IV. 411. 19. doboz, Bella Péter hagyatékának összeírása, Veszékeny, 1866.

⁵⁵ A 19. század első felében a szobában többnyire egy mennyezetes díszágy állt, a bejárattal átellenes sarokban, végében pedig az alvásra szolgáló „kisebb ágy” vagy „amollan ágy”. Amikor a módosabb gazdák házaiban az első szoba előlépett *parádés szobává*, és alvásra a hátsó szoba szolgált, a meglevő mennyezetes ágy mellé még egyet csináltattak. Az ágyaknak, mivel egymás végében álltak, ekkor már csak az elülső oszlopai és a mennyezet pereme látszott. Az ágyvégek egymást, az oldaldeszkákat a hímzett „felső lepedő” és az ágyfüggöny takarta el.

⁵⁶ Az apósa házához költöző vőlegény.

3. kép

Festett ágyorom. Kapuvár, 19. sz. közepe
(RMK-NT 99.1.4.3.)

zasságba.⁵⁷ Az ágy és a többi bútordarab vagy az új házasság közös szerzeménye volt, amit vásárban vettek, asztalossal, rendelésre készítették, vagy a házaspár valamelyik tagja örökölte. A lakodalmi ágyvitel az „ágyi ruhá”-ra, vagyis az ágy-neműre vonatkozott, ezt rakták a menyasszonyi ládával és a „ládabeli ruhá”-val együtt szekérre, és vitték a vőlegényes házhoz, nem magát az ágyat mint bútordarabot.⁵⁸ A mind a szerkezetben, mind pedig a festésben megnyilvánuló szimmetriának ennél jóval racionálisabb oka lehetett. A két kifelé néző ágyvég egyforma kivitele a készítés során a munkafolyamatot gyorsította, ami mai kifejezéssel élve a sorozatgyártás irányába mutatott, illetve az ágynak a szobában való elhelyezését egyszerűsítette, hiszen a két fő front közül egyik mindenképpen a bejárat felé, a festett oldaldeszka pedig kifelé nézett. A három oldalról karéjos peremléccel szegélyezett mennyezet pedig átfordítható volt aszerint, hogy az ágy a szoba bal vagy jobb oldalán állt. Végül az okok között ott sejthetjük a paraszti ízlés egyensúlyra, szimmetriára való törekvését is.

A festett díszítményt tekintve a kapuvári bútorokon alapvetően három periódus különíthető el. Az első, a 19. század közepére tehető korszak jellemzője a viszonylag gazdag motívumkincs. A sűrű, vékony és lendületes vonalakból álló le-

⁵⁷ F: Rábaköz 's népe 37.

⁵⁸ Vö.: F: Rábaköz 's népe 59., LACKOVITS: Lakáskultúra 201. Az ágy (németül Bett, a Sopron környéki hienc nyelvjárásban Pett) szónak ezt az eredeti jelentését őrizte meg az idézett német nyelvű végrendelet „Pöth statt” (Bettstatt) kifejezése = 'az ágy[nemű] helye', 'a hely, ahol megágyaznak'.

veles szárazon többféle stilizált virágbrázolást látunk: forgórózsát, felülnézetes rózsát, bimbós és nyíló tulipánt stb. Jellemző rájuk, hogy a szélesebb ecsettel folt-szerűen felvitt szirmokat, bimbókat vékony fehér, kék, sárga vonalkázással, gyöngy-sorszerű pöttyözéssel cifrázták.⁵⁹ A technika az 1870-es évekkel kezdődő második periódusra is jellemző maradt, azonban a motívumkincs a tulipánra redukálódott, a vonalkázás pedig szinte kizárólag fehér lett. A restaurálásra került 18. századi ágy utolsó, jelenleg is látható, nem túl kvalitásos átfestése a helyi bútorfestésnek erre a második korszakára tehető, amely után már a 20. század eleji utolsó periódus, a hanyatlás korszaka, a polgári jellegű bútorok térhódítása következett.

Az ágy restaurálása – anyagvizsgálatok

A Soproni Múzeum Néprajzi Gyűjteményének leltárkönyvébe „kapuvári ágy” néven bejegyzett tárgy restaurálásával kapcsolatban elmondható, hogy az elsődleges cél a különböző tárgyalkotó anyagok, elsősorban a festékrétegek kutatása, ezen keresztül a felmerült kérdések lehetőség szerinti megválaszolása volt. A restaurálás során a legszükségesebb beavatkozások valósultak meg, melyek a tárgy tisztítását és stabilizálását foglalták magukban.

Állapotleírás

A tárgy felülete poros, szennyezett. Az eredetileg öt elemből álló bútor faanyaga jó megtartású, helyenként rovarkárosított, a lábak alsó vége korhadt. A fejbég és a lábvég bal oldali, fal felőli oszlopán hosszoldás látható. (4. kép) A tárgy felületén több helyen sérülések vannak. Az egyik oldaldeszka hiányzik, meglevő párján megfigyelhetjük, hogy a felső profilécen használatra utaló kopás van.⁶⁰ (5. kép) Az ágyoldal párnatartó eleme és a lábvég sík felületére ragasztott profilozott lécek egy darabja hiányzik. További hiányok a mennyezeten körbefutó, csipkézett kivágású lécekre akasztott esztergályozott, bojtot imitáló lecsüngő díszek. A festés kopott, sérült, hiányos, helyenként pereg. A lábvégen a vörösesbarna színű alapon vörös és némi sárga kontúrozás, valamint festett tulipánmotívumok vannak. Az utóbbiak nagy valószínűséggel később kerültek az ágyra. A vörös festék több helyen megfolyt, ez feltételezhetően utólagos átfestések következménye. A fejbég alsó részén levő – másként nehezen értelmezhető – vörös festékfoltok a megfolyt festék visszatörléséből származhatnak. (6–9. kép)

⁵⁹ Csilléry Klára feltevése szerint a 19. század első felétől létrejött kisebb hatósugarú festőasztalos központok (Harta, Kalocsa, Szekszárd, Fadd, Kapuvár stb.) díszítőstílusa a komáromi festett asztalosmunkák második korszaka hatására alakult ki (CSILLÉRY: kapuvári bútor). Az elmélet gyenge pontja, hogy a feltételezett előképek teljességgel hiányoznak a területről, Győr-Moson-Sopron megye közgyűjteményeiben csak a harmadik és a negyedik korszak komáromi ládái találhatók meg.

⁶⁰ Az ilyen típusú ágyak alapvetően díszágyak voltak, a hímes ágynemű tárolására szolgáltak, csak kivételes alkalmakkor, a vendégek számára bontották fel. Előfordult népeesebb családoknál, hogy a régebbi, a tisztaszobából kiszorult mennyezetes ágyat a hátsó szobában rendszeres használatba vették.

4. kép
A szemközti lábvég elem, a bal oldali nyíl
jelöli a hosszoltolás helyét

5. kép
A festett oldaldeszka, a felső profilícen használatra
utaló kopás látható

6. kép
A lábvég felső része a festett tulipán motívumokkal

7. kép
Tulipán motívum a lábvég részletén

8. kép
A lábvég alsó része, hiányzó díszléc, vörös
festékfoltok a síkfelületen

9. kép
Esztergályozott oszlopok a két ágyvégen,
a vörös festék helyenként megfolyt

Restaurálás

A hiányzó oldaldeszkt fenyőfából készítettem el, a fafelületet vízben oldott pigmenttel színeztem. Az oldaldeszkákat rögzítő, furatba illeszkedő faszegeket is pótoltam, így összeállítható lett az ágy. (10. kép) A lábvégről hiányzó, 45 fokban illesztett profillécet szintén fenyőfából készítettem. (11. kép) A párnatartó elem és a mennyezet esztergályozott díszének pótlására, megfelelő analógia híján, nem került sor. A felület portalanítása után a fellazult, pergő festéket diszperziós akril rögzítőszerszel kötöttem meg. (12. kép) A teljes felület vizes tisztítását zsírkohol-szulfát vizes oldatának habjával végeztem. (13–14. kép) A festett oldaldeszka

10. kép
Pótoltdaldeszka az összeállított ágyon

11. kép
Profilléc kiegészítése a lábvég alsó részén

12. kép
A pergő festék megkötése diszperziós rögzítőszers alkalmazásával

13. kép
Vizes tisztítás felületaktív anyag habjával a lábvég felső részén

14. kép
Vizes tisztítás a lábvég hátoldalának alsó felén, a felület jobb oldalán a tisztított rész

15. kép
A festett oldaldeszka korábbi oldószeres tisztítása

16. kép
Retusfestés pontozásos technikával
a lepattogzott részeken

jobb végén korábban tisztítási próba történt a szennyezett lakkréteg eltávolításával. A deszka többi részén a meglévő lakkréteget etilalkohollal tisztítottam, sorvasztottam. (15. kép) A korábban eltávolított lakkréteget sellakkal pótoltam. A festékhianyokat olajfestékkel, pontozásos technikával egészítettem ki. (16. kép) A korhadt részeket 5%-os Paraloid B67 oldattal, többszöri átitatással szilárdítottam. (17. kép)

Anyagvizsgálatok

A jelenleg restaurált ágy 1901-ben került a gyűjteménybe, ezt követően nem történt rajta beavatkozás, a feltételezett átfestések 19. századiak. A bútordarab szerepel Zentai Tünde néprajzkutató *Díszágyak és bútorfestő központok a Duna mentén* című könyvében. Itt olvasható először Csiszár Attila feltételezése, miszerint a jelenleg sötétbarna ágy eredetileg fekete lehetett. A szerző írja, hogy „a rátéteket, széleket és az oszlopok egyes elemeit vörössel színezték, lehet, hogy utólag. A díszítéshez járul még az orom alján három, a fejezet pilasztere között egy nagyobb kerek vörös ornamens, amely későbbi kapuvári jellegű tulipánt foglal magában. E motívumok 19. századi átfestés eredményei.”⁶¹

A *Rábaköz's népe* című néprajzi leírás korábban idézett, 1840-ből származó, a lakáskultúrára vonatkozó részlete is adalékul szolgált az anyagvizsgálatokhoz. Az idézett részben „fekete, jelesb ünnepekre fénymázolt (gefirniszt) ágyak” kerülnek megemlítésre, mely alapján több bevonatrétegre számíhattunk. Az anyagvizsgálat előtt az egyik alapvető kérdés tehát az volt, hogy lehetett-e az ágy eredetileg teljesen fekete, a színes festés pedig később, a kordivat változásával került-e rá. Az ágy készítésének idején készültek fekete parasztbútorok, de ugyanúgy színesen festettek is maradtak fenn. A bútorok festésének egykori technikájáról olvashatunk Kecskés László *Komáromi mesterségek* című könyvében: „A tulipános

A *Rábaköz's népe* című néprajzi leírás korábban idézett, 1840-ből származó, a lakáskultúrára vonatkozó részlete is adalékul szolgált az anyagvizsgálatokhoz. Az idézett részben „fekete, jelesb ünnepekre fénymázolt (gefirniszt) ágyak” kerülnek megemlítésre, mely alapján több bevonatrétegre számíhattunk. Az anyagvizsgálat előtt az egyik alapvető kérdés tehát az volt, hogy lehetett-e az ágy eredetileg teljesen fekete, a színes festés pedig később, a kordivat változásával került-e rá. Az ágy készítésének idején készültek fekete parasztbútorok, de ugyanúgy színesen festettek is maradtak fenn. A bútorok festésének egykori technikájáról olvashatunk Kecskés László *Komáromi mesterségek* című könyvében: „A tulipános

⁶¹ ZENTAI: *Díszágyak* 20.

17. kép
A restaurálás után összeállított ágy

ládák festését Komáromban tarkázásnak nevezték. A tarkázó asszonyok enyves festékekkel dolgoztak, melyet porfesték, víz és frissen főzött csontenyvből keverték össze. Először az alapszínt festették rá a ládára. Ez fehér, halványkék vagy halványzöld, néha fekete volt. Ezután került sor a tarkázásra. [...] Száradás után a festett felületet színtelen lakkal vonták be. [...] A vevő kívánsága szerint a vésett díszítő elemeket festették is, vagy pedig az egész ládát sötét színűre pácolták, majd lakkozták.” A fenti szövegek Tóth Lajos egykori komáromi asztalos lányának, Tóth Ilonának a közlései a 20. század elejéről. Ugyanitt olvashatjuk a Csilléry Klárától idézett megjegyzést, miszerint „az egyik belgrádi üzlet leltárában már 1728-ban szerepel komáromi láda.”⁶² A fennmaradt tárgyi emlékek mellett az írott anyagban is visszaigazolást kapunk arra, hogy a kapuvári ágy készítésének idején számolhatunk monokróm és színes bútorokkal egyaránt.

A festékrétegek anyagvizsgálata

Előzetes vizsgálatként a festett felületet sötétben UV-lámpával néztem át. Nem tapasztaltam lumineszcenciát, kivéve a leltári szám levédésére használt lakkfelületen. Lumineszcens, illetve infravörös felvételhez szállítani kellett volna a tárgyat, erre a jelenlegi restaurálás keretében nem volt lehetőség.⁶³ Súrlófényben is vizsgáltam a felületet, aláfestett mintára vagy felíratra utaló jelet nem találtam.

A festett felületek festékrétegeinek kutatása a festékekből vett minták vizsgálatával történik. Lehetőség szerint a festék alatti hordozóból, jelen esetben a fából is ki kell vágni egy kis darabot, mivel a festék és a hordozó közötti kapcsolódás is fontos információkat szolgáltathat.⁶⁴ A mintavételi helyeket a feldolgozás átláthatósága érdekében jelzésekkel kell ellátni. A négy festett bútorelem külön betűjelzést kapott:

A: lábvég (szemközti elem)

B: fejkép

C: mennyezet

D: oldaldeszka

⁶² KECSKÉS: Komáromi mesterségek 161.

⁶³ Lumineszcens felvételnél a felső bevonatrétről, valamint utólagos beavatkozásokról, mint javítás, retus kaphatunk képet. Infravörös felvételnél az átfestések kontrasztosan jelennek meg, továbbá láthatóvá válhatnak esetleges alárajzok. Infravörös sugárzásban egyes pigmentek jelenlétére is következtethetünk (GALAMBOS: Festett műtárgyak 52–53.).

⁶⁴ Restaurátori alapelv a műtárgyak állapotának megőrzése, ezért törekszünk az anyagvizsgálatokat a roncsolásmentes eljárások felé mozdítani. Festékrétegek vizsgálatát egyelőre csak mintavétellel tudjuk megoldani. A mintavétel orvosi szikével történik. A módszert leginkább a dinnye lékeléséhez lehetne hasonlítani, a bevágás szélessége néhány milliméter. A mintát lehetőség szerint kevésbé látható oldalról vagy sérült rész széléről vesszük. A mintavételi helyeket fényképen dokumentáljuk, majd utólag visszajavítjuk.

18. kép
A különböző festett felületekről vett minták helyeinek jelölése a lábvégen

A bútorelemekről több mintát vettem a különböző színű festéseknek megfelelően, ezeket sorszámmal láttam el. Az A-jelű lábvég faragással díszített sárga festésű részéről vett minta például A1 jelzésű, a mellette levő vörös festés mintája az A2 és így tovább. (18. kép) Időközben a festett felületet digitális mikroszkóppal vizsgáltam, előzetes információk szerzése céljából. A digitális mikroszkóppal készült egyik képen egy sérült helyen látható, hogy a fa felületén fekete, fölötté narancsvörös, felül pedig vörösesbarna réteg van. A felvétel helye a lábvég középső vízszintes párkánya. (19. kép)

19. kép
Digitális mikroszkóppal készült kép a lábvég vörösre festett középső párkányáról

A festékrétegek alaposabb vizsgálatához a festékmintákat műgyantába ágyaztam oly módon, hogy az idővel egymásra került rétegek alulról felfelé tanulmányozhatóak legyenek optikai mikroszkóp alatt. (20. kép) A mikroszkópi képen láthatóvá válnak a rétegek, egy részlet nagyításával pedig már a rétegen belüli pigmenteket, azok méretét, színét, eloszlását is tanulmányozhatjuk. Ha a fényforrást UV-sugárzóra váltjuk, akkor a ráeső normál fényben nem látható

részletek is megjelennek. (21. kép) Saját vizsgálataim során összehasonlítottam a különböző mintákat. A rétegek képe alapján két megálapítást tettem:

1. Az ágy alsó elemeinek (A, B, D) alapszíne fekete, mely mélyen beivódott az alatta levő fa hordozóba. A mennyezeten (C) viszont vörös a legalsó szín, mely szintén beivódott a fába. (22. kép)

Ez megerősíti a feltételezést, hogy a mennyezet későbbi lehet. A csere okát csak feltételezhetjük, például sérülés miatt kerülhetett sor a pótlásra.

2. A mintákon levő rétegszámokat tekintve látható, hogy több átfestés is történt. Az A-jelű szemközti elem két esztergályozott oszlopáról külön mintákat vettem. A bal oldali, az ágy eredeti helyén feltehetően a fal felé eső oszlopon láthatóan kevesebb a réteg, mint a külsőn. Utóbbin nem csak a festékréteg, hanem az egyes festékrétegekre felvitt bevonat is magasabb rétegszámú. (23. kép) Ebből következik, hogy a külső, látható rész felújítására, felfrisítésére nagyobb gondot fordítottak, mint a fal mellett levőre. A hátsó oszlopokat a bevetett ágy függőnye is takarta. Ugyancsak feltételezhető, hogy egy-egy ünnepnap előtti átfestéskor nem feltétlenül mozdították el helyéről az ágyat. A festés vagy lakkozás tehát többnyire a látható felületekre jellemző.

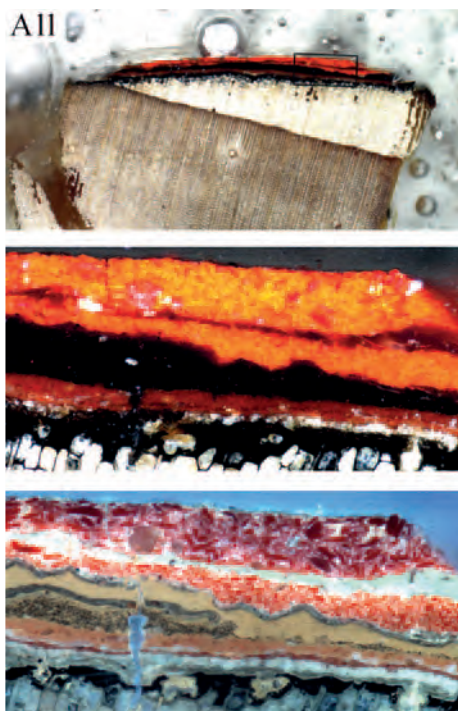
A minták további, alaposabb vizsgálatához helyben nem voltak meg a feltételek, a festékek és lakkok összetevőinek ismeretében nagy gyakorlattal rendelkező szakmunkatársra volt szükség. A feladatra Vihart Anna festőrestaurátort kértük fel. A vizsgálat a Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszékének mikroszkópos laboratóriumában történt. A vizsgálat révén a következő kérdésekre szeretnénk volna választ kapni:

1. Az A, B és D elemeken az alsó fekete réteg és a fölötte levő festékréteg között van-e bármilyen jel, esetleg réteg, ami arra utal, hogy a két festékréteg felvitele között hosszabb idő telt el. Tehát igazolható-e, hogy eredetileg fekete volt az ágy teljes felülete.
2. Milyen pigmenteket tartalmaznak a különböző festékek?
3. Milyen összefüggések vannak a különböző elemeken levő rétegek között?

A vizsgálat 9 darab, három bútorelemről vett mintán történt (A, C, D). Az elemzés eredményének teljes ismertetésére itt nincs lehetőség, ezért csak néhány példát emelek ki, és a kérdésekre kapott válaszok összefoglalásáról számolok be a továbbiakban.

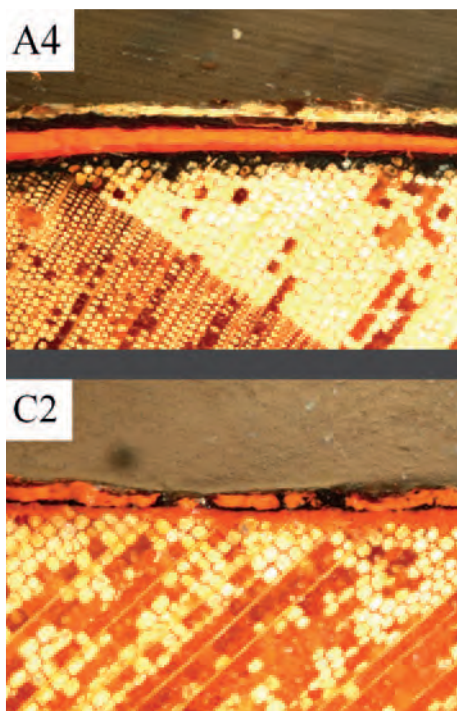
20. kép
Műgyantába ágyazott keresztmetszeti festékminták,
a műgyanta ágyazás átmérője 11 mm

21. kép

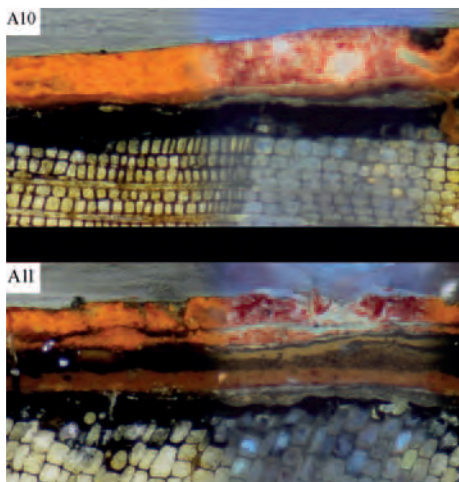
A beágyazott minta mikroszkópos képei. Alul UV-sugárzással gerjesztett minta képe

A következő kép egy minta digitálisan nagyított részlete a mennyezetről. Itt három, szélesebb sávként jelentkező festékréteget látunk. A kép bal oldalán levő sötét, köztes rétegek szennyeződött bevonatrétegek. Jobboldalt UV-sugárzás alatt láthatjuk, hogy a köztes rétegeknek erősebben és gyengébben lumineszkáló részeik vannak, amelyek a felvételen több, egymás fölött elhelyezkedő sávként jelennek meg. Ebből következtethetünk arra, hogy az alkalmi felfrissítéskor gyakrabban vittek fel a felületre lakkot vagy egyéb bevonatot, mint festéket. A bevonat anyagát mikroszkópos vizsgálattal nem lehet biztosan megállá-

22. kép

A lábvég és a mennyezet egy-egy mintája. A lábvég A4 mintáján az alsó, fába beivódott réteg fekete, a mennyezet C2 mintáján az alsó réteg vörös

23. kép

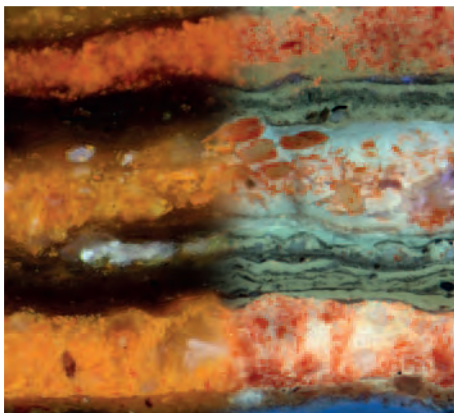
Rétegek a lábvég bal és jobb oldali esztergályozott oszlopán. A jobb oldali oszlop A11 mintáján több réteg látható, mint a bal oldali oszlop A10 mintáján

pítani, annyit tudhatunk jellemzőik alapján, hogy nem sellakról és nem viaszról van szó.

A festékek összetételére a pigmentek árnyalata, formája, mérete, optikai, lumineszcens tulajdonságai alapján következtethetünk. A képen a középső réteg apró, meggyvörös szemcséi a cinóber, a narancsvörös szemcsék pedig a mínium jellemzőit mutatják. Az ugyanitt megjelenő áttetsző szemcsék ólomszappanra utalnak. A mínium ólomtartalmú, ennek köszönhető az ólomszappan megjelenése. Utóbbi kialakulásához olajos közegre van szükség, így nagy a valószínűsége annak, hogy a festékréteg kötőanyaga olaj. (24. kép) Az ólom jelenléte gázfejlesztéses reakcióval, kén-hidrogén teszttel is igazolható. Az elfeketedett felület ólom jelenlétét mutatja. (25. kép)

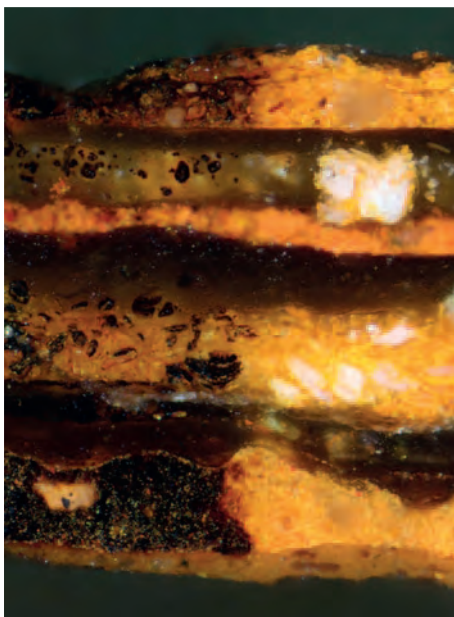
Az A1 minta a lábvég faragással díszített, sárgára festett részéről származik. A fa hordozóba láthatóan beivódott az alsó fekete réteg, melynek alsó sávja UV-sugárzás hatására nem, felső sávja viszont erősen lumineszkál. Fölötte a lumineszkáló, több sávból álló réteg lakk vagy valamilyen bevonat. Efelett helyenként aprószemcsés sáv is megjelenik, ami felületi szennyeződésre utal, a fekete réteg felett tehát periódushatár van.⁶⁵

A következő vörösesbarna réteg két rétegből áll, különböző szemcsemérettel és lumineszcenciával. Az A6 mintán jobban látható, hogy a két vörös réteg között lumineszkáló és szemcsézett réteg van, ami újabb periódushatárt jelez.

24. kép

A mennyezet C4 mintájának részlete normál fényben és UV-sugárzásban. A középső narancsvörös festékrétegben mínium, ólomszappan és cinóber szemcsék láthatók. Digitális nagyítás

25. kép

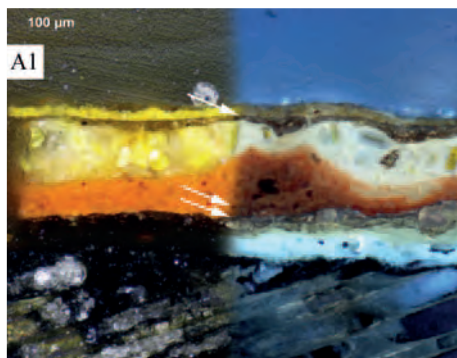
Kén-hidrogén teszt a C4 minta részletén, 200x. A fekete elszíneződés ólomtartalomra utal

⁶⁵ Általában egy festésmintán vannak viszonylag jól és kevésbé jól, vagy csak részlegesen látható periódushatárok. Jelen esetben csak a viszonylag jól látható, nagyobb valószínűséggel feltételezhető periódushatárok kerültek kiemelésre.

A széles világossárga réteg a sárga pigment jellege alapján auripigment szemcséket tartalmaz. A kén-hidrogén teszt alapján a réteg fehér közege ólomtartalmat mutat, és ezen kívül van egy-egy szemcse minium is. A következő áttetsző réteg gyengén lumineszkál, felül szemcsés lerakódás van, ami ismét periódushatárt jelez. Legfelül keskeny élénksárga réteg van, felületén szintén szennyeződés lerakódás látható. (26–27. kép) Az A1 mintán tehát összesen 7 réteg van, amelyhez hozzáadódik több köztes bevonatréteg.

Az A-jelű lábvégnak az ágy bevetett és elfüggönyözött állapotában is jól látható lehetett a festett felülete, értelemszerűen itt több átfestés, lakkozás nyomát láthatjuk a többi festett elemhez képest. A nagyobb számú átfestés a kontúrozó díszítőfestéssel kiemelt részekre, például a faragványokra, az oszlopok színezett részeire korlátozódik. A sík felületen az alsó fekete felett csak az ágy többi elemén is megtalálható két, egymásra festett vörösesbarna réteg van. Efelett áttetsző sötét réteg, vagyis besötétedett bevonat található. A sötétedést a szennyeződés mellett a rétegben megtelepedett mikroorganizmusok, vélhetően gombák okozzák.⁶⁶

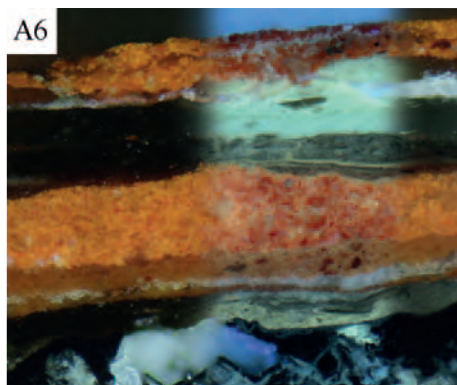
A B-jelű ágyvégen és a D-jelű oldaldeszán hasonló az említett vörösesbarna festék rétegszerkezete. A D-jelű oldaldeszán a vörösesbarna feletti legfelső áttetsző réteg feltűnően nagy számú sávot tartalmaz, bevonatot tehát sok alkalommal vittek fel rá. A mennyezet külső élén (C1 minta) a vörösesbarna festékrétegek fölött szintén csak áttetsző sávok vannak. Az alsó oldal C3 mintájának bal oldalán ugyanez látható, jobboldalt az alapszínre festett virágornamentikából adódóan jelennek meg további színek és rétegek.

26. kép

A lábvég sárga festésű faragványáról vett minta normál fényben és UV-sugárzásban. 200x-os nagyítás, a kép bal felső sarkán jelzett 100 mikrométer = 0,1 milliméter, a képen levő mintarészlet hossza körülbelül 1 milliméter.

A nyílak a mintán feltételezhető periódus határokat jelölik

27. kép

A fekete feletti két vörös réteg, közte vékony lumineszkáló réteg. A6 minta, lábvég jobb oszlop, 200x

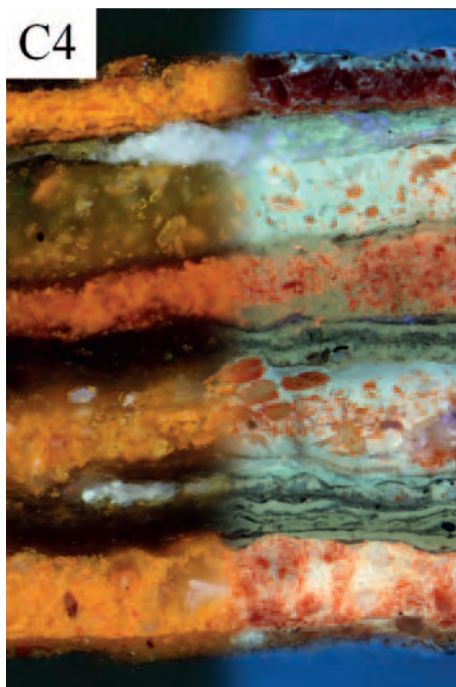
⁶⁶ A rétegben rögzült gombatestek már nem élő szervezetek.

Nehezen magyarázható jelenség, hogy a mennyezet felső, vörös színű profilécén jelenik meg a legtöbb, összesen 16 réteg (C4 minta). A festés itt láthatóan rossz állapotú, sok helyen sérült, lepattogzott. Úgy tűnik, hogy itt a leggyengébb a festék kötődése az alapfához. Valószínű, hogy a rosszul kötő, pergő festéket az eltávolítás helyett újra és újra átkenték, hogy ezzel elfedjék a felületi hibákat. (28. kép)

A vizsgálatok eredményeit összefoglalva megállapítható, hogy az alsó három elemen a fára felvitt első fekete réteg felett periódushatár van, tehát az ágy eredetileg fekete volt, hasonlóan a már többször említett két legközelebbi analógiájához, a Néprajzi Múzeumban őrzött csornai, és a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményében levő ismeretlen lelőhelyű ágyhoz. Mindkettőn feltehetően még az eredeti fekete festés látható. (29–30. kép)

A mennyezeten a fára felvitt legalsó réteg vörösesbarna, összetétele megegyezik a többi elemen az alsó feketén levő vörösesbarnával. Feltételezhető, hogy az új mennyezet készítésével egyidőben, egységesen festették át az ágy teljes felületét vörösesbarnára. Itt felmerül a kérdés, hogy volt-e olyan korszaka a bútornak, amikor egységesen monokróm, vörösesbarna volt. A további periódushatárok alapján valószínűsíthető, hogy a válasz: igen. Az 1866-ból való, korábban már idézett veszkényi hagyatéki leltárban olvasható, „vörös füstökű ágy”-ra vonatkozó adat alapján az első átfestés idejét nagyjából a 19. század közepére tehetjük, ami egyben a divat változását is jelzi.⁶⁷ A faragásokra, az oszlopok esztergályozott részeire és egyéb felületekre felvitt dekorációs festés és a virágmotívumok későbbiek. Az utólagos dekorációs festés túlnyomó része többretegű, időnként tehát ezt is megújították, ami vélhetően a hosszú idejű használat alatt házilag, és nem festőasztalos műhelyében történt.

A vörösesbarna festés felett több mintán narancsvörös réteg következik (A2, A6, A7, C3, C4, D1). Ezek a minták dekorált festésű részekről származnak, tehát nem festették a teljes felületet narancsvörössel. Az A8 jelű, sík alapfelületről vett mintán nincs narancsvörös réteg.

28. kép

A mennyezet felső párkányáról vett minta rétegei, C4 minta, 200x

⁶⁷ Lásd: 54. számú lábjegyzet.

29. kép

A győri ágylábvége

(RFMTM XJM-NT 65.55.1., Tanai Csaba Taca felvétele)

30. kép

A kapuvári ágylábvégéről készült
digitális rekonstrukció

A mintákon jellemzően előforduló, különböző színű festékek összetételéről a következők állapíthatók meg. A szemcseminták alapján a feketéről feltételezhető, hogy növényi szén lehet az alapja.⁶⁸ A vörösesbarna festéket változatos méretű vörös színű pigmentek alkotják, melyek a kémiai tesztek alapján vas-tartalmúak.⁶⁹ A narancsvörös festék fő alkotója a minium, mellette cinóber szemcsékkal. A sárga festékekben a sárga szemcsék optikai jellemzői alapján auripigment sejthető, a világos közeg ólomtartalmú, és van benne néhány szemcse (szintén ólomtartalmú) minium.

⁶⁸ A szemcsemintha alapján növényi szén őrlménye, azaz faszén-fekete lehet. A réteg UV-sugárzás hatására egyáltalán nem lumineszkál, ennek alapján feltételezhető benne egyéb összetevő is, mely lefoghhatja a lumineszcenciát. További vizsgálattal, elemanalízissel lehetne választ kapni arra, hogy milyen egyéb anyagok lehetnek még a növényi szén mellett. A népi gyakorlatban sokszor, például a baranyai ácsolt ládák és a felső-Tisza-vidéki fejfák festéséhez kormot, kötőanyagul tojásfehérjét használtak (Zentai Tünde néprajzkutató szíves közlése).

⁶⁹ A vörösesbarna réteget két különböző réteg alkotja. A vizsgálathoz a két réteg nem volt elkülöníthető, így csak feltételezhető, hogy mindkét vörösesbarna réteg vastartalmú pigmenteket tartalmaz.

A faanyag vizsgálata

A fajaj meghatározásához az ágy három eleméről, összesen öt helyről famintákat vettem. Ezek a következők:

A-F1: A lábvég bal oszlopának vésett csapozása (hossztoldással pótolt rész).

A-F2: A lábvég jobb oszlopának vésett csapozása.

A-F3: A lábvég betétdeszkájának belső oldala.

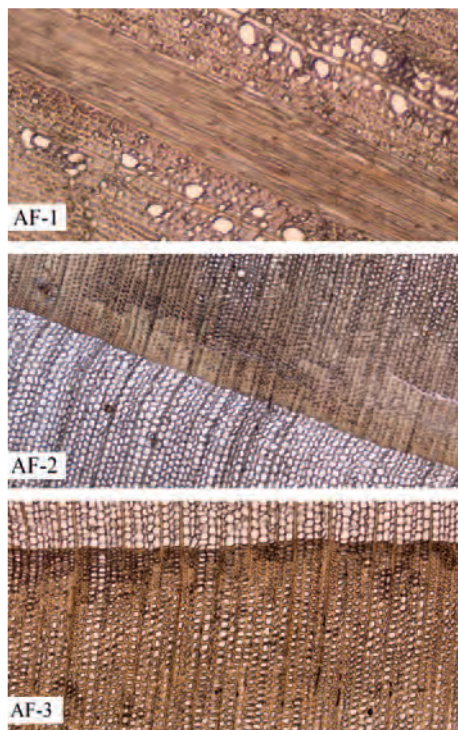
C-F1: A mennyezet felső deszkája.

D-F1: Az oldaldeszka vége.

A faminták mikroszkópos vizsgálata alapján a lábvég oszlopa, a mennyezet és az oldaldeszka lucfenyő (A-F2, C-F1, D-F1 minták), a lábvég betétdeszka pedig jegenyefenyő (A-F3 minta). A hosszított oszlop alsó, pótolt része tölgyfából készült (A-F1 minta). A teljes ágy tehát fenyőfából készült, az említett oszlopkiegészítések pedig keményfából. (31. kép)

Szerkezeti megfigyelések

A lábvégén levő hosszított a fejkégen hasonló magasságban látható.⁷⁰ (32. kép) Parasztbútoroknál gyakori jelenség, hogy a döngölt földpadlón álló bútorok lába a felszívódó nedvesség következtében idővel elkorhad. A korhadt részt sok esetben levágják és új faanyaggal pótolják. Jelen ágyvégek tekintetében más lehet a helyzet, mivel a hosszított nagyon magasan van az alsó, néhány centiméternyi korhadt részhez képest. Nehéz magyarázatot találni arra, hogy mi indokolhatta a pótlást. Ha sérülés érte az ágyat, akkor annak nagyon erő-

31. kép

A faminták keresztmetszet részletei.

A-F1: a lábvég bal oszlopának toldása, tölgyfa;

A-F2: a lábvég jobb oszlopa, lucfenyő;

A-F3: a lábvég betétdeszkája, jegenyefenyő

⁷⁰ A két hosszított illesztése különböző. A lábvégén ollós csapozást, a fejkégen lapolást alkalmaztak idegen lappal, amit szegekkel is megerősítettek. A lábvégén, hátul, az illesztés vonala felett megmaradt egy rövid, néhány centiméternyi szakasz az eredeti bevéssett csapárokból, amibe az oldaldeszkat illesztették.

32. kép
Hossztoldások a lábvég és a fejvég oszlopain

teljesnek kellett lennie. Ezt okozhatta természeti csapás, aminek következtében az épület omlása károsíthatta a bútort. Felmerült a kérdés, hogy egy ilyen feltételezett kár okozhatta-e az ágy mennyezetének sérülését is, ami indokolhatta az új mennyezet készítését. Tehát lehet-e összefüggés, időbeli egyezés az új mennyezet készítése és az oszlopok javítása között? A mennyezet rétegmintáit összevetve az oszlop keményfával kiegészített részéről vett mintával, feltételezhető, hogy a két beavatkozás nem egyidőben történt. A mennyezetről vett mintákon látható, hogy a fába beivódott legalsó réteg vörös színű. Az oszlop kiegészített részéről vett mintán az alsó réteg lumineszcenciát mutat, így az a fába leszívargott kötőanyag lehet, fölötté vörös réteg van. Ez a vörös réteg ritka

szemcsézetű, összetétele eltér a többi felületen levő alsó, vörös festéstől.

A szerkezet formai megjelenése alapján a mennyezettel kapcsolatban felmerült a feltételezés, hogy utólag készülhetett. A mennyezet középen osztott keretes szerkezetű, a keret felső oldalára rögzítették az egymás mellé illesztett deszkákból álló két négyzetes lapot. (33. kép) A csornai és a győri ágy mennyezete ehhez képest három-három egymás mellé illesztett széles deszkából áll, amelynek három oldalához csipkézett kialakítású léceket rögzítettek. Az alsó festett oldalra négyzet alakban profilozott léceket ragasztottak, a felső oldalon a deszkákat hevederléccel rögzítették.⁷¹ (34. kép) Ez utóbbi szerkezet elkészítése egyszerűbb ugyan, de kevésbé tartós a keretes szerkezethez képest. Valószínű, hogy a kapuvári ágy is eredetileg ilyen típusú mennyezettel rendelkezett.

Megfigyelhető, hogy az ágyoldalnak csak a lábvég felé eső végén volt párnafogó deszka, az ágyvég oszlopán az oldaldeszka rögzítésére szolgáló csaplyukak fölött csak ezen az oldalon van hornyolás, amelybe a párnafogó éle illeszkedett. A fejvég oszlopain ez hiányzik. Az elem eredetileg az ágy aljába teregetett, csak „alsó lepedő”-vel, „szalma terítő”-vel letakart szalma ágyban tartására szolgált.⁷² A szalmazsák 19. századi elterjedésével volt, ahol eltűnt, volt, ahol díszítőelemként – mint a 19. századi rábaközi és Fertő-vidéki festett ágyakon – fennmaradt. A ka-

⁷¹ A győri ágyon a hevederárkot nem a deszkákra merőlegesen, hanem ferdén alakították ki. Ennek okát eddig nem sikerült megfejteni.

⁷² Vö.: ZENTAI: Az ágy és az alvás 241–244., CSISZÁR: Anyagi kultúra 37.

33. kép

A kapuvári ágy közepén osztott keretszerkezetű mennyezete

34. kép

A győri ágy mennyezete
(RFMTM XJM-NT 65.55.1., Tanai Csaba Taca felvétele)

puvári, készítése idején valószínűleg még zsákolatlan szalmával használt ágyon ezért lehet a párnafogó első látásra szokatlan helyen, a lábvégnél. Fennmaradásának emellett más praktikus oka is lehetett: meggátolta a dunyha, régies nevén „hosszú vánkoss”⁷³ vagy „takarózó vánkoss”⁷⁴ éjszakai lerúgását, lecsúszását, ami a fej alatti vánkosnál kevésbé állt fenn. Mivel a csornai és a győri ágyak is csak a lábvég felől van, illetve volt párnafogója, ez a (rábaközi) fekete ágyak sajátosságának látszik.

Összegzés

Az írott források tanúsága szerint a 18. század derekán már megvoltak a feltételei annak, hogy ilyen bútordarabot helybeli asztalosműhelyekben is előállítsanak.⁷⁵ A korai, 18. századi, valamint a 19. század közepétől nagyobb számban fennmaradt rábaközi díszágyak között mind szerkezetüket, mind stílusukat tekintve nagy a különbség. A 18. századi ágyak hosszanti deszkából álló mennyezetét – feltehetően konstrukciós hibájából kifolyólag – a 19. században felváltotta a keretes szerkezetű ágyfedél. Azokon a néprajzi tájainkon, ahol a század közepére a népművészet új, paraszti stílusa a szó szoros értelmében kivirágzott, az asztalosok műveit is elborította a gazdag virágornamentika. A stílusváltás a Soproni Múzeum mennyezetes ágyán is nyomon követhető. A hosszú ideig tartó használat során, 18. századi monokróm fekete színét divatjamúltnak ítélve, a század közepén a bútordarabot előbb vörösesbarnára festették, majd néhány újabb évtized múltán, az akkor fénykorát élő kapuvári festőasztaloság jellegzetes stílusában új, virágos festést kapott.

Mivel területünkről a 18. századból, illetve a 19. század elejéről nem ismerünk konkrét asztalosműhelyhez, műhelykörhöz köthető népi bútordarabot, a készítőhely kérdése egyelőre megválaszolatlan. Mindazonáltal a vagyonleltárakban fellelt 17–18. századi zöld, barna és fekete mennyezetes ágyak, amelyek száma a további forrásfeltárás révén nyilván növekedni fog, valamint az asztalos árszabásokban is szereplő fedeles ágyak erősítik a feltételezést, hogy inkább Sopron megyei (városi, mezővárosi), mint távoli készítőhellyel, -helyekkel kell számolnunk. A fennmaradt kisalföldi, rábaközi fekete, és az alföldi színesen festett, virágzott, közel egykorúnak tekinthető ágyakat – kontrasztjuk ellenére is – rokokó, klasszicista stílusjegyeket ötvöző díszítményeik révén egyazon korstílus helyi vonásokat is hordozó emlékeinek tekinthetjük.

⁷³ 17. századi berényi (ma Iklanberény) adatot közöl HORVÁTH – DOMINKOVITS: Sopron vármegyei végrendeletek 87.

⁷⁴ Az elnevezésre Szakács István gartai adatközlőm (sz. 1909) még emlékezett (Csiszár A.).

⁷⁵ Az ágyak oszlopainak elkészítése esztergályos közreműködését igényelte. A Rábaközbe nyugatról benyúló Sopron megyei Nagyerdő irtásfalujában, Himodon a 18. század második feléből tudunk fa-esztergályos műhelyről. A győri püspökség himodi birtokáról evangélikus vallása miatt a század végén előzőtt Papp Márton esztergályosmester a közeli Mihályiban telepedett le, ahol a műhely utódai kezén a 20. század közepéig fennállt (SoM-NA 42.). A 19. század közepéről Kapuvárról is van adat céhes esztergályos működéséről (Lásd: 27. számú lábjegyzet.).

Visszatérve a szóban forgó ágy kutatásához: hagyományos restaurátori módszerekkel az egymást fedő festék- és lakkrétegeket, a javítások nyomait sokszor nehéz elkülöníteni. Az alkalmazott festékek anyagát, összetételét lehetetlen megállapítani. Egy tárgy történetének ezeket az összetevőit, korszakait csak a múzeumi restaurátori gyakorlatban még ritka kémiai, fizikai diagnosztika eszközeivel lehet elemezni és értelmezni.⁷⁶ A jelen vizsgálatokhoz nem állt rendelkezésre az anyagvizsgálati módszerek teljes tárháza. A későbbiekben remélhetőleg sort tudunk keríteni további természettudományos és nagyműszeres vizsgálatokra, melyekkel pontosíthatjuk és más szempontból is alátámaszthatjuk az eddigi eredményeket. Az alapvető kérdésekre, ha az ilyenkor megszokott feltételes módon is, de nagy valószínűséggel sikerült válaszokat adni.⁷⁷

Komáromi vagy dunai stíluskör? – Az e körbe sorolt bútorok körüli problémahalmaz felszámolása nyilván nem e tanulmány szerzőinek feladata. A Soproni Múzeum 18. századi kapuvári mennyezetes ágyának megszólaltatását remélhetőleg előbb vagy utóbb a közgyűjteményekben őrzött – egyelőre komáromiként számontartott – festett bútorok, mindenekelőtt a legközelebbi analógiaként többször hivatkozott csornai és győri ágyak hasonló, komplex természettudományos vizsgálata követi, amely a stíluskorszakok konkrétabb meghatározását és az egyelőre ismeretlen készítő asztalosközpontok, műhelykörök lokalizálását is elő fogja segíteni.⁷⁸

⁷⁶ SÉD: Festett komáromi láda 163., ZENTAI: A festett népi bútor 29.

⁷⁷ Ezúton mondunk köszönetet mindazoknak, akik tanácsaikkal, észrevételeikkel, vagy akár tevőlegesen is részt vettek a kérdések megválaszolására irányuló munkában. Külön köszönet a következőknek: Békési-Gardánfalvi Magdolna művésztanár, kémiatanár (Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Restaurátor és Restaurátorképző Központ) segítségnyújtása a minták előzetes mikroszkópos felvételeinek elkészítésében; Vihart Anna DLA festőrestaurátor, oktató (Magyar Képzőművészeti Egyetem Festőrestaurátor Tanszék), a festékminták vizsgálata, elemzése; Dr. Bak Miklós tudományos munkatárs (Soproni Egyetem, Faipari Mérnöki és Kreatívipari Kar), előzetes EDX mérések, fafajmeghatározás.

⁷⁸ Vö.: ZENTAI: A festett népi bútor 30.

RÖVIDÍTÉSEK

- CsPPMI = Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára
 GyEL PL = Győri Egyházmegyei Levéltár, a Győri Püspökség Levéltára
 MNL GyMSVmsL = Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára
 IV. 14. d. Sopron vármegye adószedőjének iratai
 IV. 411. Sopron vármegye árvaszékének iratai
 IX.1. Sopron vármegyei céhiratok levéltári gyűjteménye
 MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 P 108. Az Esterházy család hercegi ágának levéltára
 NM = Néprajzi Múzeum, Budapest
 F = Fényképgyűjtemény
 RFMTM = Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr
 XJM.N. = Néprajzi Gyűjtemény (a volt Xántus János Múzeum Néprajzi Gyűjteménye)
 RMK = Rábaközi Muzeális Kiállítóhely, Kapuvár
 NT = Néprajzi Tárgygyűjtemény (a volt Rábaközi Múzeum Néprajzi Tárgygyűjteménye)
 TD = Történeti Dokumentáció (a volt Rábaközi Múzeum Történeti Dokumentációja)
 SoM = Soproni Múzeum
 NA = Néprajzi Adattár
 NT = Néprajzi Tárgygyűjtemény

SZAKIRODALOM

- D. ASKERCZ: Polgári otthonok = D. ASKERCZ ÉVA: Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban. Arrabona 18. (1976) 89–143. Győr
 BEITL: Landmöbel = KLAUS BEITL: Landmöbel. Salzburg, 1976.
 BÍRÓ: Ácsolt ágyak = BÍRÓ FRIDERIKA: Ácsolt ágyak Lendvadedesről. Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum közleményei 2. Szentendre, 1984. 213–215.
 BÍRÓ: Az otthon népművészete = BÍRÓ FRIDERIKA: Az otthon népművészete (lakáskultúra, bútorzat). In: Vas megye népművészete. Szerk. GRÁFIK IMRE Szombathely, 1996.
 BOROSS: Bemalte Bauernmöbel = BOROSS MARIETTA: Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta. Budapest, 1986.
 BÜNKER: A soproni múzeum = BÜNKER JÁNOS RAJNÁRD: A soproni múzeum néprajzi szobái. In: (KUGLER ALAJOS szerk.) Vezető Sopronvármegye és Sopron sz. kir. város egyesített múzeumában. Sopron, 1903. 46–52.
 CSILLÉRY: A kercaszomori ágy = K. CSILLÉRY KLÁRA: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a kercaszomori ácsolt ágy. Néprajzi Értesítő 36. (1954) 71–86.
 CSILLÉRY: Kapuvári bútor = K. CSILLÉRY KLÁRA: Kapuvári bútor (szócikk) Magyar Néprajzi Lexikon 3. Budapest, 1980. 52–53.
 CSILLÉRY: A komáromi láda = CSILLÉRY KLÁRA: A komáromi láda és hatása a sárközi „bútorvirágzásra”. Múzeumi műtárgyvédelem 17. (1987) 47–86.
 CSILLÉRY: Fekvő kis Jézusos szekrény = CSILLÉRY KLÁRA: A Csornai Múzeum fekvő kis Jézusos szekrénye. In: Tárgy és jelentése. Rábaközi tanulmányok. Szerk. SZALONTAY JUDIT. Csorna, 1998. 41–78.

- CSISZÁR: Anyagi kultúra = CSISZÁR ATTILA: A Rábaköz parasztságának anyagi kultúrája (18–19. század) Csorna, 2020.
- H. CSUKÁS: Az Mester Emberek = Az Mester Emberek Míveinek árazása. Szerk. H. CSUKÁS GÖRGYI. BUDAPEST, 1996.
- DOMONKOS: Ár- és bérlimitációk = DOMONKOS OTTÓ: Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI–XIX. század). Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 8. Budapest, 1980.
- FILEP – CSILLÉRY: Néprajzi szobák FILEP ANTAL – K. CSILLÉRY KLÁRA: Néprajzi szobák (szócikk) Magyar Néprajzi Lexikon 4. Budapest, 1981. 13–15.
- F: Rábaköz 's népe = F (monogram alatt ismeretlen szerző): Rábaköz 's népe szokásai és divatjainak ismertetése. Regélő. Szépművészeti Első Magyar Folyóirat 8 (1840)
- GALAMBOS: Festett műtárgyak = GALAMBOS ÉVA: Általánosan a festett műtárgyak fotótechnikai és mikroszkópos vizsgálatairól. In: Isis. Erdélyi magyar restaurátor füzetek 5. Szerk. KOVÁCS PETRONELLA. Székelyudvarhely, 2006. 52–60
- HORVÁTH – DOMINKOVITS: Végrendeletek = HORVÁTH JÓZSEF – DOMINKOVITS PÉTER: 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek. Sopron, 2001.
- HORVÁTH: A jobbágyvilág = HORVÁTH ZOLTÁN: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében. Budapest, 1976.
- KECSKÉS: Komáromi mesterségek = KECSKÉS LÁSZLÓ: Komáromi mesterségek. Bratislava, 1978.
- KELEMEN: Jobbágyvégrendeletek = KELEMEN ISTVÁN: Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század végétől 1848-ig. Győr, 2008.
- KUGLER: Vezető = Vezető Sopronvármegye és Sopron sz. kir. város egyesített múzeumában. Szerk. KUGLER ALAJOS. Sopron, 1903.
- LACKOVITS: Lakáskultúra = LACKOVITS EMÓKE: A lakáskultúra a Fertő mentén I. (1860–1920/30). Arrabona 17. (1975) 175–257. Győr
- NAGY VARGA: Komáromi asztalosok = NAGY VARGA VERA: Komáromi (révkomáromi) asztalosok a 17–19. században. Tények és feladatok a komáromi asztaloság kutatásában. Néprajzi Értesítő 85. (2003) 41–59.
- NEMEC: Alpenländische Bauerkunst = HELMUT NEMEC: Alpenländische Bauerkunst. Wien, 1966.
- Cs. SEBESTYÉN: Ágy = Cs. SEBESTYÉN KÁROLY: Ágy a magyar parasztházban. Ethnographia 65. (1954) 375–386.
- SÉD: Festett komáromi láda = SÉD GÁBOR: Festett komáromi láda restaurálása. Múzeumi műtárgyvédelem 9. (1981) 161–172.
- ZENTAI: Az ágy és az alvás = ZENTAI TÜNDE: Az ágy és az alvás története. Pécs, 2002.
- ZENTAI: A festett népi bútor = ZENTAI TÜNDE: A festett népi bútor. A dunai stíluskör és Komárom. Budapest, 2022.
- ZENTAI: Díszágyak = ZENTAI TÜNDE: Díszágyak és bútorfestő központok a Duna mentén. Budapest, 2022.

THE RESTORATION OF AN 18TH-CENTURY CANOPY BED FROM THE SOPRON MUSEUM

In 2023, an opportunity arose to restore the Sopron Museum's canopy bed, a piece reflecting both folk Baroque and Classicist stylistic features. The restoration was justified not only by the condition of the bed, but also by its rarity within the Ethnographic Collection: considering its breached, fretty pediment, only four comparable examples are known in Hungarian public collections.

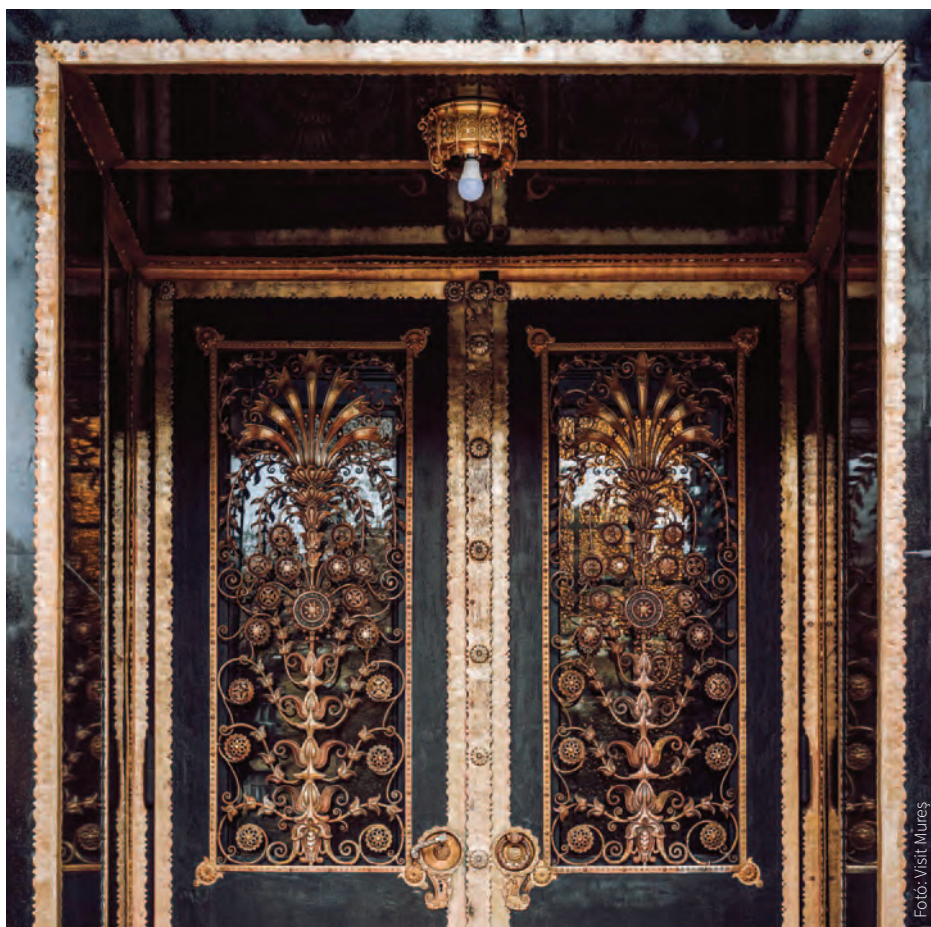
The bed was purchased in 1901 by the ethnographer János Rajnárd Bünker in Kapuvár for the museum's Hungarian peasant room. Until recently, researchers of vernacular furniture attributed it to the eighteenth-century workshops of Komárom, once a major centre of painted cabinetmaking, from where such items could have reached the small market towns of the Rábaköz region as fair goods. Recent research, however, casts doubt on this Komárom attribution.

For ethical reasons, we decided to preserve the bed's last repainting from the nineteenth century. The primary goal of the restoration was therefore to examine the various constituent materials – above all, the paint layers – and to address questions that had arisen in connection with them. Traditional conservation methods were insufficient to reveal the object's original appearance or to distinguish between its successive repainting. It required the use of chemical and physical diagnostic tools, still rare in museum conservation practice. Microscopic analysis of paint samples confirmed initial assumptions: above the first black layer applied to the wood, we observed a period boundary, showing that the bed was originally black. During the nineteenth century, likely following damage to the original canopy, the owner commissioned a new one. At the same time, they repainted it in a monochrome reddish-brown. A new layer followed it again. Decorative painting and floral ornamentation applied to the carvings, turned columns, and other surfaces appear to date from the last third of the nineteenth century. Most of these layers are themselves multiple, suggesting that they were periodically repainted and renewed. The restoration was therefore limited to the most necessary interventions, namely cleaning and stabilization.

Since no vernacular furniture from the eighteenth century or early nineteenth century in the region can yet be securely linked to a specific workshop or circle of artisans, the question of the place of manufacture remains open. Nevertheless, surviving inventories of the seventeenth and eighteenth centuries already mention canopy beds – whose number will likely increase as further sources are uncovered – and references in cabinetmakers' price regulations support the assumption of a local, urban, or market-town workshop rather than a distant center. Similar canopy beds preserved in other regions of Hungary, painted black or in colours, and displaying both Rococo and Classicist motifs, can be regarded as local variants of the same stylistic tradition.

The study of the Kapuvár bed and its restoration will, hopefully, be followed by complex scientific analyses of other vernacular furniture of a similar date. Such work will help refine the definition of stylistic periods and assist in locating the cabinetmaking centres and workshop circles responsible for their production.

Attila Csiszár – Rezső Oláh

Fotó: Visit Mureș

II. ORSZÁGOS MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZETI KONFERENCIA • GYŐR

2024. május 22., 9:30–16:00

Apátúr-ház (9022 Győr, Széchenyi tér 5.)

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történelmi Múzeum

— alpha 1839 —

II. ORSZÁGOS MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZETI KONFERENCIA

– ÖSSZEGZÉS –

A 2022-es I. Országos műkovács-iparművészeti konferencia előadásai az Arrabona 2023/61. számában már napvilágot láttak, illetve el is jutottak az érdeklődőkhöz és sok közintézmény könyvtárába, ami reményeink szerint a téma jobb megismerését és népszerűsítését szolgálja.

A II. Országos műkovács-iparművészeti konferencián (2024. május 22., Apátúr-ház, Győr) elhangzott előadások lehetővé tették a műkovácsosság barokktól egészen napjainkig felvázolt történetének folytatását, kiegészítését, további meseterekkel és a tárgyhoz tartozó különlegességekkel bővítették ezt a speciális tematikát. Az anyagból négy tanulmány olvasható ebben a kötetben.

Dr. Pandur Ildikó előadásában az Iparművészeti Múzeum 1878 óta gyarapodó, több száz darabos kovácsoltvas-gyűjteményének kiemelkedő darabjairól beszélt, illetve beszámolt az intézmény közel másfél évszázad alatt rendezett tematikus kiállításairól. Megállapította, hogy az egyre gyarapodó gyűjtemény jelentős részének provenienciája ismeretlen, de szerencsére néhány alkotás azért kivétel. Ilyen például az államosított Jungfer-műhelyből múzeumba került, 19. század végi mintaraktári anyag mellett néhány, különböző korszakokat reprezentáló egykori épülethez köthető alkotás. A kovácsoltvas-művesség változatos emlékei között található a körömbányai Mária-házból származó két késő reneszánsz vasalat, vagy a vörösvári templom egykori rokokó gyertyatartó falikarpárja. A legtöbb emlék világi és egyházi műemléképületek átalakítása miatt vált múzeumi darabbá, melyek eredeti elhelyezése az eltelt évtizedek műtárgymozgatásai során sok esetben feledésbe merült. Pandur Ildikó szerint az újabb kutatások ismét felszínre hozhatják származásukat, ahogyan az a budai Corvin tér egyik épületéről származó, 18. század eleji, adományképpen múzeumba került kapuoromzattal is történt. Archív fotó és levéltári adatok segítették a budavári Nagyboldogasszony-templom (a Mátyás-templom) egykori, Madonnát gyermekével ábrázoló, 17. századi ablakrácsának azonosítását, amely évtizedekig ismeretlen eredettel szerepelt a múzeumi nyilvántartásban.

Oniga Erika, a Maros Megyei Múzeum művészettörténésze a marosvásárhelyi Városháza és a Kultúrpalota építéstörténetét tárta fel. Kiemelte, hogy a dr. Bernády György (1864–1938) polgármester idején emelt két impozáns épület a városvezető korszerű városépítői tevékenységének köszönhető, amelyben mindvégig megmutatkozott kultúra- és művészetpártolói jelleme. A több mint tíz éven átívelő építkezés során a közintézmények létesítésekor elsősorban a helybeli iparosok foglalkoztatását hangsúlyozta – a gazdaság fellendítése érdekében –, de meghatározó épületeknél

a korszak jelentős magyar művészeihez fordult. Ezen elv mentén készültek a város két legjelentősebb szecessziós épületének kovácsoltvas alkotásai, noha mindkettőt ugyanazon budapesti építészpáros, Komor Marcell és Jakab Dezső tervezte. Míg a korábban épített Városháza (1906–1908) esetében a helyi Panajoth Albert lakatosmestert, a helyi szakiskola volt tanítványát bízták meg a munkálatokkal, addig néhány évvel később, „a magyar képző- és iparművészet kincsesházának” szentelt Kultúrpalota (1911–1913) esetében a díszműkovács alkotások kivitelezésére Forreider Józsefet, azt az iparművészt kérték fel, akiben az európai színvonalú magyar szecessziós vasművesség egyik kiemelkedő képviselőjét tiszteljük.

Dr. Tóth István négy szegedi műkovács-iparművész, Bille János, Kónya György, Kecskeméti Antal, Fekete Pál alkotásait mutatta be, akik 1890 és 1944 között egyházi megrendelésre dolgoztak Szegeden. A bevezetőben a 18. századra datált egyházi épületekben őrzött, használatban levő műkovács-alkotások kerültek szóba. Ezek készítői ismeretlen mesterek, de jól jelzik az ottani műkovácsosság kiemelkedő színvonalát. Beszélt a Szent Miklós szerb ortodox templom és a szegedi minorita és ferences rendházak által őrzött darabokról, valamint a Szent Rókus-templom munkáiról és a Szegedi Zsidó Hitközség templomához készült alkotásokról is. Szóba került a szegedi dóm és a mellette lévő Dömötör-torony bejáratának mives kovácsoltvas ajtaja is.

Dr. Pápai Emese Schima A. Bandi a Győri Egyházmegyében található fontosabb alkotásairól tartott előadást. A műkovács-iparművész az 1920-as évek második felétől 1943-ig jelentős egyházi megrendeléseket teljesített itt. Részt vett az 1920-as évek végén épülő Győr-Gyárvárosi plébániatemplom kivitelezési munkálataiban, akárcsak az 1930-as évek folyamán a győri Szent Imre-templom és a komáromi Jézus Szíve templom műlakatos munkáinak elkészítésében. Mai napig használatban levő liturgikus tárgyainak egész sorát őrzi többek között a Győr-Nádorvárosi Evangélikus Egyházközség, a csornai Jézus Szíve plébániatemplom, a kapuvári Assisi Szent Ferenc-templom, a soproni Szent István-plébánia és a keszthelyi Kis Szent Teréz karmelita bazilika. Az újonnan készített liturgikus tárgyak mellett a mester rendszeresen kapott kisebb-nagyobb restaurálási, kiegészítési megbízásokat is a régió egyházaiktól. A gazdag életművön belül kiemelt hely illeti meg a Győr-Gyárvárosi plébániatemplom kovácsoltvas korpuszát és a kapuvári Assisi Szent Ferenc-templom liturgikus tárgyait, akárcsak a győri Szent Imre-templom keresztelő kápolnájának kovácsoltvas ajtaját, valamint a Nagyboldogasszony-székesegyház kapuzatát és tabernákulum ajtaját. Ezek az alkotások kétségtelenül az életmű legértékesebb darabjai közé tartoznak.

Millisits Máté a 19. század végének elismert budapesti díszműkovácsának, Árkay Sándornak munkásságát mutatta be. Árkay a kovácsmesterség tudományát Aradon sajátította el, majd később, 1868-ban Temesvárott műlakatosműhelyt nyitott.

Ugyanebben az évben született Aladár nevű fia, aki a 20. század első harmadának kiemelkedő jelentőségű építésze lett. Árkay Sándor a következő évben Pestre költözött, és a mai Csengery (akkori nevén Árok) utcában nyitott műhelyt. A mester a budapesti 1885. évi Országos Általános Kiállításon iparművészeti termékei mellett saját találmányú postaszekrénnel, ablakzáróval, zajtalan redőnyökkel mutatkozott be. Hazánkban elsőként kapta meg a császári és királyi udvari lakatos címet, később a Ferenc József-rend lovagja kitüntetést. Legjelentősebb munkái az Andrássy út különböző épületeihez kapcsolódnak.

Takáts Zoltán kovács, iparművész, a Magyarországi Kovácsmíves Céh atyamestere előadása Pécs 19–20. századi műlakatos iparát tekintette át, leginkább id. Bizse János (1884–1968) tevékenységét, akiről Pereházy Károly is említést tesz a Magyarországi kovácsoltvas-művesség című könyvében. Az ő munkásságáról viszonylag sokat tudunk, ám az ő korában, és az őt megelőző időszakban is működtek jelentős műlakatos mesterek Pécsen, akikről a lehetőségei szűk határai között igyekezik információkat gyűjteni.

Dr. Terdik Szilveszter előadásában olyan, hazai és határon túli görögkatolikus templomokat díszítő kovácsoltvas toronykereszteket mutatott be, amelyek esetében a készítés ideje jól meghatározható, és a levéltári forrásokból a megrendelés körülményeire, a felszerelés módjára is vannak adataink. A legkorábbi, évszámmal is ellátott (1739) darabok a nagykárolyi görögkatolikus templom tornyairól származnak, míg a legdíszesebb, a 18. század utolsó évtizedeire datálható emlék a nagykálói templom tornyán maradt fenn.

Csiszár Gyula díszműkovács, népi iparművész a pápai Kelliár Ödön és Trauner Lipót műlakatos mesterek munkásságát ismertette. Kutatásai során több fennmaradt rajzot, tervet tanulmányozott, melyek megvalósult darabjai ma is szép számmal láthatóak a városban. Különös figyelmet fordított a pápai Kálvária temető sír-rácsaira, de kitért a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára épületének speciális, összecsukható kovácsolt ajtajára is, amely saját munkája. Ez a kovácsoltvas ajtó a fennmaradt Trauner–Kelliár-féle rajzok alapján mintázott fémeszközök, ún. odorok használatával készült, melyek a mesterek szerszámainak rekonstrukciói. Előadását a 18. századi ferences templom kovácsoltvas áldoztatórácsának bemutatásával zárta. Az áldoztatórács kétszárnyú ajtaját 1938-ban készítette Kelliár Ödön műlakatos mester a győri Schima A. Bandi műkovács-iparművész közreműködésével.

Pápai Emese

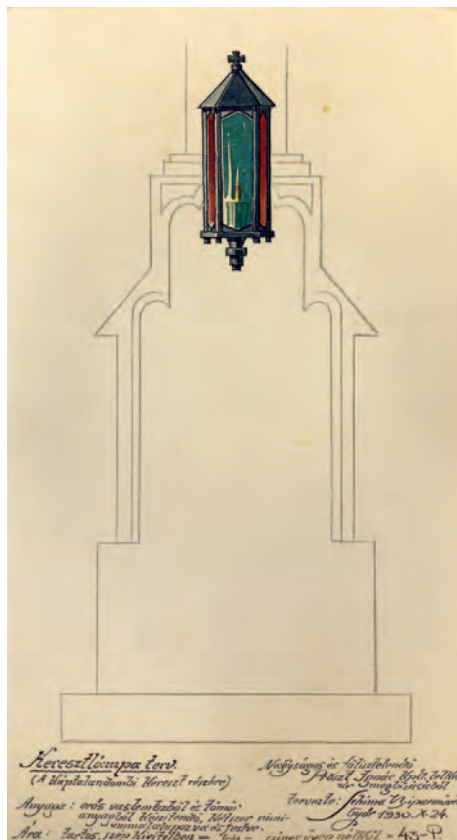
AD MAIOREM DEI GLORIAM

SCHIMA A. BANDI IPARMŰVÉSZ ALKOTÁSAI A GYŐRI SZÉKESEGYHÁZBAN

A II. Országos Műkovács-iparművészeti konferencián elhangzott előadásomban Schima A. Bandi iparművész (1882–1959) alkotói és restauratori tevékenységét vázoltam a Győri Egyházmegye területén található jelentősebb, egyházi tulajdonban levő alkotásain keresztül. Az időközben megjelent, a művész rábaközi alkotásait számba vevő kötet viszont az eredeti témafelvetést szűkítette.¹ Jelen tanulmány a győri székesegyházban található, 1938–1950 között készült munkáira fókuszál, aminek külön aktualitást ad a templom nemrég befejezett restaurálása.

A Műemlékek Országos Bizottsága gróf Széchényi Miklós (1868–1923) püspök idején (1901–1911) nyilvánította műemlékké a győri székesegyházat. Ezt követően Aigner Sándor (1854–1912) műegyetemi tanár 1907–1908-ban készített tervei alapján szakszerű renoválási munkák kezdődtek az épületen. Az építész halálát követően, 1912-től, a helyreállítási munkák a győri származású Csányi Károly (1873–1955) műépítész kiviteli tervei alapján folytatódtak.² Ő készítette el többek között a nyugati homlokzat felújítási tervét is, aminek a kivitelezése 1916-ra valósult meg.

Schima A. Bandi első ízben Prosztné Ignác (1899–1949) káptalandombi lelkész megbízásából tervezett lámpát a székesegyház keleti oldalán található missziós keresztre 1930 októberében. (1. kép) Az 1835-ben Karner Antal (1794–1856) győri megyéspüspök állíttatta kőkeresztet azóta is a vaslemezről és tömör anyag-

1. kép

Schima A. Bandi: Keresztlámpa-terv, 1930. 10. 24.
(RFMTM HGy, ltsz. RHD.2019-1.53.1.)

¹ PÁPAI: Schima A. Bandi iparművész rábaközi alkotásai.

² HARIS – LÁSZLÓ: A győri székesegyház 18–19.

2. kép
Missziós kereszt a Káptalandombon (1835)
a Schima A. Bandi készítette lámpával (1930)

ból, tartós, szép kivitelben készült hat-szögű, festett lámpa díszíti, melynek egyetlen ékessége a tetején található egyszerű kereszt. (2. kép)

A székesegyház felújítása az 1930-as évek elején vett új lendületet: „Most a hatalmas Biedermeyer-stilusú oromfal és a reneszánsz-torony, meg a főoltár oldalfalain levő Maulbertsch grisailok kerülnek restaurálás alá. A restaurálást a Műemlékek Országos Bizottsága végzeteti. Az erre vonatkozó tervekhez Breyer István megyéspüspök hozzájárult, a költségvetéseket Csányi Károly műegyetemi tanár véleményének meghallgatása után elfogadták, úgy, hogy a munkálatok megkezdésének már akadálya nincsen. Az érdekes munkálatokat rövid idő múlva meg is fogják kezdeni.”³

A munkálatokba Schima A. Bandi dr. Breyer István (1880–1940) püspöksége (1933–1940) második évében kapcsolódott be egy kisebb javítási munkával. „A csatornák, a mellékhajót fedő rézlapok a vizet áteresztették, a fal is a sekrestye is beázott”,⁴ ezért 1935. május 12-én a mester felmérte és egy új, kehely formájú, levéldíszes, a többi darabtól jól megkülönböztethető vízfogót, vagyis csatorna-összefolyót készítettek az északi kapu fölé, amelyről tehetséges tanítványa, ifj. Havel Nándor (1919–1975) műhelynaplójából értesülünk.⁵ (3. kép)

Székesegyházi munkáit megelőzően a művész már több nagyszabású egyházi megbízást is teljesített. Elsőként

³ A győri székesegyház restaurálása. Győri Hírlap, 1934. július 5. 3. és augusztus 7. 3., illetve Új köntösben a győri székesegyház. 1934. augusztus 12. 5.

⁴ BEDY: A győri székesegyház története 36.

⁵ Ifj. Havel Nándor műhelynaplója, 1935. 02. 02. – 1936. 12. 23. 55., RFMTM HGy, ltstzn.

3. kép

A székesegyház É-i oldala a Schima A. Bandi készítette vízfogóval (1935)

1928–1929-ben készítette el az újonnan épült Győr-gyárvárosi Jézus Szíve plébániatemplom kovácsoltvas keresztelőkápolnájának ajtaját, illetve szentélyrekesztő rácsát és főoltár garnitúráját, akárcsak a második világháborúban elpusztult tabernákulumát. 1930-tól a hosszan épülő győri Szent Imre-templom liturgikus felszerelésén dolgozott. Elkészítette többek között az altemplom tabernákulumajtaját és oltárfelszerelését, illetve a keresztelőkápolna figurális kovácsoltvas ajtaját. Ebben az időszakban Schima A. Bandi Somogyi Antal művészettörténész, nagyrépost pártfogását is élvezte, aki több munkához is hozzásegítette.⁶

Dr. Breyer István megyéspüspökké választásától kezdve kiemelt figyelmet fordított a győri egyházmegye történe-

téne és emlékeinek kutatására és feldolgozására. A munkával a régió legnevesebb szaktekintélyeit bírta meg, többek között Bedy Vince (1866–1938) nagyrépostot és történészt, Szabady Béla (1891–1946) hittantanárt, székesegyházi sekrestyeigazgatót, illetve Somogyi Antal nagyrépostot, művészettörténészt. A gazdag szellemi örökség összegyűjtése és megismertetése mellett a püspök komoly értékmentő tevékenységet is folytatott. Ennek egyik első jelentős állomása a székesegyház főhomlokzatának újabb helyreállítása volt, melyre 1934-ben került sor. Nagyszabású tervébe a város több más pontján található jelentős egyházi emlékek, mint például a Széchenyi téri Mária-oszlop vagy a Káptalandomb lábánál található Frigyláda-szobor is beletartoztak. A munkálatok koordinálására 1937-ben Székesegyházi Bizottságot hozott létre, amely megtervezte a leromlott állapotban levő templom új ikonográfiai program szerinti teljes belső felújítását. A restaurálás befejezését 1938-ra ütemezték, így a műemlékek Szent István évében már eredeti szépségükben hirdették Győr több évszázados keresztény kultúráját és hitéletét.⁷ A kitűzött határidőre lecserélték a székesegyház nyugati homlokzatán a

⁶ Dr. Somogyi Antal (1892–1971) katolikus pap, művészettörténész, egyetemi magántanár, a kortárs művészet elkötelezett támogatója és szószólója, aki számos két világháború között épült katolikus templom díszítésében tanácsadóként fontos szerepet játszott. Jelentős, a kortárs egyházművészet terén iránymutató munkája: *Vallás és modern művészet* (1927) és *A modern katolikus művészet* (1933).

⁷ ALMÁSI: Évről évre... 211–212.

4. kép

A győri székesegyház főkapuja (1938)
(RFMTM fotóarchívuma)

állításával kezdte. (4. kép) Restaurálásához legalább öt, különböző stílusú tervet készített, amiből a D és az E jelzetű maradt fenn a múzeumba került hagyatékában. Mindkét ismert tervébe beépítette és így megőrizte a régi kapu legjellemzőbb elemét, a félköríves felülvilágító ablak centrális-sugaras elrendezésű nyílveoszós díszítményeit.⁹ Az egyszerűbb, a régi kapuzathoz jobban igazodó D terven a felülvilágító ablak centrumában az 1823-as évszám, a régi kapuzat készítésének dátuma szerepel.

A megrendelők választása a székesegyház külső megjelenésével harmonizáló, XVI. Lajos stílusú, E jelű tervre esett, amin 1938. február 19-én Ragats¹⁰

régi, klasszicista stílusú főkaput. Ennek megújítása abszolút prioritást élvezett, ugyanis az 1823-ban készült nyílászáró akkor „igen dísztelen képet tárt a meggyarapodott templomlátogatók és a mindig nagyobb számban érkező érdeklődő külföldiek elé.”⁸

Schima A. Bandi 1938–1940 között elkészítette a székesegyház új főkapuját, a belső szélfogó ajtót és a karzatajtót, valamint több régi kovácsoltvas rácsot is restaurált. A munkát 1938 februárja és júniusa között a 115 éves, rossz állapotú, dísztelen nyugati kapuzat helyre-

5. kép

A Győri Székesegyház Restaurálása.
A főkapu „E” jelzetű terve, 1937. 12. 01.
(RFMTM HGY, ltsz.: RHD. 2018.26.13.1.)

⁸ BEDY: A győri székesegyház története 36.

⁹ A régi felülvilágító ablakok rácsát a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum helytörténeti gyűjteménye őrzi. Ltsz.: RHT.2015.39.1-2.

¹⁰ Ragats Rezső (1876–1948) 1936–1944 között püspöki helynök.

kézjeggyel ellátva a megbízók rögzítették a megrendelés tényét. (5. kép) Ezen a terven a világítóablak középpontjában jellegzetes klasszicista motívum, egy talapzatra állított, levélfüzés díszű antik edény látható. Az elkészült kapuzaton az aranyozott bronz edény talpán a művész munkatársainak, két sógorának, id. Havel Nándor (1893–1965) és Ráday Ferenc (1893–1965) mestereknek, valamint Bors Imre segédnek a neve olvasható. Az ajtókeret profilozott felső részén, középen körbe írt rozetta látható – a művészre jellemző plasztikus, sodrott zsinórdísszel keretezve –, alatta püspöki jelkép, két oldalán az 1938-as évszámmal.¹¹ A bal oldali ajtószárny fölött a kaput tervező és kivitelező iparművész, aranykoszorús mester neve kapott helyet. A három mázsa bronzból készült, elegánsan visszafogett, kazettás díszű kapuszárnyak felső kétharmadán egy-egy profilozott álló téglalap, az alsó részén pedig kisebb fekvő téglalap található. Sima felületüket a sarokaikon elhelyezett 16 plasztikus bronz rozettadísz, valamint a két díszes kapugomb tagolja. A virágdíszek kliséjét a művész fából faragta ki és gipsz negatív alapján öntette. Az öntöttvas kilincsek a korábbi kapuzat elemei, amiket a művész felújított. A hiányzó jobb oldali zártakarót és a bal oldali kapugombot a munka során új öntvényekkel pótolta.

A város egyik legértékesebb műemlékének, a székesegyház díszes főkapujának elkészültét 1938. június elején jelentette be a helyi sajtó. (6. kép) A beszámoló szemléletesen mutatja be a bazilika főkapujának restaurálás előtti és utáni állapotát: „Napoleon világuralmi kiruccanásai következtében leszegényedett Európa stilustalanságát mutogatta egy évszázadon át mostanáig a mi székesegyházunk rézzel borított (s sajnos nyers zöldre mázolt) főkapuja agyonszegecselt, horpadásos, monoton felületével. Csak a felülvilágító rácsa képviselte némileg korának ízlését. Az új kapu arculata annak ellenére, hogy ma is ugyancsak hasonló háborús depresszióban élünk mint egy századdal ezelőtt elődeink – mégis már sokkal vonzóbb és esztétikusabb látványt nyújt, mert [...] finom harmóniába került az épület architektúrájával. A fantasztikusságig buja rokokó utód-

6. kép

A győri székesegyház restaurált főkapuja, 1939
(RFMTM fotóarchívuma)

¹¹ A jelkép „I” betűje valószínűleg Breyer István püspökre utal. Ez a részlet a terven még nem szerepelt.

jának, a nemes vonalú „Louis seize”, azaz XVI. Lajos stílusában készült – ugyanabban a stílusban, melyben a székesegyház homlokzata, tornya és toronykupakja. [...] Ebben, a műemlék megkívánta stílusban tervezte és kivitelezte Schima Bandi iparművész fejlett stílusérzékkel, lelkiismeretességgel.”¹² Az újságíró emlékeztetett arról is, hogy a művész ezt a munkáját az első nagyszabású győri köztéri alkotásának szánta, amit az előző évi nyugat-európai tanulmányútja során megcsodált híres kapuzatok ihlettek: „Igaz örömmel konstatáljuk, hogy a mester inspirálva az olasz városokban tanulmányútja alatt látott sok katedrális nagyméretű bronzkapujától – városunk székesegyházát is feldíszítette egy valóban művészi és századokra szóló alkotással, mellyel a városkép értékesen gyarapodott.”¹³

1939 szeptemberében, a főkapu befejezése után három hónappal, a sajtó a restaurálási munkákról is hírt adott. A műhelylátogatás idején Schima A. Bandi többek között a főoltár barokk kovácsoltvas szentélyrekesztő ajtajának felújításán dolgozott segédeivel: „A restaurálással kapcsolatosan a főbejárat lejtőssé tétele megkövetelte a szertár és gyóntatóterem ajtóinak korabeli munkák végzésével való restaurálását. A gyóntatóterem ajtója renaissance-stílusban készült, érdekes zárral, a XVI. században. A szertárajtó Zopf-stílusú. Szép munka. Igen elhanyagolt állapotban volt és avatatlan kezek itt-ott deformálták. Most persze visszakapja harmonikus szépségét. A szentély művészi rácsozata is korabeli restaurálásban részesül.”¹⁴ (7. kép) 1938 januárjában a művész elvégezte a székesegyház régi

műkovács munkáinak teljességi felmérését és szorgalmazta a „bravúros technikával és kitűnő szaktudással” készült, különleges értékkel bíró vasmunkák megmentését. Összesen 12 tétel korhű, szakszerű és tartós restaurálásához készített ekkor árajánlatot, aminek a piszkozata a művészi hagyatékban fenn is maradt.¹⁵ A fotóarchívum őriz néhány olyan felvételt is, ami a felmérés során a

7. kép

A főoltár kovácsoltvas szentélyrácsa az 1990-es években.
Restaurálta: Schima A. Bandi (1939)

¹² A székesegyház új főkapuja. Győri Hírlap, 1938. június 5. 11.

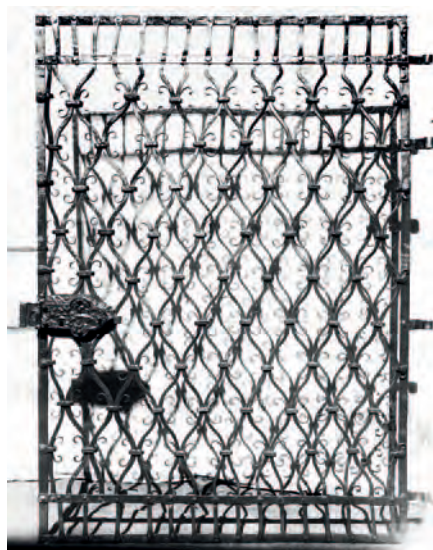
¹³ Uo.

¹⁴ Schima Bandi iparművész remekei. Készülnek a székesegyház művészi kivitelű tűzikovácsoltvas belső ajtóit. Restaurálja a szentély rácszatát. Győri Hírlap, 1939. szeptember 24. 5.

¹⁵ Schima A. Bandi árajánlata a győri székesegyház belső fém-műkincseinek restaurálására. Győr, 1938. január 26., RFMTM HGy, ltszn.

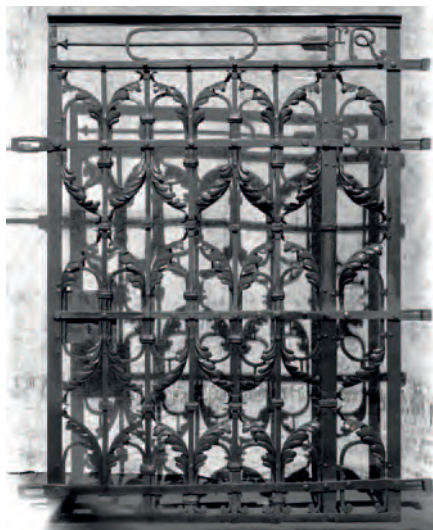
helyszínen található fémmunkákról, illetve a már helyreállított darabokról készült. A főoltár szentélyrekesztő rácsa mellett a művész a restaurálással leginkább érintett nyugati kapuzat környezetében található *gyóntatóterem* – ma a székesegyházi kincstár – reneszánsz stílusú csigáinak rögzítése és helyreállítására is megbízást kapott. (8. kép) A szertárnak vagy raktárnak nevezett helyiség – ma örökimádó kápolna – kisebb méretű, copf stílusú kovácsoltvas ajtaját – a 19 darab akantuszlevél dísz pótlása mellett – fölül és a fal felőli oldalon megtoldotta, amiről a felső rész főkaput idéző nyílvevessző dísz, illetve egy „R” monogram árulkodik.¹⁶ (9. kép) A restaurálást a művész nevével és az 1939-es évszámmal jelezte mindkét ajtószárnyon, illetve visszahelyezésük előtt fényképfelvételt is készített róluk. 1938–1939-ben, a nyugati kapuzat készítésének idején, illetve a restaurálási munkákkal párhuzamosan készíthetett a sekrestyeajtó bronz ablakvédő rácsa is, amelynek nyílvevessző és rozetta dísz megegyezik a nyugati kapuzat motívumaival.

1939. augusztus–december között – a rács helyreállítási munkáival párhuzamosan – a szélfogó kovácsoltvas ajtajának tervezésén és kivitelezésén is dolgozott. A belső felújítási munkálatok kezdetén Birkmayer László (1885–1970) győri kőfaragó márványburkolattal fedte be a székesegyház főbejárati folyosójának falait. Ekkor bontották el a templomtérbe vezető két lépcsőfokot és emelték ki a tömörfa ajtót, aminek a helyére készült Schima A. Bandi új, kétszárnyú kovácsoltvas kapuzata.¹⁷

8. kép

A székesegyház kincstárának ajtaja.
Restaurálta: Schima A. Bandi (1939)
(RFMTM fotóarchívuma)

9. kép

Az Örökimádó kápolna ajtaja.
Restaurálta: Schima A. Bandi (1939)
(RFMTM fotóarchívuma)

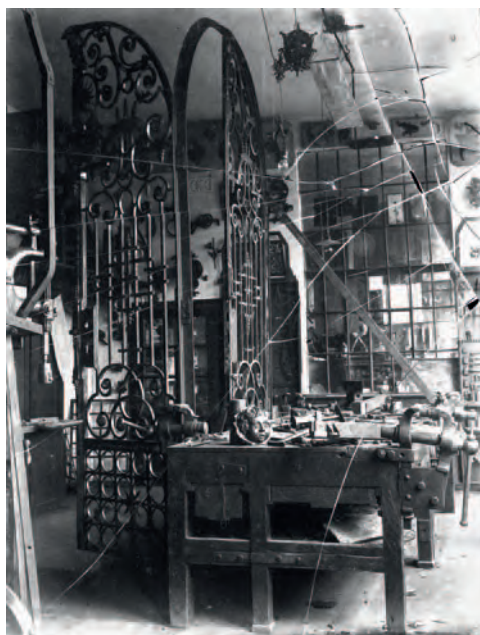
¹⁶ A monogram feltehetően dr. Ragats Rezső püspöki helynöké, akivel a székesegyházi munkája során a művész kapcsolatban állt.

¹⁷ HARIS–LÁSZLÓ: A győri székesegyház 22.

10. kép

A Győri Székesegyház Restaurálása. A főbejárat belső kovácsoltvas ajtaja, 1938. 06. 13. (RFMTM HGy, ltsz.: C. 66.59.156.)

11. kép

Schima A. Bandi Zombor utcai műhelye a szélfogó ajtó készülő darabjaival (1939) (RFMTM fotóarchívuma)

A művész 6 tervéből, amit Ragats János kanonok, pápai prelátus megbízásából 1938 júniusában készített, a 2-es számú valósult meg, melynek elkészítését 3000 pengőért vállalta.¹⁸ (10. kép).

A Győri Nemzeti Hírlap újságírója 1939. december elején a Zombor utcai műhelyben látta összeállítás közben a belső kapuzatot.¹⁹ (11. kép) Karácsony szentestére helyére került munkát 1940 januárjában mutatták be az olvasóknak: „A kapu gyönyörű ornamentikájú. A nagy milióban is nagyszerű és megőrzi monumentálisát, karakterét és robusztussága mellett gracilitás van benne. Formakompozíciója főként indákra való szorítkozásában mesterien sikerült, a friss elevenség előnyére, melyhez az erőteljesen felsorakoztatott pálcák és csigadisz adják meg a hangot. Klasszikus stílusok formanyelvén beszél a kapun alkalmazott ritmikus tagozás, elegáns ornamentáció, valamint a versenyfutó merész ívelésű koszarvu csigák és akantuszok. Megkapó az úgy formában, mint elosztásban az egyetlen figurális dísz képező s tűzből bravurosan kovácsolt szárnyas angyalka, amely maga négyheti munkát igényelt. A kapu felsőrészét uralja. Kivétel tekinte-

¹⁸ Dr. Ragats János (1879–1957) 1922-től kanonok, 1938-tól pedig pápai prelátus volt.

¹⁹ A székesegyház művészi belső kapuja. Schima Bandi remeke karácsony szentestére elkészül. Győri Nemzeti Hírlap, 1939. december 8. 3.

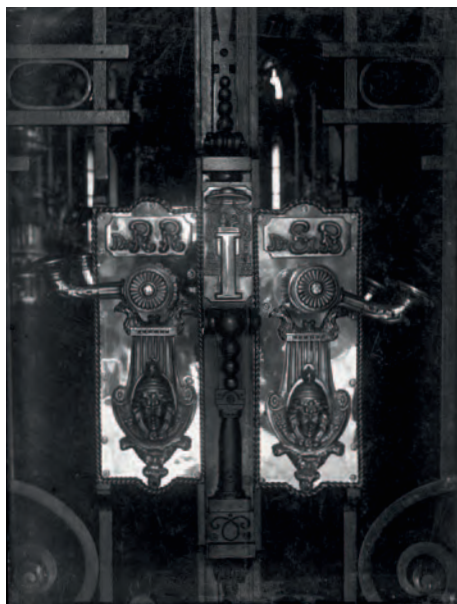
tében a gondosság és a szeretetteljes odaadás bizonyítéka. Öthónapos áldozatos munkateljesítmény.”²⁰

A szélfogó elkészítésénél a művész a székesegyház belsejének barokk stílusához igazodott. A gazdag indamustra mellett „lent, a lábazatnál ismétlődő geometriai díszítő motívumokat láthatunk, melyek szervesen kapcsolódnak a többi ornamentikába”²¹ és a barokk oltárrácsok néhány geometrikus motívumát idézik. (12. kép)

A szélfogó lunettarácsának jellegzetes figurális eleme, a „vas, tűzből kovácsolva” körbefutó felirattal ellátott szárnyas angyalfej. E fölött jelenik meg a templombelsőre nyíló kapuzat központi motívuma, a barokk csigavonalakkal keretezett, aranyozott, sugárkoszorúval övezett kereszt, fölötte az isteni jelenlét szimbólumával, az Isten szemével. A szélfogó kilincsei a főkapu eredeti darabjai alapján készült bronzöntvények. Az egyik archív felvételen, a zárpajzsokon, „Dr. R. R.” és „Dr. Sz. B.” monogram látható, amelyek Ragats Rezső püspöki helynökre és Szabady Béla²² székesegyházi sekrestyeigazgatóra utalnak. (13. kép) Ezeket a feliratokat

12. kép
A székesegyház szélfogó ajtaja, 1939
(RFMTM fotóarchívuma)

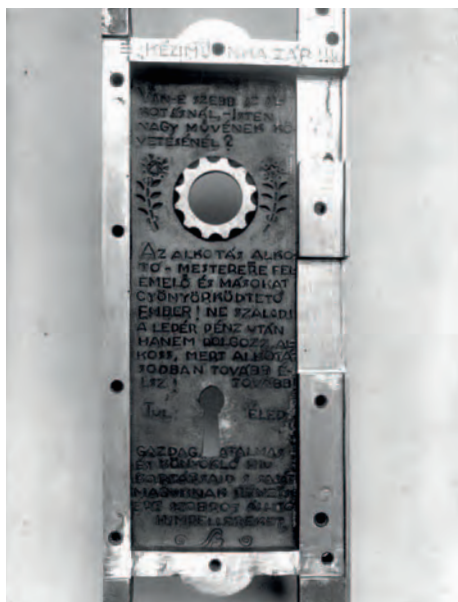

13. kép
A székesegyház szélfogó ajtajának zárpajzsa
és kilincse dr. Ragats Rezső és dr. Szabady Béla
monogramjával, 1939.
(RFMTM fotóarchívuma)

²⁰ A megújított székesegyház. Schima Bandi iparművész újabb remeke. Győri Nemzeti Hírlap, 1940. január 19. 3.

²¹ Schima Bandi iparművész remekei. Győri Hírlap, 1939. szeptember 24. 5.

²² Dr. Szabady Béla (1891–1946) 1891–1924 között székesegyházi sekrestyeigazgató.

14. kép

A szélfogó ajtó feliratos zárja, 1939
(RFMTM fotóarchívuma)

valószínűleg még 1940 elején tüntették el a zárpajzsok közötti püspöki jelképpel együtt. Ekkor ugyanis a szélfogó ajtót a beüvegezés, illetve a kereszt aranyozása miatt leszerelték.²³

A székesegyház legutóbbi restaurálása során a belső kapuzat zárszerkezetét is szétszerelték, amiből előkerült egy „kézimunka zár” kezdetű, hosszabb vésett szöveg. (14. kép) A művész az általa készített egyedi zárpajzsok belsejében gyakran örökítette meg kedvenc jelmondatait, ars poeticáját rövid, tömör, aforizmaszerű rejtett üzenetek formájában, ezek némelyike – akárcsak a híres cégereiben elrejtett, könyvformájú időkapuszulák – érdekes kor- és mikrotörténelmi dokumentumok.

A szélfogó ajtó párdarabja az előcsarnok kisebb méretű, szerényebb díszítésű karzat tolóajtaja, amit 1940-ben

januártól márciusig, illetve májusban kovácsolt a mester. A szélfogóhoz hasonlóan félköríves világítóablakkal lezárt kovácsoltvas karzatajtó terve is megtalálható a múzeumi hagyatékban. (15. kép) A lunetta plasztikusan kunkorodó, kosszarvra emlékeztető, későbarokkos csigái, valamint visszafogottan, laposan faragott akanuszlevelei a közvetlenül mellette levő nyílászáró motívumait idézik, szerényebb formában. Az eredeti terv szerint a kapu alsó harmadán, ferde rácskitöltés lett volna, de az elkészült munkán végül – szerencsés módon – a szélfogó ajtó kör alakú motívumai ismétlődnek. A tektonikus szerkezetű, masszív kovácsoltvas ajtók harmonikusan illeszkednek egymáshoz és teljesen betöltik az előcsarnok rendelkezésre álló terét. (16. kép)

Schima A. Bandi a karzatajtó belső, lépcső felőli oldalára, a középkori mesterek mintájára egy rímes feliratot is bevészt: „Schima Bandi a nevem – e munka jól ismer engem”, valamint egy gyakorlati útmutatást is az ajtó későbbi karbantartásához, kiemeléséhez: „Csigát itt kivenni.” Archív fotókról ismerjük a karzatajtó zárjának vésett szövegét is, amely a művész két legkedvesebb, illusztrált mondását tartalmazza (17. kép):

„A mesterséghez is szív kell!”

²³ A szélfogó ajtó üvege beszerelés közben eltört, amit 1940. januárjában egy külföldről rendelt üveggel pótoltak. Ez alkalommal történt meg a lunettarárcs keresztjének eredeti tervek szerinti aranyozása is.

15. kép

A Győri Székesegyház Restaurálása.
A kórusfeljárat tolóajtaja, 1938. június 14.
(RFMTM HGy, ltsz.: RHD. 2018.26.15.)

16. kép

A Győri Székesegyház
Restaurálása.
A kórusfeljárat kovácsolt tolóajtaja (1940)

„Isten második háza a jó műhely, Ember!
ha abba belépsz, – vedd le a kalapod.”

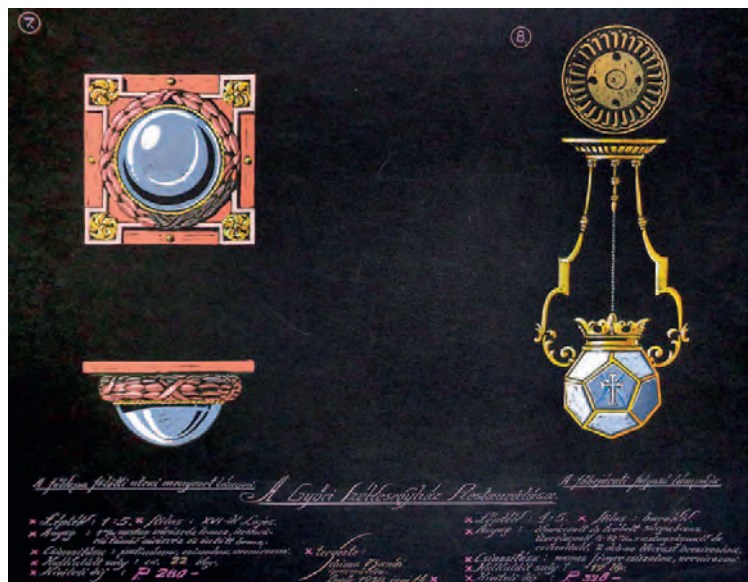
A főbejárat befejezése után, 1938 júniusában a művész a székesegyház felújításához kapcsolódó további tervet is bemutatott. „A templom esti világítása elégtelen; a világító karok nem is szépek, nem is célszerűek, céljuknak nem is megfelelők.”²⁴ Valószínűleg a Bedy Vince által jelzett probléma orvoslására tervezett a művész a főbejárat fölé – kívülről – egy egyszerű félgömb formájú mennyezeti lámpát, a templom előterébe pedig a belső térrel harmonizáló, volutás karú csillárt. (18. kép) 1938. június 12-i dátummal a nyugati kapuzat megjelenésével összhangban álló, kétszárnyú, bronzbo-

17. kép

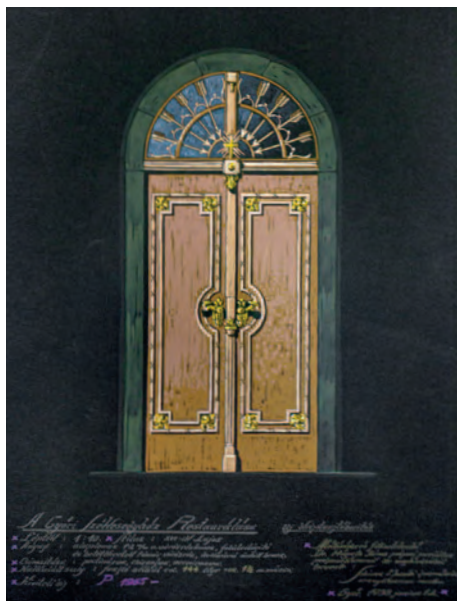
A kórusfeljárat ajtó feliratos zárja, 1940
(RFMTM fotóarchívuma)

²⁴ BÉDY: A győri székesegyház története 37.

18. kép

A Győri Székesegyház Restaurálása. A főkapu fölötti utcai mennyezetlámpa és a főbejárat folyosó lámpája, 1938. 06. 14. (RFMTM HGy, ltsz.: C. 66.59.357.)

19. kép

A Győri Székesegyház Restaurálása. Új kriptaajtó-borítás, 1938. 06. 12. (RFMTM HGy, ltsz.: C. 66.59.101.)

rítású ajtót tervezett a székesegyház – azóta befalazott – észak-nyugati kriptájára. (19. kép) Végül 1940-ben mutatott be egy, a székesegyház barokkjával harmonizáló, csigákból és akantszlevelekből összeállított, három részes karzatrács-tervet, mely középen egy nagyobb, két szélén pedig kisebb, íves oldalrészéből állt volna. (20. kép) Ehhez 1941 májusában árajánlatot is készített, de akárcsak a világítótestek és a kriptaajtó, ez sem valósult meg.

Az 1930-as évekre hazánkban előtérbe kerültek az egyházművészeti kérdések, melyek az 1938-as Szent István-émlékév és az Eucharisztikus Világkongresszus előkészítését szolgálták. Országsszerte elkezdődött a plébániák birtokában levő egyházi vagyon tételes számbavétele, katalogizálása, miközben sorra épültek az új, modern stílusú templomok. Somogyi Antal, a

20. kép

Kórusmellvédrcs a győri székesegyház részére, 1940. 09. 30.
(RFMTM HGy, ltsz.: RHD. 2018.26.14.)

Műemlékek Országos Bizottságának tagja a régió szinte minden új templomépítésének és egyházi beruházásának művészeti tanácsadója volt. Jelentős szerepet töltött be a győri székesegyház felújítása során is, 1940-től pedig az új főoltárral kapcsolatos munkákat irányította és fogta össze. A 19. század második felében, Simor János (1813–1891) püspöksége (1857–1867) idején a főoltár tabernákuluma fölött a Zichy Ferenc-féle áttört kupolát nagyobbra cserélték, ami kitakarta a mögötte elhelyezkedő főoltár egy részét, az oltár méretét pedig indokolatlanul megnövelte. Ebben a formájában sem a kupola, sem a 19. században készült műmárvány tabernákulum nem volt méltó a műemlékké nyilvánított székesegyházhoz. Az új főoltár kialakításának kérdése már az 1940-es évek legelejétől napirenden volt, de végül az új tabernákulummal együtt 1950. március 15-ére készült el.²⁵ (21. kép)

21. kép

A győri székesegyház oltára
(Fotó: Szabó Béla)

²⁵ Borsa Antal azt írta, hogy 1950. március 5–15. között tervezik a régi tabernákulumot elbontani és az újat beépíteni. Borsa Antal levele Schima A. Bandihoz. 1950. február 10., RFMTM H Gy., ltszn.

A művész hagyatékban fennmaradt egy 1943-ban kelt megállapodás-fogalmazvány,²⁶ amelyben Schima A. Bandi dr. Somogyi Antal megbízásából már elvállalta a kapott tervrajz alapján a győri székesegyház új tabernákulumához 4 darab oszlopfő, 4 darab féloszlopfő, 4 darab lábazati gyűrű, 1 párkánydíszt, 2 füzérág kivitelezését. A fogalmazvány végén olvasható, ceruzával írt megjegyzés szerint ekkor a tabernákulumajtó figurális reliefsének elkészítését anyagi megfontolás miatt bronzból tervezték öntetni.²⁷ Tíz évvel később, 1950-ben végül mégis a művészre bízta a domborműves tabernákulumajtó elkészítését. (22. kép) A kalapálással domborítás technikája az ötvösség műfaján belül nagy hozzáértést és gyakorlatot igényel. A művész ezzel a technikával készült, figurális tabernákulumajtói közül ez a második, a kapuvári ferences templom 1943-ban készült pelikános ajtaja után. A 90×50 cm-es, 1 mm-es vörösréz lemezről készült ajtón, az *Emmauszi vacsora* domborműves jelenete látható,

22. kép

Schima A. Bandi a székesegyház tabernákulumajtajának készítése közben.
(RFMTM fotóarchívuma)

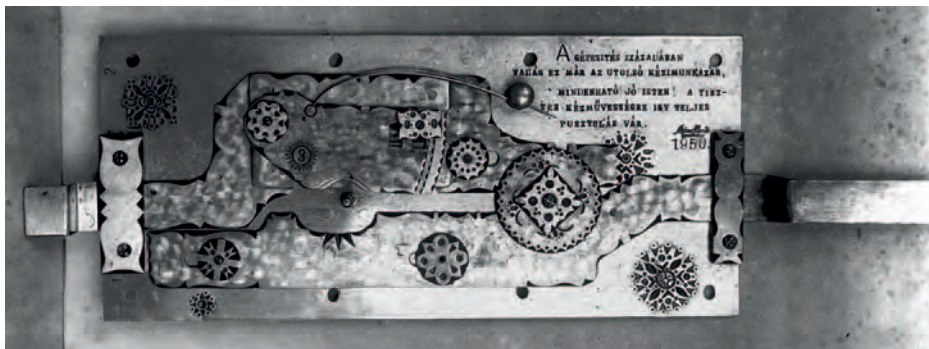
aminek ikonográfiai programja minden bizonnyal a megrendelést bonyolító, a megbízóval, valamint a tervezővel és a kivitelezővel kapcsolatban álló Somogyi Antaltól származik.²⁸ A művész az ajtón olvasható felirat szerint a jelenetet „kikalapálta”, azaz kivitelezte a figurális ábrázolás területén jártasabb Borsa (Schutzbach) Antal (1902–1974) terveit. Ehhez kapcsolódóan több dokumentumot is őriz a művészi hagyaték, az egyikben például egy rejtett kulcslyuk elhelyezésére tett javaslatot Borsa, ábrával is illusztrálva szavait.²⁹ A hagyományosan szimmetrikus, három alakos kompozíciójú dombormű Jézust két tanítványával ábrázolja a vacsorai asztal körül. A tanítványok áhítattal szemlélik a szimbolikus kenyértörés gesztusát. A jelenetet egy pilléreken nyugvó, baldachinszerű boltozat foglalja keretbe, mely figyelemreméltó termélységet kölcsönöz az ábrázolásnak és egyben a

²⁶ Megállapodás-fogalmazvány Schima A. Bandi kézírásával. 1943. február 24., RFMTM HGy, ltszn.

²⁷ Somogyi Antal levele Schima A. Bandihoz. Kisbér, 1943. február 25., RFMTM HGy, ltszn.

²⁸ Uo.

²⁹ Borsa Antal levele Schima A. Bandihoz. 1950. február 10., RFMTM HGy, ltszn.

23. kép

A székesegyház tabernákulumajtájának feliratos zárja (1950).
(RFMTM fotóarchívuma)

korábbi oltárkupolát idézi. A két plasztikusan megformált, hullámzó ruharedőbbe burkolt tanítvány mellett érdekes ellenpontot képez a frontálisan ábrázolt, statikus Krisztus-alak. A művész saját kezűleg készítette a szentségház belsejét is, akárcsak az oltárszekrény mívés Wertheim zárát, amire mestermondást is vésett. Ennek szövege az egyik, Szabó József³⁰ evangélikus lelkészhez írt baráti levelében olvasható, de beépítése előtt fényképfelvétel is készült róla: „A gépesítés századában talán ez az egyik utolsó kézimunka zár, / Mindenható Isten! A tisztességes kézművesre így teljes pusztulás vár.”³¹ (23. kép) A lelkipásztornak 1950 májusában számolt be részletesen egy fotóval illusztrált levélben a munka folyamatáról. A művész több elismerést is kapott alkotásáért, például a székesegyházat a háborús károk után helyreállíttató Papp Kálmán (1886–1966) megyéspüspöktől, aki meglátogatta műtermében, és a tabernákulum felszentelése napján meghívta ebédre, ahol a jobbára ültette.³²

Schima A. Bandi munkásságában a templomi berendezések és liturgikus tárgyak sora jelenti a legszebb, iparművészet szempontjából leginkább értékelhető részt. A győri székesegyház számára készült munkái egyértelműen a legfontosabb iparművészeti alkotásai közé sorolhatók, amelyekkel úgy a modern magyar egyházművészet, mint a város történetébe beírta nevét.

³⁰ Szabó József (1902–1986) evangélikus lelkész, irodalomtörténész, 1948-tól 1952-ig a Dunáninneni evangélikus egyházkerület püspöke. 1939-től 1947-ig szolgált Győrben. 1942-ben megvásárolta az épülő nádorvárosi evangélikus templom számára Schima A. Bandi milánói világkiállításra készített kovácsoltvas oltárgarnitúráját, 1943-ban pedig a győriújfalui templom oltárfelszerelését. Kettejük szoros kapcsolata a művész haláláig tartott.

³¹ Schima A. Bandi levele Szabó Józsefhez, Győr, 1950. május. 9., RFMTM Adattára, ltsz.: K.A.1315–75.

³² Ua.

SZAKIRODALOM

- ALMÁSI: Évről évre... = ALMÁSI TIBOR: Évről évre... Győr képzőművészeti élete 1933–1945 III. Győr, 2025.
- BEDY: A győri székesegyház története = BEDY VINCE: A győri székesegyház története. Győregyházmegye múltjából 1. Győr, 1936.
- BEDY VINCE: Újabbkori plébániák, templomok, kolostorok. Győr katolikus vallásos életének multja., Győregyházmegye multjából V., Győr, 1939, 45–99.
- HARIS – LÁSZLÓ: A székesegyház története = HARIS ANDREA – LÁSZLÓ CSABA: A székesegyház története. In: A győri székesegyház. Szerk. NEMES GÁBOR. Győr, 2024. 7–25.
- PÁPAI: Schima A. Bandi iparművész rábaközi alkotásai = DR. PÁPAI EMESE: Schima A. Bandi iparművész rábaközi alkotásai. Győr, 2025.

TOVÁBBI VONATKOZÓ IRODALOM

- SOMOGYI ANTAL: Vallás és modern művészet. Budapest, 1927.
- SOMOGYI ANTAL: A modern katolikus művészet. Budapest, 1933.
- SZÉKELY ZOLTÁN: A székesegyház belső berendezése. In: A győri székesegyház. Szerk. NEMES GÁBOR. Győr, 2024. 69–124.

RÖVIDÍTÉSEK

- RFMTM = Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
 HGy = Helytörténeti Gyűjtemény
 ltsz. = leltári szám
 ltszn. = leltári szám nélkül

AD MAIOREM DEI GLORIAM – THE WORKS OF A. BANDI SCHIMA, APPLIED
 ARTIST, IN THE GYŐR CATHEDRAL

A. Bandi Schima (1882–1959), applied artist, worked on the interior furnishings of Győr Cathedral on multiple occasions between 1938 and 1950. His contributions include the widely recognized and appreciated wrought-iron west entrance grille, the choir door, and the last completed bas-relief tabernacle door. This study further complements this notable series with the restoration of the cathedral's baroque artisanal ironwork pieces, as well as the artist's designs and additional creations for the cathedral, including the choir gallery and lighting fixtures.

Emese Pápai

Pandur Ildikó

A MÁTYÁS-TEPLOMTÓL A KÖRMÖCBÁNYAI MÁRIA-HÁZIG. KOVÁCSOLTVAS ÉPÜLETDÍSZEK AZ IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

Az Iparművészeti Múzeum Ötvös Főosztálya ma több száz darabból álló kovácsoltvas-gyűjteményt őriz. A korban és műfajban egyaránt sokszínű műtárgy-együttes kialakulásának kezdete szinte egyidejű a múzeum 1872. évi megalapításával. Már az 1873-as bécsi világkiállításon is vásároltak kovácsoltvas alkotásokat a születőben lévő gyűjtemény számára, amelyek közt ma nagy számban találhatók különböző rácsok és építészeti vasmunkák. Előadásomban szeretném vázlatosan bemutatni ezt a sokszínű gyűjteménycsoportot, kiemelve belőle egy történeti szempontból is különleges, az utóbbi években azonosított alkotást.

1. kép
Tárló az Iparművészeti Múzeum
első emeletének folyosóján.
(IM Adattár, FLT 4918.)

Ehhez első lépésként érdemes áttekinteni az Iparművészeti Múzeum nagyobb számú kovácsoltvas munkákat bemutató kiállításainak sorát. A múzeum Üllői úti falai között, eddigi története során két önálló vaskiállítás nyílt meg. A II. világháború előtt, 1931-ben az első emeleten vált láthatóvá a látogatók számára a kovácsoltvas gyűjtemény, (a „vasosztály”) anyaga. A vezetőt Bárányiné Oberschall Magda írta. A tárlat az addig „raktárban levő s a különböző termekben szétszórta kiállított anyagot (...) kor szerint csoportosította és igyekezett áttekintést nyújtani a régi iparművészetnek erről a figyelmet érdemlő ágáról.”¹ A legkésőbbi bemutatott tárgyak a 18. század végéről valók, a kiállított anyagban „természetesen nagyméretű vasrácsok, vaskapuk nincsenek.”² A műtárgyak zömét kisméretű ablakrácsok, gyertyatartók, lakatok, zárok,

¹ BÁRÁNYNÉ: Vezető 1.

² Uo. 6.

ajtókopogtatók, fogantyúk, kulcslyukpajzsok, pántok és egyéb vasalatok alkották. (1. kép) A néhány fotóval és rajzokkal illusztrált vezető képei a letétek említésén kívül mindössze két ízben utal a származás módjára. A Glück Frigyes, a Pannónia Szálló egykori igazgatója, jeles műgyűjtő adományaként 1908-ban a múzeumba került kulcsgyűjtemény³ mellett kiemelkedő emlék a Művészeti Múzeumok Barátai Egyesületől kapott 16. századi ajtókopogtató, amely a kolozsvári Szent Mihály-templom sekrestyeajtájáról származik.⁴ (2. kép) Erdély egyik leghíresebb templomát a 14. század második felében kezdték építeni, feltehetően összefüggésben azzal, hogy I. Károly (Károly Róbert) 1316-ban Kolozsvárt szabad királyi városi rangra emelte. Az építkezés több mint egy évszázadig tartott. A templom a 16. században előbb az evangélikus, majd

2. kép

A kolozsvári Szent Mihály-templom sekrestyéjének ajtókopogtatója, 16. század
(IM Ltsz. 18130., IM Adattár, NLT 04497.)

1566-ban az unitárius egyházzá lett. A protestánsok a szószéket kivéve minden kelléket, díszet, oltárt kihordattak, ezért a templom eredeti berendezéséből szinte semmi sem maradt, kivéve a szentélyfalba vágott sekrestyeajtó homokkőből faragott keretét. Az erdélyi reneszánsznak ez a korai emléke a lábazatába véssett évszám szerint 1528-ban készült. Az egykori vasajtót, amelyen 1534-es évszám állt, az 1930-as években lecserélték. Ezzel az átalakítással függhet össze a kopogtató múzeumba kerülése.

Az Iparművészeti Múzeum 1931. évi kiállításában szerepelt egy másik, szakrális témájú vasmunka is, amelyet a vezető ismeretlen eredetűnek jelzett. „A bejáratnál jobbra lévő ablakon, két, püspököt ábrázoló színes, magyar faszobor között: Ablakrács, magyar, XVII. sz. második fele, Madonnát és gyermekét ábrázolja.”⁵ Ez a rács kiemelt helyen szerepelt a múzeumban három évtized múlva, 1962-ben a Héjjné Détári Angéla rendezésében és ismertetőjével megnyílt következő önálló vasművészeti-történeti bemutató⁶ 17–18. századi anyagában is.⁷

³ A kulcsgyűjtemény 1908-ban került a múzeumba. Ld. HORVÁTH: Iparművészeti kincsek 45–46.

⁴ Iparművészeti Múzeum (IM) Ltsz. 18130. A darab 1931-ben került a múzeumba. Ld. HORVÁTH: Iparművészeti kincsek 55–56.

⁵ BÁRÁNYNÉ: Vezető 12.

⁶ A vaskiállításról ld. IMÉ VI. 22. (Le Musée des Arts Décoratifs de 1959 a 1962.) Az állandónak tervezett kiállítást az épületrekonstrukcióval összefüggő festési munkák miatt bontották le az 1980-as évek legelején.

⁷ HÉJJNÉ: Vasművészesség 12. („fölöttük modern hatású szép ablakrács a „köpenyes Mária” alakjával az 1600-as évekből: jellegzetes alkotása a magyar virágos reneszánsznak”) és 7. kép („Ablakrács az 1600 körüli évekből”).

3. kép
Ablakrács az Iparművészeti Múzeum
1962-ben megnyílt vaskiállításán
(IM Adattár, NLT 21549.)

(3. kép) A kiállítással „a kovácsoltvas gyűjtemény legszebb darabjai több évi nagytétényi és egri raktározás után végre méltó helyet találtak a múzeum anyaépületében.”⁸ A tárlat, melynek helyszíne az Iparművészeti Múzeum főlépcsőházának fala, az első emeleti díszterem előtere és az innen balra-jobbra nyíló két kis folyosó volt, nemcsak a kovácsolt-, hanem az öntöttvas emlékeket is bemutatta. (4. kép)

Erre az időre a vasgyűjtemény darabszáma jelentősen megnőtt, elsősorban az államosított Jungfer-cég anyagának beszállítása, illetve egy nagyobb öntöttvas kispasztika-gyűjtemény, „Dr. Hollaender Leó értékes ajándékozása”⁹ következtében. A 19. század emlékeiből néhány vasbútor mellett elsősorban „a század jellegzetes műfaját, az öntöttvas technikával készült tárgyak finoman megmunkált, becses csoportját” mutatta be a kiállítás.¹⁰ „A századvég historizmusának stílusfelújító kovácsoltvas

művészetét... a vasművesség ismételt, de rövid felvirágzását” mindössze „néhány szerényebb darab” képviselte.¹¹

Az Iparművészeti Múzeum első emeletén 1985–2003 közt fennállt *Művészet és mesterség* című állandó kiállítás¹² utolsó egysége mutatta be a vas művészi igényű megformálásának, díszítésének többféle módszerét (öntés, kovácsolás, taszírozás, maratás, aranyozás, festés) különböző korszakokból származó emlékek válogatásában. Az ezt kiegészítő, eltérő szempontok szerint összeállított stílustörténeti kiállítássorozat egyes részeiben¹³ – egyenlőtlen eloszlásban – az adott korból több vasműves alkotás is szerepelt.

⁸ HÉJNÉ: Vasművesség 3.

⁹ HÉJNÉ: Vasművesség 4.

¹⁰ HÉJNÉ: Vasművesség 14. Héjné nemcsak a gyűjtemény feldolgozásával foglalkozott, de hozzájárult annak gyarapításához is. 1959-ben öntöttvas tálkát ajándékozott a múzeumnak. (IM Ltsz. 59.918.1). A kutatók közül Pereházy Károlynak is köszönhet műtárgyakat az ötvösgyűjtemény. (IM Ltsz. 92.127, illetve 92.145.1-2., utóbbi: ajtózár kulccsal, sárgaréz.)

¹¹ HÉJNÉ: Vasművesség 20.

¹² Miklós Pál főigazgatósága (1975–1985) idején jött létre a mesterség fogásait, az egyes művességeken alkalmazott technikákat bemutató állandó tárlat.

¹³ 1974: A térművészet határai sorozatcímmel: Gótika. Az európai iparművészet stíluskorszakai sorozatcímmel: 1988: Reneszánsz és manierizmus. 1989: Barokk és rokokó. 1990: Klasszicizmus és romantika. 1992: Historizmus és eklektika. 1996: Szecesszió – a 20. század hajnala.

4. kép

Az Iparművészeti Múzeum 1962-ben megnyílt vaskiállításának képei
(IM Adattár, NLT 21541, 21543, 21544, 21548.)

A 2006-ban megnyílt új, *Gyűjtők és kincsek* című állandó kiállításon a kovácsoltvas-gyűjteményt a már említett Glück-kulcsseggyüttesből válogatott darabok képviselték.¹⁴

A kiállítások vázlatos áttekintése után nézzük meg, hogyan gyarapodott nagyobb lépésként ez a mára ezerötszáznál is több darabot számláló gyűjtemény.

A kovácsoltvasból készült alkotások – elsősorban a nagyobb méretű rácsok – eredetkutatását megnehezíti, hogy a második világháborút követően épületfelújítási és egyéb okokból, illetve a múzeumok örök problémája, a krónikus helyhiány következtében többször kerültek ideiglenesen távolabbi, esetenként vidéki őrzési helyre, pl. a nagytétényi kastélymúzeumba, vagy Egerben bérelt raktárba. Feltéhetően a többszöri szállítás és a tárolás módja is oka annak, hogy a legtöbb darabról az idők során eltűnt az azonosító, ezért nagy számban található köztük az 1950-es években átteleltározott, ún. „raktári anyag.” Csak adattári, könyvtári kutatás segíthet az egyes műtárgyak provenienciájának meghatározásában. Ezt még az is megnehezíti, hogy 1950-től kevés iktatókönyv és egyéb mutató áll rendelkezésre. Az Adattárban őrzött leltárkönyvek tanúsága szerint a legkorábbi törzsanyag már tartalmaz kovácsoltvas rácsot. Bizonyosága ez annak, hogy a kovácsoltvas művesség 19. század második felében bekövetkezett felvirágzásával párhuzamosan meginduló gyűjtői tevékenységből a budapesti Iparművészeti Múzeum szinte alapításától kezdve kivette a részét. Tudatos gyűjteménygyarapítási koncepció részeként, vásárlás útján került a múzeumba az 1873-as bécsi világkiállításról egy kovácsoltvas kerítés és két fáklyatartó (egyes helyeken zászlótartó) Sienából, Franci (máshol Franchi) kovács alkotásai.¹⁵ 1878-ban Ráth Mátyás pécsi fakereskedő ajándékával gyarapodott a gyűjtemény: egy archív leltárkönyvi leírás és rajz alapján azonosított, egykor zöldre festett kovácsoltvas cégértartó konzol, állítólag helyi – pécsi – mester munkája.¹⁶ Jelentősebb tétellel növekedett a műtárgyállomány 1884-ben: Lorenz Gedon német szobrász, iparművész Münchenben ekkor árverésre bocsájtott hagyatékából származó több, kisebb-nagyobb, különféle korú és típusú kovácsoltvas munkát vásárolt Aaron Siegfried Drey müncheni műkereskedőtől a múzeum.¹⁷ A kor hazai iparosságának fejlesztése, az ízlésformálás szándéka érződik a válogatáson: van köztük középkori rácsfonat, reneszánsz cégértartó rózsza alakú végződése, rokokó lépcsőkorlát, stb. A jeles hagyományokkal bíró német vasművesség emlékeinek száma 1885-ben tovább bővült, ezúttal Nürnbergből vásárolt darabokkal.¹⁸

¹⁴ A dr. Horváth Hilda által rendezett, *Gyűjtők és kincsek* c. kiállítás kapcsolódó kiadványa: PATAKI: Az idő sodrában 21–94., 45–46.; Glück Frigyesről ld. még ÁCS: Glück Frigyes.

¹⁵ PULSZKY: Kalauz 41.; PULSZKY – SCHICKEDANZ: Kalauz. 55.; IM „Leltárak 1872–1875.” A 640–642. tételek. Biztosan azonosítható fáklya- vagy zászlótartó (leltárkönyvben falikarika megnevezéssel): IM Ltsz. 10829.

¹⁶ IM Ltsz. 5960.

¹⁷ „Vétel Drey A. S.-tól, München”. A Gedon-féle árverési anyagból. Ld. IM Ltsz. 5966, 5967, 10845.

¹⁸ IM Ltsz. 5963 és 5964. „Picher A.-tól.”

A korai gyűjtemény összetételére ezeken kívül kevésbé jellemzőek a nagyméretű rácsok. Inkább a vasművesség kisebb méretű, vásárlás útján is könnyebben beszerezhető, hozzáférhető és kiállítható emlékei, a záruk, lakatok, pántok, veretek, kulcsok, maratott ládikák, ostyasütő vasak, szerszámok találhatók meg. Több speciális műfajú (pl. puskazávarzat), a népi vasművességgel rokon (pl. szerszámok, billog) emlék is tartozik az anyagba. Ezek nem mindig a gyarapítási koncepciót tükrözik, hiszen a jótékony ajándékozás gyakorlata, különösen a kisméretű emlékek körében szinte folyamatos volt. A számtalan ajándékozó közül megemlíthető Szalay Imre neve, akinek nagyobb számú vasalatot köszönhet a múzeum, és Delhaes István (1845–1901) festő, grafikus egykori hagyatékából is származnak kisebb kovácsoltvas darabok.¹⁹ A gyűjtés köre kiterjedt a maratott ládikák, ostyasütővasak jól elkülöníthető csoportjaira is. Utóbbiak néhány érdekes darabját Procopius Béla (1868–1945) gyűjtő, numizmatikus gyűjteményéből vásárolta meg a múzeum 1936-ban.

Az első világháború idején került az Iparművészeti Múzeumba néhány további rácsmunka, köztük a dr. Sigerus Emil nagyszebeni gyűjtőtől vásárolt, feltehetően nagyszebeni készítésű, rokokó cégértartó konzol és oromzat (ablakkosár koronája).²⁰

A múzeum Radisics Jenő főigazgató²¹ nevéhez fűződő, máig példaértékű gyarapítási koncepciójának szerves része volt a kortárs anyag gyűjtésének határozott szándéka. A 19. század utolsó harmadától virágzó kovácsoltvas művesség több kitűnő, szecessziós stílusú emlékét vásárolta meg Radisics Jenő az 1900. évi párizsi világkiállítás anyagából.²² Így került a gyűjteménybe Émile Robert párizsi vasműves asztali lámpája,²³ a nancyi Louis Majorelle által tervezett, hagymaszárat imitáló tűzbakpár,²⁴ a dél-angliai Bath Cabinet Makers Co. villamos lámpásokkal ellátott tálalószekrénye²⁵ és tűzbakokkal, tűziszerszámokkal kiegészített kandallója.²⁶ A kisméretű lakáskiegyesítőik közé tartozik még – a jeles francia mesterek sorát is tovább bővítve – a párizsi Théodore Lambert ajtólemez-együttese. A négy tételes kollekció egyike vörösréz lemezzel alábélelt vaslemezből készült, áttört díszítéssel.²⁷ Valamennyi műtárgy az akkori új, modern stílus, a szecesszió élvonalbeli alkotása. Egyes darabok jelenleg is láthatók az Iparművészeti Múzeum 2018-ban, Ráth György egykori villájában²⁸ megnyílt szecessziós kiállításán. A villaépület rácsait

¹⁹ IM Ltsz. 5301, 5302.

²⁰ IM Ltsz. 14562, 14563.

²¹ Radisics Jenő (1856–1917) művészettörténész muzeológus, főigazgatósága 1896 és 1917 közé esett.

²² Ld. RADISICS 1901.

²³ IM Ltsz. 45.

²⁴ IM Ltsz. 5402.1-2.

²⁵ IM Ltsz. 5405.

²⁶ A kandalló a második világháború alatt elpusztult. A hozzá való tűzbakpár és a sokáig elveszettnek hitt, törlésre került tűzpiszkáló, lapát és parázsfogó megvan. (IM Ltsz. 5401. a–e).

²⁷ IM Ltsz. 37.

Györgyi Géza tervei alapján Jungfer Gyula készítette. Feltehetően az emeleti szolgálati lakás kialakításával függ össze két jellegzetes, nyúlánk ajtórácsszárny leszerelése, amely az épületről a gyűjteménybe került.²⁹

A külföldi mellett a hazai kortárs kovácsoltvas gyűjtemény nemcsak vásárlás, de – elsősorban a hazai vasművesek alkotásaival – ajándékozás útján is gazdagodott. 1908-ban a Jungfer-cég mintakollekciója került ilyen módon a múzeumba. 1925-ben Jungfer Gyula pályatársának leánya, Páder Emma ajándékozott három darabot³⁰ édesapja, Páder Nándor vasműves munkáiból. Ezek közül egy felülvilágító rács 1932-ben csere útján, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa engedélyével „elcseréltetett” egy másik Páder-munkával, egy kiemelkedő színvonalú rácsajtóval.³¹

A kovácsoltvas gyűjteményben egyelőre igen kevés azoknak az építészeti vasmunkáknak a száma, melyek készítője, készítési helye, illetve épületrács esetében eredeti elhelyezése ismert lenne. Van azonban néhány kivétel. (5. kép) Elsősorban olyan alkotások ezek, amelyek az 1930-as években a Történeti Múzeumból kerültek az Iparművészeti Múzeum gyűjteményébe. Közéjük tartozik a német reneszánsz vasművesség stílusjegyeit, technikai jellegzetességeit hordozó tárgyegyüttes: a Páder-ajtóhoz hasonlóan a Történeti Múzeumból 1936-ban átkerült reneszánsz rácsrészlet³² és „függő /csüngő/ rozetta”-pár³³ Habsburg Mária királyné (1505–1558), II. Lajos király özvegyének körömcbányai házából.³⁴ (A vasmunkákat, amelyek egykor

5. kép
A körömcbányai Mária-ház egykori rácsai,
16. század
(IM Ltsz. 18868-18869.)

²⁸ 1068 Budapest, Városligeti fasor 12. „A mi szecessziókn” c. kiállítás. Főkurátor: dr. Horváth Hilda.

²⁹ IM Ltsz. 56.1044.1-2. Kapurács jobb- és balszárnya.

³⁰ IM Ltsz. 16107, 16109, 16110.

³¹ IM Ltsz. 18179 (A 16.110 ltsz. tárgyért cserébe.)

³² IM Ltsz. 18868.

³³ IM Ltsz. 18869. a-b.

³⁴ Fő tér 8. illetve 36. Ugyanennek a háznak vasalt díszű intarziás faajtaja: MNM Ltsz. 61.98.C. Egykori vasajtójának képe az MNM archív fotói közt. A múzeumi darabokhoz ld. VÖRÖS: Régi magyar otthonok 99. és 106. kép.; MIKÓ: Mátyás király Kat. Nr. VII-47.a-b-c. 222–223.

a lépcsőházat díszíthették, Ernyey József (1874–1945) ajándékozta a Magyar Történeti Múzeumnak.) Ugyancsak a Történeti Múzeumból került át egy 18. századi, a vörösvári templomból származó, eredetileg aranyozott, diplomamunkaként restaurált rokokó falikarpár,³⁵ egy Körmöcbányáról való sírkereszt³⁶ és több kisebb-nagyobb rács, melyek eredeti elhelyezése nem ismeretes.³⁷ Szintén a Történeti Múzeumból került a gyűjteménybe a nagyszebeni kovácscéh jelvénye.³⁸ (6. kép)

Ismert helyről való, bár jóval későbbi korszak emléke az egykor a Bajcsy-Zsilinszky út 32. sz. alatt állt Angol–Magyar Bank épületéről, annak 1957. évi lebontásakor megmentett kapuzat.³⁹ Márkus Lajos budapesti vasművesnek ezt a Freund Vilmos tervei szerint készült, nagyméretű, jelzett alkotását, amelyet a Mintalapok vas- és fémipari füzeté is lekötött,⁴⁰ Dáni Géza szállíttatta be. (7. kép) Ő a második világháborút követően jelentős mértékben járult hozzá a magyar múzeum- és műemlékügyhöz. A nagytétényi kastély egykori részbirtokosaként⁴¹ a háború után felajánlotta azt „barokkmúzeum” létesítésére. Ebben az Iparművészeti Múzeum (ekkor a Nemzeti Múzeum Iparművészeti Tára) vezetője, Voit Pál is támogatta. A kastélynak, melyet a birtokkezelő Földművelésügyi Minisztérium 1948-ban múzeumi célokra átadott,⁴² Dáni Géza lett az első vezetője. Romos, lebontásra ítélt épületekről vagy a fémgyűjtő telepeken átvizsgált roncsalmokból számos értékes kovácsoltvas munkát, kidobásra ítélt díszítményeket mentett meg a pusztulástól, és szállíttatott a felügyelete alatt álló kastélyba.⁴³ Ő bonyolította az ál-

6. kép
A nagyszebeni kovácscéh jelvénye
(IM Ltsz. 19028., IM Adattár, NLT 22672)

³⁵ IM Ltsz. 19029 és 19030.

³⁶ IM Ltsz. 18866.

³⁷ Pl. kapuoromdíz, IM Ltsz. 18867, oromdíz, IM Ltsz. 18870.

³⁸ IM Ltsz. 19028.

³⁹ IM Ltsz. 57.207.1-2.

⁴⁰ SZTERÉNYI: Mintalapok 1898/4. füzet, 109.

⁴¹ A Rudnyánszky családtól a kastély többszörös tulajdonosváltással – melyet névváltoztatás is bonyolított – a 19. század végén a Löwy, ill. Keller család tulajdonába került. Ld. CSERÉY – FÜLEP: Nagytétény 27.

⁴² GESZTI: Nagytétény 59.; BORSOS: Nagytétény 69.

lamosított Jungfer műlakatos műhelynél talált, iparművészeti jellegű emlékek Nagytéténybe szállítását is.

Ugyancsak ő intézte a 3. számú Kohó- és Gépipari Technikumból tizenhat, 18–19. századi műtárgy – a nagyobb méretű kovácsoltvas rácsok további, jelentősebb volumenű gyarapodását eredményező – beszállítását.⁴⁴ Egy vasládát és egy céget leszámlítva valamennyi munka az épület-plasztika körébe tartozik: cégetartó konzolok, ablakosarak, felülvilágító rács, két-szárnyú ajtórács, illetve legnagyobb számban különböző korokból származó korlátrácsok, rácsrészletek. Közülük méretében, színvonalában is kiemelkedik a Jungfer Gyula kortársaként működő Pick Edének Meinig Arthur tervei szerint az Akadémia utca 3. számú házhoz készített erkélykorlátja,⁴⁵ melyet mestere az 1896. évi millenniumi kiállításon is bemutatott.⁴⁶

A 3. számú Kohó- és Gépipari Technikum mindössze fél évig viselte ezt a nevet. Az azóta számos szervezeti átalakításon átesett intézmény a mai Bánki Donát Főiskola egyik elődjének tekinthető. Története egészen a Technológiai Iparmúzeum és Középipartanodáig nyúlik vissza, ennek egykori szemléltető

7. kép

Kapuzat az egykori Angol–Magyar Bank épületéről. Freund Vilmos–Márkus Lajos. Budapest, 1890-es évek.

(Vas-és Fémipari mintalapok 1898/4. füzet, 109.)

⁴³ Ennek a tevékenységnek nehézségeiről érzékletes leírást ad HÉJUNÉ: Vasművességünk 221.: „... a háborúkkal, tűzvészekkel terhelt évszázadok veszteségei ellenére is bőven fennmaradt anyagban igen sok pusztítást okozott a nemtörődomség és hozzá nem értés. A második világháború után, mire az elpusztult, lebontásra, vagy újjáépítésre ítélt épületek műemléki jelentőségű kovácsoltvas munkáinak múzeumi begyűjtésére sor kerülhetett volna, nyomuk veszett. Nagy ritkán sikerült csak vidéken, vagy a hatalmas területű főváros peremkerületeiben a fémgyűjtőtelepek ellenőrzése során a rozsdás roncshegyekben felfedezni néhány értékes darabot, és az arra érdemes anyagot a beolvasztástól megmenteni. Sok helyen kellett közelharcot vívni az értetlenség és filléreskedés ellen. Pedig értékes, évszázados régiségek súly szerint pár filléres ára – a szállítással járó veszélyeséget is beleszámlítva – nem is túlzottan jövedelmező. Nyíltan meg kell mondanunk, hogy a kellőképpen föl nem világosított, és kellő ítélőképességgel nem rendelkező, de pénzszerzési vágytól fűtött fémgyűjtők, különösen az iskolás ifjúság az egyébként kétségtelenül hasznos tevékenység során, itt pótolhatatlan károkat okozott. Ez a veszély az évente kétszer, április és október hónapokban megismétlődő fémgyűjtő verseny alkalmával fokozódott.”

⁴⁴ IM, 863-031/1952.

⁴⁵ IM Ltsz. 52.2715.

⁴⁶ SZTERÉNYI: Mintalapok 1897/3. füzet, 62. (3. ábra) – „Akadémia-utca és a Béla-utca sarkán levő Deutsch-ház első emeletének erkélyét díszíti.” – EDVI ILLÉS: A vasművesség 226.

anyagából származnak a vasrácsok. Az Iparművészeti Múzeummal rokon, és egykor gazdag kovácsoltvas gyűjteménnyel rendelkező intézményről szükséges kicsit részletesebben is szót ejteni. A Budapesti Állami Középipartanoda, melynek szervezése 1877-ben kezdődött, 1879-ben indította első évfolyamát a Józsefvárosban, a Bodzafa (később Röck Szilárd, majd Somogyi Béla) utcában. A magyar iparosok elméleti továbbképzését célozta – más eszközökkel, nem hagyományos oktatási formában – a Technológia Iparmúzeum is, melynek szervezőbizottsága ugyancsak 1882-ben tartotta meg első ülését, de alapításának ötlete, külföldi mintákat követve, már évekkel korábban felvetődött. Végül 1883-ban nyitotta meg kapuit a Beleznay-kertben (a mai Rákóczi út – Puskin utca sarkánál). A középipartanodával való egyesítését – az iparosság gyakorlati és elméleti továbbképzésének fórumaiként – didaktikai és pénzügyi szempontok egyaránt indokolták. Az egyesülés közös igazgatással – Hegedűs Károly középipartanodai igazgató egyúttal a múzeum főigazgatója lett –, azonos munkatársakkal 1884 júliusában megtörtént. A fúziót beteljesítette, hogy a két külön helyszínről az intézmény (egykorú rövidítéssel: Technológia) az 1889-ben elkészült új, Hauszmann Alajos tervezte József körüti épületbe költözött. Szemléltető anyaga folyamatosan bővült: nemcsak történeti anyaggal, de a korszerű gépekkel, technikai újdonságokkal is itt ismertették meg az iparos ifjúságot. A bemutatók, melyek sorában az állandó kiállítás szerepét egyre inkább az időszaki szakkiállítások vették át, – szerves részévé váltak az itteni oktatásnak. A színvönalemelkedés és a tantervmódosítás lehetővé tette, hogy 1891-től Magyar Királyi Állami Felsőipariskolává alakuljon át az addig középfokú intézmény. (Ez az iskola, módosulásokkal ugyan, de 1969-ig létezett.) Az oktatás eredményeit számos hazai és külföldi kiállításon sikerrel szemléltette az iskola.⁴⁷

A krónikus helyhiány szinte kezdetektől nehezítette az intézmény működését. 1902-ben leredukálták a gyűjteménytárat. Az ipari nyersanyagokat, félgyártmányokat, egyszerűbb iparcikkeket és szerszámokat szétszították vidéki szakiskolák közt. Az oktatás területeinek bővülése, a létszámnövekedés egyre nehezebben kezelhetővé tette a két intézmény közös irányítását. 1907-től a kereskedelemügyi miniszter – a vallás- és közoktatásügyi után, 1896 óta ez a tárca látta el a főfelügyeletet – a felsőipariskola főigazgatójától független igazgatással⁴⁸ önállóságot biztosított a Technológiai Iparmúzeumnak.

Ebből az egykor hatalmas, ma már elméletben is csak rendkívül töredékesen rekonstruálható gyűjteményből⁴⁹ származik az 1952-ben az Iparművészeti Múze-

⁴⁷ Ezek megkoronázása volt az 1900. évi párizsi világkiállítás, ahol többek között Edvi Illés Aladár tanár – a fémipari tanfolyamok vezetője, az iparmúzeum vasipari szakértője – közreműködéséért a nemzetközi zsűri aranyérmét nyerte el.

⁴⁸ Első igazgatója Gaul Károly lett.

⁴⁹ Történetének összefoglalásában (ld. MÓRA: Technológia) a gyűjtemény egyes darabjairól kevés szó esik. Az Országos Műszaki Múzeum őriz még néhány – feltételezhetően innen származó – emléket.

umba került, fentebb említett műtárgycsoport, melynek változatos műfaji és stílusbeli összetételéből ugyancsak kitűnik a szemléltetés szándéka.

Méreteivel, színvonalával egyaránt kiemelkedik a gyűjteményből az a feltehetően Fazola-műhelyből való, rokokó lépcsőelzáró rácskapu, mely egykor a Keglevich család pétervásárai kastélyának díszje volt.⁵⁰ A hatvanas években, az épület műemléki felújításának idején került a múzeumba, ahol sokáig az első emeleten beépítve volt látható. (8. kép)

A közelmúltban szerencsés módon két jelentős kovácsoltvas rács – egy kapuoromzat, valamint egy ablakrács – eredetére is fény derült. Az egyik felfedezés az IM Adattárban fölbukkant rácstervnek köszönhető.⁵¹ Ezen az évszámmal és szignatúrával ellátott rajzon több, a gyűjteményben ma is megtalálható rácsrészlet is azonosítható volt. A tervet az Iparművészeti Múzeum egyik akkori munkatársa, Uhl Sándor jegyezte, és elkészítése összefüggésben állt azzal, hogy 1884-ben az akkor még a régi Múcsarnokban – a mai Képzőművészeti Egyetemen – otthonra lelt múzeum három további helyiséget kapott a szomszédos épületben, a régi Zeneakadémián. A díszes rácskapu az új kiállítási helyszín bejárataként készült Jungfer Gyula műhelyében, és számos darabja ma is megtalálható a kovácsoltvas gyűjteményben. (9. kép)

A korszellemtől nem idegen módon, az újonnan készült kapuzatba beépítve fölhasználtak egy, a gyűjteménybe nem sokkal korábban, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából átadás révén bekerült régi kovácsoltvas oromzatot.⁵² A rajta lévő évszám alapján 1721-ből való tárgyat Trentmann Mária asszony, vízivárosi, Corvin tér 2. szám alatti lakos ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak.⁵³

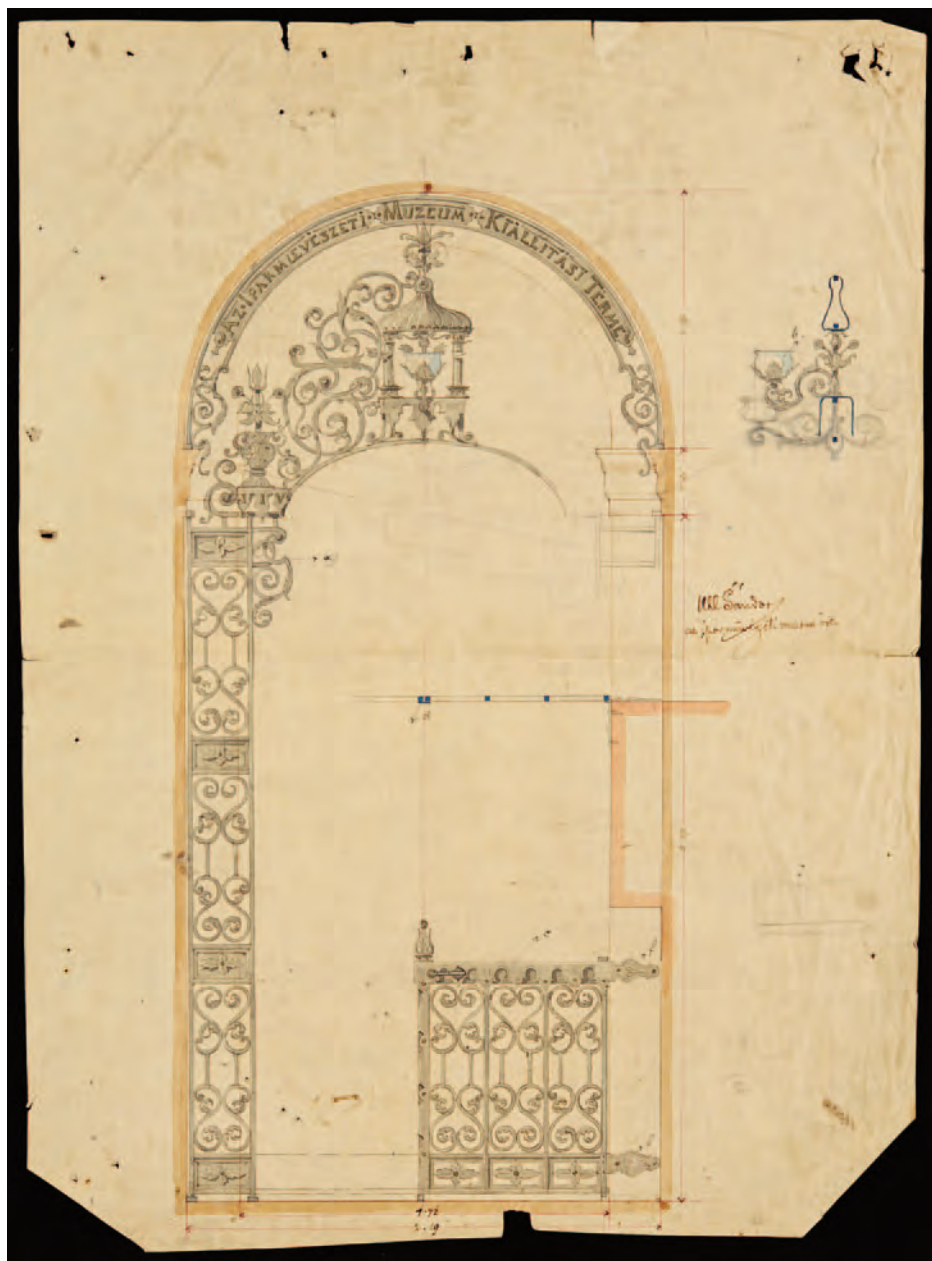
8. kép
Lépcsőelzáró rácskapu,
Fazola-műhely, 18. század
(IM Ltsz. 89.630.)

⁵⁰ IM Ltsz. 89.630. Az épület jelenleg mezőgazdasági szakközépiskolaként működik. Történetével kapcsolatos számos információért és segítségért ezúton is szeretnék köszönetet mondani a kollégiumvezetőnek, Demeter Pálnak. A kaput eredeti helyén ábrázoló fotót ld. CZENTHE: Pétervására 156.

⁵¹ Ld. PANDUR: A wrought-iron exhibition hall gateway Nr. 1. kép.; PANDUR: Jungfer 87. 114. kép.

⁵² IM Ltsz. 7161.

⁵³ IM, 1883/16.

9. kép

Uhl Sándor terve az Iparművészeti Múzeum kiállítási termének rácskapujához, 1883
(IM Adattár, KRTF 7225.)

Minden bizonnyal a lakóépület 1870-ben történt átalakításával függött össze, hogy a feleslegessé vált, ajtó fölötti timpanonból származó rács múzeumi gyűjteménybe került.

A másik, különösen jelentős felfedezés a korábban már többször említett Madonnát a gyermekkel ábrázoló ablakrácsra vonatkozik.⁵⁴ A Budapesti Történeti Múzeum 2015. évi, a budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadait bemutató nagyszabású kiállítására készülve Farbakyné Deklava Lilla fedezte föl a régi Mátyás-templom archív fotóján az Iparművészeti Múzeumnak ezt a jellegzetes rácsát.⁵⁵ A kovácsoltvas alkotás múzeumba kerüléséhez pedig az IM Adattárának akkori vezetője, Horváth Hilda adta meg a kulcsot egy 1889-es irat megtalálásával. Fentiek alapján az ablakrács története az alábbiak szerint rekonstruálható.

A 17. században a török háborúk időszakában fölerősödött a pogányok elől menekülő fekete Madonna-kegyszobor kultusza. Szűz Mária názáreti házának (Santa Casa) falait a Szűzanya szobrával a legenda szerint a 13. század végén, szintén a török előrenyomulás elől, angyali segítséggel szállították a Szentföldről zarándokhelyére, az itáliai Loretóba. A templomok lorettói kápolnái – esetenként önálló építményként – ennek a Szent Háznak teljes vagy részleges későbbi másolatai.

Magyarországon az első lorettói kápolna az ez után Lorettom nevet nyert Sopron közeli, ma Burgenland területén található településen épült 1644-ben. Budán 1688-ban alakítottak ki lorettói kápolnát a Nagyboldogasszony-plébánia-templom tornyának aljában, benne a kegyiszobor másolatával. A torony ablakrácsának köpenyes Mária-alakja feltehetően a kegyiszobor megkoronázásának és felöltöztetésének szokására emlékeztet, két alsó sarkában az angyalfejek pedig a legendabeli angyalokra. A jellegzetes ablakrács egy 1831-ben készült képen még kivehető a plébániatemplom tornyának alsó részén.⁵⁶ Elbontására az 1874 és 1896 közt Schulek Frigyes vezetésével zajlott átalakítás során kerülhetett sor.

Stróbl Alajos az Epreskert számára kérte az elbontott rácsot, az akkori kultuszminiszter, Csáky Albin gróf azonban nem adott erre engedélyt. Ráth György, az Iparművészeti Múzeum főigazgatója 1889. évi kérelmét azonban már jóváhagyta. Így került a rács még ebben az évben a Budavári Koronázótemplom Építőbizottságának átadásaként a múzeumba.⁵⁷ Származása azonban a 20. század elejére már feledésbe merült. 1910-ben ugyanis már raktári anyagként leltározták be, és eredeti elhelyezéséről a későbbi publikációk sem tettek említést.⁵⁸ Egészen addig, míg a kutatás száz év után ismét felszínre nem hozta eredetét.

⁵⁴ FARBAKY: Mátyás-templom 199. Kat. Nr. 527.

⁵⁵ IM Ltsz. 5990.

⁵⁶ BTM Kiscelli Múzeum Fotótár, ltsz. 52.41.1831.; Forster Központ Tudományos Irattár, MOB iratok (FK TI MOBi), Budavári Főegyház Építési Bizottsága (BFÉB) 1889/22, 36.

⁵⁷ IM, ikt.sz. 242/1889.

⁵⁸ BÁRÁNYNÉ: Vezető 12.; BÁRÁNYNÉ: Régi magyar vasművesség; HÉJUNÉ: Vasművesség 12. („föltöttük modern hatású szép ablakrács a »köpenyes Mária« alakjával az 1600-as évekből: jellegzetes alkotása a magyar virágos reneszánsznak”)

2004-ben az Iparművészeti Múzeum alagsori szigetelési munkáival összefüggésben, raktárfelújítás kapcsán a kovácsoltvas anyag egy időre ideiglenes helyre költözött. A nagyméretű műtárgyak költöztetésével párhuzamosan megtörtént dokumentáló fotózásuk és technikai, valamint állapotfelmérésük. Utóbbit a Kovácsmíves Céh atyamestere, jelen kötet egyik szerzője, Takáts Zoltán végezte el, akinek ezúttal is szeretném kifejezni köszönetemet áldozatos munkájáért és rendkívül hasznos, folyamatos szakmai segítségéért.

SZAKIRODALOM

- ÁCS: Glück Frigyes = ÁCS PIROSKA: Glück Frigyes – egy polgári műgyűjtő a források tükrében. In: *Ars Decorativa* 13. (1993) 231–242.
- BÁRÁNYNÉ: Régi magyar vasművesség = BÁRÁNY ISTVÁNNÉ OBERSCHALL MAGDA: Régi magyar vasművesség. Budapest, 1941.
- BÁRÁNYNÉ: Vezető = BÁRÁNY ISTVÁNNÉ OBERSCHALL MAGDA: Vezető az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeiben. Vasművesség. O. M. Iparművészeti Múzeum. Budapest, 1932.
- BORSOS: Nagytétény = BORSOS LÁSZLÓ: A nagytétényi kastélymúzeum. Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 6. Budapest, 1972. 63–75.
- CZENTHE: Pétervására = CZENTHE HUBA: Pétervására története. Pétervására, 2005.
- CSEREY – FÜLEP: Nagytétény. = CSEREY ÉVA – FÜLEP FERENC: Nagytétény műemlékei. Budapest, 1957.
- EDVI ILLÉS: A vasművesség = EDVI ILLÉS ALADÁR: A vasművesség az ezredéves országos kiállításon. A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye 31. (1897:4) 180–191., (1897:5) 224–237.
- FARBÁKY: Mátyás-templom = Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Szerk. FARBAKY PÉTER – FARBAKYNÉ DEKLAVA LILLA – MÁTÉFFY BALÁZS – RÓKA ENIKŐ. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest, 2015.
- GESZTI: Nagytétény = GESZTI ESZTER: A nagytétényi kastély története. Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 6. Budapest, 1972. 53–61.
- HÉJJNÉ: Vasművesség = HÉJJNÉ DÉTÁRI ANGÉLA: Vasművesség. Iparművészeti Múzeum. Budapest, 1963.
- HÉJJNÉ: Vasművességünk = HÉJJNÉ DÉTÁRI ANGÉLA: Vasművességünk védelmében. Műemlékvédelem 4. (1960:4) 221–228.
- HORVÁTH: Iparművészeti kincsek = HORVÁTH HILDA (írta és összeállította): Iparművészeti kincsek Magyarországon. Tisztelet az adományozónak. Iparművészeti Múzeum. Budapest, 2000.
- IMÉ VI. = Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve 6. (1963).
- MIKÓ: Mátyás király = Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Szerk. MIKÓ ÁRPÁD. Magyar Nemzeti Galéria. Budapest, 2008.
- MÓRA: Technológia = MÓRA LÁSZLÓ: A Technológiai Iparmúzeum negyvenéves története (1883–1923). Technikatörténeti Szemle 14. (1983/1984) 9–33.

- PANDUR: A wrought-iron exhibition hall gateway = ILDIKÓ PANDUR: A wrought-iron exhibition hall gateway from 1883. *Ars Decorativa* 30. (2016) 97–116. Nr. 1. (kép).
- PANDUR: Jungfer = PANDUR ILDIKÓ: Jungfer Gyula és a régi Múcsarnok. *Ars Hungarica* 48. (2022:1) 77–88.
- PATAKI: Az idő sodrában = Az idő sodrában. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeinek története. Szerk. PATAKI JUDIT. Budapest, 2006.
- PULSZKY: Kalauz = PULSZKY KÁROLY: Kalauz a Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményéhez. Budapest, 1874.
- PULSZKY – SCHICKEDANZ: Kalauz = PULSZKY KÁROLY – SCHICKEDANZ ALBERT: Kalauz az Iparművészeti Museum gyűjteményeihez. Budapest, 1877.
- SZTERÉNYI: Mintalapok = Mintalapok iparosok és ipariskolák számára. Vas- és fémipar 3. és 4. Szerk. SZTERÉNYI JÓZSEF. Budapest, 1897, 1898.
- VOIT: Régi magyar otthonok = VOIT PÁL: Régi magyar otthonok. Budapest, 1943.

FROM THE MATTHIAS CHURCH TO THE HOUSE OF MARY
IN KÖRMÖCBÁNYA (KREMNICA):
WROUGHT-IRON ARCHITECTURAL ORNAMENTS IN THE COLLECTION
OF THE MUSEUM OF APPLIED ARTS, BUDAPEST

The Museum of Applied Arts preserves a collection of wrought iron, comprising approximately 1,500 pieces, remarkable for its chronological breadth and typological variety. It encompasses large-scale Secessionist architectural grilles as well as medieval locks, and its formation goes back to the museum's foundation in 1872. The earliest acquisitions included the historicizing works of the Sienese smith Franci, purchased from the Vienna World's Exhibition of 1873. In 1878, the Pécs timber merchant Mátyás Ráth enriched the collection with a Rococo console by a local master. An international auction in 1884 featured a diverse ensemble of iron grilles from the celebrated Munich collection of Lorenz Gedon, followed in 1885 by two outstanding examples of German Renaissance ironwork—Nuremberg shop sign holders. Until the First World War, when Rococo grilles from the Nagyszében (Sibiu) collector Emil Sigerus entered the museum, acquisitions consisted mainly of smaller fittings.

The high artistic level of Hungarian wrought-ironwork at the end of the nineteenth century is represented by works such as Nándor Páder's grille door (acquired in 1925), Ede Pick's balcony grille, and above all the extensive holdings from the nationalized workshop of Gyula Jungfer, whose private "house museum" was transferred to the institution. Between the two world wars, several notable early works arrived from the Historical Museum, among them grave crosses from Körmöcbánya (Kremnica) and the grilles of the House of Queen Mary. In 1952, wrought-iron grilles from the former Technological Museum of Industry's teaching materials enriched the collection.

Among the gates, particular prominence attaches to the stairway grille from the former Keglevich Palace in Pétervására, a creation of the Fazola workshop. Within the group of window grilles, one piece stands out not only for its scale and craftsmanship but also for its historical significance: the wrought-iron grille depicting the Madonna and Child, evoking the Loreto cult statue. Originating from the tower of the Church of Our Lady in Buda (the Matthias Church) before its reconstruction, it dates from the early 1690s and entered the Museum of Applied Arts in 1889.

Ildikó Pandur

Terdik Szilveszter

GÖRÖGKATOLIKUS TEMPLOMOK KOVÁCSOLTVAS TORONYKERESZTJEI. NÉHÁNY 18–19. SZÁZADI PÉLDA

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben végzett terepmunkák és levéltári kutatások során lettem figyelmes néhány hazai és határon túli görögkatolikus templom tornyát díszítő, különleges formájú, kivételesen szép 18–19. századi kovácsoltvas keresztre. Ezek egy része még eredeti helyén, egy másik része pedig másodlagos elhelyezésben, új funkciót kapva, vagy éppen új helyét keresve, félretéve maradt fenn. Néhány darab esetében pontos készítési idejük a rajtuk szereplő évszám alapján egyértelmű, vagy legalább levéltári forrásokból kikövetkeztethető. A készítő lakatos- és kovácsmestereket azonban nagyon ritkán említik az írott forrásokban, a korabeli építési költségvetésekben is alig szerepel a nevük, bár a tervrajzokon a keresztek is hangsúlyos elemként tűnnek fel. Tanulmányomban főképp olyan példákat mutatok be, amelyek esetében a készítés ideje többé-kevésbé meghatározható, és levéltári dokumentumokból a megrendelés körülményeiről, a felszerelés módjáról is vannak ismereteink.

Mielőtt az egyes emlékek bemutatásához fognánk, joggal merül fel a kérdés, hogy a barokk korban a görögkatolikus templomok keresztjei különböztek-e a római katolikus templomokat díszítő sisakjelektől? Úgy tűnik, hogy a templomok többsége esetében az egyszerű, ún. latin kereszt volt az elterjedtebb, de az itt bemutatott emlékek alapján az a benyomásunk, hogy a 18. század második negyedétől több helyen alkalmaztak kettős és hármas kereszteket is. A kettős kereszt a hazai római katolikus gyakorlatban sem volt ismeretlen, hiszen az országcímerben is előfordul, ráadásul az ún. apostoli keresztet is így képzeltek el, ezt tehát nem tekinthetjük kizárólagos rítus-megkülönböztető keresztformának. Másképp áll a dolog a hármas kereszttel. Noha ennek is több formája lehet – az egyik változat szerint mind a három szár különböző hosszúságú, s ebben az esetben az alsó szár a leghosszabb, ezt nevezik pápai keresztnek –, a templomtornyokon rendszerint olyan változatával találkozunk, amelyen az alsó és a felső szár rövidebb a középsőnél. Ez utóbbi esetben legtöbbször a két rövidebb szár egyforma hosszú a szimmetria kedvéért, de az sem ritka, hogy a legalsó kicsit hosszabb a legfelsőnél. Ez a szimmetriára törekvő változat gyakran szerepel görögkatolikus templomokon, különösen a bazilita kolostorok templomain, de a 18. század végétől az ungvári székesegyházon, majd az új építésű parochiális templomokon is megjelent. Egyesek úgy vélik, hogy a hármas kereszt használata speciális görögkatolikus sajátosság. A pápai hármas kereszt esztétikusabbá alakított változatának tartják, mely a Római Egyházzal kötött unió szimbóluma is lenne. A történeti munkácsi egyházmegye esetében elképzelhető, hogy helytálló ez a magyarázat, de meg kell jegyeznünk azt is, hogy a 18. században gyakran ilyen hármas kereszt látható az osztrák és

délnémet területek jelentős barokk templomain, sőt, még ortodox vidékeken sem ritka, főleg Havasalföld és Moldva monostortemplomain találkozhatunk vele. További kutatást igényel még a hármaskereszt hazai eredetének, elterjedésének vizsgálata, korabeli jelentésrétégeinek feltárása.

A fatemplomok

A munkácsi, majd a később alapított eperjesi egyházmegye templomainak jelentős hányada még a 19. század közepén is fából épült. Napjainkra számuk jelentősen csökkent, de a még ma is álló fatemplomokon sokszor megmaradtak az eredeti 18–19. századi kovácsolt vaskeresztek. A mai Szlovákia területén álló emlékeket alaposan felmérték az 1960-as években. A munka során szerencsére a templomok szerves részének tekintett kovácsoltvas tárgyak, tartozékok sem kerültek el a kutatók figyelmét: az épületek műszaki felmérése, leírása között a vastárgyak, így a torony- és tetőskeresztek pontos felmérési rajzai is elkészültek.¹ Ezek alapos elemzésére most nem vállalkozhatunk, csupán néhány érdekességre hívjuk fel a figyelmet. A fatemplomokat díszítő keresztek nagyon változatos formát mutatnak: lehetnek latin, görög, kettős és hármaskeresztű is. A korabeli nyugati hagyománytól eltér, hogy gyakran csillagokkal, holdakkal, vagy apróbb keresztekkel szerkesztett elemekkel gazdagították az alapformákat. A díszítések között alapvetően a geometrikus elemek dominálnak, a naturalisztikus, barokkos levélformák inkább csak a 18. század vége felé jelennek meg. Ez arra enged következtetni, hogy ekkoriban még a Kárpátokon túli, archaikusabb formákat tekintették mintának. A keresztek általában nem kísérik gombok, egyszerűen a tetőszerkezet, vagy a sisak vitorlájába rögzítették azokat. Készítőik falusi vagy kisvárosi kovácsmesterek lehettek. A laposvasból kovácsolt keresztelemeket gyakran szegecsléssel illesztették össze, s ekképp rögzítették hozzájuk a díszítőelemeket is. Tetszőlegesen kiválasztott példaként a Sáros vármegyei Sósfüred (korábban Scsávnyik, ma Šarišský Štiavnik, Szlovákia) egykori fatemplomának a 20. század első felében emelt új temploma mellett, önálló épületként megőrzött toronysisakján elhelyezett keresztet mutatjuk, amely a 18. századból származik (1. kép).²

1. kép
A sósfüredi egykori fatemplom
toronykeresztje, 18. század
(Fotó: szerző, 2009)

¹ Lásd: КАВАЧОВИЧОВА-ПУШКАРЬОВА – ПУШКАР: Дерев’яні церкви.

² Az egykori fatemplom története, a sisak és a kereszt felmérési rajza: КАВАЧОВИЧОВА-ПУШКАРЬОВА – ПУШКАР: Дерев’яні церкви 427–431. Újabb feldolgozás: SYROCHMAN – DŽOGANÍK: Stratené drevené cerkvi 19., 66–69.

Kisebb falvak esetében arra is van példa, hogy az egykori fatemplomok keresztjeit az új épületen megőrizték. Ez történt az egykor Magyarország és Erdély határvidékén fekvő Érmindszent (ma Ady Endre, Románia) esetében. Az itteni kicsiny görögkatolikus fatemplom helyett 1901-ben épült egy új téglából, a korábbi fatemplom ikonosztázát és oltárát az új épületbe is áthelyezték.³ Úgy véljük, hogy a szentély tetejét díszítő kovácsoltvas kereszt is jóval korábbi a mai templomnál, s elképzelhető, hogy azt is az előzőről mentették át. Az alsó görög kereszt tetejére egy szintén görög kereszt köré kovácsolt kört helyeztek, amely feltehetően a napot jelképezi, míg a rajta nyugvó félhold és a középpontban megjelenő csillag azonosítása egyértelmű (2. kép).

2. kép

Az érmindszenti egykor görögkatolikus, ma ortodox templom szentélye fölött lévő kereszt
(Fotó: szerző, 2009)

Egyházi központok hatása: bazilita kolostorok és az ungvári székesegyház

A 18. század végétől egyre több szilárd anyagból (téglából, kőből) épült görögkatolikus falusi templom jelent meg a hazai tájban. Ezek eleinte még a fatemplomok tömegarányait őrizték tovább, de fokozatosan a többségi vallás, a római katolikus hagyományokhoz igazodtak, bár a kolostori építészet hatására igyekeztek a liturgia végzéséhez ideálisabb kereteket biztosító centrális térformákhoz is hűek maradni.⁴ A hazai bazilita kolostorok korainak számító kőtemplomainak nem csupán a térszerkezete, hanem a tetőformái és az azokon elhelyezett keresztek is hatást gyakoroltak a parochiális templomokra.

A magyarországi bazilita kolostorok templomai közül a Munkács melletti Csernek-hegyen álló volt az első, amely szilárd anyagból épült Konstantin Serbán havasalföldi vajda és felesége anyagi támogatásával 1661-ben. Ez a kicsiny templom a munkácsi egyházmegyének a katolikus kánonjog előírásaihoz igazodó felállításáig (1771) székesegyházként funkcionált, hiszen a püspököket is a bazilita

³ A templom építési adatai: Schematismus 1914. 210. A templommal és az ikonosztázzal foglalkoztam máshol: TERDIK: Újabb adatok 127–129.

⁴ Lásd erről: TERDIK: Görögkatolikus templomtervek 89–94.; TERDIK: A Munkácsi Egyházmegye 174–177.

szerzetesek közül nevezték ki, akik 1751-ig a kolostorban is laktak.⁵ A Szent Miklós-kolostor templomát ugyan 1826-ban lebontották, de képi és írott források segítségével alkothatunk róla némi fogalmat.⁶ Ismert egy feltehetően 18. századi rajz, amelyen jól kivehető az egykori monostortemplom kör alaprajzú hajója, amelyhez keletről félkörívesen záródó szentély, nyugatról harangtorony csatlakozott (3. kép). A templom három fő része felett gazdagon tagolt, hagymaidomokból és lanternákból szerkesztett tetőszerkezet és sisakok emelkedtek, amelyek csúcsán hármaskeresztek magasodtak.⁷ Ezek a toronykeresztek azokkal lehetettek azonosak, amelyeket Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi görögkatolikus püspök (1742–1767), a monostor új harangjaival együtt 1760-ban szentelt meg.⁸ Az egykori templom rövid leírása szerepel egy 1780-ban májusában végzett vizitáció jegyzőkönyvében is. Ebből kiderül, hogy az épület három tornyát vörösre színezett zsindeley fedte, a tetejükön lévő keresztek aranyozottak voltak.⁹ A templomnak több, 18. századi leltára is ismert, de az épületet egyikben sem írják le ennyire részletesen.¹⁰

3. kép
A Csernek-hegyi Szent Miklós-monostor
egykori temploma
(СИРОХМАН/SYROKHMAN: Церкви українці után)

⁵ A Szent Miklós-kolostor szerzetesi elérték, hogy a királynő 1751-ben felszólította Olsavszky Mihály Mánuel püspököt, hogy hagyja el a kolostort. Ekkor a főpásztor a városi parochiális templom közelében fekvő teleken új székház építésébe fogott, és a templomot székesegyházként kezdte használni. Erről bővebben: TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 25–27.

⁶ Az egykori templom részletesebb ismertetése a rendelkezésre álló források alapján: TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 19–22.

⁷ A templom építőmesterének a lemergi Sztefan Piamenst tekintik. A rajzot újra közölte: СИРОХМАН/SYROKHMAN: Церкви українці 158–159., 180–181. kép.; TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 20. 5. kép.

⁸ Új harangokat és toronykereszteket 1760-ban Olsavszky Mánuel püspök szentelt meg: DAZO fond 64. opisz 1. no. 569.

⁹ „Anno 1661. Vajvoda seu princeps Moldaviae Constantinus, cum conjuge sua Nedda vocata in honorem S. Nicolai curavit extrui Ecclesiam lapideam in Monte hocce Csernek, cujus Ecclesiae status est actualis ut sequitur. Habet sanctuarium ad cupolam, seu altare absque sacristia; Ipsum corpus ecclesiae aequae copulam continet sibi adnexos choras ad latera sing. 7. personarum capaces, desuper adnexa est turris campanas 5. continens, totum aedificium habet tectum sub scandulis rubro colore tinctum, 3 turibus adornatum, in quorum cacuminibus continentur abunde deauratae cruces.” DAZO fond 64. opisz 1. no. 936. f. 2v.

¹⁰ TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 24.

A magyarországi görögkatolikusok legfontosabb lelki központjának a 18. századtól kezdve Máriapócs számít. Először 1696-ban látták könnyezni az itteni fatemplom *Istenszülő* ikonját. Miután a csoda híre Bécsbe is eljutott, a képet hamarosan a császárvárosba szállították. Azonban a helyette 1706-ban Pócsra küldött másolat is könnyezett 1715-ben, így a jelentéktelen szabolcsi település fontos, a római és görögkatolikus zarándokokat egyaránt vonzó kegyhellyé fejlődött. A romossá váló fatemplom helyére emelt új zarándoktemplom építése a munkácsi püspökök legnagyobb vállalkozása volt a 18. században. Az új épület alapkövét 1731-ben tették le, a munkálatok hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1757-ig tartottak, bár az 1749. szeptember 8-án végzett első felszentelést követően már használták. A bazilita szerzetesek is ebben az évben telepedtek meg a faluban a kegyhely szolgálatára, kolostoruk építése is megindult.¹¹

A pócsi templom tervezője és vezető építőmestere a kassai Liczky Nikodémus volt, aki ebben az időszakban Északkelet-Magyarország legfoglalkoztatottabb mesterei közé tartozott. A templom első ismert tervét is ő készítette 1730-ban. Az alaprajzi elrendezés a megvalósult formát idézi, a tetőszerkezet azonban más lett. A rajzon a két, lanternás sisakkal ellátott nyugati homlokzati tornyokon gombokra helyezett kettős keresztek, míg a szentély és az oldalapszisok tetőszerkezetén egyszerűbb kialakítású, de szintén kettős keresztek szerepelnek (4. kép).¹² A templom formája az építés folyamán több ponton módosult: ismert egy töredékes, az épület északi oldalhomlokzatának tervét mutató rajz is, amelyen a gazdagabban tagolt toronysisakon és az oldalapszis feletti huszártornyon is már hármas kereszttel számolnak (5. kép).¹³ A megvalósult állapotra azonban leginkább egy szignálatlan, a 18. század közepén készült (talán felmérési) rajz hasonlít, amely a nyugati főhomlokzatot és az egész épület déli oldalát mutatja. A toronysisakok és az oldalapszisok, valamint a szentély felett emelkedő huszártornyok alakja alapvetően a maiakkal egyezik.

4. kép

Liczky Nikodémus: A máriapócsi kegytemplom építési terve, 1730 (384 × 468 mm).

Homlokzati rajz, részlet. Egykor az Érseki Levéltárban, ma lappang, Eger
(Fotó: szerző, 2006)

¹¹ A kegyhely eredetével és a kegytemplom építéstörténetével foglalkoztam: TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 28–44.

¹² A rajzot közöltem: TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 32–33., 14–15. kép.

¹³ Lásd: TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 36. 18. kép.

Érdekes, hogy itt minden tornyon latin keresztet látunk (6. kép).¹⁴ A 18. század második feléből származó, a kegyképet és a templom látképét ábrázoló rézmetszeteken azonban minden tornyon hármaskeresztek ábrázoltak.¹⁵ A kegytemplom homlokzati tornyait 1857 és 1861 között egy szinttel megmagasították.¹⁶ Az új sisakokra és a három huszártorony csúcsára feltehetően ekkor kerültek fel egységesen azok a latin keresztetek, amelyek mai napig a helyükön állnak. Ezekről a kereszttekről stílusuk alapján annyi megállapítható, hogy inkább a 19. század közepén, semmint a barokk korban készültek. Úgy véljük, hogy a metszetek örökíthették meg a hiteles barokk kori állapotot, és nem az előbb idézett rajz (6. kép). Annak ellenére, hogy fennmaradt egy részletes számadáskönyv, amelyben a kegytemplomhoz kapcsolódó munkálatok költségeit vezették 1742 és 1757 között, a keresztetek készítésére és formájára vonatkozó adatot nem találunk benne, csupán az derül ki, hogy 1745. június 29-én Liczkyn keresztül Kassára küldtek 9 rajnai forintot egy pléhgombért; majd augusztus 14-én két gombért az „oldalsó tornyokra”, ugyanúgy Liczkyn keresztül 17 forintot fizettek Kassára. Ugyanazon év július 29-én egy festőnek a gomb és kereszt színezéséért és aranyozásáért 26 forintot adtak, majd 1746-ban, pontosabban meg nem határozott, különböző alkalmakkor az oldalsó tornyok gombjainak festésére és aranyozására a pócsi helynök 20 forintot vett fel a pénztárból.¹⁷ A mesterek nevét nem említik, csak annyi biztos, hogy Kassán dolgoztak.

A pócsi templom után két évtizeddel épült fel a Szatmár vármegyei Avas-hegységben a bikszádi bazilita kolostor jóval kisebb, Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt temploma. Érdekes, hogy a templom első toronygombjának latin, egyházi szláv és román nyelven írt, ma már csak töredékesen olvasható felirata is fennmaradt. A latin változat szerint a templomot 1775-ben építették, ami inkább a teljes befejezésének,

5. kép

Építési terv a máriapócsi kegytemplomhoz,
az északi homlokzat részlete.

(DAZO fond 151. opisz 1. no 525, f 9, 220 × 335 mm)

¹⁴ TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 14. 4. kép.

¹⁵ A barokk kori metszetek változatai még a 19. század közepén is népszerűek voltak. Ezekről lásd: TERDIK: Orcád világhossága 327–330., Kat. IV.15–18.

¹⁶ Erről bővebben: TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 42–44., 27–28. kép.

¹⁷ A latin nyelvű bejegyzések pontos közlése: TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 247–248.

illetve a toronykereszt fölhelyezésének dátuma lehet.¹⁸ A templomot annyira átalakították a későbbi évszázadokban, hogy az eredeti toronykeresztet nem ismerjük.¹⁹

Az Ung folyó völgyében emelték a 18. század közepén a kisbereznai (ma Малий Березний, Ukrajna) bazilita kolostor Szent Miklós templomát, melynek tömegalakítása több részletében emlékeztet a pócsi kegytemplomra. Fennmaradt egy tervlap 1782-ből, amelyet Simmeth Jakab kamarai építész szignált. Ezen a templom tetőszerkezete nagyon impozáns: a két homlokzati tornyon, az oldalapszisok feletti huszártornyokon hagymaidomos-lanternás, gazdagon tagolt sisakok emelkednek, míg a szentély és a vele egy tengelybe épített sekrestye tetején már szerényebb formájú huszártornyok láthatók.²⁰ Érdekesség, hogy a keresztek formája is egyszerűsödik a nagyobbtól a kisebb felé haladva: míg a nyugati tornyokon hármás, az oldalapszisokon kettős, a szerényebb méretű tornyocskákon meg csupán latin keresztek kaptak volna helyet. Nem tudjuk, hogy valaha nézett-e így ki a templom, mindenesetre a 20. század elejéről fennmaradt fotó (7. kép) és képeslapok egy igazi barokk, de más hangsúlyú tetőszerkezetet mutatnak, mindegyik tornyon hármás kereszttel.²¹

6. kép

Liczky Nikodémus(?): A máriapócsi kegytemplom tervrajza, 1740-es évek.

(DAZO fond 151. opisz 1. no 525, f 8, 412 × 326 mm)

7. kép

A kisbereznai bazilita monostor északkelet felől a 19. század végén.

(Fotó: DAZO fond 151. opisz 2. no 946. f 77.)

¹⁸ Az iratot Máriapócsra, a Nagy Szent Bazil Rend Levéltárában őrzik (jelzet nélkül). A torony jelenlegi sisakja 1897-ben készült, ekkor emelhetők ki az eredeti gombfeliratot. A templom 19. századi átalakításáról: TERDIK: A bikszádi monostor 326. (68. j.).

¹⁹ Feltehetően még az eredeti sisakforma látható a kolostort távolból mutató, 19. század végi fotón. Vö. VAJAY: A bikszádi 7. A templom történetéről, jelen állapotáról: TERDIK: Bikszád 392–394.

²⁰ A rajzot közölte: PUSKÁS: A görög katolikus egyház 148., 81. kép.

²¹ A templom tetőszerkezete már a 19. század folyamán leegyszerűsödhetett: először a kiroszok fölötti tornyok tűntek el (ha valóban voltak), csupán a szentély és a sekrestye fölött maradt egy-egy huszártorony. 1911-ben a teljes tetőszerkezetet kicserélték, ekkor tűntek el végleg a barokk tornyocskák és formák. Vö. TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 39., 20–21. kép.

A bazilita kolostorok késői alapításnak számít a Bukóc-hegyi, amely a 17. század végén egy csodálatos gyógyulásnak köszönhetően vált zarándokhellyé. 1738-ban telepedett le itt Jaszelszky Iréneusz bazilita szerzetes Galíciából, aki 1744-ben gróf Szirmay Tamástól birtokokat is szerzett, de 1756-ban el kellett hagynia a monostort.²² Jaszelszky egy kis kőtemplom építéséhez kezdett, amelyet utódai fejeztek be. E kápolna anyagát később az új templomhoz használták fel,²³ amelynek építését 1774-ben kezdték el.²⁴ Alaprajza kliroszos, az apszis itt is sekrestyeként van lefalazva. A torony először csak 3 öl magasságig készült el, majd 1797-ben kérték a baziliták a környék földesuraitól támogatást, hogy a tornyot befejezhessék, illetve a tetőzetet teljesen megújíthassák, nehogy a boltozatok romlásához vezessen.²⁵ A torony az épülethez viszonyítva alacsony, a szentély fölött kis huszártorony magasodik (8. kép). A kész templomot 1801-ben szentelte föl Bradács Mihály püspöki helynök.²⁶ A bukóci templom toronysisakját díszítő kovácsoltvas kettős keresztnek 1797 és 1801 között kellett készülnie, bár lehet korábbi

²² UNGHVÁRY: Bukóczi-hegyi 253–254., 287–289., 322–324. TIMKOVIČ: Letopis Bukovéshe monastyrá 59–61., 47–50., 73–79.

²³ 1781. január 28-án a következőket jegyezték föl a monostor eredetéről: A bukóci Bili család tagjai azért építették ide az első fakápolnát, hogy a krasznibródi búcsúba tartó népek útközben itt is meg tudjanak állni imádkozni. Rövidesen egy mezítláb érkező Bozsák nevű remete is megtelepedett a kápolna közelében, aki néhány év múlva meghalván, ott van eltemetve, ahol egy fakereszt áll. Történt aztán, hogy a krasznibródi búcsúsok között volt egy vak, aki csodás módon ezen a helyen visszanyerte látását. A bukóci lakosok e csoda emlékére egy kis fatemplomot emeltek itt, amelyet buzgón látogattak. Később egy Lengyelországból érkező szerzetes, Jaszelszky nevű, az említett templomocskát elfoglalta, amelyhez cellát, és egy kis monostort épített fából. Az új templom építéséről ezt írják: „Actualis Haec Ecclesia murata ex solodis materialibus Anno 1774. inchoata habetur, per praementionatum M. V. C. Gedeonem.” DAZO fond 64. opisz 1. no. 936. f 23.

²⁴ „De origine et actuali statu V[enerabilis]. Monasterii Bukócziensis / Inventarium Monasterii Montis Bukocz inchoatum die 27a januarius 1781i terminatumque die ordine sequenti. Hocce monasterium habet Ecclesiam muratam, ex solidis materialibus extrui Anno 1774 inchoatum, sumptibus ex elemosina, et propria industria oeconomicali congregatis ad statum perfectionis sequentem deductam esse videlicet. Habet sacristiam sanctuario conjunctam, corpusque Ecclesiae cum solistis choris vulgo *kriloszi* (cirill betűkkel írva) cir. 6 personarum capacibus accomodatur fornicibusque provisum ex integro, cui adjecta est turis campanilis, quae muram ejusdem jam altitudinis ut corpus Ecclesiae continet, tectum habet sub scandulis recenter erectum, duabus turibus adornatum.” DAZO fond 64. opisz 1. no. 936. f 13r

²⁵ Részlet a Csáky Imre jószágkormányzójához szóló levélből: „Monasterium nostrum miserrimum, ac pauperrimum in Monte Bukocz situm, Ecclesiam ex piis oblationibus fidelium erexit, sed a 20 jam annis necdum perficere potuit, restat enim ad huc turris non nisi ad tres orgias erigenda, qualicet non sit intantum necessaria, sed quia aliunde nunc tectum novum de toto supra ecclesiam curare Deo juvante intendimus, quod jam in tantum ruinatum est, ut ruinam etiam fornicis proxima nobis minetur, adeoque etiam turris necessario continuanda esset pro majori commoditate ejusdem tecti, sed ut eandem continuemus, saliunde fundatione omni carentes, modum alium non habemus, quam ut ad Gratosissimos nostros confugiamus.” Kelt Bukóc-hegyen, 1797. március 15-én. Koczák Arzén igumen írta alá. A levél kültetésén szerepel a válasz is, amely öt nap múlva érkezett, hogy engedélyezik a kért anyagok biztosítását. DAZO Fond 64. opisz 5. no. 220. f 1–2.

A másik levelet Szirmay János grófnak címezték, amelyben a templom állapotának leírása egyezik az előző levéllel, majd zsindelet és téglát kérnek a munka befejezéséhez. Kelt 1797. ápr. 12-én. A válasz a kültetésén szerepel, de nagyon elmosódott, olvashatatlan. DAZO Fond 64. opisz 5. no. 220. f 3.

²⁶ DAZO Fond 64. opisz 5. no. 249.

8. kép

A Bukóc-hegyi bazilita kolostor temploma,
1774–1801.

(Fotó: szerző, 2008)

9. kép

Kereszt a Bukóc-hegyi kolostortemplom
nyugati tornyán, 1800. körül

(Fotó: szerző, 2008)

is. A szárai háromkaréjosan végződnek, s az egészet virágtölcsérekre emlékeztető motívumok díszítik. A felső, rövidebb szár metszéspontját szolid sugárkoszorú teszi hangsúlyosabbá (9. kép).

A munkácsi egyházmegye székhelyét Mária Terézia királynő 1775-ben Ungvárra (ma Ужгород, Ukrajna) helyezte át. Az egykori jezsuita templom lett az új székesegyház, amelynek a bizánci rítushoz igazodó átalakítása évekig tartott, a kész épület ünnepélyes felszentelése 1780 őszén történt meg. Hogy a homlokzati tornyokra mikor kerültek fel a kovácsoltvas hármaskeresztek, egyelőre nem világos. Annyi biztos, hogy a templom 1870-es években zajló eklektikus külső átépítése előtt már ilyen keresztek díszítették. Ezeket a keresztek valamikor a 20. század második felében, az ortodox időkben lecserélték, de a templom kriptájában egyet megőriztek. Az alsó szár egyik fele hiányzik, de jól kivehető, hogy a laposvasból formált részeket hidegen kovácsolt levélmotívumokkal díszítették, amelyek egy része szintén elveszett. A kereszt csúcsán sugárkoszorú ragyog, amelyben Krisztus-monogram vagy évszám, esetleg mind a kettő lehetett (10. kép).²⁷ Elképzelhető, hogy már a 18. század végén, vagy a 19. század elején helyükre kerültek.

²⁷ TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok 116–118., 146. kép. A keresztet 2009-ben láttam a kriptában. Volt ott még egy kisebb méretű, kovácsoltvas kettős kereszt is, amely talán a székesegyház szentélye feletti huszártornyot díszíthette eredetileg.

10. kép

Az ungvári székesegyház egykori toronykeresztje,
1790-es évek(?)
(Fotó: szerző, 2008)

11. kép

A nagykárolyi magyar görögkatolikus templom
egykori toronykeresztje, 1739
(Fotó: Vadas Krisztián, 2024)

Parochiális templomok

Az archaikus, mondhatni népi megoldásokat tükröző fatemplomokat díszítő keresztetek többségéhez képest más stílusú tetőkeresztetek készültek a szilárd anyagból emelt templomok számára. Itt hangsúlyosabban jelentkeznek a barokk nyugati formakincséből táplálkozó motívumok. Ennek részben az is oka lehetett, hogy kő- és téglatemplomok esetében már nem a helyi, falusi mestereknek, hanem a közelebbi városokban élő, gyakran kamarai alkalmazásban dolgozó lakatosoknak jutott a fő szerep, akik rendszerint római katolikusok voltak.

A 18. században fokozatosan teret hódító gyakorlatnak köszönhetően szilárd anyagból emelt parochiális templomok közül nem csupán különös formájával (két homlokzati torony és kupola), hanem relatív koraiságával is kitűnik a nagykárolyi (ma Carei, Románia) magyar görögkatolikus templom, melynek építését a Károlyi grófok teljhatalmú jószágkormányzója, Rácz Demeter kezdeményezte és finanszírozta 1736 és 1740 között.²⁸

Sajnos a templom építéséhez kapcsolódó számadáskönyvek nem maradtak fenn, csupán a mecénás és a grófi család tagjai között folyó levelezésből lehet az

²⁸ A templom építéstörténetével és Rácz Demeter mecénatúrájával részletesen foglalkoztam: TERDIK: Rácz Demeter 356–361. Lásd még: TERDIK: A nagykárolyi magyar 67–89.; TERDIK – VADAS: A nagykárolyi görögkatolikus.

egyes építési fázisokra következtetni. A templom tervezője sem ismert, de úgy véljük, hogy a korszakban a nemesi családok és egyházi megrendelők által foglalkoztatott Liczky Nikodémus, kassai mester jöhet szóba, aki mintha a pócsi templom kicsinyített változatát álmolta volna meg Szatmár vármegye akkori központjába. Az építkezés kronológiájának pontosításában segíthet egy kovácsoltvas kettős toronykereszt, amelyet a templom padlásán őriztek meg (11. kép). Ennek felső részén az 1739-es évszám olvasható, amely egybe is vág a Rácz-levelezésében található adatokkal, ti., hogy ebben az évben már a tetőszerkezeteket készítették, és közel jártak a befejezéshez. Hogy a templom melyik részét díszíthette ez a pompás kereszt, abban az 1844-ben felvett leltár bejegyzése mutat iránymutatást: ekkoriban a két toronynak és a szentély kupolájának volt díszes keresztje, a nagy kupoláé azonban „sima” volt.²⁹

A négyzetvasból összerakott kettős kereszt különös formájú: az alsó szár metszéspontját és a szárak végét nyitott négyzetek uralkodják. A metszéspontban lévő négyzet nagyobb, mint a többi, minden bizonnyal volt benne valamilyen dísz, de ez mára elveszett. Az oldalsó szárvégeken lévő négyzetekben esztergált bútordíszekre emlékeztető, fejjel lefelé, függő helyzetbe rakott csúcsdíszek kaptak helyet, míg a legfelsőben a vaslemezből kimetszett évszám látszik. A kereszt szerkezetét és magját gondosan elrejtik a néző szeme előtt a domborított vaslemez-rátétek, amelyek egy része ugyan már elveszett, de még így is jól lehet érzékelni az eredeti gazdagságot.

Ennek a keresztnek a párdarabja a nagydobosi görögkatolikus templomba került, ahol eredetét feledve őrzik (12–13. kép).³⁰ A nagykárolyi darabhoz képest jobban megviselet, számos részletét elvesztő példány a Rácz-féle templom 1888-as felújítása során kerülhetett le eredeti helyéről. Ez a két darab együtt talán a nagykárolyi templom homlokzati tornyainak sisakjait díszíthette eredetileg, bár az 1844-es leltár szerint a szentély fölött is hasonló kereszt állhatott.

A 18. század utolsó negyedében a királyi udvar által nyújtott anyagi segítségnek köszönhetően látványosan nő a szilárd anyagból épített templomok mennyisége. A szerény jövedelemmel rendelkező falusi közösségek

12. kép
A nagykárolyi templom egykori toronykeresztje Nagydoboson, 1739
(Fotó: Bakos Zoltán, 2011)

²⁹ Leltár az egyházközség levéltárában, az egyik protokollumba másolva maradt fenn.

³⁰ A Nagydoboson őrzött kereszt fényképét közölte: LIKI: Görög-katolikus magyarok 323–341.

13. kép
A Nagydoboson őrzött toronykereszt részlete
(Fotó: Bakos Zoltán, 2011)

időnként túlvállalták magukat, s nehezen tudták befejezni a megkezdett munkát. Az állami szervekhez beterjesztett segélykéreseit a vármegyén keresztül a Helytartótanács kivizsgálhatta, s gyakran a jelentésekhez az építkezésre vonatkozó költségkimutatásokat is mellékeltek, amelyekben időnként a toronykeresztekre vonatkozó adatok is szerepelnek. Nagyon tanulságos a felső-magyarországi, Sáros vármegyei Alsótaróc (korábban

Alsó-Tvaroszsza, ma Nižný Tvarožec, Szlovákia) görögkatolikus templomának esete. A korábbi fatemplom helyett egy új, szilárd anyagú épület emelésébe kezdett a közösség a helyi földesúr biztatására 1770 körül. Különböző okok miatt az új templomot nem tudták önerőből befejezni, noha már csak a boltozat (amely a fedélszék építése után szokott történni), a vakolás és a belső berendezés elkészítése volt még hátra, ezért a Helytartótanácshoz fordultak segítségért 1776 tavaszán. Kérelmükhöz a templom felmérési rajzát is mellékeltek, amelyet Mathias Schettel ácsmester készített.³¹ A segélykérelem megalapozottságát igazolandó a vármegyei bizottság egy év múlva terjesztette fel javaslatát, amelyhez két, az addig elvégzett munkálatokat és azok költségeiket részletező jegyzéket is csatoltak. Az elsőt Mathias Zaguransky ácsmester állította össze, melyben a toronykeresztek és a hozzájuk tartozó gombok készítési költségeit is megadták. Ezek szerint a lakatosnak az öt darab, tornyokra való keresztekért összesen 20 rajnai forintot fizettek; a rézműves mesternek az öt toronygombért 80 rajnai forintot és hat denárt; a gombok és a keresztek megaranyozáshoz szükséges aranyért 48 rajnai forintot és 40 denárt, míg a festő a munkájáért – ami ebben a kontextusban minden bizonnyal az aranyozást jelenti – 14 rajnai forintot és 30 denárt kapott.³² Meglepő, hogy egy falusi templomra öt kereszt is szükségessé vált. Ezt a hajó fölé épített bonyolult tetőforma indokolta, amely összesen négy huszártoronnyal bírt. Sajnos az eredeti fedélszék és a keresztek sem a tornyon, sem a templom hajója és szentélye fölött nem maradtak

³¹ Az ügygel kapcsolatos levéltári anyagot ismerteti, a rajzra utal, de képét-leírását nem közli: Acta Cassae Parochorum 47–49. A rajzot közöltem: TERDIK: A rítusnak módja szerint 159., 9. kép.

³² A német nyelvű forrásokat közölték: Acta Cassae Parochorum 48–49. Sajnos a mesterek neveit nem adták meg. Az elkészült ács és asztalos munkákra összesen 884 rajnai 48 denárt költöttek. A másik jegyzéket Joseph Klosz kőművesmester állította össze, amely szerint addig már 1141 rajnai forintot és 43 denárt költöttek a munkákra. A Helytartótanács végül 100 forint segély kiutalását javasolta, amelyet az uralkodó jóvá is hagyott, és 1777. júniusában ki is utaltak. Lásd: Uo.

ránk.³³ A felmérési rajz alapján háromkaréjosan végződő szárral ellátott latin keresztnek lehettek.

A 18. század végéről több építészeti terv is fennmaradt a munkácsi egyházmegye levéltárában, amelyek többségén a homlokzati tornyokon rendszeresen hármaskereszttel számolnak a tervezők, míg a hajó és a szentély fedélszékét díszítő huszártornyok esetében lehetnek kettős, vagy egyszerűbb latin keresztnek is. Ezek a rajzok csak irányelveket tükröznek, a megvalósult keresztnek természetesen lehettek mások is.³⁴

Egy különösen szép kovácsoltvas kereszt maradt fenn a nagykállói templom tornyán (14. kép). Szabolcs vármegye központjában már ősidők óta létezett ortodox, majd görögkatolikus közösség. Gótizáló alaprajzú templomukat 1731 és 1733 között építették, feltehetően ezt is Liczky Nikodémus közreműködésével.³⁵ Az egykori szabolcsi főesperesség levéltári anyagában maradtak fenn a parókia számadásai a 18. század végéről. Az 1783-as évre vonatkozó feljegyzések között olvasható, hogy ekkor sokat költöttek a torony „csinálására” (Lásd: Függelék 1.). Alapvetően a sisak és a belső farészek megújítására, építésére lehet következtetni a kötetben feljegyzett adatokból. Szó esik a kereszt felrakásáról is – mely alkalomból bort és húst vett a kurátor –, majd megtudjuk, hogy a kereszt felrakásához öt rőf gyolcsot is beszereztek, amelybe begöngyölték azt a húzás közben. Sajnos a kereszt készítésének idejét, helyét, a mester nevét nem említik. Ezek az adatok mégis becsesek számunkra, hiszen segítenek datálni ezt a ritka szép megformálású darabot: a laposvasból formázott latin kereszt mindkét oldala egyformán díszített; középpontjában Istenszemet ábrázoló háromszöget helyeztek, amely mögül haránt irányba négy sugár indul; a kereszt függőleges szárán háromfejú virágok díszelnek, a kereszt tövében kecsesen megformált levelek hajladoznak, míg a három szárvéget hullámos szélű, íves lemezek

14. kép

A nagykállói templom toronykeresztje, 1783
(Fotó: Polyákné Tóth Nóra, 2023)

³³ Az alsótárcsi templom történetéről: LIŠKA – GOJDIĆ: *História a architektúra* 461–469. Ezzel egyező szép fedélszék maradt fenn azonban a közeli Bélavézsén (ma Beloveža, Szlovákia). TERDIK: *A rítusnak módja* szerint 19. A bélavézsei templom történetéről: LIŠKA – GOJDIĆ: *História a architektúra* 430–440.

³⁴ Több tervet közölnek különösebb azonosítás nélkül: ПРИЙМИЧ: *Иконостаси* 22–23.; LIŠKA – GOJDIĆ: *História a architektúra* 73–80. VII–XVIII.

³⁵ A templom építéstörténetével röviden foglalkoztam: TERDIK: *A rítusnak módja* szerint 15–16.; TERDIK: *A Munkácsi Egyházmegye* 174–175.

zárják. Ehhez hasonló, igényes megformálású barokk toronykeresztet egyelőre nem ismerek a történeti munkácsi egyházmegyei templomain.³⁶ Feltételezhetően valamelyik Nagykállóban dolgozó lakatosmester munkája lehet.

Sajnos a nagykállói templom barokk tornyát statikai okokból az 1940-es években lebontották. Egy 1900 körül nyomtatott képeslapon azonban jól látszik, hogy már akkor is ott volt a torony tetején ez a kereszt,³⁷ de megőrizték a torony nélküli homlokzat timpanonján, majd a 21. század elején épült, az eredetinel mindenképp szerényebb méretű új torony sisakjára is felhelyezték.

A nagykállóihoz képest egy évtizeddel később készülhetett az egykori Ugocsa vármegye egyik jelentős parókiájának, a magyarkomjátinak (korábban Nagykomját, ma Велики Ком'яти, Ukrajna) egyszerűbb formájú toronykeresztje. A korábbi fatemplom helyén a 18. század végén emeltek szilárd anyagból új templomot, amely levéltári források szerint 1792-re készülhetett el.³⁸ A templom fölötti dombon már a 19. század második felében egy jóval nagyobb, kéttornyú, kereszt alakú templom építéséhez fogtak, de a korábbi épületet is folyamatosan karbantartották. Egy felújítás során kerülhetett le a toronyról a még az építés idejéből származó kovácsoltvas kereszt, amelyet sírkeresztként hasznosítottak újra (15. kép). A laposvasakból kovácsolt latin kereszt szárvégei virágra, tulipánra emlékeztetnek, bár némelyiknek a középlevele már kitört, a tetején pedig sugárkoszorúban Szűz Mária-ikonokon szokásos, görög nyelvű címének rövidített formája (MP ΘΥ, vagyis: Az Isten anyja) ragyog. A kereszt alsó részére az újrahasznosítás során az elhunyt nevét és életrajzi adatait közlő öntöttvas táblát helyeztek. A tábla részben ráfed egy másik sugárkoszorúra, melynek eredeti belső díszét nem lehet megállapítani. A rajta olvasható halálozási dátum alapján (1916) sejthető,³⁹ hogy a keresztet is valamikor ezekben az években cserélték egy egyszerűbb formájú alkotásra.

15. kép
A magyarkomjátói görögkatolikus templom
egykori toronykeresztje, 1792 körül
(Fotó: szerző, 2006)

³⁶ Hasonló jellegű keresztet láthatók a nagymihályi (ma Michalovce, Szlovákia) görögkatolikus templom két homlokzati tornyán és a hajója végén: a keresztet középpontjában Istenszem van elhelyezve. A díszítésük egyszerűbb, mint a nagykállói, talán a 19. századból származnak.

³⁷ Lásd: TERDIK: A rítusnak módja szerint 155. 1. kép.

³⁸ A templom történetéről: СИРОХМАН: Церквы українi 350–351.; TERDIK: A magyarkomjátói 246–247.

³⁹ A tábla felirata: „Itt nyugszik / Komjáti – Rabár János / Zámi apát, főesperes / a vaskoronarend lovagja stb. / komjáti lelkész / 1830 – 1916.” A Rabár (eredetileg Hrabár) család tagjai hosszú időn keresztül szolgáltak itt, számos családtag a templom előtt, ezzel a sírral egy sorban van eltemetve.

16. kép

Toronykereszt az ungvári Lehoczky Tivadar
Múzeum gyűjteményében, 1792
(Fotó: szerző, 2024)

17. kép

Toronykereszt részlete az ungvári Lehoczky
Tivadar Múzeum gyűjteményében, 1792
(Fotó: szerző, 2024)

Az ungvári vár (Lehoczky Tivadar Múzeum) állandó kiállításán szerepel (2024 nyarán) egy laposvasból kovácsolt hármaskereszt, amelynek szárvégeit plasztikusan megformált virágkelyhek díszítik, ennek a tetején sugárkoszorú ragyog, melyben Jézus nevének latinosan átírt rövidítése (IHS) szerepel, a betűk alatt közvetlenül pedig alig kivehetően, de az 1792-es évszám olvasható (16–17. kép). A kereszt származási helye bizonytalan, de az megállapítható, hogy a komjátival együtt talán az ungvári székesegyház egykori toronykeresztjeinek hatását mutatják.

Hasonló megoldás látható, de több részletében eltér a zempléni Hardicsa (ma: Zemplínske Hradište, Szlovákia) görögkatolikus templomát díszítő kovácsoltvas kereszt, ez néhány évvel később készült. Ennek tetején sugárkoszorú nélkül az IHS görög megfelelője, Jézus nevének három betűre rövidített alakja szerepel: IXC (18. kép). A kettős kereszt hosszabbik szárának metszéspontjából kiinduló, haránt elhelyezett hullámos sugarak végén az égitestek (Nap, Hold, csillag) stilizált ábrázolásai láthatók. A kereszt és a gomb találkozásánál szív és belőle kinövő virágok tűnnek fel. A hardicsai templom állítólag 1796-ban épült, 1872-ben a faluval együtt leégett, de a toronykereszt – formai jegyei alapján – akár séretlenül is átvészelhette a katasztrófát.⁴⁰

⁴⁰ BOROVSKÝ: Zemplén vármegye 49. A templom történetéről lásd még: LIŠKA – GOJDIČ: História a architektúra 333–336.

18. kép
A hardicsai görögkatolikus templom
toronykeresztje, 18. század vége(?)
(Fotó: szerző, 2008)

Végül egy 19. századi emléket mutatunk be, amelyet nem művészi értéke alapján, hanem a rá vonatkozó, szokatlanul gazdag levéltári forrás miatt érdemes szemügyre venni. A szatmári Nagypeleske (ma Peleş, Románia) görögkatolikus templomát 1821 tavaszán kezdték építeni a régi fatemplom köré Eggenberger Fridrik szatmári kőműves tervei szerint. Nem jutottak sokra, mert a munka pénzhiány miatt hamarosan leállt, csupán 1829-ben tudták folytatni az új parókus, Palkovits János (1828–1847) energikus hozzáállásának köszönhetően. 1830-ban már az új templommal körbeépített régi templomot is lebontották és kihordták, faanyagát eladták. Mivel a boltozat nem épülhetett még meg, annyi vásznat gyűjtöttek a hívektől, hogy a szentély terét ideiglenesen vászonmenyezettel tudták fedni. 1832. október 25-én nagy ünnepséggel szentelték fel

először az épületet. Négy év múlva az időközben elhalt Eggenberger Fridrik helyett testvére, Mátyás, valamint két Fülöp nevű mester és legényeik segítségével a boltozáshoz fogtak, úgyhogy a templomot 1836. november 20-án, a búcsú ónaptár szerinti napján, vagyis Szent Mihály és Gábor főangyalok ünnepén véglegesen fel is szentelték.

A torony befejezése azonban még hátra volt. A toronykeresztet 1838. augusztus 12-én húzták fel, utána rövidesen zsindelyezték a sisakot, de a belső és a külső főképp vakolási munkáival csak évek múltán készültek el. A toronykereszt készítésének körülményeiről is megemlékezik a parókia történetében Palkovits János (lásd: Függelék 2). A keresztet és gombját Szatmárnémetiben, Kirchner József bádgos és Marozsán György lakatos készítették, amíg az ácsok a helyszínen a sisak faanyagán dolgoztak. A leírás szerint mind a gombot, mind a keresztet meg is aranyozták. A felhúzásról, amelyet augusztus 12-én, az ónaptár szerinti Nagyboldogasszony ünnepét megelőző (augusztus 28.) kéthetes böjt kezdete előtti napon tartottak, – ezért nevezik húshagyónak a leírásban – nagyon élvezetes beszámolót írt a parókus, ízes magyar nyelven.⁴¹

⁴¹ TERDIK – PALLAI: Szent Mihály 22–24., 71–77.; TERDIK: A nagypeleskei görögkatolikus 160–166.

1859-ben a toronysisak zsindely helyett bádofedést kapott, a kereszt gombját megaranyoztatták. Negyven év múlva a hajó fedését is bádogra cserélték, a toronysisakot is javították. Újabb nagy általános külső és belső restaurálásra került sor 1927-ben, majd a 20. század második felében is.⁴² Az új évezredben a toronysisak és a hajó héjazatát is lecserélték. Az eredeti kovácsoltvas toronykeresztet, miután egy 2008-as vihar lesodorta eredeti helyéről, a templom tornyában kialakított helyiségben helyezték el (19. kép). A jelenlegi gombot és az eredeti alapján készült új toronykeresztet 2020. szeptember 8-án húzták fel.⁴³

Összegzés

Tanulmányommal az eddigi barokk kutatásban kevés figyelmet kapott területre kívántam irányítani a figyelmet. Most kevés kivételtől eltekintve szándékosan azokra a templomokra koncentráltam, ahol még maguk a kovácsoltvas keresztek is megvannak. Szisztematikus levéltári kutatásokkal számos írott forrást lehetne még feltárni, s talán közelebbről megismerni azt a mesterkört, akiknek ezeket a különös műalkotásokat köszönhetjük.

19. kép

A nagypeleskei görögkatolikus templom
egykori toronykeresztje, 1838
(Fotó: Pallai Béla, 2025)

⁴² TERDIK – PALLAI: Szent Mihály 22–24.; TERDIK: A nagypeleskei görögkatolikus 166.

⁴³ PALLAI BÉLA: Toronykereszt és toronygömb megáldása Nagypeleskén <https://romkat.ro/2020/09/09/toronykereszt-es-toronygomb-megaldasa-nagypelesken/> (A letöltés dátuma: 2025. 10. 10.)

FÜGGELÉK

1. Részletek a nagykállói görögkatolikus parókia számadásaiból
GMFL IV–1a–F7. No. 28.

„Anno 1783 Nagy Kállay Görög Rituson lévő Ecclesia Curátor számadása
Perceptio

(...)

Csak ugyan Zékány György Uram adott Létz Szege,
és Zsindely Szege – 3 (v. fl.) 50 (xr.)

(...)

Mészáros Györgynek attam alkujába 1. véka buzát, úgymint Garádits csinállásba.
csak ugyan Mészáros Györgynek abb az alkuba 1. köből Rost.

Pista Czigánnak attam 1. véka Buzat Toronyhoz valo Kaptsoznak Czinállásakor alkujába.

Csak ugyan nevezett Czigánnak attam 1. Véka Rost.

(...)

Erogatio

(...)

A Toronyhoz való Nyoltz Szál fákért fizettem, – 4. (v. fl.) 36 (xr)

Csak ugya azon fák hozatásakor költség, – 3 (xr)

A Toronyhoz vettem tizenkét font fejeér festeket,

fontyát, öt garason – téssen – 3 (v. fl.) 37 (xr)

Csakugyan a Toronyhoz veres festéket vettem

Tizen ket fontot és felet, fontyát hét polturán – téssen – 2 (v. fl.) 28 ½ (xr.)

Vettem a Toronyhoz Ötven szál Deszkát – 15 (v. fl.) 17 (xr.)

Vettem egy mázsa vasat a Toronyhoz – 8 (v. fl.) 9 (xr.)

(...)

Csak ugyan vettem a Toronyhoz három féle fes[té]ket (!) – 48 (xr.)

Ismét attam három féle festékért – 40 (xr.)

Vettem a Toronyhoz Létz Szeget – hat százat – 2 (v. fl.)

Vettem ismét Zsindely Szeget – 1 (v. fl.) 50 (xr.)

Csak ugyan vettem Létz Szeget ötszázat – 1 (v. fl.) 12 (xr.)

Ismét vettem a Toronyhoz festéket – 24 (xr.)

Fizettem Mészáros Györgynek a Torony Csinálásért

husz Rénes forintot, teszen vonást – 23 (v. fl.) 29 (xr.)

Fizettem a Czigánnak Kapots tsinálásért – 3 (v. fl.) 17 (xr.)

Mikor meg fogattuk Meszáros Györgyöt vettem aldomásba
meszely Pálinkát egy petákon – 7 (xr.)

Vettem az egisz Torony Csinálás alat etzeris másszor

hat itze Pálinkát nigy garassával itzeit – 1 (v. fl.) 21 (xr.)

Mikor a Csiga kötelet vertek vettem három itze bort

egy petákjával itzeit – 21 (xr.)

Mikor a keresztet fel tettük vettem kilentzitze

Bort egy petákjával itzeit – 1 (v. fl.) 12 (xr.)

Csak ugyan mikor a keresztet fel tettük vettem hat font hust – 12 (xr.)

Mikor az Ötven Deszkát hosztuk Debreczenbül

ulti költségre – 6 (xr.)

(...)

A Zsindely hozatalához költöttem – 9 (xr.)

Vettem a Toronyhoz Olajat huszon egyet marjason

ittzéjét téssen – 7 (v. fl.)

Vettem Ött rőf Gyóltstot amikor a keresztet

fel husztuk a belé takartuk rőfit 7 poltura – 7 (v. fl.) 1 ½ (xr.)

Vettem a Toronynak festésekor 2. itze olajat Sing. a Mad. 1. fac[it]. – 34 (xr.)

Vettem a Garáditshoz Szükséges tölgyfa deszkát 13. a Xr. 6. téssen – 1 (v. fl.) 24. (xr.)

(...)

Vettem Sindelyt 3000. ezerét a Rfl. 4. téssen – 14(v. fl.) 6 (xr.)”

2. Részlet a nagypeleskei görögkatolikus parókia *Historia Domus*ából

Korábban közölve: TERDIK – PALLAI: Szent Mihály 75–77.

„1837ikbe Minthogy a’ mint látszik igen nagyon megerőltette a’ nép a’ boltozás, vakolás ’s meszelés által kívül és belől, annak okáért nem sokra haladott, de hogy még is ne látzasson egészen heverni, az elmaradott Kö Torony egészen Eggenberger Filep által egy Legényével tökéletesen az áts munkáig felvitetett; és a’ Jó Temremtőjökre bizakodván, hogy ha az Isten jó ’s bő termést adand, a’ jövő Tavasszal az Toronynak Áts munkájához fognak, és így ebben az Esztendőben 98. frt. – 37 xr. Költöttek.

1838ikba Mindjárt Tavasz elején a’ Toronyhoz megkivántató Gerendák, Deszkák, sindely, vasak és egyéb hozzá tartozandók hirtelen meg vásároltatván az adósság pénz rész szerént bejött költségkül rész szerént pedig önként való adakozásokból. – Melly meglévén, egyszerre Brand Márton, ki az Templom fedelét is dolgozta 1830ik Esztendőbe, az akkor már alku szerént egy Pallért 3. Legényekkel kiküldött, ’s maga is eljött és a’ Toronyfáknak öszve vágásához fogatott. – Miglen az ide lent az Uttzán faragtatott, és készéttetett, kezdett ezen tsekély nép a’ Toronyra levő Keresztről gondolkodni, hogy minekutánna az átsok felhúznák a’ Torony gerendáit, és is készen lenne, mellyre való nézve Szabad Kir. Szathmár Várossában lakozó Kirchner József Polgár ’s Bádogos Mester Emberrel és Marozsán György Lakatossal alkuba is léptek, kik tsakugyan mind ketten kiki a’ maga munkájához gyorsan fogván, mikorára az Átsok mindenetket itten a földön elkészítettek, és a’ Tornyot egészen a’ gerendákból vassal ’s vas kaptsokkal megszorogatva felállították, a’ kereszt, gombjával együt már a’ Templomba volt, ’s kiki ohajtvá várta azoknak örvendetes feltétele napját; - ezen kereszt ámbár melly kitsinnek láttatatik is ide le, Kegyes Olvasó! Hitelesen adatik néked tudtodra, hogy Százharmincegy (: azaz 131.:) font vasból álló beboritva arannyal légyen; a’ gombja nyakával egyyüt Bádog ugyan de vastag, Földje veres színre festve, sok helyyeken, a’ mint szemmel is láthatod diszesen, a’ hol tsak a’ szükség hozta magával, és a költség engedhetette, megaranyoztatott, ezen gombba nyakával egyyüt proba után 4. és ½ véka élet megyen.

Kegyes Olvasó! ha távulról láttad volna, a’ nagy Örömtől buzgult e kisded nyáját, mit mivelt az a’ Kereszt feltétele kijelelt napok előtt, képzelted volna magadban a’ jó Méheket benne, kik igyekeznek Kassaikat mennél jobban betölteni mézzel, hogy annak idejébe bővelkedjenek. – ugy ezen kisded méhetskék is vagy nyájatska az akkor pompához ugy készült, tudván előre Vendégeinek nagy számát, hogy semmi fogyatkozás ne lenne, hanem bőségesen mindennel jó Vendégeit elláthassa, – s azért ételről, italról, mindenütt a’ nagy gond volt; hozzá téve azt, hogy a’ Templom kasszájából semmi sem ment tsak (14. old.) a’ nép maga tartotta ezen Vendégségi költséget mindenekben arra való nézve ezen költség semmi Temp-lomi számadásba nem is tétetett.

Meghatározottat pedig ezen Öröm Óra Augusztus 12ik napjára uj Szerént, amidőn tudniillik a Görög-Katholika részről egyszersmind Boldogságos Szűz Máriának Bötjéhez való Hushagyó is volt. – Kereszt feltétele napja, és Hushagyó! Képzeld, melly pompás trakta, ’s Vendégség, és még muladtság lehetett ez! Hogy tehát tudhasd hogy ment ezen öröm Nap, ime Olvasd tovább, következik:

Előtte való nap Asztal hól létekről, mellettek való vigyázókról, étel és ital gondviselőkről, sőt hogy valamelyik Vendég részes ez öröm napról lenne, hanem egy talán elmenne, azokról való ügyelőkről, sőt még a' Nagy Peleski mind a' Két banda musikusokról, és egyebekről, minden féle legjobb Rend megtétetvén, a' távolabb Helyekről Atyafiak, 's Esmerősök már Étzakára is érkeztek; másnap pedig rakásonként érkezett a' megnem számolható Vendégek Serege. – Béharangoztatván a' Templomba, Nagy Énekes Szent Mise áldozat alatt (mellyet az Helybéli Parochus Úr Palkovics János tartott:) buzgó imádkozásokkal, diszes harmoniás Énekelésekkel imádtatik mindeneknek Teremtője, hogy ez Öröm napot elérni engedte, és az ottan kötelességekből mint egy 25. öl magosságban járó 's fáradozó Mester embereknek életjeiket tartsa. – Szent Mise áldozott elvégezte után, a' Kereszt és a' Gomb tsakugyan a' Helybéli Parochus által megszenteltetett. Kijövén a' Templomból a' Parochiális Háznál, a' kinek tsak tettsett Fröstökre bétérvén egy keveset falatosztak; de mivel sietteték a' Vendégek a' Feltételt egyszerre minden Mester ember maga dolgaihoz fogván, kimentek, és legelőször a' Helybéli Parochus Úr Palkovits János Örök emlékezetre a' Gombba béteendő írást, egy magossabb helyről a Templom előtt Magyar nyelven nagy fent hanggal a' Népnak elolvasott, melly ennyiből állott:

Atyának, Fiunak, Szent Lélek Istennek, Tellyes Szent Háromság Dicsőségére, és Magasztaltatására az elavult Nagy-Peleski egyesült Görög Rituson lévő Fa Templom helyébe Köbül felépítetvén mai napon, ugymint Krisztus Urunk születésének Ezernyoltz Száz harmintz nyoltzadik Esztendő Kis-Asszony Hava 12ikén Tornyának Keresztje tétetik: Szentséges Római Pápának 16ik Gergelynek igazgatása és lelki pásztorsága idején; – tartván Magyar Országunk szerentsés Uralkodását és Királyságát 5ik Ferdinánd Ausztriai Császár, – József Feő Hertzeg Palatinus; – Nemes Szathmár Vgye Bárá Vétsey Miklos idejébe. – Popovics Basil e mostani Munkácsi Püspök éltevel és kormányzásával; – Walkóvszký Basil Szathmári Vice-Esperesnek igazgatásával. – Tartvan e' Nagy-Peleske (15. old.) Helységnek Földes Birtoát Tettes Tasnád-Szántói Betský Károly Familia Jussai fentartója, Betsky László, és Betsky Gábor Urak. – Ez időben Nagy-Peleske Helységnek Parochusa Palkovics János, Kántorja Szabó György, Egyházfia Kása András, Fő-Kurátora Zunga István, többi Kurátorok: Ifiu Katona György, Száraz Mihály, Román László. – Falunak Fő-Birája Molnár László – Isten segedelmével feltétetett a' Torony Kereszt e' Templom díszére, hogy benne magasztaltassék az elválaszthatatlan Tellyes Szent Háromság örökké. Ámen. – Die 12a Aug 1838.

Ezen kevés írás elolvastatván, a' Papiros jól bekenettetvén, a' Gombba betétetett Örök emlékre. – Most a' Két Banda, egyik a' Parochiális Udvaron, másik az Uttzán szomorú Marsra megpendülvén felfelé indultak az helyre tévő Mesterek, ugymint: Elöl Brand Márton Szabad Királyi Szathmár Várossában lakozó Áts Máiszter, utánna ment a' Pallérje Sütő Albert, azután Bizántzý János legénye, és segédekre egy Gatsály Helységben lakozó Kotsis Legény Görög-Katolikus Nemes Papp László nevezetű. – Amot alulról már hozzá igazítatván a' Gomb legelöl Tsigán már vonattatik, imitt amott emberektől az állások szélein igazítatva. – Ály meg itt egy keveset Kegyes Olvasó! és képzeld magadba, mintha éppen itten lennél, minő Tsendesség Uralkodik itt most, semmi hang nem hallatik, egyedül a' szomorú tsendes Muzsika hangja, nints nevetgélés, nem látz beszélgetést, hanem ki ülőhelyekre ülve, ki palánkokhoz vagy kapukhoz támogatva, ki pedig meredten álva szomorú Ábrázattal mintha láttatnék a' mindeneknek Teremtőjét e' Négy oda fent lévőeknek életek megtartásáért foházkodni, – mert sok gyengébb szívűeknek, kivált kik illyet nem láttak még könyv tsepjeik is hullottak, némellyek pedig a' nézéstől is magokat megtartoztatták, nem tudván fel is tekinteni. Helyre tevődvén a' Gomb, töstént huzattatik a' Kereszt is, 's midőn már fent volt, Sütő Albert akkor a' Gomb tetejére állot semmihez nem fogództva, a' 131. fontos keresztet mások álltal megoldoztatva, maga fel emelve, és helyére eresztette, és tökéletesen eligazította, ekkor már idelent azon Sütő Albert Pallér Hitvestársa, ki jelen volt, többekkel együt, gondolván mindjárt itten történendő halálát Zokogásra fakadtak. – De valamint ez, ugy a'

többiek mindeneke elvégezvén, lefele szerentsésen indulni kezdettek, Brand Márton Áts Maiszter legfelül maradván, Szeretett Királyunkért, Püspök Eö nagyságáért, Ez Helység Földes Uraiért, Parochusért, Kuratorokért, egy szóval minden jó tevőkért, és ez Ekklesiához tartozandó Hívekért Poharakat ürétvén, hajigálta a' nép küzzé, és majd minden Pohárt a' férfiak a' gubájokkal megkapták. – Most harsogott a' Banda vígan, a' szomorú Ortzák örömmre változtak, megszólaltt egyik a' másikához, és nagy örömmel tisztelkedtek, 's hálalkodtak a' le jövőknek szerentsés fent 's lent jártokról, kiknek kiknek hosszú életeket kívánva.

(16. old.) Így szerentsésen elvégeződvén a Kereszt feltétele minden vendégek megvendégeltettek több házaknál – az 1ő Asztal volt Száraz Mihály Vice-Kurátor tágos Házánál, hol az Uri vendégek voltak minden Mester emberekkel 's még azoknak Hitvесеikkal, egész ebéd felet az egész Banda Szólott, asztal után kinek tettsett Tántz. – A' 2ik Asztal volt Zunga István Fő Kurátornál, hol a' Kuratotok minden Ekklesiákhoz lévő Előjárok, kik most nálunk e' jeles napon megjelentek, megvendégelteték. A' többi más házaknál eni, inni valót elegendőig kapott. – Kiki jó megvendégeltetvén, némely haza ment, mások egész éjfélig tisztességesen mulattak.

Noha az Áts Maiszter még ezen nap haza ment, mindazon által a' két fentebb említett Legényeinek rendeléseket tévén, – mindjárt más nap a' Torony Zsindelyezéshez fogtak és gyorsan munkálkodtak, jöttek lefele munkájokkal, veres, feje, zöld festékekkel maga az Áts Pallér festegette, de készen mindég a' fentebb nevezett Badogos Maiszter Urtol hozatattott a' festék. – Ebben az Esztendőben jokor el is végeződött, a' mikor a' Két Áts Legényeknek jó áldomást adattatván, ök is haza mentek Szathmárra. Ebben az Esztendőben a' Költség 1730 Forintokra, 45. Xokra, a' mint a' másik Számló napló Könyv mutatja hitelesek.⁴⁴ – Már 1839ik Esztendőbe, minthogy mult Esztendő sokba került, semmit nem tudtunk dolgoztatni, épen hogy a' Torony levakolására mész vevődött 's a' gödörbe bé oltódott, 's holmi aprólékos Templomba lévő költségek voltak. – Ebben az Esztendőben költség volt 156. frt 33. xr.

1840ik Esztendőbe mindjárt elején a' Tavasznak Eggenberger Mátyás Kömives Szathmárról kijöven, ki ez előtt is dolgozott, hozza kezdett a' Torony vakolásához és meszeléséhez, de mivel maga tsak dolgozott, beteges is lévén, az ajtón felül levő ablakik tsak jöhetett le; az Áts pedig a' Torony Garáditsait, harang Lábokat, vasakat tsinált ez alatt; – a' mint a' napló Könyv mutatja, Kömiveseknek, Átsnak, vasakra szegekre, gerendákra, graditsnak, 's Deszkákra, a' Torony két oldalán lévő Kö-Gombokra, 's egyébb aprólékoságokra felment a' költség 1012 fntra, 22 xra.

1841ikbe A Kömives elvégezte egész munkáját; neki, és holmi adósságok kifizettettek, – térsen költség 323 ftot 7 xr."

⁴⁴ Ez is megvan az egyházközség irattárában.

FORRÁSOK

DAZO = Derzhahsky Arkhiv Zakarpatskoi Oblasty, Berehovo

GMFL = Görögkatolikus Metropóliai és Főegyházmezei Levéltár, Debrecen

SZAKIRODALOM

- Acta Cassae Parochorum = Acta Cassae Parochorum, 4. füzet. Nagyvárad, Munkácsi, Besztercebányai, Nyitrai, Pécsi, Rozsnyói, Szombathelyi és Szepesi Egyházmegye 1733–1779. Művészettörténeti adatok. Szerk. HENSZLMANN LILLA. Budapest, 1973.
- BOROVSKY: Zemplén vármegye = Zemplén vármegye (Magyarország vármegyéi és városai). Szerk. BOROVSKY SAMU. Budapest, [é. n.]
- КАВАЧОВИЧОВА-ПУШКАРЬОВА – ПУШКАР: Дерев'яні церкви = БЛАНКА КАВАЧОВИЧОВА-ПУШКАРЬОВА – ІМРІХ ПУШКАР: Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині. Науковий збірник Музею української культури в Свиднику 5. Пряшів, 1971.
- LIKI: Görög-katolikus magyarok = LIKI JÁNOS: Görög-katolikus magyarok és a Csonka-megyei gk. egyházak. In: Szatmár, Ugocsa és Bereg K. E. E. Vármegyéek (1924–1938.) Szerk. FÁBIÁN SÁNDOR. (Magyar Városok és Vármegyéek Monográfiája, 28). H. n., 1939, 323–341.
- LIŠKA – GOJDIČ: História a architektúra = ANTON LIŠKA – IVAN GOJDIČ: História a architektúra gréckokatolíckych murovaných chrámov tereziánskeho typu na Slovensku. Prešov, 2015.
- ПРИЙМИЧ: Іконостаси = МИХАЙЛО ПРИЙМИЧ: Іконостаси Закарпаття. Ужгород, 2014.
- PUSKÁS: A görög katolikus egyház = PUSKÁS BERNADETT: A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás. Nyíregyháza, 2008.
- Schematismus = Schematismus venerabilis cleri dioecesis Szamosujvariensis romenorum graeci ritus catholicorum pro anno Domini MCMXIV. Szamosújvár, 1914.
- СИРОХМАН/СЫРОКМАН: Церкви України = МИХАЙЛО СИРОХМАН/ МΥΚΗΑΙΛΟ SYROKHMAN: Церкви України Закарпаття/Churches of Ukraine Zakarpathia. Львів /L'viv, 2000.
- SYROCHMAN – DŽOGANÍK: Stratené drevené cirkvi = MYCHAJLO SYROCHMAN – JAROSLAV DŽOGANÍK: Stratené drevené cirkvi severovýchodného Slovenska. Svidník, 2019.
- TERDIK: A bicszádi monostor = TERDIK SZILVESZTER: A bicszádi monostor kegyképének eredete. In: Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. VÉGHSEŐ TAMÁS. (Collectanea Athanasiana I/1). Nyíregyháza, 2008. 315–340.
- TERDIK: A magyarkomjáti = TERDIK SZILVESZTER: A magyarkomjáti ikonosztázin. In: Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon. Szerk. TERDIK SZILVESZTER. Debrecen, 2020. 244–255.
- TERDIK: A Munkácsi Egyházmegye = TERDIK SZILVESZTER: A Munkácsi Egyházmegye és a művészetek a 18. században. In: Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon. Szerk. TERDIK SZILVESZTER. Debrecen, 2020. 174–189.
- TERDIK: A nagykárolyi magyar = TERDIK SZILVESZTER: A nagykárolyi magyar görögkatolikus templom. In: TERDIK SZILVESZTER – BARA JÚLIA: „...kincseiből újat és régít hoz elő”. Válogatás a történeti Szabolcs és Szatmár vármegye görög- és római katolikus szakrális emlékeiből – „...scoate din vistieria sa lucruri vechi și lucruri noi”. Din patrimoniul eclesiastic greco- și romano-catholic al fostelor comitate Szabolcs și Sătmar. Nyíregyháza, 2014. 67–89.

- TERDIK: A nagypeleskei görögkatolikus = TERDIK SZILVESZTER: A nagypeleskei görögkatolikus templom. In TERDIK SZILVESZTER – BARA JÚLIA: „...kincseiből újat és régit hoz elő”. Válogatás a történeti Szabolcs és Szatmár vármegye görög- és római katolikus szakrális emlékeiből – „...scoate din vistieria sa lucruri vechi și lucruri noi”. Din patrimoniul eclesiastic greco- și romano-catolic al fostelor comitate Szabolcs și Sătmar. Nyíregyháza 2014, 159–179.
- TERDIK: A rítusnak módja szerint = TERDIK SZILVESZTER: „...a mostani világnak ízlése, és a rítusnak módja szerint”. Adatok a magyarországi görög katolikusok művészetéhez. (Collectanea Athanasiana, I/5). Nyíregyháza, 2011.
- TERDIK: Bikszád = TERDIK SZILVESZTER: Bikszád, ortodox templom. In: Középkori egyházi építészet Szatmárban: középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben. Szerk. KOLLÁR TIBOR. Nyíregyháza, 2011. 392–394.
- TERDIK: Görögkatolikus templomtervek = TERDIK SZILVESZTER: Görögkatolikus templomtervek a 18. század második feléből. *Ars Hungarica. Supplementum. Tanulmányok Kelényi György tiszteletére* 39. (2013) 89–95.
- TERDIK: Görögkatolikus püspöki központok = TERDIK SZILVESZTER: Görögkatolikus püspöki központok Magyarországon a 18. században. Művészet és reprezentáció. (Collectanea Athanasiana VI/1). Nyíregyháza, 2014.
- TERDIK: Orcád világossága = Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon. Szerk. TERDIK SZILVESZTER. Debrecen, 2020.
- TERDIK: Rác Demeter = TERDIK SZILVESZTER: Rác Demeter, egy XVIII. századi görög katolikus mecénás. *A Jósza András Múzeum Évkönyve* 49. (2007) 333–380.
- TERDIK: Újabb eredmények = TERDIK SZILVESZTER: Újabb eredmények a munkácsi egyházmegye művészetének föltérképezésében. *Athanasiana* 30. (2009) 119–150.
- TERDIK – PALLAI: Szent Mihály = TERDIK SZILVESZTER – PALLAI BÉLA: Szent Mihály és Gábor arkangyalok templom. Nagypeleske. (Romániai Magyar Görög Katolikus Templomok 1). Nagypeleske, 2006.
- TERDIK – VADAS: A nagykárolyi görögkatolikus = TERDIK SZILVESZTER – VADAS KRISZTIÁN: A nagykárolyi görögkatolikus egyházközség története. Nagykároly, 2016.
- TIMKOVIČ: Letopis Bukovského monastýra = JOZAFÁT V. TIMKOVIČ: Letopis Bukovského monastýra (Bukovej Hory) a historické zmienky o iných baziliánskych monastýroch na východnom Slovensku. Prešov, 2004.
- UNGHVÁRY: Bukócz-hegyi = UNGHVÁRY EDE: A Bukócz-hegyi monostor története. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 3. (1898) 253–254., 287–289., 322–324., 356–357., 362.
- VAJAY: A bikszádi = VAJAY IMRE: A bikszádi gyógyfürdő Szatmármegyében. Szatmár, 1886.

WROUGHT-IRON TOWER CROSSES OF GREEK CATHOLIC CHURCHES: SELECTED EXAMPLES FROM THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES

Fieldwork and archival research undertaken in recent decades have brought to light several wrought-iron tower crosses of exceptional artistry from Greek Catholic churches in Hungary and neighbouring regions. Dating back to the eighteenth century, these works survive either in situ or in secondary locations, where they have acquired new functions. Their chronology can be established directly from inscribed dates or through archival documentation. The names of the smiths or locksmiths who produced them, however, are seldom preserved in written sources; even building accounts do not consistently record them, although the crosses appear prominently in surviving architectural plans.

This study presents primarily those examples whose date of manufacture can be determined with confidence and for which archival sources also shed light on the circumstances of commission and installation. The article concludes with excerpts from two documentary texts. The earliest securely dated examples (1739) are the tower crosses of the Hungarian Greek Catholic church of Nagykároly, while the most elaborate surviving specimen, attributable to the final decades of the eighteenth century, crowns the church of Nagykálló. The analysis also briefly addresses the question of form—Latin, double, or triple cross—and whether such variants in the period served as denominational markers or, at the very least, indicators of ritual identity. Finally, the study considers the extent to which contemporary ecclesiastical centres, such as Basilian monasteries and cathedrals, influenced the design of parish churches.

Szilveszter Terdik

Takáts Zoltán

NEVES PÉCSI MŰLAKATOS MESTEREK A 19–20. SZÁZADBAN EGY MŰKOVÁCS SZEMÉVEL

A címben jelzett időszakban, különösen a 19. század végén és a 20. század első felében virágzott a hazai műlakatos- és műkovácsipar. Ha valaki Budapesten, különösen a belvárosban nyitott szemmel jár, elképesztő mennyiségű és minőségű, művészi értékű kovácsoltvas munkával találkozik. Jungfer Gyulának és tanítványainak köszönhetően a magyar műlakatosipar ebben az időben Európa élvonalába tartozott. A Jungfer-tanítványok közül sokan vidéken alapítottak saját műhelyt, és más kiváló műlakatos mesterek sem csak Budapesten alkottak maradandót, így a vidéki kis- és nagyvárosokban is rendkívüli gazdagságban készültek az építészethez szorosan kapcsolódó kovácsoltvas alkotások.

Elsősorban Perehály Károly kutatásainak, összegző munkáinak köszönhető, hogy ismerhetjük ezeket az alkotókat, legyen szó akár a budapesti, akár a vidéki mesterek munkásságáról. Győr, Szeged, Kecskemét, Debrecen kovácsműveiseiről elég sokat tudunk, Pécs városa azonban ebből a szempontból fehér foltnak számít. Perehály csak egyetlen pécsi mestert említ meg *Magyarországi kovácsoltvas-művesség* című könyvében,¹ Bizse Jánost, aki kétségtelenül kimagasló életművet hagyott hátra. Természetesen nem ő volt az egyedüli mester a városban. Pécs történelmi belvárosának utcáit járva, az ott látható kovácsoltvas műveket nézve biztosan állíthatjuk, hogy Pécs műlakatos- és műkovácsipara semmivel sem maradt el a hozzá hasonló jelentőségű magyar városokétól. Az, hogy az itt látható, nagyszerű kovácsoltvas műalkotások hol és mikor készültek, kik az alkotói, csak nagyon kis részben ismert. Feltételezhető azonban, hogy legalábbis egy részük a pécsi vasművesek kezéből került ki. A magyar vasművesség kutatása sok hiányosságot mutat, így sajnos a pécsi vasművességről alig találhatunk valamit az amúgy is szerény terjedelmű szakirodalomban. A hiátus enyhítéséhez egykori mesterem, Bizse János munkásságának részletes bemutatása mellett más alkotók munkásságának leírásával igyekszem hozzájárulni. Amikor belekezdtem Bizse életművének kutatásába, úgy éreztem, tájékozódnom kell a kor többi pécsi műlakatos mesteréről is. Botcsinálta kutatóként, szűkös időbeli és egyéb feltételek mellett az eddigi eredmények korlátozottak, de a téma további kutatása még sok meglepetést tartogat.

Alapvető forrás a pécsi műlakatosiparról a *Magyar Ipar Almanachja* című, 1929-es kiadású, Magyarország valamennyi iparosát tartalmazó átfogó katalógus. Ebben hetven pécsi lakatos és kovács szerepel névvel, címmel, egy-két alapvető adattal, közülük négy mesterről – Ángyán Gyuláról,² Arnold Jánosról,³ Kínál Fe-

¹ PEREHÁLY: *Magyarországi* 58.

² Termékeinek hajsütővassal történő bővüléséről ld. Honi Ipar 26. (1933:7–8) 28.

³ Hirdetését 1915-ből ld. Pécsi Újlap 9. (1915:1) 3. – A pécsi főreáliskola lakatosmunkáinak elnyeréséről ld. Honi Ipar 26. (1933:5) 25.

rencről és Pozsgai Károlyról⁴ – részletesebb beszámoló található: hány tanoncot és segédet tartanak, milyen a felszereltségük, milyen szakmai és polgári szervezetek tagjai.

Ezen túl öt mesterről, Mestrits Jenőről, Piskur Gézáról, Leibhardt Jenőről, Horváth Károlyról és Bizse Jánosról ennél is bővebb ismertetés olvasható: hol tanultak, milyen életutat jártak be, milyen szakmai eredményeket értek el. Róluk a továbbiakban még lesz szó, kiegészítve a korabeli sajtóban fellelt adatokkal, valamint más érdemes mesterek pályáival. Az alábbi vázlat remélhetőleg tartalmazza a tárgyalt korszak jelentősebb pécsi műlakatos mestereinek névsorát és munkásságuk alapvető adatait, ám műveik kielégítő ismertetésével egyelőre adós maradok: ennek törlesztése még nagyon sok munkát igényel.

Rosinger Mátyás

A fentebb felsorolt mestereken kívül Rosinger Mátyás volt korszakunk első híres pécsi műlakatos mestere, aki még a 19. század első felében működött. Romváry Ferenc jó húsz éve így jellemezte Rosinger munkásságát: köztisztelőben álló, hírneves műlakatos, pécsi piacbíró.⁵ Az 1826-ban épült házának homlokzatán óraművel működő, két mozgó alakos cégére messzi földön híres lett. A cégéren egy lakatoslegény figurája minden órában rózsaszálat nyújtott át egy leányalagnak. A ház kapuja díszes kovácsoltvas, a felső oromzaton páncélos lovag figurája. 1869-ben egy átépítés során a kovácsoltvas műveknek nyomuk veszett. 1893-ban ezen a helyen épült fel a mindmáig álló ún. Vasváry-ház, Pécs egyik nevezetessége.

A Mestrits- és a Piskur-dinasztia

A következő generációba tartozott a 19–20. század fordulóján a Mestrits- és a Piskur- dinasztia, ahol egyaránt apáról fiúra szállt a mesterség. Id. Mestrits Jenőről, a műlakatos dinasztia első képviselőjéről kevés adat érhető el, 1872-ben alapította lakatosműhelyét. Ugyanebben az évben született fia, az ifjabbik Jenő (1872–1943), aki folytatta apja mesterségét, nála is szabadult 1899-ben. Saját műhelyét; lakatos-, gép- és rézárugyárát 1902-ben a Felsőmalom utcában hozta létre, majd telephelyét 1911-ben a Munkácsy Mihály utcába helyezte át. A Pécsi Újlapban, 1915-ben megjelentetett hirdetése alapján egészen pontosan a 35. szám alatt volt található.⁶ Fénykorában 30 segédet és 15 tanoncot foglalkoztatott. Pécs főutcáján, a Király utca 35. szám alatt, apja régi műhelye helyén vaskereskedést nyitott, ahol saját termékei mellett mindennemű vasanyagot és gyári fémárut tartott. Jelenleg a helyén működő régiségbolt bejárata felett egy mívész kovácsoltvas cégér látható, mely vélhetően valaha a vaskereskedése volt. Még az is

⁴ Apróhirdetését címeivel (Kálvária u. 21.) ld. Dunántúl 34. (1944:188) 10.

⁵ ROMVÁRY: Vasváry-ház 35.

⁶ Pécsi Újlap 9. (1915:1) 3.

1. kép

Kovácsoltvas cégér. Pécs, Király u. 35.

(Forrás: pecsaktual.hu)

feltételezhető, hogy valamelyik Mestrits alkotása, de Romváry Ferenc Piskur Géza saját cégérének tartja.⁷ Sajnos a főmotívum hiányzik róla, így ez a kérdés nem dönthető el. (1. kép)

Munkásságáról mindössze két hirdetése alapján tudunk némi képet alkotni, hozzá köthető konkrét munka egyelőre nem ismert. Ugyanakkor, ha figyelmesen elolvassuk a hirdetéseit, sok érdekes adalékot tudhatunk meg belőlük. 1899-ben, a Pécsi Figyelőben jelent meg egy hirdetése.⁸ (2. kép) Majd 1902-ben ismét feltűnik ugyan abban a helyi lapban.⁹ (3. kép)

Ezek a megjelenések rávilágítanak arra a rendkívüli szakmai sokoldalúságra, ami a korszak szinte minden valamirevaló iparosát jellemezte. A vasművesek mindig is élen jártak a technikai fejlődésben és fejlesztésekben, a saját műhelyük, a termékeik és szolgáltatásaik tekintetében is. A kor műlakatosai, azok is, akik magas színvonalú iparművészeti munkákat is készítettek – ideértve az igen jelentős Jungfer Gyulát is – a legnagyobb természetességgel foglalkoztak akár tömegcikkek előállításával, akár a legkülönbébb ipari és háztartási berendezésekkel.

⁷ ROMVÁRY: Fekete-fehér-szürke 61.

⁸ Pécsi Figyelő 28. (1899:83) 8.

⁹ Pécsi Figyelő 30. (1902:9) 6.

2. kép
Mestrits Jenő újsághirdetése, 1899

3. kép
Mestrits Jenő újsághirdetése, 1902

alatt épület és műlakatos műhelyt nyitottam. Elvállalok mindennemű szakmába vágó munkát, ú.m. épület vasalás, takaréktűzhely, görredőny, sírkerítés, vízvezeték szerelés stb. Úgyszintén mindennemű javításokat olcsón, pontosan és lelkiismeretesen eszközölök. Külföldön szerzett alapos szakavatottságom alapján abban a kellemes helyzetben vagyok, hogy pontos és szakszerű munkákat a legdíszesebben és lehető legolcsóbban szállíthatok. Költségvetést díjmentesen készítek.”¹¹

A Magyar Ipar Almannachjában olvashatjuk, hogy az 1906. évi Milánói Világkiállításon az ifjabb Mestritset díszoklevéllel tüntették ki,¹⁰ sajnos nem tudjuk, milyen munkájáért.

Leibhardt Jenő

1900-ban, szintén a Pécsi Fügyelőben jelent meg egy másik pécsi műlakatos, Leibhardt Jenő hirdetése. Az egyetlen adat ellenére érdemes megemlékezni róla, mert a hirdetés tartalma megerősíti azt az állítást, miszerint a korszak műlakatosai hihetetlen sokoldalú iparosok voltak, illetve milyen erősen élt az a hagyomány, hogy a legények szabadulásuk után, de önálló mesterré válásuk előtt külföldi vándorúton gyűjtöttek szakmai tapasztalatokat.

„Van szerencsém a n.é.
közönséget tisztelettel ér-
tesíteni, hogy helyben, a
Siklósi országút 22. sz.

¹⁰ Almanach 272.

¹¹ Pécsi Figyelő 28. (1900:276) 15.

A Piskur-dinasztia

A következő kiemelkedő pécsi műlakatos műhely a három nemzedéken át működő Piskur-műhely. A dinasztia első tagja id. Piskur Géza. Mint fia pályakezdéséből látszik, vélhetően nem az első műhelyét nyitotta meg 1898-ban a Nepomuk utca 25. és 7. számú házakban, és a nyitást a Pécsi Figyelőben rögtön hátoldali hirdetésekkel igyekezett népszerűvé tenni.¹² Az 1900-as párizsi világkiállításon elért sikere kapcsán a Pécsi Figyelő augusztus 31-i számában olvashatjuk Holly Mihály asztalosmester tudósítását. A kiállítás kiemelkedő magyar sikere, Jungfer Gyula nagydíja mellett megemlíti, „Piskur Géza pécsi műlakatos mester munkáit a zsűri jutalomra méltónak találta.”¹³ Sajnos nem ír arról, hogy milyen munkákkal szerepelt Piskur, de az mindenképpen nagy eredmény, hogy egy vidéki mesterember nemcsak eljutott, de sikert ért el az ezredforduló grandiózus világkiállításán.

Romváry Ferenc pécsi cégekről szóló kutatásai alapján ismert, hogy Piskur Géza 1900-ban díszes kulcsos cégért készített saját műhelye számára.¹⁴ A jelenleg a régi Mestrits-műhely, majd -vaskereskedés, a Király u. 35. számú ház falán függő eklektikus, babérleveles-koszorús cégérről hiányzik a központi motívum, így bizonytalan, hogy azonos-e a Romváry által említett kulcsos cégérről.¹⁵ A Pécsi Figyelő 1907-ben írt Piskur Gézának a Pécsi Országos Kiállításon elért nagy sikeréről, ahol a munkáival: egy takaréktűzhellyel, egy rácsos díszkapuval és egy pipereasztallal aranyérmet nyert.¹⁶ Sajnos egyikről sem maradt ábrázolás.

Az 1907. évi Pécsi Országos Kiállítás kiemelkedik a korszak nagy kiállításai közül, szinte az 1896. évi budapesti Milleniumi Kiállításhoz hasonlítható. (4. kép) Akár a rendezvény méreteit, épületeit, sokszínűségét, akár az installációkat és a kiállított

4. kép
Pécsi Általános Kiállítás 1907. Plakátterv,
Darilek Henrik, 1905.
(MNMKK Iparművészeti Múzeum Adattár, KRTF 913)

¹² Pécsi Figyelő 26. (1898:130 és 138) 8.

¹³ HOLLY: Jegyzetek.

¹⁴ ROMVÁRY: Fekete-fehér-szürke 61.

¹⁵ 1988-ban még a koszorú központi figurájával együtt, a Kossuth Lajos utcai Diófa-udvar kapubejártánál készült fotóját közölte a Dunántúli Napló 45. (1988:17) 5.

¹⁶ Pécsi Napló 16. (1907:232) 2.

anyagokat tekintjük, európai színvonalról beszélhetünk. Itt még a pusztá részvétel is komoly teljesítmény volt, aranyérmeket nyerni pedig csakis valóban magas színvonalú munkákkal lehetett. Piskur Géának egy 1908-ban készült plakát-hirdetése¹⁷ fejlécén négy érem rajza büszkélkedik: kettőt az 1900. évi Párizsi Világkiállításon, kettőt az 1907. évi Pécsi Országos kiállításon nyert. (5. kép)

Feltűnő a Mestrits-féle hirdetések kínálatához való hasonlósága, és az is, hogy ugyanolyan természetességgel sorolja az iparművészeti munkákat, ötvös műtárgyakat együtt a különféle hétköznapi eszközökkel, és az olyan különlegességekkel, mint a telefon vagy a toronyóra. Egy másik jellegzetesség a külföldi tanulmányokra való hivatkozás, ami a kor iparosaira nagyon jellemző, és a céhes időktől folyamatosan élő hagyományra utal. A Magyar Ipar Almanachjából tudjuk, hogy fia, *Ifj. Piskur Géza* apjától tanulta a mesterséget, 1905-ben szabadult, ezután apjával együtt vitte tovább a műhelyt.¹⁸ Az ő fia, *Piskur György* 1905-ben született. 1926-ban szabadult, majd önálló műhelyt nyitott a Siklósi utca 60. alatt, két segéddel és három tanonccal.¹⁹

Horváth Károly

Csatkai Endre művészettörténész posztumusz könyvében említést tesz róla. Horváth Károly inasévei alól 1912-ben szabadult fel, majd budapesti és bécsi segédévek következtek. Pécsi műhelyét a Doktor Sándor u. 31. szám alatt nyitotta meg, ahol egy kulcsos cégér függött. Képét Csatkai meg is jelentette.²⁰ Diákéveimben még találkoztam ezzel a cégérrel a Siklósi úton, sajnos azonban ma már nem található meg, sorsa ismeretlen. Horváth Károlynak egy hirdetése jelent meg 1945-ben a Dunántúli Népszavában: „Lakatos tanoncokat felvesz Horváth Károly épület és műlakatos mester. Szigeti u. 21.”²¹

5. kép
Piskur Géza újsághirdetése, 1908.
(Forrás: pecsma.hu / Régi Pécs)

¹⁷ <https://www.pecsma.hu/magyar-nemet-nek-becs-igy-reklamoztak-regen-pecsiek/> (A letöltés dátuma: 2025. 08. 08.)

¹⁸ Almanach 273.

¹⁹ Almanach 273.

²⁰ CSATKAI: Cégérek 31.

²¹ Dunántúli Népszava 1. (1945:127) 8.

Id. Bizse János (1884–1968) (6. kép)

6. kép
Bizse János portréja
(Forrás: Dunántúli Napló)

A tárgyalt időszak egyetlen pécsi műlakatos mestere, akinek életútjáról és munkásságáról viszonylag részletes képet nyerhetünk, és aki egyúttal valószínűleg a legjelentősebb. Megítélését jellemzi, hogy a Pereházy Károly monográfiájában közzétett mesterjegyzékben ő az egyetlen pécsi mester.²² Pereházy aránylag adatgazdag életrajzot állított össze Bizséről, amit a már idézett 1929. évi Almanach pontosított és kiegészített a vándorút állomásaival.²³ Már visszatekintő jelleggel, de még a mester életében írt Bizse magas elismerésekhez vezető útjáról a Dunántúli Napló 1964. május 5-i számában Harcos Ottó *Vasba kalapált álmok* címmel, újabb adalékokkal és egy jóval teljesebb vándorúttal.²⁴ Ezek, valamint saját kutatásaim alapján Bizse életútja igen részletesen bontakozik ki.

1884-ben született Igalon, édesapja takács céhmester volt. 12 évesen lett lakatosinas, három év múlva, 1899-ben szabadult,²⁵ majd már segédként indult tíz éves vándorútra. Ennek állomásai Kaposvár, Pécs, Mohács, Mitrovica, Újvidék, Arad, Temesvár, Szabadka, Szeged, Budapest,²⁶ Székesfehérvár, Veszprém, Győr, Sopron, Pozsony, Nyitra, Komárom, Esztergom, Bécs, München, Berlin, Hamburg, Köln voltak – és végül három év Párizsban. Hét év alatt 18 magyarországi város, továbbá öt város német nyelvterületen, azután három év a francia fővárosban. Fantasztikus vándorút! 1911-ben tért haza, Pécsen telepedett le és nyitotta meg saját műhelyét a Szigeti országút 19. szám alatt, két tanonccal.²⁷ Műhelynyitásának hirdetését őrzi a Pécsi Napló 1911. május 21-i, 25-i és 28-i száma: „Van szerencsém a n.é. közönséget értesíteni, hogy külföldi tanulmányutamat befejezván, legutóbb Párizsból hazatérve, modernül berendezett díszműlakatos műhelyemet megnyitottam. Készíték mindennemű díszműveket, csillárokat, lámpákat, díszkapukat, rácsozatokat és a legfinomabb műkovácsolást, továbbá elvállalom törekeny tárgyak összefor-

²² PEREHÁZY: Magyarországi kovácsoltvas-művesség *passim*.

²³ Almanach 271.

²⁴ HARCOS: Vasba kalapált álmok 5.

²⁵ Az Almanach ezt 1900-ra teszi; egyik forrását sem ismerjük, de rendszeren 3 év volt az inasidő. Igaz, hogy Bizse esetében a 12 éves korban megadott inasság kezdete akár 1897 eleje is lehet, így az 1900-as szabadulás sem elképzelhetetlen.

²⁶ A budapesti, Berzsenyi utcai Jungfer-műhely munkásainak névjegyzékében 1905. március 20. és április 8. dátumú be- és kilépéssel szerepel. (Pandur Ildikó szíves közlése.)

²⁷ HARCOS: Vasba kalapált álmok 5., ALMANACH 271.

rasztását és javítását, úgy helyben, mint vidéken. A nagyérdemű közönség támogatását kérve Bizse János épület és díszműlakatos. Pécs, Szigeti országút 19.”²⁸ Ebben a hirdetésben is visszaköszönnek az ismert motívumok, a külföldi tanulmányokra való hivatkozás és a széles tárgykör, amivel a mester foglalkozott. Bizse 1914–1918 között végigküzdötte az I. világháborút. 1919-ben megnősült, felesége Novák Júlia, 1920-ban megszületett fia, az ifjabb János, a neves festőművész.²⁹

Bizse jelentős munkái voltak: a pécsi köztemető kápolnájának kapuvasalatai, a vármegyeháza kapuja, az orosházi Balassa János Diákotthon oroszlános kilincsei. (Ezekről a kilincsekről, illetve ennek az adatnak a különösségéről későbbiekben még lesz szó.) 1946-ban az Országos Ipartestülettől és az ipari minisztertől kapott díszoklevelet, amelyet saját, erre a célra készített kedves munkája, egy finomművű képkeret őriz, amely ma Bizse Mária tulajdonában van.³⁰ (7. kép) Harcos Ottó újságcikkében szerepel, hogy az 1947. évi Pécsi Iparkiállításon aranyérmet nyert,³¹ ám sajnos az nem derül ki, hogy milyen munkával. 1955 után a Pécsi Művészeti Gimnáziumban az ötvös szak – ezzel egyúttal a kovácsolás – oktatója volt, egészen 1965-ig.³²

Első ismert és figyelmet keltő munkája saját műhelyének cégére, ami a korban általánosan elterjedt neobarokk stílusjegye-

7. kép

Bizse János oklevelének kovácsoltvas kerete
(Fotó: szerző, 2024)

²⁸ Pécsi Napló 20. (1911:116) 13., (1911:117) 8. és (1911:119) 10.

²⁹ ALMANACH 271.

³⁰ A kutatás során a szerző id. Bizse János életútjáról további adatokat unokáitól, ifj. Bizse János lányaitól, Ágnestől és Máriától kapott: előbbtől a legfontosabb pécsi munkáit bemutató fotókat, míg Máriánál megőrződött a díszoklevél a képkeretben. – Itt szeretnék köszönetet mondani a testvéreknek az adatok, valamint a felvételek közrebocsátásáért!

³¹ HARCOS: Vasba kalapált álmok 5.

³² A gimnáziumnak valójában nem volt kovácműhelye, ezért ezt pontosan a következő módon képzelhetjük el. A szerző 1964-ben, elsőéves tanulóként találkozott Bizse mesterrel a gimnázium ötvös szakán, aki ezen a szakon volt oktató. Kitűnő szellemi és fizikai állapotban, nagy kedvvel tanított, és egy másik műlakatos képesítésű szakoktatóval, Kerék Vilmossal együtt az ötvös szak tanulóit a kovácsolás tudományába is bevezette, mivel az ötvös műhelyben volt üllő és egy-két alapvető kovács-szerszám. A következő évben Bizse mester végleg nyugdíjba vonult, de Kerék Vilmossal is csak további egy évig folytathatták a kovácsolásra is kiterjedő tanulmányaikat, ezután a fémműves képzés már csak a szűkebben vett ötvösségre korlátozódott.

ket mutató, kulcsot ábrázoló, gazdagon díszített, magas színvonalon kivitelezett alkotás. (8. kép)

A műhelyalapítást követő közel két évtizedből egyetlen munkáját sikerült eddig megtalálni, a Rákóczi és Jókai utca sarkán álló bérház kapujának rokokó jellegű rácsát, gazdag növényi díszítéssel. (9 kép) Ez a munka még a korra jellemző, historizmus szellemében fogant, de az ezután következő műveket sajátos egyéni, és korának modern törekvéseit hordozó stílusban alkotta meg. Az 1930-as évek Bizse János működésének hihetetlenül termékeny, gazdag termést hozó éveit voltak. 1930-ban épült fel a Pécsi Tudományegyetem Szent Mór Kollégiuma. (10. kép) A román kori stíluselemeket felhasználó, ugyanakkor mégis korszerű, rendkívüli igényességgel kivitelezett, nemes anyagokat alkalmazó épülethez Bizse János tökéletesen illeszkedő kovácsoltvas munkákat készített. (11. kép) A külső elemek, a kerítés- és kapurácsok, a zászlótartók, kültéri

8. kép
Bizse János műhelyének cégére
(Fotó: szerző, 2024)

9. kép
Pécs, Jókai u. 25. kapuzata, 1910–20-as évek
(Fotó: szerző, 2024)

10. kép

A pécsi Szent Mór kollégium épülete 1939-ben (Forrás: Wikipedia)

11. kép

A kollégium kovácsoltvas munkái (Fotó: szerző, 2024)

12. kép

A pécsi temetőkápolna kovácsoltvas munkái, 1932. (Fotó: szerző, 2024)

lámpák ma is jó állapotban megvannak, sajnos azonban a beltéri elemek a radikális belső átalakítások során nagyrészt eltűntek. Ezek közé tartoznak a Pereházy által emlegetett „oroszlános kilincsek” is.³³ Ezek kapcsán valószínűleg nyomdahiba folytán a könyvbe helyszíneként az Orosházi Balassa János Diákotthon lett megjelölve, vélhetően az „orvoskari” szóból lett „orosházi”. A pécsi Szent Mór Kollégiumot a második világháború után egy ideig Balassa János Kollégiumnak nevezték, így lett az orvoskari Szent Mór Kollégiumból orosházi Balassa János Diákotthon.³⁴

A következő jelentős megbízása a pécsi köztemető 1932-ben épült kápolnájának különböző kovácsmunkái voltak. A temetőkápolna főbejáratához, a Hősök Kapujához a világháború áldozatainak emléket állító, figurálisan komponált kapupántokat, vasalatokat készített. Hasonló vasalatok készültek a többi ajtóhoz is, szimbolikus jelentéseket hordozó ábrázolásokkal. Ezek a munkák különleges, egyéni stílust mutatnak, egyszerre archaikusak és modernek, ahogyan az épület maga is. Ehhez a kápolnához lépcsőkorlátokat és egyszerű rácsokat is készített, nagyon modern, konstruktív felfogásban, mívés kivitelezéssel. (12. kép) Már a következő évben, 1933-ban kapott megbízást a vármegyeháza épületébe lépcsőházi lámpák, ruhatári dísrács és a közgyűlési terem ajtókilincseinek készítésére. Ebben az épü-

³³ PEREHÁZY: Magyarországi 58.

³⁴ Ez a tévedés sok fejtörést és kudarcos kutatást okozott, Pandur Ildikónak köszönhetem a megoldást, aki az orosházi – orvoskari szótévesztésre rájött.

letben jelenleg a Modern Magyar Képtár található, sajnos a belső átalakításoknak Bizse János munkái áldozatul estek, soruk nem ismert. Ám szerencsére ma is áll az épület udvari bejáratának monumentális nagykapuja, ami valószínűleg élete főművének tekinthető. Pusztán méreteinél fogva is rendkívüli munka, de egyszerű, függőleges sávokba rendezett csigamotívumokból szerkesztett kompozíciója, ami egyszerre mutat nyugodt ritmust és mozgalmas dekorativitást, az egész magyar művészi vasművesség egyik legjelentősebb művévé teszi. Ez a kompozíció tökéletesen illeszkedik az 1731-ben épült barokk épülethez, ugyanakkor egyértelműen készítése idejének korszerű törekvéseit mutatja. (13. kép)

1933-ban kezdődött meg a Belvárosi plébániatemplom átépítése, ami egyszerre jelentette a török dzsámi műem-

13. kép
A pécsi egykori vármegyeháza udvari nagykapuja, 1933.
(Fotó: szerző, 2024)

14. kép
A pécsi dzsámi Bizse János által készített alkotásai
(Fotó: szerző, 2024)

15. kép
Munkásmozgalmi emlék, Komló
(Forrás: kozterkep.hu)

léki helyreállítását és a kor modern stílusában megformált, római katolikus templomi funkciókat szolgáló, a műemléképületet tiszteletben tartó kiegészítések építését. Ezt az építészeti felfogást hibátlanul képviselik a Bizse János által készített üvegezett vasajtók és az épület körüli lépcső- és mellvédkorlátok is. (14. kép) Nagyon érdekes és fontos lenne tudni, hogy hogyan volt képes egyetlen szűk évtizedben ebben a mennyiségben és minőségben ilyen rendkívüli életművet létrehozni. Vajon milyen felszereltségű műhellyel rendelkezett,

hány segéddel, inassal dolgozott? Sajnos ezekre a kérdésekre még nem tudunk válaszolni. Ezt követően furcsa módon már csak viszonylag kisebb jelentőségű munkáiról tudunk. A már emlegetett Harcos Ottó-féle cikkben olvashatjuk, hogy a tanárképző főiskola kapuvasalatait és kilincseit, az egyetem zászlótartóit, a Munkácsy utcai orvosi rendelőintézet lépcsőkorlátját készítette.³⁵

Az 1950-es évektől, jellemzően a kor közállapotaira, már csak egyszerű kisiparosként tudott működni. Még az is kivételesnek számított, hogy egyáltalán megtarthatta saját műhelyét. Komoly megbízást már nem kapott, amely alól kivétel a komlói munkásmozgalmi emlékmű, amit fia, ifj. Bizse János festőművész tervezett, és másodmagával kivitelezett az 1950-es évek végén. Műve vitatható sikerességgű kísérlet a szocialista művészet követelményeinek a kor modernista törekvéseivel való összeegyeztetésére. (15. kép)

Végezetül álljanak itt egy ugyancsak jelentős pécsi festőművész, Martyn Ferenc id. Bizse Jánosra emlékező sorai 1971-ből, amelyek apropója, hogy a szerző tulajdonképpen ifj. Bizse János festőművész kiállítását méltatja, de Martyn egyúttal fontosnak tartotta, hogy a bevezető sorokban megemlékezzen az édesapáról is. „Négy éve már, hogy elbúcsúztunk id. Bizse János lakatos mestertől. Sokan vagyunk, akik közelebből ismertük őt és megfordulhattunk a műhelyében. Ez a

³⁵ HARCOS: Vasba kalapált álmok 5.

szép műhely számunkra el nem halványuló emlék, nagy kár, hogy nem maradhatott meg eredeti mivoltában. Bizse bácsi a pécsi kézművesek egyik utolsó példája volt, itt tanult, innen indult hosszú európai útra, dolgozva és tanulva. Ide tért haza, és a rengeteg napi munka mellett jó néhány jelentős műalkotást hagyott ránk. Nagy kár, hogy nemigen tartjuk számon őket, nem őrizzük és nem ápoljuk érdemeik szerint. Most azonban az ifj. Bizse János festőművésznek, a lakatos mester fiának a szinte életműszerű kiállításán vagyunk a Technika Házában. Ennek az évtizedek óta gyűjtött, nagy gonddal összeállított kiállításnak a forrása, jelentős részének mondanivalója éppen a régi lakatos műhelyben fogant, abból indult el, hogy korszerűen gazdagodjék újabb és újabb területeket elfoglalva.”³⁶

A pécsi mülakatos mesterek munkássága Bizsehez hasonlóan inspirációt jelentett a korszak és az utókor műértő közönsége, iparos mesterei és művészei számára egyaránt. Érdeemes tehát életútjuk és munkásságuk kutatását folytatni!³⁷

RÖVIDÍTÉSEK:

Almanach = A Magyar Ipar Almanachja. II. rész. Az iparos társadalom. Budapest, 1929.

CSATKAI: Cégek = CSATKAI ENDRE: Cégek. Budapest, 1971.

HARCOS: Vasba kalapált álmok = HARCOS OTTÓ: Vasba kalapált álmok. In: Dunántúli Napló 21. (1964:103) 5.

HOLLY: Jegyzetek = HOLLY MIHÁLY: Jegyzetek a párisi kiküldetéséről. In: Pécsi Figyelő 28. (1900:194–198) 1–2.

MARTYN: Bizse = MARTYN FERENC: Bizse János kiállítása. In: Dunántúli Napló 28. (1971:97) 5.

PEREHÁZY: Magyarországi = PEREHÁZY KÁROLY: Magyarországi kovácsoltvasművesség. Budapest, 1982.

ROMVÁRY: Fekete-fehér-szürke = ROMVÁRY FERENC: Fekete-fehér-szürke elefánt. Pécsi Szemle 5. (2002:2) 61–64.

ROMVÁRY: A pécsi Vasváry-ház = ROMVÁRY FERENC: A pécsi Vasváry-ház története. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve 34. (1989) 239–283.

³⁶ MARTYN: Bizse 5.

³⁷ Tanulmányom megírásához tanácsaiért és szakmai támogatásáért köszönet illeti dr. Pandur Ildikó művészettörténészt, az MNMKG Iparművészeti Múzeum muzeológusát.

RENOWNED MASTER LOCKSMITHS OF PÉCS IN THE
19TH AND 20TH CENTURIES
THROUGH THE EYES OF A BLACKSMITH

Relatively little information is available about the master locksmiths of Pécs. Blacksmith applied artist Zoltán Takáts attempts to fill this gap in his study. In his pioneering book, *Magyarországi kovácsoltvas-művesség* (Wrought Iron Artistry in Hungary), Károly Perehazy mentions only János Bizse, the author's former master. In addition to presenting his outstanding oeuvre, we have also identified information on several other figures in the Pécs locksmith industry, which may provide a basis for further research. Mátyás Rosinger, whose clockwork sign with moving figures became famous throughout the city, was still active in the first half of the 19th century. From the last third of the 19th century to the first half of the 20th century, several members of the Mestrits and Piskur locksmith dynasties left their mark on Pécs's urban landscape through their works. There is more information available about them than about the versatile Jenő Leibhardt and Károly Horváth. However, the most significant master of the era was undoubtedly János Bizse, who opened his independent workshop in Pécs in 1911 after decades of studying at home and abroad. Personal recollections also helped to present his work. After his early, historical-style works, he developed his individual style, which also reflected his era. His most productive years were in the 1930s. This was when he created the iron railings for the Saint Maurice College and the public cemetery chapel in Pécs, the main gate of the former county hall, as well as ironwork related to the reconstruction of the parish church in the city center and the restoration of the mosque. After that, we know only of his minor works. From the 1950s onwards, due to political changes, he was able to work only as a simple craftsman. The only exception was the construction of the labour movement memorial in Komló, designed by his son, the painter János Bizse Jr., at the end of the 1950s.

Zoltán Takáts

SZENT LÁSZLÓ KORONÁJA. SZERK. KOLLÁR TIBOR.
Iskola Alapítvány. Budapest, 2024.

A naiv ember azt gondolhatná, hogy a 11. században élt lovagkirály, Szent László élete, történelmi tettei részleteiben is közismertek, nemcsak a témával foglalkozó kutatók számára, amelyről éppen emiatt már nem érdemes beszélni. Erre a tézisére cáfol rá a Kollár Tibor által szerkesztett, Szent László életéről szóló kötet-ciklus. Ez a sorozat – amelynek 2024-ben jelent meg a jelen sorokban tárgyalt tagja, cirka három évvel az első kötet, a *Lovagkirály*¹ után – rávilágított arra, hogy a tőlünk időben nagyon távoli szent király élete korántsem ismert minden részletében, hanem egy olyan élő és fejlődő területe a bölcsészettudományoknak, ahol napjainkban is kerülhetnek elő új perspektívát nyitó adatok.

Amint Erdő Péter bíboros a kötet elején olvasható köszöntőjében fogalmaz, Szent László király (1040–1095) már életében a keresztény Európa egyik legnépszerűbb uralkodója volt, szakrális tisztelete pedig az egész középkor folyamán kiemelkedő maradt. Ehhez hozzájárult a dalia termetű szentnek a krónikákból és legendákból ismert jellegzetes karaktere: egyszerre harcolt az ország függetlenségéért és Isten dicsőségéért, megtestesítve az *Athleta Christi* és az *Athleta Patrie* szerepkörüket. Követte a Szent István király által kijelölt utat – befejezve a magyar egyházszervezés munkáját –, ám nem szolgalelkű módon másolta azt.

Történeti és filológiai módszerekkel valóban nehéz újat felmutatni Szent László kapcsán, tekintve a magyarországi kora középkori forrásanyag töredékes voltát. Azonban a bölcsészettudomány két másik ága: a régészet és a művészettörténet, illetve az új restaurálási eljárások segítették újabb ismeretekhez a kutatókat. A kutatásra az anyagi háttér az az uniós források adták, amelyek célja Szent László örökségének ápolása. A lovagkirály életében vagy tiszteletében fontos helyszíneket így modern, 21. századi technológiával lehetett tanulmányozni, amely magában foglalta több templom, vár feltárását és az azokban megtalálható freskók restaurálását. A szakmai tevékenység mellett sok esetben kiemelt turisztikai fejlesztés is kísérte a munkálatokat, aminek köszönhetően a feltárás eredményei a nagyközönség számára is látogathatóvá és befogadhatóvá váltak. A 2024-ben megjelent kötetben főként László életének, hadakozásainak, adományozásainak helyszíneivel kapcsolatos kutatási beszámolóit olvashatjuk.

¹ Szerk. ISÓ M. EMESE – KOLLÁR TIBOR – KOVÁCS GERGELY. Nyíregyháza–Kolozsvár, 2021.

A kötet diszciplinák szerint tárgyalja az új eredményeket felvonultató tudományágakat: történettudomány, régészet, művészettörténet, azonban tartalmilag nem bomlik külön szekciókra. A kötetben szereplő sorrend talán Szent László életútjának egy metaforikus megjelenése, vagy a földrajzi terület egymásutániségét ábrázolva jelennek meg a tanulmányok. A majd ötszáz oldalas tanulmánytárban vaskos helyet foglalnak el a király életéhez köthető helyszínek közelmúltbéli feltárásai, többek között Titel, Bihar, Várad.

A titeli prépostsághoz kötődő köemlékanyagot Szakács Béla Zsolt művészettörténész ismerteti. Tanulmányában elemzi a ma Szerbiában található, középkori eredetű település faragványait. Nem volt könnyű dolga, ugyanis bár a lelőhely a mai Szerbiában található, a faragványokhoz köthető dokumentáció és maguk a leletek a romániai Bánáti Múzeumban vannak. A középkor folyamán Titel jelentős település volt, amelyet kedvező fekvésének és az itt működő társaskáptalan intézményének köszönhetett, így nem meglepő, hogy magas minőségű faragványokkal díszítették az épületeket. A történelem viharos évszázadai alatt a középkori épületeket többször átépítették, lerombolták, sőt még a modern korokban is mostoha körülmények befolyásolták fennmaradásukat. Ezek alapján nem meglepő, hogy mindössze tizennégy faragvány az, amely biztosan Titelhez köthető, és amelyek be is kerültek múzeumi leltárba. Szakács Béla Zsolt művészettörténeti összehasonlítást végzett a faragványokon, amelyeket stílusjegyük alapján a dombói apátság köveivel rokonított. Ennek alapján megerősíthető az a feltételezés, hogy a titeli apátság alapítása a 11. században történt, Szent László királyhoz és annak testvéréhez, Lampert herceghez köthető.

Az északkelet-szerémségi Rakovac (Novi Rakovac) falu határában két középkori lelőhely is található: a Gradina nevű magaslaton a dombói monostor, míg a szomszédos dombon a keleti rítusú kliszei plébániatemplom. Nebojša Stanojev tanulmánya (fordította Takács Miklós) számol be ezeknek a lelőhelyeknek az ásásáról, majd hosszasan értekezik a faragott kövekről. A stíluskritikai jegyek egybevágnak a lelőhely történelmével: az egyházi épületek a 12. század elején létesültek, ekkor a fő díszítési elem a palmetta és a háromtagú fonat volt. A 13. század elején átépítették, mikor is új harangtornyot és kapuzatot építettek a monostorhoz. A tatárjárás pusztítása után a terület elnéptelenedése figyelhető meg, az egyházi épületek újjáépítése csak a 15. század során indult meg.

Külön helyet foglalnak el a bencés szerzetesrend és Szent László kapcsolatát bemutató írások, Radu Lupescu és Szakács Béla Zsolt Kolozsmonostor, illetve Somogyvár bencés apátságait tárgyalja.

A királyt ábrázoló freskóciklusokkal foglalkozó tanulmányok elszórva foglalnak helyet a kiadványon belül: a kötet elején Jánó Mihály a koronázási jelenetet állítja középpontba, míg középtájon olvasható a marosvásárhelyi vártemplom bemutatása és freskóinak részletes elemzése Kiss Lórándtól. Ezt követi a Darlac és Szászörményes templomaiban feltárt falképek ismertetése.

A *Szent László koronája* nem egy pusztán az uralkodóval kapcsolatos egyházi épületek új régészeti feltárásait, vagy faragott és festett kincseit bemutató tanulmánykötet, mivel átfogó képet közöl az Árpád-kor kulturális hatásairól. Ennek egyik főszereplője a címadó Szent László király, akinek hatását nem csak az általa alapított és a friss ásatások során feltárt régészeti helyszínek – templomok, monostorok – mutatják, hanem az őt megjelenítő falképciklusok is arról árulkodnak, hogy saját korától kezdve több történelmi kornak is meghatározó alakja volt, és akinek hatása napjainkban is érezhető.

Cz. Németh Veronika

DOMINKOVITS PÉTER – D. SZAKÁCS ANITA – H. NÉMETH ISTVÁN:
SOPRON ÉLÉN. SOPRON VÁROS POLGÁRMESTEREI 2. WOLFGANG ART-
NERTŐL LUDWIG GABRIELIG (1631–1790)

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye
 Soproni Levéltára. Sopron, 2024.

Sopron város 1631 és 1790 közötti polgármestereiről jelentetett meg gazdagon illusztrált, sokéves levéltári alaputatáson nyugvó kötetet a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára. A szakmai igényeket is kielégítő, de tudományos ismeretterjesztő céllal megírt kötet abból a lokálpatrióta szándékból nőtt ki, hogy közelebb hozza a mai, történelem iránt érdeklődő soproniakhoz a korábbi városvezetők személyét, megismertesse munkásságukat, és ennek kapcsán bemutassa az utánuk maradt kulturális és építészeti örökséget. Jó példa ez a kötet a város múltjának feltárását és megismertetését anyagilag is támogatni kész önkormányzat, valamint a tudományos kutatásait közrebocsátani kívánó közgyűjtemény közötti együttműködésre, amely a település 1553 és 1631 közötti polgármestereit bemutató kiadvány után immár a második kötetet adja az olvasó kezébe ugyanezen szerzők tollából.

A kötet két bevezető tanulmányát H. Németh István és Dominkovits Péter jegyzi. H. Németh bemutatja a Sopron történetét a 17. század folyamán befolyásoló külső tényezőket: a magyar rendek és a Habsburg uralkodók közti konfliktusokat és kiegyezéseket (1608, 1622, 1645, 1681, 1715), a rekatolizáció megindulását, az evangélikus és katolikus rendek országgyűlési küzdelmeit, a török kiűzése után meginduló intézményi változásokat, az abszolút hatalom 1672 utáni előretörését a szabad királyi városok belső életében. A Magyar Kamara által kiküldött királyi biztosok – miként egyes felső-magyarországi városok esetében – 1672 után Sopronban is markánsan beleavatkoztak a városi autonómia működésébe és az addig evangélikus felekezeti városvezető elit összetételébe. A kormányzat képviselői az evangélikus hivatali elitet az uralkodóhoz lojális katolikus városvezetőkkel igyekeztek felváltani, a városi gazdálkodást modernizálni az adósságok csökkentésével és a bevételek növelésével. A felekezeti harcok századában a képzett helyi káderek hiánya miatt az uralkodó előszeretettel ültetett a város élére ott nem honos és ingatlanokkal nem rendelkező, de hozzá lojális, katolikus kamarai vagy vármegyei hivatalnokokat, olykor postamestert, harmincadost, vármegyei jegyzőt is. A királyi biztosok tevékenységének köszönhetően a városvezetőket paritásos alapon választották ki: a bíró és a polgármester közül az egyik mindig katolikus, a másik mindig evangélikus kellett, hogy legyen, belső tanácsosoknak fele-fele arányban választ-

hattak a két felekezeten levők közül. A 17–18. század fordulójára az addig is művelt, egyetemjárta személyekből álló városi elit tovább szakszerűsödött, körükben a jogi végzettség egyre meghatározóbbá vált. Meglepő módon a protestáns városvezetők katolizálására csak két esetben (Leopold Natl, Leopold Kampel) került sor. A rendi határok körükben elmosódtak, mert többségük nemesi címmel is rendelkezett: vagy nemesített polgárként, vagy városlakó nemesként került a város élére. Szakértelmüknek, illetve a káderhiánynak köszönhetően előfordult, hogy városi hivatalaikkal párhuzamosan tisztséget, például esküdséget vállaltak a vármegyei igazgatásban. Különösen az evangélikus polgárcsaládok fiúgyermekének mobilitását, iskoláztatását segítették a különböző alapítványok, így például a Lackner Kristóf által tett alapítvány. A városvezető elit szélesebben vett családtagjai szoros, házasságokkal és gazdasági érdekekkel megerősített kapcsolati hálót képeztek, ahol – miként más szabad királyi városokban is – az apa-fiú, após-vő, sógorok egymást váltották a vezető tisztségekben. Jellemzőnek tűnik, hogy az egyes családok több generáción keresztül folyamatosan benne maradtak a város hivatali elitjében. A legismertebbnek és leginkább beágyazottnak az Artner és a Dobner család számított. A polgármesterek fluktuációjából – az egyszerre hivatalban töltött rövid időt tekintve – arra következtetünk, hogy a képzett és vezetésre alkalmas jelöltekből nem volt hiány Sopronban; a pozícióért gyakran folyt versengés.

Dominkovits Péter túlnyomórészt a karlócai békétől (1699) a II. József halála (1790) utáni időszak országos eseménytörténetére és Sopron szabad királyi városának, illetve régiójának kora újkori társadalom- és gazdaságtörténetére fókuszált tanulmányában. Ebből jól kirajzolódnak a város fejlődésének eredeti jellegzetességei. Sopron az oszmán hódítástól megkímélt területen feküdt, a belső migrációnak köszönhetően népessége korszakunkban megnőtt, többnyelvű (német, magyar, horvát) várossá vált, amely jelenséget ugyanakkor jótékonyan elfedte a német hivatali nyelv. A reformációt követően az evangélikus felekezet egyik bástyájává lett város már a 17. század közepén befogadta a katolikus megújulást, amit a jezsuita rend soproni betelepődése (1636–1650) nyitott meg, és amely folyamat eredményeként a 18. századra egyértelműen fontos iskolavárossá is vált. Több országgyűlést tartottak itt a 17. században (1622, 1625, 1634/35, 1681), amelyek tovább erősítették regionális közéleti szerepkörét, feltették a várost és városvezető elitjét a Habsburg Monarchia politikai térképére. Ugyan jelentős tűzvészek (1676, 1699) és pestisjárványok (1678, 1713) pusztították Sopront ebben az időszakban, de mindig újjáépült. A történelmi Belváros a 17–18. századra nyerte el mai képét. A külvárosok beépítésére a 18. század második felében került sor. A városképre rányomták a bélyeget azoknak a nyugat-dunántúli főnemesi és birtokos köznemesi családoknak a reprezentatív palota- és házépítkezései, akik a korábbi, török hódítás miatti bizonytalan helyzet miatt húzódtak a város falai mögé, majd a szatmári béke utáni időszakban a társasági élet kedvéért tartózkodtak itt, az év egy részét, többnyire a téli szezont töltve itt.

A kötet gerincét azonban a szerzők sokéves levéltári kutatásain alapuló polgármesteri életrajzok alkotják. Időrendi sorban a Wolfgang Artnertől Mathias Ungerig tartó életrajzokat H. Németh István, a 18. század elejétől, Johann Georg Pochtól egészen az 1790-ben hivatalától megvált Ludwig Gabriel pályáivéig felsorolt személyekről Dominkovits Péter és D. Szakács Anita írták. A városvezetői portrék megírásához a szerzők nemcsak a várostörténeti szakirodalmat használták fel, hanem a városhoz kapcsolódó gazdag narratív forrásanyagot (pl. Petz János Gottlieb és Csányi János krónikái, Johann Wohlmuth soproni polgármester naplója), a városi és a kormányhatósági levéltárak számos irategyüttesét is kiaknázták. A tanácsülési jegyzőkönyveken, a királyi biztosi jelentéseken, a végrendeleteken és hagyatéki iratokon, illetve az országgyűlési naplókon túl a kamarási számadáskönyvek jelentettek kincsesbányát az egyes városvezetők kiküldetéseinek feltárásában, pozsonyi, bécsi, kismartoni stb. úticéljainak azonosításában. Külön érdeme a kötetnek, hogy – noha a korszakból kevés polgármester-portrét ismerünk – a szöveges életrajzok mellett az egykori városvezetőkhez köthető, a kivételes gazdagságú soproni történelmi belvárosban fekvő egykori ingatlanai, hozzájuk más módon kapcsolódó épületek, illetve tárgyi emlékek képi illusztrációt is helyet kaptak benne.

A kötetben kisebb hibák és szerkesztési következetlenségek előfordulnak, amelyek nem vonnak le a kötet egészének értékéből. Az egyes városvezetők életrajzai többnyire hivatalviselésük kronológiája szerint sorakoznak a kötetben, azonban ez a logika egy-egy helyen érthetetlen módon megtörik. Például az 1677–1680 között polgármesteri tisztelet viselt Tallián Péter életrajza a 18. századi városvezetők közé került, noha észszerűbb lett volna az időrendet követve Pásztory Zsigmondé mögé és Mathias Preiner elé beilleszteni. Talán jobb lett volna a követhetőség kedvéért a kötet elején, egy külön táblázatban az egyes városvezetők hivatalviselésének dátumait feltüntetni. A hagyatéki és végrendeleti anyagok elemzése révén a városvezető elit megélhetésének forrásairól, anyagi kultúrájáról, olvasmányairól is sok részletet tudunk meg, amelyre – bár nem képezte a kötet célkitűzését – érdemes lett volna néhány összefoglaló mondatot is szánni az összegzésben. Az életrajzok kínálják magukat arra, hogy a városvezetők és felmenőik származáshelyi adataiból mérleget vonhassunk. Ezt pótlandó a recenzens csak saját benyomásaira támaszkodhat: a Sopron által uralt jobbágyfalvakon és Sopron vármegyei mezővárosokon túl a szomszéd szabad királyi város, Ruszt feltörekvő családjaiból kerültek ki nagy számban polgármesterek.

A felsorakoztatott életrajzi adatok továbbgondolásra sarkallják az olvasót. A városvezetők életrajzait áttekintve Sopron kora újkori történetét tagolhatjuk politikugenerációk alapján, amelyben a hivatali működésük dátumai és a közös életmennyiség meghatározó. A kötet szerzői ebben több helyen adnak támpontokat az olvasónak, de a 18. század közepére ez a határozott szerzői rendező elv – talán a kisebb számú alapkutatás miatt – elhalványul. A Lackner Kristóf halála utáni (1631) egy-két évtized meghatározó alakjai Jakob Stainer, ifjabb Erhard Artner

és Wolfgang Artner voltak, akik egy viszonylag békésebb korszakban, leginkább az országgyűléseken igyekeztek megvédeni evangélikus felekezetük és városuk érdekeit. A következő, a 17. század közepén színre lépő evangélikus városvezetők (Wilhelm Artner, Peter, Melchior Zuanna, Georg Gradt) már szembesültek a rekatolizáció és a Habsburg-centralizáció Sopront sújtó negatív következményeivel, amely 1672 után a kamara által kiküldött királyi biztosok tevékenységével egy magasabb szintre lépett. Ezek a folyamatok nemcsak a következő evangélikus városvezető nemzedék hivatali pályáját törték meg (Leopold Natl, Johann Serpilius), hanem egy, a Habsburg uralkodókhoz lojális, a királytól függő hivatalokat viselő, de a városban eredetileg nem honos katolikus elitet hívtak életre (Pászthory Zsigmond, Tallián Péter, Mathias Preiner, Kersnarich Mátyás). A 17–18. század fordulójára a paritáson alapuló városigazgatás a katolikus és protestáns elitek sajátos együttműködését hozta lére Sopronban. A török kiűzése utáni romló gazdasági helyzet, a Rákóczi-szabadságharc alatti két ostrom, majd a pestisjárvány, az ezt követő újjáépítés, illetve a sorozatos országgyűlések (1708–1715, 1722–1723, 1728–1729) adtak kihívásokat a következő kiemelkedő generációnak (az evangélikus Ferdinand Dobner, a katolikus Johann Paul Greiner, Mathias Trimmel, Georg Wilhelm Sailer). III. Károly uralkodásának utolsó évei és Mária Terézia regnálása alatt a tárnokszéken a környező birtokosokkal folytatott birtokpercek, a jezsuita rend soproni vagyonának sorsa, illetve az osztrák örökösödési és a hétéves háború során sziléziai felvevőpiacát veszített soproni borok értékesítésének gondja adott munkát a soproni városvezetőknek. Az országos politika vizsgálata ugyan érthetően nem elsődleges a kötetben, de ebből a nézőpontból vizsgálva az anyagot legjelentősebb személyiségként a két országgyűlésen (1741-ben és 1751-ben) is követként megjelenő evangélikus Johann Konrad Wohlmuthot, illetve az itteni forrásokban 1764–65. évi országgyűlés vezető városi követeiként aposztrofált evangélikus Johann Christian Gabrielt és a katolikus Joseph Christian Ernstet azonosíthatjuk.¹ Az utolsó tárgyalt korszakot az ún. Bürgerprocess elnevezésű kamarai vizsgálat (1778–1779) és Schilson János királyi biztossága (1782–1783) zárta le, amikor a városvezetőket sorozatban ért korrupciós vádak miatt Torkos András korábbi és Blasovszky József hivatalban levő polgármestert felmentették hivatalukból. Az utolsó, 1783-ban hivatalba lépett polgármester, Ludwig Gabriel (Johann Christian Gabriel fia) a jozefin reformoknak köszönhetően – tisztújítások hiányában – viszonylag hosszú ideig, 1790-ig vezette egyfolytában a várost.

Összességében az 1631 és 1790 közötti soproni polgármesterekről készített kötet maximálisan betöltötte vállalt küldetését: a levéltáros-történész szerzők eddigi kutatásaikat közérthető formában, színes külsőben ismertetik meg az érdeklődő nagyközönséggel. Közelebb viszi az olvasót egy olyan korhoz, amelyben a

¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Lat. 4073. Országgyűlési versek (1765–1823) 10. fol., NAGY JÁNOS: A városok és az adókérdés az 1764–65. évi országgyűlésen. Korall 24. (2023:1) 91. sz., 87–103.: 98.

városvezetők személyes felelősséget és az életveszélyt is vállalták azért a közösségért, amely felnevelte őket, jogokat, biztos otthont adott nekik, és megválasztotta őket vezetőjüknek. Ugyan a polgármesterek is sokszor magánvagyonuk gyarapítására használták fel hivatalukat, de sohasem feledkeztek meg szűkebb hazájuk és felekezetük érdekeinek képviseléről. Végül a recenzió szerzője nem hallgathatja el azt a fájdalmas aktualitást, hogy jelen kötet egyik szerzője, Dominkovitsné Szakács Anita a könyv megjelenését követően fájdalmasan korán eltávozott közülünk, így lett ez az írás egyúttal kollegiális emlékezés és főhajtás az elhunyt kolléga szakmai tudása, szorgalma és embersége előtt.

Nagy János

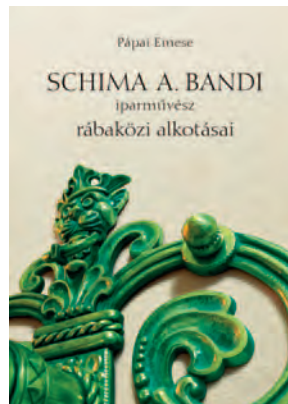
PÁPAI EMESE: SCHIMA A. BANDI IPARMŰVÉSZ RÁBAKÖZI ALKOTÁSAI
 Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ. Győr, 2025.

A huszadik századi magyar ötvösművészet gyér irodalma gazdagodott egy értékes könyvvel. Ötvösmesterek, ötvösséggel is foglalkozó iparművészek életműve jóval ritkábban kerül fókuszba, mint festő, szobrász vagy építész kollégáiké, bár számos otthont, intézményt és közteret díszítenek, nemesítenek tárgyaik.

Pápai Emese arra vállalkozott, hogy a szűkebb pátriájában sokat foglalkoztatott, de mára méltatlanul majdnem elfeledett mesternek, Schima A. Bandi iparművésznak kutassa fel műveit. Pápai Emese szerkesztőként és részben szerzőként is részt vett a róla megjelent, 2024-ben pedig utánnymott eddigi legátfogóbb kötet¹ elkészültében, és azóta is több tanulmányban, előadásban foglalkozott a Győrben alkotó művésszel. Ezúttal nem monográfia készült, nem is teljes műtárgykatalógus, hanem egy tájegységnek, sőt azon belül is egy kistájnak, a Rábaköz pár tucat településének emlékanyagát térképezte fel a szerző. A végeredményként kezünkbe fogható kis könyv nagyon alapos munkát és igényességet tükröz. E kistáj 16 településéhez kötődően 21 tárgyat ismertet. A kötet azonban nem csak azok számára lehet érdekes, akik a Rábaközben élnek, annak helytörténetével ismerkednek. Az ötvösség, illetve a huszadik század első felének iparművészete iránt érdeklődő olvasók ismereteit is gazdagíthatja ez a mű.

Már a könyv előszavából is sok érdekesség kiderül. Megismerhetjük a szerző indíttatását, munkamódszerét és azokat a dokumentumokat, amelyek segítségével voltak a könyv megírásában. A felhasznált dokumentumok által azonban bepillantást nyerhetünk Schima Bandi életébe és alkotói tevékenységébe is. Pápai Emesének a művész levelezését, fotó- és tervdokumentációját, illetve a műhelynaplót felhasználva sikerült felkutatnia a mára néhol már megsemmisült, vagy lappangó alkotásokat.

Ahhoz, hogy a 20. század első felében Győrben letelepedett, ott iparművészként alkotó, műkovácsként és restaurátorként is tevékenykedő Schima Bandi életművét jobban értsük és értékelhessük, a szerző rövid áttekintést ad a korszak (a két világháború közötti időszak) ötvös-, azon belül is egyházművészetéről. Azért kifejezetten az egyházművészetéről, mert a tárgyalta alkotások, egyetlen kivétellel, mind egyházi használatra készültek, vagy szakrális jelleget hordoznak. Érdekes és hasznos ez a rövid áttekintés, valamint a művész életútjáról szóló összefoglaló, hiszen alig található irodalom a korszak hazai ötvösségéről, művészeiről.

¹ Schima A. Bandi iparművész, aranykoszorús mester (1882–1952). Szerk: PÁPAI EMESE. Győr, 2024.

Schima Bandi eljutott külföldi tanulmányutakra, műveivel kiállításokon szerepelt, 1932-ben Aranykoszorús Mester címmel ismerték el, de jelentős volt oktatási tevékenysége is. Bár ezek által ismertségre tett szert, a budapesti és országos iparművészeti piacon kevésbé jutott megrendeléshez. A felmerülő keresletet a fővárosban élő és alkotó, illetve nagyobb műhellyel rendelkező társai könnyebben, gyorsabban tudták kielégíteni. Levelezéseinek tanúsága szerint munkáival elégedett megrendelői ajánlották egymásnak a művész szaktudását. Ezen ajánlások során jutott jelentősebb egyházi megrendelésekhez, melyek alkotói kiteljesedést és nem mellesleg fontos bevételi forrást jelentettek számára. A megbízások az új ötvöstárgyak és műkovács munkák elkészítése mellett – a korszakra jellemző módon – sokszor restaurátori tevékenységet is jelentettek. Érdekes látni, hogy 80–100 évvel ezelőtt hogyan gondolkoztak a megrendelők és megbízottaik a restaurálásról. Mai szemmel ezek sokszor erőteljes átalakításnak tűnnek, de Schima Bandi – dicséretére váljon – minden ilyen beavatkozást nemcsak a tárgyon jelzett, hanem fotókkal is hűen dokumentált.

A három bevezető fejezet után kezdődik a könyv lényegi tartalma, a rábaközi települések számára készített vagy tervezett 21 mű, olykor tárgye gyűttes ismertetése. Nem időrendi sorrendben, hanem a települések betűrendjében sorakoznak az elemzések. Ez, bár elsőre különösnek hat, szerencsés megoldás. Ugyanis, ahogy az egyes alkotások leírásából kitűnik, a megrendelés és a kivitelezés között – főként a több tárgyat is magában foglaló megbízások esetében – akár hosszabb idő is eltelhetett, avagy egy elkészült terv végül másutt, más időpontban valósulhatott meg. Minden tárgy elemzése egy-egy kerek kis epizód, mely a művész hagyatékában fellelhető dokumentumokon alapul és a tárgy környezetének, az adott épületnek, templomnak a rövid történetébe ágyazva – fotókkal, tervrajzokkal illusztrálva – ad minél átfogóbb ismeretet. Pápai Emese nemcsak a megrendelés, alkotás körülményeit, hanem a művek utóéletét is befoglalta a tárgytörténetbe. Ennek velejárója, hogy több esetben kitágította a címben jelzett földrajzi keretet, de éppen ezáltal lehetőséget ad az olvasónak, hogy Schima Bandi rábaközi, vagy más alkotásait felfedezze akár távolabbi tájegységekben is.

A konkrét tárgyismertetéseket itt-ott olyan buborékban elhelyezett beszúráások szakítják meg, melyek nem tartoznak szorosan a tárgy leírásához, de ahhoz kapcsolódó ismereteket tartalmaznak, például a kor restaurálási elveiről; a Schima Bandi kézjegyének tekinthető masnis díszítő motívumról; a korszellem és a művész saját ízlésvilága közötti eltérésről. Azok számára, akik kevésbé járatosak az ötvös technikák és a szakrális műtárgyak világában, a szerző a leggyakrabban előforduló szakkifejezésekről szómagyarázatot is összeállított.

Önmagában is javára válik a műnek, hogy Pápai Emese kutatásait és a tárgyakról írt ismertetéseit nagyon élvezhető formába öntötte, olvasmányos módon fogalmazta meg, ezáltal az nem száraz és szakzsargonba szorított tételekből áll. Mindezt tetézi a kis könyv azzal, hogy a szöveget jó minőségű, gazdag képanyag egészíti ki, mely

egyrészt Schima Bandi archívumából, másrészt a tárgyakról készített mai fotódokumentumokból származik. Olyan kiadvány született, mely földrajzilag ugyan szűk területre fókuszál, a témának, a szerző stílusának és az illusztrációk minőségének köszönhetően gazdag ismeretet, esztétikai élményt képes nyújtani az olvasónak.

Nobilis Barbara

BALÁZS LÍVIA: NÉPI PRÓZA A RÁBAKÖZBEN
(Magyar Népköltészet Tára XXIII. Sorozatszerkesztő: Magyar Zoltán)
Balassi Kiadó. Budapest, 2025.

Az évek során megtapasztaltam, hogy az emberek többsége az értékeket először idegen földön keresi, pedig ott hevernek a lábaik előtt, a gyökereiknél. Kutatók között is akadnak olyanok, akik szülőföldjükön, a családon kívül gyűjtenek először, s ha megkérdezik őket saját tájegységükről, a származásukról, keveset tudnak mesélni róla. Ez szerencsére nem jellemző Balázs Líviára, a Rábaköz kiváló kutatójára, néprajzos kollégámra, akivel több évtizedes szakmai munka és barátság köt össze.

Balázs Lívia születése óta Rábaközhez kötődik. Rábaköz szívében, Csornán született, és szülőfaluja, Rábapordány gazdag folklóranyaga már titkon eljegyezte egyik szerelmével, a néprajzzal. Szülei kifogyhatatlan, sorjázó igaz történetei, meséi ezt tovább erősítették. Megható és tisztelendő, hogy e rangos sorozat (*Magyar Népköltészet Tára*) rábaközi kötetének címlapjára is a 2025-ben 100 éves édesapja, Balázs Mihály kedves fotója került, aki hasonlóan édesapámhoz – akinek repertoárjáról írtam disszertációm – sokféle szájhagyományt őrzött, kiváló anekdotázó egyéniség volt.

Balázs Lívia fő kutatási területe a vallási néprajz, a népi hitvilág, népmondák, népszokások, falucsúfolók és igaz történetek. A szerző felkérése így telitalálat, hiszen évtizedek óta gyűjti a népi prózát. Nem véletlen, hogy dr. Ujváry Zoltánnál is népmondák témában, *Égen megjelenő fényjelenségek és magyarázatuk néhány rábaközi község hiedelemtörténeteiben* címmel írta diplomadolgozatát 1998-ban Debrecenben. Mind etnográfus, mind magyar–könyvtár–drámatanári végzettsége kiválóan segíti, kiegészíti ezirányú munkáját. A népi próza gyűjtéséhez, de más műfajokhoz is szükségeltetik egy kiváló pedagógus véna, kedves, az emberek szívét és tudását megnyitó jellemvonás, amiben nála nincs hiány, bizonyítja a kötetben szereplő hatalmas saját gyűjtésű folklóranyag. Balázs Lívia mint muzeológus, mint tanár évtizedekig járta Rábaköz és Tóköz falvait, hogy gyűjtse, mentse a népköltészeti kincseket. Kutatási eredményei ezzel együtt kilenc könyvben, nyertes honismereti, néprajzi pályázatokban, számos tanulmánykötetben jelentek meg. Érthető, hogy gyakran kap felkérést népmeseversenyek zsűrizésére, népművészeti kiállítások megnyitására. Konferenciákon és táborokban – kiváló előadói tehetségét is megmutatva – adja tovább értékes gyűjtéseit. Sokoldalú értékőrző egyénisége tájházak, múzeumok alapításában is megmutatkozik. Legutóbb Aszt Ágnes régésszel hozták létre a megye egyetlen zárdamúzeumát Szilban.

Kiváló gyűjtői, kutatói tevékenységéért nem véletlen nyerte el az Országos Honismereti Szövetség legrangosabb kitüntetését, a Bél Mátyás – Notita Hungariae Emlékérmét 2024-ben.

Elsősorban a szülőföldemet, a Kisalföldet, a Sokoróalját kutató néprajzsként teljesen egyetértek, a könyv hátlapján megjelenő sorokkal: „Magyarország északnyugati részén, a Rába, a Répce és a Rábca ölelésében elhelyezkedő kistáj, a Rábaköz népi kultúrája elsősorban a népviseletéről, a néptáncáról, a népzenei és népdalkincséről szóló írások alapján vált ismertté. A kutatás a népi epika sokszínűségét feltáró munkával viszont máig adós maradt.” Ez a kötet hiánypótló, mivel a néprajztudományban elsőként ad áttekintést Nyugat-Dunántúl sajátos tájegységének, a Rábaköznek népi prózájáról, s egyben egy kiváló szakember gyűjtésének összegzése is. Balázs Livia alapos és hiteles kutató, mások gyűjtéseire is büszke, azokra precízen hivatkozik. A kötetben ugyanis, 1972 óta végzett saját anyaga mellett más gyűjtők munkáiból is válogat, azzal a bevallott szándékkal, hogy az olvasók megismerhessék azok nevét is, akik rajta kívül próbálták menteni szülőföldje folklórkincseit.

Az értékes, vaskos (691 oldalas) könyv felépítése kiváló. Az egykor *Rába szigetnek* nevezett régió földrajza, történetének bemutatása után kitér Rábaköz nyelvjárásának, hangtani sajátosságainak ismertetésére, hiszen ebben a témában szintén otthon van a szerző, végzett nyelvészológiai, nyelvjárási gyűjtéseket is. Örömkre a szövegközlésben gyakran használ nyelvjárási jeleket. Szerencsére nem tudja felejtetni magyar irodalomhoz kapcsolódó tudását, így kapunk ízelítőt Rábaközt megéneklő költő verséből is.

Ezek után megismerhetjük azokat a munkákat, amelyek a népi próza témájában íródtak Rábaközről. A fellelhető anyagot, amelynek nagy részét monográfiák és gyűjteményes munkák egyes fejezetei, tanulmányok, szakdolgozatok, illetve a Kisfaludy Napokra és a honismereti pályázatokra hajdan beérkezett pályamunkák képezik, részletesen ismerteti a szerző. Rábaköz népi epikájának, könyvészeti adatainak összefoglalását, a művekben szereplő anyagok műfaji besorolását, mennyiségi adatait is olvashatjuk. Például megtudhatjuk, hogy Csiszár Attila egyik pályázatában hány hiedelemmonda található, vagy mely kutatók gyűjtései vannak meg magnókazettákon, gyűjtési cédulákon.

A bevezető tanulmány utolsó fejezete Rábaköz prózaköltészetének fő jellemzőiről tájékoztat a könyv tematikus egységei szerint, a gyűjtemény 2015 közlésére alapozva. Elemzésre kerülnek az eredetmagyarázó mondák „szélkálmán”-tól a „szégyenvirág”-ig, amelyek jórésze a hiedelemvilágban gyökerezik, és mint ismert, hozzájuk számtalan tabu is kötődik ezen a vidéken. Majd következnek a történeti mondák, amelyek közül a Mátyás királyhoz és a török időkhez kapcsolódók (pl.: „kűkip”-ről szóló), illetve az időben hozzánk közelebb álló évtizedekről tudósítók élnek elevenebben. (Pl.: Az 1919-ben Csornán ártatlanul felakasztott emberek tragédiája erős mondaképző elem). Ezt követik a helyi mondák, amelyeknél jelentős forrásanyagot jelentettek a földrajzi nevek. Az ide sorolt eredetmondák a települések

nevére, a természeti képződmények (vizek, dombok, fák), az építmények (várak, templomok, utak, hidak, kutak, házak), illetve a fogadalmi ünnepek és szakrális kisemlékek (kápolnák, szobrok, keresztek) elnevezésére, keletkezésére adnak népi magyarázatot. A népszokások eredetét tárgyaló fejezet tavaszi népszokásról, az úgynevezett táncos kerékről, – amelyet Szanyban „*Pásztor Böske*”-ként, Szilban és Páliban „*Góré Kata*” néven, Bágyogon „*Bolond Panna*”-ként ismernek –, a kisbaboti tréfás legénypróbáról, a „*Szent sulyok napja*”-ról, és egy jogszokásról, a barbacsi nyílhúzásról tájékoztat. Balázs Livia úgy véli, hogy a kiemelkedő személyiségekről (nagy erejű boggyoszlói *Czinka Márton*, a szanyi *Nagy Antal*, s a Rábaköz-szerte ismert vízilény, a *Hany Istók*) és a betyárokról (*Daczó Pista*, *Kolber Istók és József, Zalka, Sobri Jóska, Savanyú Jóska*) szóló történetekből kevés anyag áll rendelkezésre. A szerző azt tapasztalata, hogy napjainkban ezekről nehéz gyűjteni, s csak szórványemlékek villannak fel az adatközlőkben. A kincsmondáknál a kincs fénnel tisztulásáról és a kudarcos kincsásás motívumáról olvashatunk. A hiedelemmondák fejezet kapcsán elemzésre kerülnek a különféle előjelek. Így a világvégét, illetve háborút jósó jelek (üstökös, északi fény, figurális jelek), a szerencsétlenség és a halál előjelei, amely az egyik legnépesebb csoportja ennek a résznek. Ezután a különféle hiedelemlényekkel kapcsolatos történetek jellemzőinek összefoglalása következik, így a tetszhalott, a hazajáró lélek, a kísértet, a sokarcú lidérc és ludvérc, és ez utóbbi sajátos megjelenési formája, az ördögszerető. Nagyszámú történettel jelenik meg a boszorkány, a tudó, a tudós, az ember- és állatgyógyító, a bogaras ember, a jós, a spiritisza, a táltos, a garabonciás, valamint a mitikus állatok. Külön kerül tárgyalásra a modern mondák egyik sajátos és izgalmas típusa, az ufó-történeteké, amelyről eddig csak szórványközlések voltak, jelen munkában viszont szép számmal (42) képviseltetik magukat. A máig jól gyűjthető álhiedelemmondák, a kegyhelyekhez fűződő legendák, illetve a vallási tartalmú (megnyílt ég, Mária-jelenés) élményelbeszélések is elemzésre kerülnek a kötetben. A nagy szövegkorpuszt felölelő, a szórakoztató műfaj nyersebb oldalát képviselő igaz történetek, oral historyk ismertetése átfogó képet nyújt a paraszti közösségek belső világáról, szigorú törvényeiről, a nevetséges botlásoktól a kíméletlen megítélésig. Bennük megvillan a népi erotika is, amelyet az élet természetes velejárójának tekintettek. Megjegyzem, ennek a témának a gyűjtésében is jeleskedett Balázs Livia. (Lásd: *Rábaközi paraszt dekameron*, Csorna, 1991.) Az elemzést és a gyűjteményt a rábaközi községekhez fűződő falucsúfolók, rátótiadák zárják – amelyeket 52 éve „szedeget össze” a szerző, és így egybegyűjtve először olvashatóak –, megemlítve, hogy „Páli amolyan rábaközi Gyulafirátótnak számít.” A kutatótól megszokottan a köszönetnyilvánítás sem marad el.

A hatalmas anyagot közlő (a 63–502. oldalig) *Népi próza a Rábaközben* című fejezet előtt egy térkép látható, melyen a szerző jelöli a gyűjtés helyszíneit. Ezt követi az ízes nyelvezetű, rendkívül gazdag, 2015 tételes szöveggyűjtemény, amely az egyszerű közléstől, a dítétől a fabuláig többféle formai megjelenést képvisel. Itt tematikus rendbe sorolva ismerheti meg az érdeklődő az eredetmagyarázó, törté-

neti és hiedelemmondákat, helyi történeteket, legendákat, tréfás népi elbeszéléseket és falucsúfolókat. A leggazdagabb anyagot a falucsúfolók (560) és a hiedelemmondák (562) adják.

Ezt követi *Függelék*ként a részletes, tudományos igényű jegyzetanyag, a gyűjtők nevével, a műfaj típuszámával és variációinak, máshol is előforduló közlésének megjelölésével. Rendkívül fontosnak tartom, hogy a kötetben található („*ádigál*” -tól a „*zsömbér*” -ig) tájszavak jegyzéke, azok magyarázata, és a majd háromszáz (293 fő) adatközlő, gyűjtő, helytörténet-kutató névsora (a gyűjtés éve, a lakóhely, a vallás megjelölésével), valamint a gyűjtési helyek (68) és helységnevek mutatója is. Érthető módon a legtöbb gyűjtés a szerző szülőfalujából, Rábapordányból származik (373). Ebben a részben találjuk a témához kapcsolódó irodalmat is. A Melékletben a dalolni vágyók, ha szeretnék, – elsősorban Janászek Ferenc lejegyzésével – a csúfolók kottáit is blattolhatják! A kötetet (41) fotóanyag színesíti, melyek adatközlőket, a szerző személyes képeit, gyűjtéseinek hangulatát, a prózai anyaghoz kötődő helyeket, szakrális kisemlékeket mutatják be.

Sokféleképpen lehet szeretni a szülőföldet. Balázs Livia Rábaköz szeretetét a múlt folklór kincsének összegyűjtésével, megmentésével, feldolgozásával, majd visszaadásával – könyvek, tanulmányok, előadások formájában – nyilvánítja ki, mintegy küldetesképp, hogy a világ elé tárja: ez a föld mennyi szépséget, költőiséget hozott létre az utódok számára. Olyan értéket mutat be, amelynek megőrzése kötelességünk! Ezt az értékmentést pedig Balázs Livia több évtizede példamutatóan végzi. Csodálatosan vall erről: „1972-ben, első gimnáziumi évem után kedves történelemtanárom, Bedécs Gyula kérésére elvállaltam Szany község helyneveinek összegyűjtését. Akkor még nem sejtettem, hogy attól fogva a néprajzi gyűjtőutak egész további életemben jelen lesznek, s ennek a csodálatos tudományágnak egyik elkötelezett »napszámosa« leszek elsősorban szeretett szülőföldem, a Rábaköz és a hozzátartozó Tóköz, de néhány Sokoró-alján található községet is bejárva.”

Köszönet mindenkinek, aki nemes küldetését ezzel az értékes kiadvánnyal lehetővé tette, támogatta!

Lanczendorfer Zsuzsanna

BALÁZS LÍVIA – LANCZENDORFER ZSUZSANNA: NEVETEK.
NEVEKHEZ KÖTŐDŐ NÉPI IDŐJÁRÁSJÓSLÁSOK, MONDÓKÁK, CSÚFOLÓK.
 Magyar Kultúra Kiadó. Győr, 2024.

Dr. Lanczendorfer Zsuzsanna és Balázs Lívia neve immár szerzőpárosként sem ismeretlen a Kisalföld néprajza iránt érdeklődők számára. Első közös kötetük *Időtök* címmel, *Népi időjárásjóslások gyermekeknek* alcímmel 1993-ban látott napvilágot Győrött, Ligeti Ágnes rajzaival, a Hazánk Könyvkiadó gondozásában. Ezt követte öt évvel később az állatokhoz fűződő népi mondókat, jóslásokat és csúfolókat tartalmazó *Ósdi állatosdi*, mely magánkiadásban jelent meg, immár Kocsis Richárd illusztrációival. A kiadvány sikere, valamint a folyamatos gyűjtőmunka eredményeképpen egyre bővülő anyag arra ösztönözte a szerzőket, hogy átdolgozzák, bővítsék a kéziratot, mely 2010-ben második, bővített kiadásban is megjelenhetett, a győri Magyar Kultúra Kiadónál, ismét Kocsis Richárdot nyerve meg illusztrátorként. Így a most ismertető *Nevetek* című kötet immár a harmadik olyan munka, ahol a szerzőpáros és az illusztrátor együtt dolgozott.

A közös munkák mellett természetesen mindegyikük megjelentetett egyedül készített köteteket is. Balázs Lívia 1991-ben jelentkezett az elsőkkel, mely *Rábaközi paraszt dekameron* címmel, *Válogatás rábapordányi tréfákból és elbeszélésekből* alcímmel Csornán jelent meg, a Rábaközi Művelődési Egyesület kiadásában. Már az indulás is jelezte, hogy számára – bár Csornán jött e világra – Rábapordány az igazi „szülőfalu”, és a népi próza fontos kutatási terület. Gyűjtései természetesen idővel kiterjedtek szinte a teljes Rábaközre – nem ritkán azon túlra is; több évtizedes elmélyült munkájának tárgyiasult eredményét néhány héttel ezelőtt vehettük kézbe: a 2025. évi Ünnepi Könyvhétre jelent meg a *Népi próza a Rábaközben* című vaskos kötete a Balassi Kiadó gondozásában, a Magyar Zoltán által szerkesztett Magyar Népköltészet Tára XXIII. kötetként.

A Győrött született, gyermek- és ifjú éveit Ménfőcsanakon töltő, családjával ma ismét ott élő Lanczendorfer Zsuzsanna számára is meghatározó volt a „szülőfalu”, valamint annak tágabb környéke, Sokoróalja; már csak azért is, mert az édesapja révén megismert ménfői, csanaki és gyirmóti néphagyományokat jól kiegészítették a felpécsi születésű édesanyjától hallottak. Az édesapjától gyűjtött hatalmas folklórincis lett az alapja PhD-disszertációjának, mely átdolgozva, kibővítve 2007-ben az Akadémiai Kiadónál látott napvilágot *„Mindent apámról...”* címmel, *Egy sokoróaljai iparos emlékei* alcímmel. Míg Felpéc – többek között –

Dely Mária balladája révén vonult be a néprajztudományba, nem utolsósorban a Gülch Csabával közösen készített *A vérző liliom* című, *Dely Mária balladája a néphagyomány és a költészet tükrében* alcímű, 2003-ban magánkiadásban megjelent kötet által.

Mindkét szerzőről elmondható, hogy tudományos konferenciák rendszeres előadója, hogy rangos kötetekben és folyóiratokban jelennek meg tanulmányai. Ezek részletesebb ismertetése szétfeszítené jelen recenzió terjedelmi kereteit; de felment bennünket ez alól az a tény is, hogy a most ismertetendő kötet végén olvasható a szerzők vázlatos szakmai életrajza, a fontosabb kutatási témák, illetve publikációk mellett kitérve – többek között – szakirányú tanulmányaikra, illetve kitüntetéseikre. Ugyanitt röviden bemutatkozik Kocsis Richárd is, aki művészi és illusztrációs munkája mellett tanít is, a kötet megjelenése idején még a győri Kazinczy Ferenc Gimnáziumban, azóta a Győri SZC Sport és Kreatív Technikumban.

A szerzőtársak említett közös munkáinak címeit, illetve alcímeit olvasva nem nehéz felfedeznünk a tematikai hasonlóságokat; tartalmukat alaposabban összevetve hamar kiderülnek azonban az eltérések is. Az *Időtök* – amint alcíme is mutatja – kifejezetten gyermekek számára készült, a kínálózó példák közül erősen válogatva – havonta általában fél tucatnyit véve fel közülük –, és tudományos igény nélkül. A *Nevetek* viszont a néprajztudomány számára is hasznosítható apparátussal jelent meg: lábjegyzetekkel, irodalomjegyzékkel, mutatókkal. Nem mellékes továbbá a tartalom lényeges bővülése sem: amíg az 1993-ban megjelent vékony füzetben mindegyik hónap csupán egy-egy oldalt kapott, melyeknek felét-kétharmadát az illusztráció foglalta el, addig a most megjelent kötetben egy-egy népszerűbb név-naphoz több oldalnyi gyűjtés tartozik, akár tucatnyi rigmussal. Amíg az *Időtök* anyaga mintegy negyven keresztnévet érint – többnyire egy-egy hozzájuk tartozó megfigyeléssel –, addig a *Nevetek* oldalain kb. még egyszer annyi név található, nem ritkán tucatnyi időjóslással, rigmussal, mondókéval, csúfolóval... Érdemes tehát alaposabban megnéznünk, mit is tartalmaz a *Nevetek* című kötet!

A kötet felépítése, tartalma

Az új kötetet Szabó Józsefnek, a győri Hazánk Könyvkiadó egykori igazgatójának ajánlják a szerzők, megköszönve pályakezdésükhöz nyújtott segítségét; mint említettem, a Hazánk adta ki bő három évtizeddel ezelőtt első közös kötetüket. A jelen munkát kibocsátó Magyar Kultúra Kiadó vezetője, Takács Zsolt arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerzők nemcsak kiváló néprajzkutatók, de „gyakorló pedagógusok, szülők, és immár nagyszülők” is, akik „ismerik annak fontosságát, hogy a gyermeki lélekre milyen pozitív nevelő hatással van elődeink hagyománya”. Míg a szerzők által közösen jegyzett *Útra indító sorok* a kötet használatához nyújtanak segítséget, ismertetve annak fontosabb részeit, és magyarázatot adva arra is, melyik piktogram milyen műfajú rigmust jelöl.

A 130 oldalon, kemény kötésben, ízléses és ötletes borítóval megjelent kötet gerincét a kalendáriumi rész adja: a közel száz jeles naphoz kötődő folklórszövegek közlése bő száz oldalt tesz ki. Az egyes napok kapcsán először a névadó szentről olvashatunk néhány mondatot: megismerhetjük legfontosabb életrajzi adatait, ikonográfiai ábrázolásának jellemzőit, valamint azt, milyen foglalkozást űztek tisztelték védőszentjüként. Ezt követi az adott naphoz tartozó időjárási megfigyelések közlése, majd következnek a más jellegű rigmusok – mondókák, csúfolók –, illetve folklórszövegek: gyermekjátékok, gyermekdalok, kiszámolók stb. Ahol a szerzők úgy látták szükségesnek, a régies kifejezések, valamint tájszavak magyarázata is megtalálható egy-egy ünnep anyaga után. Mindegyik közléshez kapcsolódik lábjegyzet, mely a gyűjtés helyszínét, a gyűjtő nevét és – amennyiben volt – a rigmus korábbi megjelenésének helyét is tartalmazza. Ha ugyanazt a szöveget több településen is felgyűjtötték, úgy az ahhoz tartozó lábjegyzet mindegyik gyűjtés adatait közli. Emiatt a kötet ezen fejezetéhez tartozó 408 lábjegyzet félezernél több gyűjtési adatra hivatkozik, amit tekintélyes mennyiségnek mondhatunk!

A közölt rigmusok döntő többsége időjárással kapcsolatos megfigyelés, ami aligha véletlen, hiszen gazdálkodó falusi eleink számára különösen fontos volt az időjárás alakulása. Ilyen típusú megfigyelésekkel országszerte találkozhatunk, a nem magyar nemzetiségűeknél is: ezt bizonyítják a Stipkovits Jánosné horvátkimlei gyűjtéséből átvett horvát nyelvű szövegek is. Jelen kötet érdeme, hogy az e szempontból közismert névnapok – Szent Balázs, Mátyás, György, Mihály, Katalin stb. – mellett több tucatnyi kevésbé ismertet is felkutat, és közöl hozzájuk kötődő rigmusokat is.

Ez utóbbi kérdés kapcsán egy érdekességre is felfigyelhetünk: arra, hogy a névnapok mellett tucatnyi egyéb jeles nap is szerepel a kötetben. Ezek egy része – mint például karácsony, újév, vízkereszt, gyertyaszentelő Boldogasszony, gyümölcsoltó Boldogasszony stb. – minden esztendőben ugyanarra a napra esik, így teljességgel érthető, hogy eleink feljegyezték az e napokhoz köthető időjárási megfigyeléseket, és regulákat alkottak ezekből. Viszont vannak közöttük olyanok is, melyek mozgó ünnepek, mint maga a húsvét, valamint az annak időpontjával összefüggésben helyét változtató nagypéntek, áldozócsütörtök, pünkösd, úrnapja, melyek az esztendő nem kevesebb, mint 35 napjára eshetnek – ami viszont már eléggé nagy különbséget jelenthetett az időjárásban... Ennek ellenére – mint jelen kötet tartalma is mutatja – ezen jeles napokhoz is kötődnek időjárási megfigyelések; ez véleményem szerint azt bizonyítja, hogy őkseink számára kiemelt fontossággal bírtak a tájékozódásban az egyházi ünnepek.

A gyűjtés földrajzi kiterjedéséről

Érdemes megnéznünk azt is, milyen földrajzi területekre terjedt ki a gyűjtőmunka! A szerzők a bevezetőben úgy fogalmaznak: „Elsősorban saját rábaközi, sokoróaljai, tóközi gyűjtéseinkből válogattunk, de felhasználtunk más megyei munkákat is.”

Hogy ez pontosabban mit jelent, arról a felhasznált irodalom jegyzékét tanulmányozva nyerhetünk bővebb információkat. Balázs Lívia 17 olyan település nevét említi, melyek kapcsán kéziratok gyűjtéseinek anyagát is felhasználta, ezek döntő többsége a Rábaközben található; míg a Lanczendorfer Zsuzsanna által felkeresett feltucatnyi település a Sokoróalján fekszik. Amint az irodalomjegyzékben feltüntetett publikációikból is kitűnik, az utóbbi kutatásainak központja Ménfőcsanak és Gyirmót volt; míg Balázs Líviaé főként Rábapordány és Szany. Ami pedig a mások gyűjtéseiből átvett adatokat illeti: Barsi Ernő, Timaffy László, Horváth Győző és Lázár Katalin több települést érintő, összefoglaló munkái mellett találkozhatunk – többek között – Fücsék Piroska bogyoszlói, Perger Gyula börcsi, Töreki Imre szanyi, Stipkovits Jánosné horvátkimlei, Németh Judit lébényi gyűjtésének e témára vonatkozó adataival ugyanúgy, miként Mihályiból vagy éppen Rábcakapiból származó rigmusokkal is – az előbbieket Kiss Jenőtől, az utóbbiakat Nagy Ferenctől vették át a szerzők. A még kéziratban lévő, jelen kötet szerzői által felhasznált gyűjtések közül Énekes Kálmánét emelném ki, mely Vitnyédről és környékéről szolgál értékes adatokkal.

A gyűjtési helyek névmutatóját böngészve még árnyaltabb képet kaphatunk arról, milyen vidékekre terjedt ki a gyűjtés. A legtöbb oldalszám Rábapordány, Vitnyéd, Szany, Szil, Pásztori, Egyed, Bogyoszló, Bágysziget, illetve Ménfőcsanak, Gyirmót, Felpéc és Kunsziget neve mellé került; de a kötet tucatnyi oldalán található hivatkozás például Bezenyéről, Beziből, Lébényből, Mihályiból, Rábaszentmihályról, Rábcakapiból vagy Tápról származó adatra is. Mindez a kötet szerzői által hosszú évek óta rendszeresen felkeresett gyűjtési helyek, illetve az irodalomjegyzék kapcsán említett szakmunkák ismeretében teljességgel érthető. Figyelemre érdemes viszont, hogy az eddig felsoroltak mellett még további kb. 40 településről közöltek adatokat a szerzők, az esetek mintegy felében településenként egyet-kettőt. Vagyis vármegyénk jelenlegi 183 településéből csaknem minden második említetik gyűjtési helyként a kötetben, így a kisalföldi olvasók jelentős hányada találhat benne hazai adatot.

A kötet függelékében megtalálhatjuk az adatközlők névsorát is, nevük után zárójelben egy-egy településnevet is közölve. Arra sajnos nem találunk utalást, hogy ez utóbbi lakóhelyet, származási helyet vagy éppen gyűjtési helyet jelent-e; azt viszont kitűnően érzékelteti, hogy a szerzők kiterjedt gyűjtőmunkát végeztek – ugyanis a névsorban nem kevesebb, mint 213 személynevet számolhatunk össze! Csupán érdekességgént említem, hogy az adatközlők kétharmada a hölgyek közül került ki; mint ahogy megfigyelhetjük azt is, hogy az adatokkal szolgáló 70 férfi egy része feleségével együtt szerepel a jegyzékben. Hogy mely településekről kerültek be a legtöbben, azt az eddig leírtak alapján nem nehéz kitalálnia a Tisztelt Olvasónak: Gyirmót, Ménfőcsanak és Rábapordány névvel találkozhatunk a legtöbbször, de legalább feltucatnyian segítettek a szerzők munkáját például Felpécről, Pásztoriból, Kunszigetből, Tápról és Rábaszentmihályról is.

Összegezve: egy újabb tartalmas és színvonalas kötetet tett le Balázs Livia és Lanczendorfer Zsuzsanna a néprajztudomány asztalára, mely azonban nem csupán a szakemberek számára lehet érdekes: haszonnal forgathatja azt bárki, aki érdeklődik a névnapokhoz fűződő időjárási megfigyelések, mondókák, és más műfajú szövegek iránt. A kötet sikeréhez – a már említett Kocsis Richárd mellett, akinek az ötletes, az egyes hónapokat elválasztó illusztrációkat köszönhetjük – bizonyosan hozzájárult néhány hasznos tanáccsal a lektori munkát végző Küllös Imola professzor asszony (Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézete) is, aki egyébként az *Időtök*, valamint az *Ósdi állatosdi* esetében is ellátta az e megbízatással járó teendőket.

A *Nevetek* című, *Nevekhez kötődő népi időjárásjóslások, mondókák, csúfolók* alcímű kötetet jó szívvel ajánlom a fiatalabb és az idősebb korosztály tagjainak, diáknak és tanárnak egyaránt. A Kisalföldön élőknek pedig azért is, mert sok hazait találhatnak benne.

Horváth József

E SZÁMUNK SZERZŐI

CZ. NÉMETH VERONIKA

régész (Hansági Múzeum), doktoranda (PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola)

CSISZÁR ATTILA

néprajzkutató, főmuzeológus (Soproni Múzeum)

HORVÁTH JÓZSEF PhD

történész, ny. igazgatóhelyettes (Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér)

JUHÁSZ BÁLINT

kurátor, muzeológus (Hansági Múzeum)

KÖKÉNYESI ZSOLT PhD

történész, egyetemi adjunktus (ELTE Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet)

LANCZENDORFER ZSUZSANNA PhD

néprajzkutató, egyetemi docens (Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar)

NAGY JÁNOS PhD

főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára)

NOBILIS BARBARA

művészettörténész (Országos Katolikus Gyűjteményi Központ)

OLÁH REZSŐ

fa- és bútorestaurátor (Soproni Múzeum)

PAÁR ÁDÁM PhD

történész (Múltanyosság Politikaelemző Központ)

PANDUR ILDIKÓ PhD

művészettörténész, főmuzeológus (MNMKK Iparművészeti Múzeum Ötvösgyűjtemény)

PÁPAI EMESE PhD

művészettörténész, főmuzeológus (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)

PERGER GYULA

néprajzkutató, főmuzeológus (Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ)

PRIKLER SZILVIA BEATRIX

néprajzkutató, igazgató (Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Magyarországi Tájházak Központi Igazgatósága)

SZÜLY RITA PhD

tudományos főmunkatárs (Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala)

TAKÁCS ZOLTÁN

kovács iparművész

TERDIK SZILVESZTER PhD

művészettörténész, főmuzeológus (MNMKK Iparművészeti Múzeum)

TÓTH VILMOS

történész, segédmuzeológus (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)